

ԷՋԵՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ: ИСТОРИИ

СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ
И ФИЛОЛОГИИ
АРМЯНСКОГО НАРОДА

(СБОРНИК СТАТЕЙ)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1971

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(48.925)

5-72

ԷԶԵՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ,
ԵՎ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ

(ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)

1498

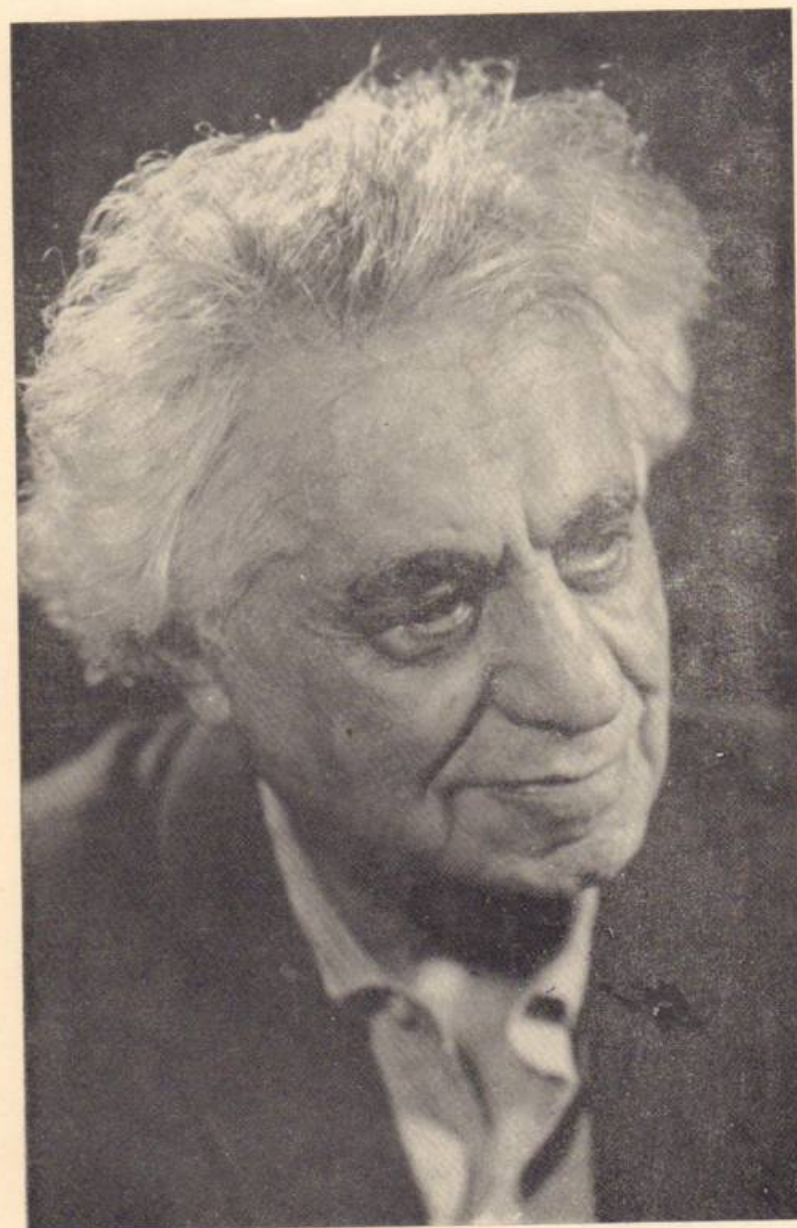
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳՍ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1971

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ
ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիրներ
ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ. Բ., ՀԱԿՈՅՅԱՆ Վ. Ա.

24860

Ա. Գ. ՀԱԿՈՅՅԱՆ

Ն Վ Ի Բ Վ Ո Ւ Մ Ի
Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների
ակադեմիայի հսկական անդամ
ԱՇՈՑ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
Ժննդյան 80-ամյակին

Ի Ն Ս Տ Ի Տ Ո Ի Տ Ի Կ Ո Ղ Մ Ի Ց

Միջնադարյան Հայաստանի և հայ ժողովրդի պատմության նոր ժամանակաշրջանի պատմական և բանասիրական բնույթի բազմազան խնդիրներ շոշափող այս ժողովածուն նվիրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանի ծննդյան 80-ամյակին: Աշոտ Հովհաննիսյանը իր գիտական, հեղափոխական, հասարակական-ֆաղափական և մանկավարժական երկարամյա գործունեության ընթացքում անբասիր աշխատանք է կատարել մեր ժողովրդի հոգևոր կյանքի անդաստանում և պատվավոր տեղ գրավել նրա արժանավոր զավակների շարքում:

Գործունեության ասպարեզ մտնելով դեռևս նախահեղափոխական ժամանակաշրջանում, նա ամբողջովին ծառայագրվեց իր ժողովրդին, զարմանալի հմտությամբ կարողացավ զուգակցել հեղափոխական գործչի դժվարին աշխատանքը գիտնականի անխոնջ պրպտումներին, հանդես գալով իբրև ֆաղափացի և գիտնական:

Աշոտ Հովհաննիսյանը, որպես հեղափոխական-ֆաղափական գործիչ, գործուն մասնակցություն ունեցավ հեղափոխական պայքարին, մաֆառեց սովետական կարգերի հաստատման համար մղված գոտեմարտերում, ակտիվորեն մասնակցեց մեր երկրում սոցիալիզմի կառուցման աշխատանքներին: Նա կուսակցական մեծ աշխատանք տարավ մեր հանրապետությունում ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և ինդուստրացման տարիներին՝ վարելով Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի առաջին ֆարտուղարի պարտականությունը:

Այդ ամենին զուգընթաց, Աշոտ Հովհաննիսյանը հայ իրականության մեջ հանդես եկավ որպես պրոֆեսիոնալ մարֆսիստ-պատմաբան, իր գիտական հետազոտությունների շրջանակների մեջ առնելով հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության կարե-

վորագույն պրոբլեմները՝ հատկապես հասարակական-ֆաղափարական հոսանքների և սոցիալական-ազգային ազատագրության պայքարի առանցքային հարցերը: Նրա տարիների ուսումնասիրության արդյունքները հետագայում ամփոփվեցին «Իրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության», «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» երկուական հատորներից բաղկացած կապիտալ աշխատություններում, որտեղ դրվեցին և գիտական լուծում ստացան բազմաթիվ բարդ ու կենդան հարցեր:

Աշոտ Հովհաննիսյանը հայ պատմագրության մեջ առաջիններից մեկն էր, որ ձեռնարկեց սովետական իշխանության համար հայ ժողովրդի մղած պայքարի պատմության գիտական ուսումնասիրությանը, իբրև մասնակից ապրելով դեպքերը և որպես պատմաբան՝ վերլուծելով դրանք:

Ներկա ժողովածուն գիտական հարցերի լայն շրջանակներ է բնորոշում: Եվ դա պատահական չէ, որովհետև նույնքան լայն և բազմակողմանի են Աշոտ Հովհաննիսյանի գիտական հետախուզությունները:

Սույն ժողովածուն հարգանքի և գնահատության մի տուրֆ է այն մեծ ծառայություններին, որ մատուցել է ու մատուցում է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը հայ պատմագրությանը:

ԱՎԱԴԵՄԻԿՈՍ ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Վ. Ա. ԳԻՈՅԱՆ

Աշոտ Հովհաննիսյանը այն գիտնականներից է, որոնք իրենց կյանքը իմաստավորել են ստեղծագործական անդուլ աշխատանքով—ստեղծագործության մեջ տեսել կյանքի իմաստը: Վաղ պատանեկության տարիներից մինչև իր կյանքի ներկա իններորդ տարնամյակը գիրը և գրականությունը, ստեղծագործական անդադար ոգորոտմանը եղել են նրա կյանքի անբաժան ուղեկիցը: Դեռ այժմ էլ նույն ինքնամոռացությանը և անձնվիրությանը է նա ձեռնամուխ լինում աշխատանքի, ինչպես այն տարիներին, երբ հաճախում էր ռեալական ուսումնարան և առաջին ծանոթությունն էր հաստատում գիտության հետ:

Հայ ժողովրդի և ռուսական կայսրության մյուս ժողովուրդների համար նշանակալից մի ժամանակաշրջանում ծնվեց ու գործունեության ասպարեզ իջավ Աշոտ Հովհաննիսյանը: Գավառական փոքրիկ հայկական քաղաքում, ուր գրեթե լիովին տիրում էին ազգայնական տրամադրություններ, նոր աչք բացած պատանին, անձնատուր շլինելով այդ տրամադրություններին, իր ժողովրդի փրկության ուղին տեսավ նրա սոցիալական ազատագրության, Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների համատեղ մղվելիք հեղափոխական պայքարի մեջ, որդեգրեց մարքսիզմի գաղափարախոսությունը և կանգնեց պրոլետարիատի դասակարգային կուլի դիրքերում: Նա մեկն է քսաներորդ դարասկզբի հայ մարքսիստ այն մտավորականներից, որոնք բոլորանվեր լծվեցին հայ և մյուս ժողովուրդների սոցիալական ու ազգային ազատագրության վեհ գործին:

Քսաներորդ դարասկզբի հայ իրականության մեջ լինելով առաջին պրոֆեսիոնալ մարքսիստ պատմաբաններից մեկը, Աշոտ

Հովհաննիսյանը մեծ ծառայություններ մատուցեց ոչ միայն հեղափոխության գործին, մարքսիզմի բանավոր ու գրավոր պրոպագանդային, այլև դարձավ հայ մարքսիստական և սովետահայ պատմագրության հիմնադիրներից:

Աշոտ Հովհաննիսյանը ծնվել է 1887 թվականի հունիսի 17-ին, Լեոնային Ղարաբաղի Շուշի քաղաքում՝ հայ իրականության այն վայրերից մեկում, որը նշանակալից հետքեր է թողել մեր ժողովրդի վերջին ավելի քան երկու հարյուրամյակի պատմության մեջ: 18-րդ դարի տասական թվականներին հայկական սղնախներից Ավան-Յուզբաշու հիմնած նշանավոր «Շօշ» բերդը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին գաղափարական իրաւամերժ բախումների ասպարեզ էր դարձել, ծնունդ տվել գործիչների, որոնք տարբեր ուղիներով էին ընթանալու, տարբեր ուղիներում փնտրելու իրենց ժողովրդի ազատագրությունը: Գավառական ծայրամասային քաղաքի բավական անձուկ, մանրբուրժուական մթնոլորտում խիստ ուժեղ էին և տիրապետող ազգային նկրտումները, ուստի և դժվարին մարքսիստական գաղափարների պրոպագանդան գործը:

Զնայած այդ ամենին, սկզբից ևեթ Աշոտ Հովհաննիսյանը գրավվեց մարքսիստական ուսմունքով: Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին նա ուսանում էր Շուշիի ռեալական ուսումնարանում, որտեղ և նախապես ծանոթացավ մարքսիստական գրականությանը, ազդվեց սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարներից, անցավ վերջինիս դիրքերը և 1906 թվականին դարձավ ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության անդամ՝ անվերապահորեն որդեգրելով բոլշևիկյան ուղղությունը:

1906 թ. Աշոտ Հովհաննիսյանը ավարտում է Շուշիի ռեալական ուսումնարանը և բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով մեկնում Գերմանիա, ուր ուսանում է Ենայի, Հալլեի և Մյունխենի համալսարաններում: Ուսումնառության տարիներին նա փորձանում է փիլիսոփայության, պատմության, տնտեսական գիտությունների մեջ, տիրապետում գերմաներեն, ֆրանսերեն և լատիներեն լեզուներին: Նա Գերմանիայում գտնված տարիներին էլ անմասն չի մնում հեղափոխական գործունեությունից, ընդգրկվում է ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական արտասահմանյան կազմակերպության մեջ և մասնակցում նրա աշխատանքներին:

Տոգորված լինելով իրեն ծնունդ տված ժողովրդի ազատագրության գաղափարով, Գերմանիայում ուսումնառության տարիներին Աշոտ Հովհաննիսյանը սկսում է ուսումնասիրել նրա ազգային-ազատագրական դարավոր պայքարի պատմությունը: Երկարատե պրպտումներից ու մտորումներից հետո լույս աշխարհ է գալիս գերմաներեն լեզվով գրված նրա դիսերտացիան՝ «Իսրայել Օրին և հայ ազատագրական գաղափարը» վերտառությամբ, որի համար նրան շնորհվում է փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան և որը հրատարակվում է Մյունխենում՝ 1913 թվականին:

Գիտության մեծ պաշարով զինված Աշոտ Հովհաննիսյանը վերադառնում է Անդրկովկաս և աշխատանքի անցնում հայրենի Շուշի քաղաքի հայկական հոգևոր սեմինարիայում, որի 75-ամյա հոբելյանը լրանում էր 1913 թվականին: Այստեղ նա սկսում է ավանդել գերմաներեն, ընդհանուր պատմություն, միաժամանակ հանդիսանալով 5-րդ դասարանի դաստիարակ: Ընդհանուր պատմության առարկան նա օգտագործում է աշակերտներին մարքսիստական ուսմունքին ծանոթացնելու, մարքսիզմի գաղափարները նրանց մեջ տարածելու:

Մեկ տարի Շուշում մնալուց հետո, 1914 թվականին, Աշոտ Հովհաննիսյանը մեկնում է Վաղարշապատ և աշխատանքի անցնում էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: Նրան էջմիածին տանողը դեպի գիտությունն ունեցած ջերմ սերն էր՝ Գևորգյան ճեմարանի հայագիտական մթնոլորտը և մատենադարանում պրպտումներ կատարելու հնարավորությունը: Գևորգյան ճեմարանում նա դասավանդում էր ընդհանուր պատմություն, քաղաքատնտեսություն, լատիներեն և գերմաներեն: Այս առարկաների սոսկ թվարկումն իսկ ցույց է տալիս երիտասարդ գիտնականի ու ուսուցչի տեսական լայն պատրաստությունը, համակողմանի հետաքրքրությունները:

Դասախոսական աշխատանքին զուգահեռ Աշոտ Հովհաննիսյանը գիտական հետազոտություններ է կատարում էջմիածնի մատենադարանում, գրում որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող մի շարք հոդվածներ, որոնք հրատարակվում են «Արարատ» ամսագրի էջերում և կամ լույս տեսնում առանձին բրոշյուրներով: Այդ ուսումնասիրություններում նա շարունակում էր իր պրպտումները հայ ազատագրական մտքի ուսումնասիրության ուղղությամբ, երևան հանում մոռացված ու անցյալի փո-

շինքում թաղված հետաքրքիր փաստեր, տալիս դժանց մեկնաբանությունը:

Սակայն Աշոտ Հովհաննիսյանը չէր մոռանում, որ ինքը նաև հեղափոխական է: Նա ընդհատակյա հեղափոխական-պրոպագանդիստական աշխատանք էր տանում ճեմարանի ուսանող երիտասարդության շրջանում՝ Ա. Ի. Միկոյանին, Ս. Դանիելյանին, Ա. Խանջյանին, Ա. Շահգեղյանին, Ե. Մկրտումյանին հաղորդակից էր դարձնում իր յուրացրած մարքսիստական աշխարհայացքին, նախապատրաստում հեղափոխական ապագա գոտեմարտերին: Աշոտ Հովհաննիսյանի այդ շրջանի և հետագա ամբողջ գործունեությունը խիստ լավ է բնորոշված նրա 80-ամյակի կապակցությամբ Ա. Ի. Միկոյանի հղած ողջույնի նամակը

«51 տարի է անցել այն օրից, երբ մենք հանդիպեցինք էջմիածնում: Այն ժամանակ դու արդեն մարքսիզմի թեորիային լավ տիրապետած հայտնի բողջեիկ էիր... Մեր կուսակցության, սոցիալիստական հայրենիքի կյանքում դու միշտ գործուն դեր ես խաղացել, երբեք չլես հեռացել հեղափոխական աշխատանքից, միշտ կանգնած ես եղել մեր կուսակցության լենինյան դիրքերում: Իսկ դա դժուրին չէր. ամեն բան չէ, որ այն ժամանակներում պարզ էր, ինչպես որ հիմա է թվում: Գիտական հիմնավոր պատրաստությունը օգնեց քեզ կյանքում անցկացնելու մարքսիստական-լենինյան հաստատուն քաղաքականություն: Քեզ մոտ երբեք չի մարել հետաքրքրությունը դեպի թեորիան, գիտությունը. դու երբեք չես դադարել մեր կոմունիստական գիտության զարգացման համար տքնելուց: Դրա ապացույցն են՝ քո աշխատանքը որպես կուսակցական ղեկավար, քո աշխատանքը որպես գիտնական-մարքսիստ, քո գիտական բազմաթիվ աշխատությունները: Վերջապես այն, որ դու 80 տարեկան ես, բայց շարունակում ես գիտական բեղմնավոր ստեղծագործական աշխատանքը:

Քաղաքական գործունեության երկար տասնամյակների ընթացքում, հաղթանակների առթած խնդրության կողքին քեզ վիճակվել է նաև ճաշակել դառնություն. սակայն դու երբեք չես կորցրել հոգու ամրությունը, անսահման հավատ ես տածել դեպի կոմունիզմի հաղթանակը: Քո կյանքը մշտապես եղել է և կա որպես աշխատանք հանուն մարքսիստական հասարակական գիտությունների զարգացման: Հատկապես շատ բան ես դու արել, շա:

արժեքավոր աշխատություններ ստեղծել հայ հասարակական մտքի ուսումնասիրության գործում»:

1917 թվականի փետրվարյան բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունը և Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը ցնցեցին ուսական հսկա կայսրությունը, հեղափոխական պայքարի մեջ ներգրավեցին ազգային ծայրամասերը: Պատմական այդ օրերին Աշոտ Հովհաննիսյանը նախապես դալիս է Շուշի, որտեղ հրատարակում է բողջեիկյան «Նեցուկ» լրագիրը: Լրագրի էջերից նա եռանդուն կերպով պրոպագանդում է լենինիզմի գաղափարները, հանդես գալիս ժողովներում և հավաքություններում, իր գրավոր ու պրակտիկ գործունեությամբ մեծապես նպաստելով ժողովրդական զանգվածներին «Դաշնակցություն» կուսակցության գաղափարական ազդեցությունից ազատագրելու և բողջեիկյան, սոցիալիստական գաղափարներով սողորելու գործին:

Շուշուց Աշոտ Հովհաննիսյանը անցնում է Բաքու, հեղափոխության այդ միջնաբերդը Անդրկովկասում, ուր Կոմունայի օրերին ղեկավարում է սկզբում Բաքվի սովետի կուլտուր-լուսավորական բաժինը, իսկ 1918 թվականի հուլիսից՝ Բաքվի Կոմունայի լուսավորության կոմիսարիատի դպրոցական բաժինը:

Բաքվի Կոմունայի անկումից հետո նրան հաջողվում է անցնել Աստրախան, ապա Մոսկվա: Աստրախանում գտնված օրերին նա որոնումներ է կատարում գտնելու այնտեղ թաղված Իսրայել Օրու գերեզմանը, հայ ազատագրական շարժման այն մեծ երախտավորի, որի գործունեությանը և գաղափարախոսությանն էր նվիրել իր գիտական երախտալիքը:

Մոսկվայում Աշոտ Հովհաննիսյանը աշխատանքի է անցնում Ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի հայկական գործերի կոմիսարիատում, ուր ղեկավարում է գրական-հրատարակչական բաժինը: 1919 թվականին նա աշխատում էր ՌՍՖՍՀ լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատում, վարելով Հայկական բաժինը: Այդ աշխատանքներին զուգընթաց, որպես պրոֆեսոր, նա հայ ժողովրդի պատմություն էր ավանդում ակադեմիկոս Մառի ղեկավարությամբ վերակազմված Լազարյան ճեմարանում:

Դաշնակցության տիրապետության օրերին Հայաստանում տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացություն է ստեղծվում: Ազգայնական անհաշտության ոգով թոնամավորված Անդրկովկասում

Հայաստանը այդ օրերին մեկուսացվել էր և դրվել թուրքական հարձակման ու բնաջնջման վտանգի տակ: Քաղաքական խոր ճգնաժամ ապրող իր ժողովրդի փրկության միակ և ցանկալի ելքը տեսնելով սովետական կարգերի հաստատման և Սովետական Ռուսաստանի հետ ունեցած սերտ դաշինքի մեջ, Աշոտ Հովհաննիսյանը անդուլ աշխատանք էր տանում այդ ուղղությամբ: Այդ աշխատանքը առավել արդյունավետ է դառնում 1920 թվականի հոկտեմբերին, երբ նա Լեզրանի գլխավորած ՌՍՖՍՀ դիվանագիտական միսիայի կազմում ժամանում է Հայաստան: Սակայն դաշնակցականների գլխավորած Հայաստանի կառավարության հակահեղափոխական քաղաքականությունը հայ ժողովրդի համար այս անգամ ևս նորանոր դժվարությունների պատճառ է դառնում, մինչև որ Հայաստանում հաստատվում են սովետական կարգեր:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակից հետո Աշոտ Հովհաննիսյանը վարում էր Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարի պաշտոնը, ստորագրում առաջին դեկրետները, որոնք մեր սոցիալիստական մշակույթի հիմքը դրեցին: 1922 թվականին, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին համագումարում, Աշոտ Հովհաննիսյանն ընտրվում է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղար և այդ պաշտոնը վարում է մինչև 1927 թվականը: Ս. Կասյանի, Ա. Մոսվյանի, Ալ. Մյասնիկյանի, Ս. Լուկաշինի և կուսակցական ու պետական այլ գործիչների հետ մեկտեղ նա մեծ նվիրվածությամբ ու եռանդով մասնակցում էր պատերազմի հետևանքով քարուքանդ եղած հայրենի երկրի վերականգնման աշխատանքներին, ջանասիրաբար դնում սոցիալիստական նորոգ մշակույթի հիմնաքարերը: Կուսակցական խիստ պատասխանատու և դժվարին աշխատանքին զուգահեռ նա հայ ժողովրդի պատմություն և լեռնինիզմ էր դասախոսում Երևանի նորաստեղծ պետական համալսարանում, խմբագրում էր «Նորք» հանդեսը, զբաղվում գիտական գործունեությամբ, բազմաթիվ հոդվածներով հանդես էր գալիս հանրապետական պարբերական մամուլի էջերում՝ անհաշտ պայքար մղելով գաղափարական հակառակորդների դեմ, պրոպագանդելով լեռնինյան գաղափարներ, արձագանքելով երկրի կյանքի բոլոր կարևոր հարցերին:

1928 թ. Աշոտ Հովհաննիսյանը կրկին հաստատվում է Մոսկվայում՝ այստեղ նա երկու տարի գլխավորում է Մարքսի-

էնգելսի ինստիտուտի միջազգային հարաբերությունների պատմության կաբինետի աշխատանքները, միաժամանակ վարելով ինստիտուտի կուսակցական կազմակերպության առաջին քարտուղարի պաշտոնը: 1929—1934 թթ. նա ՍՍՀՄ Ազգությունների ինստիտուտում Արևելքի ժողովուրդների ազգային-հեղափոխական շարժումների պատմության առարկայի պրոֆեսոր էր, իսկ 1934—37 թթ. ընտրվել էր Նյուֆական կուլտուրայի պատմության պետական ակադեմիայի իսկական անդամ և վերջինիս Մոսկվայի բաժանմունքի ղեկավարը: 1936—1937 թթ. Աշոտ Հովհաննիսյանը հանդիսացել է ՍՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի ղեկավարի տեղակալ: Սակայն առժամանակ ընդհատվեց կուսակցական-պետական գործչի և վաստակավոր գիտնականի բեղուն գործունեությունը:

1954 թ. Աշոտ Հովհաննիսյանը աշխատանքի է անցնում Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում, որպես ավագ գիտական աշխատող: 1955 թվականին Աշոտ Հովհաննիսյանը պաշտպանեց դոկտորական դիսերտացիա, իսկ 1960 թվականին ընտրվեց Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս: 1961 թվականից նա ղեկավարում է պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժինը: Միաժամանակ նա գլխավոր խմբագիրն է և հեղինակներից մեկը տպագրության պատրաստվող «Հայ ժողովրդի պատմություն» ութհատորանոց աշխատության: 1967 թվականին, ծննդյան ութսունամյակի կապակցությամբ և հասարակական-քաղաքական ու գիտական բեղմնավոր գործունեության համար ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրով ակադեմիկոս Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանը պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով:

Մեծ են Ա. Հովհաննիսյանի ծառայությունները հատկապես գիտական ներհասարդ կադրերի պատրաստման և դաստիարակության գործում, նրա բազմաթիվ աշակերտներ գիտական, հասարակական և մանկավարժական աշխատանք են տանում Սովետական Միության տարբեր վայրերում:

* * *

Հայ պատմագրության մեջ յուրահատուկ կարևորություն ունեցող և առանցքային հարցերից մեկը եղել է և մնում է ազ-

գային-ազատագրական շարժումների ուսումնասիրությունը: Եվ պատահական չէ, որ ազգային-ազատագրական շարժումների հանգամանակից հետազոտությունը գտնվել է հայ պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում, պատահական չէ, որ հայ մարքսիստ-պատմաբաններից Աշոտ Հովհաննիսյանը առաջինն էր, որ ձեռնամուխ եղավ դրա հետ կապված պրոբլեմների մարքսիստական ուսումնասիրությանը: Հարազատ ժողովրդի սոցիալական և ազգային-քաղաքական ազատագրության վեհ գործին նվիրված հասարակական-քաղաքական գործիչը, բնական է, որ որպես գիտնական խորանալու էր նրա ազատագրական պայքարի կարևոր հարցերի վերլուծության մեջ: Այդ առավել ևս կարևոր էր հայ ժողովրդի պատմության զարգացման հեռանկարների գիտական ճշտորոշման տեսանկյունից:

Դեռևս 1913 թվականին Մյունխենում հրատարակված իր „Israel Ory und die armenische Befreiungsidee“ դիսերտացիոն աշխատության մեջ Աշոտ Հովհաննիսյանը գտնում էր, որ պատմաբանները պետք է անաշու և քննադատական վերաբերմունք ցուցաբերեն դեպի փաստերը, դրանք չկտրեն զարգացման նախորդող և հաջորդող ժամանակահատվածներից, պատմականորեն ընկալեն անցյալը, ինչ որ հնարավորություն կընձեռի դասեր առնել նաև ապագայի համար: Մարքսիստ պատմաբանը այս դրույթներով է առաջնորդվել ոչ միայն իր գիտական անդրանիկ գործը շարադրելիս, այլև հետագա ողջ գիտա-մանկավարժական բազմադյուն գործունեության ընթացքում:

Խիստ յուրահատուկ է եղել Առաջավոր Ասիայի մատույցներում ռազմա-ստրատեգիական կարևոր դիրք գրավող Հայաստանի պատմական ճակատագիրը: Դարեր շարունակ այն կռվախնձոր է հանդիսացել Արևելքի և Արևմուտքի աշխարհակալ պետությունների միջև, դարձել արյունալից գոտեմարտերի ասպարեզ և բազմաթիվ ժանր հարվածներ կրել: Տեղաբնակից տարանջատվածությունն ու անընդմեջ երկպառակությունները խանգարել են կենտրոնացված միասնական և ուժեղ պետության կազմակերպմանը, թուլացրել երկրի ռազմունակությունը և հաճախ անգոր դարձրել արտաքին հարվածների դիմաց: Հայաստանի համեմատական ինքնուրույնությանն ու երբեմնի անկախությանը վերջ դրեցին Արևելքից ներխուժած վաչկատուն նվաճողների վայրագ արշավանքները՝ խաթարելով երկրի արտադրողական ուժերի զարգացումը, ետ շրջելով պատմական առաջընթացի անիվը, նետելով երկիրը օտար-

երկրյա բռնատերերի գարշապարի տակ: Իր տիրակալների ինքնահաճ ու ետակենտրոն շահագրգռությունների զոհ դարձած ժողովուրդը զինազրկվեց, կքեց բռնակալական ահավոր լծի տակ: Պատմական հանգամանքների նման դժբախտ ընթացքը, հարկադրյալ գաղթականությունը, որպես փրկության դյուրին ու հնարավոր ելք, օտարամուտ տարրերի ներգաղթը Հայաստան և բնակություն հաստատելը առավել ևս թուլացրին հայ ժողովրդի դիմադրական կարողությունն ու դժվարացրին նրա ազատագրական պայքարը: Հայ ժողովրդի ազատագրական բաղձանքները ստացան որոշ իմաստով միատիկական երանգ, ընդունեցին կրճատական գոնավորում՝ ծնունդ տալով դրսի ուժերից փրկում ակնկալող տեսիլների ու լեգենդների: Սոցիալական ամեն մի միջավայրում առանձնահատուկ գունավորում ընդունելով հանդերձ, այդ տեսիլներն ու լեգենդները միաձույլ ու միաբնույթ էին մի էական հարցում՝ անպայման հայ ժողովուրդը ազատագրվելու է և այդ ազատագրությունը հնարավոր է միայն արտաքին օգնության շնորհիվ, որը բերելու էին հեռավոր, բայց հզոր քրիստոնեական տերությունները: Սակայն ազատագրական պայքարի հարցում բոլորովին այլ դիրքավորում տներ հայ գյուղացիությունը, որը «Ֆեոդալական մասնատվածության պայմաններում իսկ կարողացավ մեծ շափով պահպանել իր տերիտորիայի ու լեզվի, կենցաղի ու բնավորության, ինչպես նաև սոցիալական և քաղաքական իր ազատագրական ձգտումների շեշտված ընդհանրությունը»: Հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը ղեկավարող հայ ֆեոդալները օտար բռնապետությունների դեմ պայքարելիս հենց գյուղացիական զանգվածների վրա էին հենվում. վերջիններս էին նաև հայրենի սահմանագծերը պաշտպանողները: Այստեղից էլ հասկանալի է, բխում էր հայ գյուղացիության ուրույն դիրքավորումը ազատագրական պայքարի հարցում: Նա հույս չէր կապում օտար միջամտության հետ, այլ մշակում էր ազատության հասնելու իր տեսությունը, այն է՝ փրկության ուղին դա ժողովուրդն ինքն է, նրան ծնած հերոսները: Ուստի և հայ աշխատավորական զանգվածները, անշուշտ, հակադրվելով շրջող տեսիլներին ու գուշակություններին, ստեղծում էին իրենց ազատարարին՝ «Մասնաժոռերի» Մհերին, որը կյանքի էր կոչվում ժամանակագրական նույն շրջանակներում և նույն տերիտորիայում, որտեղ և երբ ծնունդ էր առնում նաև հայ ազատագրական լեգենդը: Միայն շատ ավելի ուշ, 18-րդ դարի քսանական թվականներին էր, որ Ռուսաստանից օրը

24860
8641

օրին սպասվող ռազմական օգնությունն ակնկալությունների եռուն շրջանում, այն պետք է համակեր նաև ժողովրդական լայն խավերին, դառնար նաև նրանց գաղափարախոսությունը:

Ահա հայ ազատագրական մտքի այդ յուրատեսակ դրսևորման, գաղափարախոսության պատմագիտական քննությանն էլ նվիրեց Աշոտ Հովհաննիսյանն իր «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» երկհատոր մեծարժեք աշխատությունը, որտեղ հանգամանալից վերլուծության ենթարկեց հայ ազատագրական մտքի զարգացումը՝ սկսած վաղ միջնադարից մինչև նոր ժամանակաշրջանի շեմը: Այդ աշխատության մեջ նա չի սահմանափակվում միայն հայ ազատագրական տեսիլների ու լեզենդների տեսության վերլուծությամբ, այլև ցույց է տալիս պատմական տարբեր ժամանակաշրջանների առանձնահատկությունները, տվյալ ժամանակահատվածի բնորոշ սոցիալական միջավայրը և դրանցում տեսիլների կրած ձևական ու որակական փոփոխությունները: «Դրվագներում» հեղինակը բավական հանգամանորեն կանգ է առնում նշված շուրջ հազարամյա ժամանակահատվածում հայ ժողովրդի որդեգրած սոցիալական և քաղաքական ընթացքի վրա. և այդ պարագան հնարավորություն է տվել, նրա խոսքերով ասած, ազատագրական «շարժման փոքրիկ տարբերակումներն ու բախումները լուսաբանելու կամ նրան մասնակցած դասակարգերի ու խմբավորումների, հոսանքների ու գործիչների նպատակագրումներն ու հայացքներն ըմբռնելու համար»:

Վերլուծելով պատմության պահպանած և մեզ ընձեռած փաստերը, բազմավաստակ պատմաբանը ցույց է տալիս այն զարտուղի կածանները, որոնցով ընթացել է հայ ժողովրդի ազատագրական միտքը. քննարկում հայ ազատագրական շարժման գործիչների ունեցած երբեմնի սին պատրանքները: Պատմաբանի ուշադրության հանգուցակետում է գտնվել հատկապես այն փաստերի ուսումնասիրությունը, որոնք նախապատրաստեցին և սկզբնավորեցին ազատագրության համար պայքարող հայ ժողովրդական զանգվածների քաղաքական, պատմության կողմից արդարացված շրջադարձը դեպի Ռուսաստան, որոնք Իսրայել Օրուն, Եվրոպայում կատարած երկարատև ու ասպարդյուն դիմումներից հետո, տարան Մոսկվա: Իմաստավորելու և տրամաբանորեն ըմբռնելի դարձնելու համար հայ ազատագրական մտքի շրջադարձը, Աշոտ Հովհաննիսյանը մանրակրկիտ կերպով մեկնաբանում է արևմտաեվրոպական տեսությունների հետ կատարված բանակցությունները, ցույց

տալիս քաղաքական նախորդ ուղեծրի սնանկությունը և դրա հիմնապատճառները:

«Դրվագների» երկրորդ գրքում հայ ժողովրդի ազատագրական նկրտումները ցույց են տրված սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների և քաղաքական զանազան ուղղությունների միջև գոյություն ունեցած պայքարի առավել լայն հետնախորքի վրա: 18-րդ դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում ծավալված ազատագրական բուռն շարժումը Աշոտ Հովհաննիսյանը դիտում է սերտորեն առնչված Անդրկովկասյան հարևան ժողովուրդների մղած պայքարի հետ: Նա խիստ համոզիչ քաջահայտում է, որ ազատագրական շարժման գլխավոր շարժիչ ուժը և առաջատարը ժողովրդական լայն զանգվածներն էին, որոնց վրա էր հիմնականում ծանրացած քոնակալական տաժանելի լուծը: Այստեղ հատուկ կարևորություն ունեն Աշոտ Հովհաննիսյանի ձևակերպված դրույթները հայ ազատագրական շարժման ուսական կողմնորոշման, նրա համընդհանուր ձանաչում գտնելու ժամանակի, ազատագրական շարժման ազգային ու դասակարգային բովանդակության և քաղաքական ուղղվածության վերաբերյալ:

Պատմական նախընթաց ամբողջ զարգացումը բնորոշող փաստերի հետազոտության հիման վրա Աշոտ Հովհաննիսյանը «Դրվագներում» ցույց է տալիս, որ եթե սկզբնապես ուսական կողմնորոշումը կրում էր էպիզոդիկ բնույթ, մասնակիորեն արտահայտվելով մշակութային և առևտրական տիպի առնչություններում, հաճախակիորեն ցուցադրելով լուրի հայ ղեկավար դասակարգերի առանձին ներկայացուցիչների տրամադրությունները, ապա հետագայում արդեն, 18-րդ դարի 20-ական թվականներին, երբ Արևելյան Հայաստանում մահու և կենաց պայքար էր մղվում պարսկական ու թուրքական բռնակալությունների շղթաները թոթափելու համար, երբ ստեղծված դժվարին կացության մեջ անհավասար գոտեմարտ մղող հայ ժողովուրդը օգնության և փրկության ողջ հույսը կապում էր բացառապես Կասպիականի արևմտյան ծովեզրը գրաված ուսական բանակի հետ, ուսական կողմնորոշումը ստացավ իսկապես համաժողովրդական երանգավորում, որով և վերջ էր վերջո պայմանավորվեց նրա հաղթանակը:

«Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» աշխատությունը հեղինակի տասնյակ տարիների ոգորումների, պրոպերտումների, խոհերի և տքնաջան աշխատանքի արդյունքն է: Աշոտ Հովհաննիսյանը չի բավարարվել միայն հարցի վերաբերյալ

գոյութիւնն ունեցող գրականութեան տեսումնասիրութեամբ: Մատենադարանի ձեռագրերում կատարած պրպտումները նրան հնարավորութիւն են տվել գիտութեան սեփականութիւնն դարձնել, արժեքավորել և օգտագործել բազմաթիւ նոր նյութեր, որոնք պատասխան են տալիս շատ և շատ գիտական հարցադրումների, առատ լույս են սփռում ոչ միայն միջնադարյան Հայաստանի, այլև հարևան երկրների պատմութեան ամենատարբեր կողմերի վրա: Այդ ամենը բարձրացնում է աշխատութեան գիտական արժանիքները, մասնագետներին խորհելու առատ նյութ է տալիս, իսկ ընթերցող զանգվածներին՝ հիմնավորված քաղաքական կողմնորոշում միջնադարյան Հայաստանի և սահմանակից երկրների ազատագրական շարժումների մասին:

Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Իսրայել Օրու առաքելութեան և 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակի ազատագրական շարժումներին է նվիրված ուսերեն լեզվով 1964 և 1967 թթ. երկու մասով Աշոտ Հովհաննիսյանի խմբագրութեամբ և նրա ընդարձակ ներածականով լույս տեսած «Հայ-ուսական հարաբերութիւնները 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակում» խորագիրը կրող վավերագրերի ժողովածուն: Աշոտ Հովհաննիսյանի ներածութիւնը սերտորեն առնչվում է «Գրվագների» հետ և նրա օրգանական շարունակութիւնն է կազմում. այստեղ հեղինակը քննաբար վերլուծում է հայ-ուսական հարաբերութիւնների պատմութիւնը բնորոշող կարևորագույն իրադարձութիւնները, երկու ժողովուրդների մեջ լեզած առևտրական, քաղաքական և ռազմական առնչութիւնները: Խոսելով հիշյալ ժամանակահատվածի հայ-ուսական առևտրական կապերի մասին, Աշոտ Հովհաննիսյանն ընդգծում է ինչպես ուսական կառավարութեան, այնպես էլ Նոր Զուղայի հայ վաճառականական դասի հետամտած նպատակներն այդ հարաբերութիւններում:

Զնայած ժամանակ առ ժամանակ առևտրական հարաբերութիւնները խաթարվում են, որովհետև ուսական կառավարութեանը չի հաջողվում իրագործել իրանական ողջ տարանցիկ առևտուրը դեպի Ռուսաստան ուղղելու մտադրութիւնը, դրանք, այնուամենայնիվ, խոշոր դեր են խաղում և մեծապես նպաստում են հայ և ուս քաղաքական կապերի սերտացմանը և հետագա զարգացմանը, չհանդիսանալով, սակայն, այդ կապերի միակ և հիմնական հենարանը:

Ներածականում Աշոտ Հովհաննիսյանը ցույց է տալիս, որ

17-րդ դարի վերջին և 18-րդ դարի սկզբին Պարսկաստանում ծայր առած ժողովրդական շարժումները մեծ չափով նպաստեցին նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների, առաջին հերթին հայերի և վրացիների ազատագրական ոգորումներին: Այս շրջանում հանդես գալով որպես հայ ազատագրական շարժման ուսական կողմնորոշման ռահվիրա, Իսրայել Օրին կատարում է քաղաքականորեն դարակազմիկ նշանակութիւնն ունեցող շրջադարձ: Աշոտ Հովհաննիսյանի վերլուծութիւնից պարզ երևում է, թե որպիսի հեռատես քաղաքական գործիչ էր Իսրայել Օրին: Նա հասկանում էր, որ Արևելյան Հայաստանը պարսկական լծից ազատագրելու փորձն իսկ անպայման հակադարձ ռեակցիա կառաջացնի ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ դեպի Թուրքիան հակված լեզգի ֆեոդալների կողմից և ըսկզբից ևեթ ջանում էր շեղբացնել այդ վտանգը: Այդ նպատակին ծառայելու էր ոչ միայն Սրբազան Հոռմեական կայսրութեան և Ռուսաստանի հակաթուրքական կռաւիցիան, այլև, ինչպես արդարացիորեն նշում է Աշոտ Հովհաննիսյանը, Օրիի «ձգտումը՝ դուրս բերելու հայերի ազատագրական պայքարը ազգային պարփակվածութեան փակուղուց»: Այդ էր շարժառիթը, որ Օրին սերտ հարաբերութիւնների մեջ էր մտնում Մոսկվայում ապաստանած իմերեթական Արշիլ Թագավորի հետ, իսկ պարսկական դեսպանութեան տարիներին ձգտում ազրբեջանական գործիչներին հակել դեպի Ռուսաստան:

Եթե Օրու գործունեութիւնը նպատակամղված էր Հայաստանի և Անդրկովկասի ազատագրմանը, ապա իր հերթին ուսական կառավարութիւնը շահագրգռված էր ծավալվելու դեպի Արևելք, ինչ նպատակով և նախաձեռնվեց պարսկական արշավանքը: Ներածականում Աշոտ Հովհաննիսյանը բացահայտում է այն հիմնական մոմենտները, որոնք բնորոշում են Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականութիւնը այդ տարիներին: 1722 թ. հետո ծավալված իրադարձութիւնները եկան հաստատելու, թե որքան խորափափանց և իրատես էր ոմանց կողմից «բախտախնդիր» հռչակված Իսրայել Օրին՝ ուսական արշավանքի հետևանքով հնարավոր բարդութիւնների ստեղծման հարցում իր կանխատեսութիւնների մեջ:

Ուշագրութեան արժանի է պարսկական արշավանքի տարիներին Շամախի քաղաքի ստացած ռազմա-ստրատեգիական նշանակութեան մասին Աշոտ Հովհաննիսյանի տված սպառիչ բացատրութիւնը, որի գրավումը ուսական զորքերի կողմից կանխվեց

1724 թ. Կոստանդնուպոլսի պայմանագրով: Շամախու գրավումը կոչված էր դուրացնելու հայերի ազատագրական պայքարը և ապահովելու ռուսական օգնությունը: Ռուս-թուրքական պայմանագրի կնքումից հետո բացառվում էր վերջին պարագան, որը և հրամայական պահանջ դրեց հայկական ցանուցիր ուժերի առջև միավորվելու, սղնախներ կազմելու: Միաժամանակ ստեղծված իրավիճակը բոլորի համար պարզ էր դարձնում, որ ռուսական օգնությունը կենսական անհրաժեշտություն է հայկական ազատագրության համար: Ուստի և խիստ արդարացի է Աշոտ Հովհաննիսյանի հետևյալ ընդհանրացումը. «Եթե մինչ այդ պահը (ռուսական զորքերի հայտնվելը Արևելյան Անդրկովկասում—Վ. Գ.) որպես Ռուսաստանի օգնությամբ հայերի ազատագրության գաղափարի արտահայտիչներ հանդիսանում էին սոսկ առաջավոր գործիչները, ապա այժմ այդ գաղափարը կենդանի արձագանք է գտնում հայ ժողովրդի լայն զանգվածների գիտակցության մեջ: Ենթահիվ Ռուսաստանի ղինված միջամտության, պարսիկների և թուրքերի բազմադարյան տիրապետության հետևանքով ծնունդ առած հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը, Սեֆյանների իշխանության սկիզբ առած փլուզման և Անդրկովկասում օսմանյան հին ու ատելի տիրապետության վերականգնման վտանգի պայմաններում ընդունել էր համաժողովրդական շարժման բնույթ»:

Ներածականում ճիշտ ընդգծվում է Պետրոս Մեծի պատվիրակ իվան Կարապետի խաղացած կարևոր դերը հայ-վրացական ու ադրբեջանական միացյալ հակաօսմանյան ճակատի ստեղծման հարցում, Գանձակի պայմանագրի կնքման, հայ ֆեոդալական վերնախավի շարքերում տիրող ներքին երկպառակություններին վերջ տալու գործում: Աշոտ Հովհաննիսյանը իրավացիորեն հանգել է այն եզրակացությանը, որ, չնայած տարածայնություններին, Ղարաբաղի հայ մելիքների և յուզբաշինների մեջ փոքրիշատե ցայտուն կողմնորոշում դեպի Պարսկաստան կամ Թուրքիա գոյություն չի ունեցել:

Հիշյալ ժողովածուի ներածությունը կարևոր ուսումնասիրություն է, որն ամբողջացնում է սովյալ ժամանակահատվածին նվիրված Աշոտ Հովհաննիսյանի աշխատությունները և այդ հարցում նոր մղումներ հաղորդում հայ պատմագիտության մարքսիստական մտքին:

Աշոտ Հովհաննիսյանի գիտական ժառանգության մեջ կարևոր տեղ են գրավում հայ հեղափոխական-դեմոկրատական մտքի ռահվիրա Միքայել Նալբանդյանի կյանքին և գործունեությանը նվիրված ուսումնասիրությունները: Գեռևս 1930-ական թվականներին, Մոսկվայի և Լենինգրադի կենտրոնական արխիվներում պրպտումներ կատարելիս, Աշոտ Հովհաննիսյանը հայտնաբերեց հայ մեծ հեղափոխական-դեմոկրատի մի շարք անտիպ երկասիրությունները, որոնք զալիս էին նոր լույս սփռելու նշանավոր գործչի ողջ գործունեության վրա: 1935 թ. բովանդակալից առաջարանով և ընդարձակ բացատրականներով հրատարակ հանելով Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկերը», Աշոտ Հովհաննիսյանը համոզիչ կերպով ցույց տվեց, թե ինչպես մշակվեց Մ. Նալբանդյանի հեղափոխական-դեմոկրատական աշխարհայացքն ու ծավալվեց նրա գործունեությունը՝ շաղկապվելով հարազատ ժողովրդի ազատագրական ձգտումների հետ: Գրանով իսկ ցրվում էր Մ. Նալբանդյանի անձի շուրջը հյուսված այն առասպելը, թե նա և իր շուրջը համախմբված կողմնակիցները կտրված էին հայկական իրականությունից և հանդիսանում էին սոսկ ռուս «նիհիլիստների» հայացքների խոսափողներ: «Անտիպ երկերում» առաջին անգամ Աշոտ Հովհաննիսյանը բացահայտ դարձրեց հայ հեղափոխական շարժման կապը ռուս «վաթսուականներին»՝ Գերցենի, Բակունինի, Օգարյովի, Չերնիշևսկու հետ, քննարկեց Նալբանդյանի հեղափոխական ստրատեգիան և տակտիկան՝ սերտորեն առնչված Գերցենի և Օգարյովի հեղափոխական գաղափարներին:

Սակայն «Անտիպ երկերը» սոսկ նախաքայլ հանդիսացան Միքայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության, նրան ծնունդ տված, սնած և դաստիարակած միջավայրի և ժամանակաշրջանի ամբողջական ուսումնասիրության և քննական վերլուծության ուղղությամբ: Շարունակելով Մ. Նալբանդյանին նվիրված իր հետազոտությունները, գիտնականը դրանք ամփոփեց երկու սովյալ հատորներում և 1955—1956 թվականներին հրատարակեց «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» վերտառությամբ:

Փիլիսոփայական և բանասիրական մարքսիստական պատրաստությունը, եվրոպական և ռուսական հասարակական-քաղաքական ու հեղափոխական շարժումների խոր իմացությունը, ժամանակի հայկական իրականությանը հուզող խնդիրների գիտակ-

ցությունը հնարավորութիւն ընձեռեցին ճեղինակին ստեղծելու մի աշխատութիւն, որտեղ իրենց լուծումն են գտել 50—60-ական թվականների հայ հասարակական մտքի պատմութեան մի շարք կարևոր ու բարդ հարցերը: «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» աշխատութիւնը հնարավորութիւն տվեց բազմակողմանի ու հրատակ պատկերացում կազմելու ինչպես Նալբանդյանի կյանքի ու գործունեութեան, նրա աշխարհայացքի հեղափոխական-դեմոկրատական հեղաբեկման, այնպես էլ նրա միջավայրի և ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական այլևայլ երևոյթները ու իրադարձութիւնների զարգացման մասին: Աշխատութեան ճեղինակը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ 1859—1861 թվականներին Ռուսաստանում ստեղծված հեղափոխական իրադրութիւնը խոր բեկում է առաջացնում Մ. Նալբանդյանի ազգային-լուսավորական ողջ գործունեութեան մեջ: Այդ տարիներից է, որ նա սկսում է մարտնչել հանուն հայկական դեմոկրատիայի ազատագրական ձգտումների միավորման ուսական գյուղացիական հեղափոխութեան և Արևմուտքի մի շարք երկրներում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումների հետ: Այստեղից էլ այն ուղենշող նշանակութիւնը, որ ստանում է Մ. Նալբանդյանը հայ ժողովրդի և ՍՍՀՄ ժողովուրդների պատմութեան մեջ, որպես մի գործիչ, որը պատուում է ազգային մեկուսացման կարծր կեղեր, դուրս գալիս դեպի համառուսաստանյան հեղափոխական շարժման և համաեվրոպական հեղափոխական շարժումների լայն ասպարեզ:

Մ. Նալբանդյանը, միևնույն ժամանակ, հայ իրականութեան մեջ այն գործիչն էր, որ միմյանց կապեց արևելահայ և արևմտահայ դեմոկրատիան, համընդհանուր մղումներ ու նպատակադրումներ հաղորդեց հայ ժողովրդի տարանջատ հատվածների ազատագրման պայքարին, ջանալով այն տանել մեկ ու միասնական հունով: Նա նույնպիսի եռանդուն ու անդիջում պայքար մղեց արևմտահայ կյանքում իշխող ռեակցիոն տեժերի դեմ, ինչպիսին մղում էր արևելահայ իրականութեան մեջ: Ընդհատ գիտակցված համազգային խնդիրների լուծումը նա հանձնեց հայ ժողովրդի երկու խոշոր հատվածների դեմոկրատիային, որոնց ձգտում էր միավորել նպատակի ու գործողութիւնների միասնութեամբ:

«Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» հանգամանալից ուսումնասիրութեան մեջ ներկայացված են և փայլուն կերպով բնորոշված անցյալ դարի 50—60-ական թվականներին հայկական իրականութեան մեջ գոյութիւն ունեցող հասարակական-քաղաքական շորս

հոսանքները՝ կղերա-աղայական, լիբերալ-բուրժուական, ազգային-պահպանողական և հեղափոխական-դեմոկրատական, իրենց գործելակերպով և նպատակադրումներով, տարածայնութիւններով և պայքարի ուրույն մեթոդներով: Հասարակական-քաղաքական հիշյալ հոսանքների գաղափարական ու քաղաքական բնութագիրը միաժամանակ հնարավորութիւն է տալիս բացահայտել նրանց հետագա էվոլյուցիան, 70—80-ական թվականներին հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում կատարված վերախմբավորումների մեջ: Այդ առումով հատկապես հարկ եղավ հետազոտել արեւելահայ իրականութեան մեջ երևան եկած նարոդնիկական շարժման առաջացումը և նրա հետագա վերաճումը ազգային-քաղաքական կուսակցութիւնների, որոնց դեմ հետագայում անհաշտ պայքարի պիտի ելնէր հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան: Այս հարցին են նվիրված գիտական տարբեր հանդեսներում վերջերս տպագրված Ա. Հովհաննիսյանի մի շարք հոդվածները:

Նարոդնիկական շարժումը Ռուսաստանում ասպարեզ իջավ որպես գյուղացիական սոցիալիզմի գաղափարախոսութիւն, ընդ որում նարոդնիկները հանդես էին գալիս որպես համայնական գյուղացիութեան շահերի արտահայտիչներ, շտարբերանշելով այն խրամատը, որ գոյութիւն ուներ գյուղացիութեան տարբեր խավերի միջև: Նարոդնիկութեան գյուղացիական սոցիալիզմը մի պատրանք էր, որի ծնունդը սոսկ Ռուսաստանում արդունաբերական կապիտալիզմի և նրա արդյունքն հանդիսացող պրոլետարիատի բացակայութեամբ էր պայմանավորված գրեթէ: Համադեմոկրատական կարգեր հաստատելու, գաղութային ծայրերկրներում ազգային-ազատագրական խնդիրները համառուսաստանյան դեմոկրատիայի հեղափոխական խնդիրներին ձուլելու 70-ական թթ. հեղափոխական նարոդնիկութեան գաղափարախոսների ձգտումը լայն արձագանք էր գտնում ուսանող երիտասարդութեան շրջանում, որին արձագանքում էին նաև անդրկովկասյան մտավորականութեան առաջավոր ներկայացուցիչները՝ ընդգրկվելով նարոդնիկական համընդհանուր շարժման մեջ: Այդ ամենին անմաս չէր մնում նաև Ռուսաստանի բարձրագույն դպրոցներում սովորող արևելահայ երիտասարդութիւնը:

80-ական թթ. ռեակցիայի պայմաններում նարոդնիկութիւնը, սակայն, սկսեց անտեսել ազգային հարցը, թերևս այնպես սեպելով, որ ցարիզմի անկմամբ ինքնաբերաբար կլուծվի նաև ազգային հարցը: Հեղափոխական նարոդնիկներին հաջորդած լիբերալ նա-

րողնիկները սահմանափակվում, անգամ ժխտում էին ազգերի
ինքնորոշման իրավունքը: Նարոդովոլյան կազմակերպությունների
ջախջախումից հետո դա վտանգավոր երևույթ էր, որը պետք է
հեռացներ և իսկապես հեռացրեց նարոդնիկությունից մանավանդ
ոչ-ռուս ժողովուրդների ներկայացուցիչներին: Ազգային այդ
տարանջատման մեջ, մասնավորապես, երբ խոսքը վերաբերում է
հայ նարոդնիկներին, փոքր դեր չխաղաց այն հանգամանքը, որ
70-ական թվականներին արևելահայ նարոդնիկների հեղափոխա-
կան սերունդը կտրված էր հայ կյանքը հուզող խնդիրներից, չկարո-
ղացավ արձագանքել դրանց և պարզել իր դիրքը վերջիններիս
նկատմամբ: Այդ պատճառով էլ 80-ական թվականներին արդեն
հայ նարոդնիկությունը մեծ մասամբ սկսում է կղզիանալ ու տար-
անջատվել ազգային-նարոդնիկական կազմակերպությունների մեջ՝
կտրվելով համառուսաստանյան հեղափոխական շարժումից, իր
ուշադրության կիզակետում տեսնելով միայն արևմտահայ ազգա-
յին-ազատագրական շարժումը: Այդ հարցում փոքր դեր չխաղացին
արտաքին-քաղաքական այնպիսի ազդակներ, ինչպիսին էին
1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, հայկական հարցի
առաջացումը Սան-Ստեֆանոյում և Բեռլինի կոնգրեսում և վեր-
ջինիս ծնած հուսախաբուցությունը:

Հիշյալ խոշոր մենագրությունների կողքին Աշոտ Հովհաննիս-
յանն ունի բազմաթիվ մանր հետազոտություններ, գիտական հոդ-
վածներ, որոնք նվիրված են հայ ժողովրդի պատմության ամենա-
տարբեր ժամանակաշրջանների առանձին հարցերի: Դժվար է
գերազանահատել այդ հետազոտությունների նշանակությունը, որովհե-
հետև դրանք նոր լույս են սփռում այնպիսի հարցերի վրա, որոնք
տարակարծություններ են առաջացրել հետազոտող մասնագետ-
ների մոտ: Այսպես, օրինակ, «Ֆրիկը պատմաբանական լույսի
տակ» գրքովում, ելնելով Ֆրիկի իսկ բանաստեղծությունների
տվյալներից, Աշոտ Հովհաննիսյանը նոր մեկնաբանությամբ է
ներկայացնում հայկական միջնադարի այդ նշանավոր դեմքի կեն-
սագրության որոշ էջերը, նոր ձևով բացատրում տարբեր մեկնա-
բանություններ ստացած տերմիններ: Ուշադրության արժանի են
նաև թոնդրակյան շարժմանը և նրա ղեկավար Սմբատ Զարեհա-

վանցուն նվիրված հոդվածները (հայերեն և ռուսերեն), «Զաքարիա
Ազուլեցու օրերն ու գործերը» հոդվածը, «Պետրոս դի Սարգիս
Գիլանենց» և «Ազգության հարցերը նախնադանի հրապարակա-
խոսության մեջ» (ռուսերեն) գրքույկները և շատ ուրիշներ: Սրանք
բոլորը գալիս են լրացնելու բազմապատակ գիտնականի ընդգրկած
բազմաթիվ հարցերը, նոր շտրիխներ ավելացնելու այն բազմաբո-
վանդակ լայն վտալների վրա, որոնք նա կերտել է իր մոտ 60
տարիների ստեղծագործական կյանքի ընթացքում:

Վաղ հասակից ընդգրկվելով հեղափոխական պայքարի ոլորտը,
Աշոտ Հովհաննիսյանը գրչով պրոպագանդել է մարքս-լենինյան
վեհ գաղափարները, հանդես եկել ժամանակի հուզող հարցերի
մարքսիստական մեկնաբանմամբ: Նրա հրապարակախոսական
տաղանդը երևան եկավ դեռևս 1917 թվականին, երբ Շուշում
սկսեց հրատարակել բոլշևիկյան «Նեցուկ» և 1918 թ. Բաքվում
լույս տեսած «Բանվորի խոսք» թերթերը: Հետագա տարիներին նա
աշխատակցել է տարբեր վայրերում լույս տեսնող բոլշևիկյան
մամուլին:

Ինչպես հեղափոխական բուռն պայքարի տարիներին, այնպես
էլ սովետական իշխանության հաստատումից հետո՝ երկրի սոցիա-
լիստական վերակառուցման տարիներին, մշտապես գտնվելով
պայքարի առաջավոր դիրքերում, Աշոտ Հովհաննիսյանը արձա-
գանքել է կյանքի առաջադրած կենսական ու առաջնահերթ հար-
ցերին: Նա բազմաթիվ մեծ և փոքր հոդվածներ ունի՝ ուղղված
մեր գաղափարական հակառակորդների դեմ, որոնցում մերկաց-
նում է նրանց և ժողովրդին ցույց տալիս այն իդեալը, հանուն որի
պետք է պայքարել՝ առանց խնայելու կյանքը: Աշոտ Հովհաննիս-
յանի գրչին պատկանող այդ հոդվածներից շատերը ժամանակի
հրատապ հարցերի պատմական խոր վերլուծություններ են, որոնք
իրենց արժանի տեղն ունեն սովետահայ հասարակական-քաղա-
քական մտքի պատմության մեջ:

1920-ական թվականներին Աշոտ Հովհաննիսյանը մարքսիստ
պատմաբաններից առաջիններից մեկը պայքար ծավալեց դաշնակ-
ցության գաղափարախոսության դեմ: Այդ կապակցությամբ Աշոտ
Հովհաննիսյանը գրեց «Դաշնակցությունը և պատերազմը», «Դաշ-

նակցական գաղափարախոսության ընթացիկ կուրսը», «Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» «Դաշնակցության առիթով» ուսումնասիրությունները, որոնց մեջ մերկացնում էր դաշնակցության հակասովետական, հակահեղափոխական էությունը:

Աշոտ Հովհաննիսյանը առաջիններից մեկը ձեռնամուխ եղավ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման պատմությունը շարադրելուն: «Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը» աշխատության մեջ նա քննության ենթարկեց Մայիսյան ապստամբությունը, իսկ «Համազգային կրիզիսը» նվիրված է Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման նախապայմանների վերլուծությանը: Այս աշխատություններում ընդհանուր գծերով տրված են Հայաստանում սովետական իշխանության համար մղված պայքարի կարևորագույն էտապները, փորձ է արված բացահայտելու Հայաստանում սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի համար մղված պայքարի օրինաչափությունները: Բոլշևիկյան կրթությունամբ գրված վերոհիշյալ բոլոր աշխատությունները հարուստ են լայնախոհ պատմաբանին հատուկ կարևոր ընդհանրացումներով:

Աշոտ Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ լույս են տեսել բազմաթիվ պատմագիտական աշխատություններ, որոնք իրենց վրա կրում են պատկառելի խմբագրի ազդեցության կնիքը:

Այսպիսին է, ընդհանուր գծերով, սեղմ բնութագրությունը Աշոտ Հովհաննիսյանի գիտական ժառանգության, որն իր խոր հետքն է թողել սովետահայ պատմագրության մեջ: Անձնվեր քաղաքացու և խոշոր գիտնականի անուրանալի ժառանգությունները հարազատ ժողովրդին և հայրենի գիտությունը ըստ արժանավճար են գնահատվում այժմ և կգնահատվեն ապագա սերունդների կողմից: Նրա կյանքը գիտությունը և ժողովրդին բոլորանվեր ծառայելու ուսանելի օրինակ է:

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻՑ

Ս. Ն. ՍԱՐԻՆՅԱՆ

Առաջին իսկ ուսումնասիրությունը՝ «Իսրայելի Յորդն և հայ ազատագրական գաղափարը», որ լույս տեսավ Մյունխենում 1913 թվականին, կանխորոշեց գիտնական ու հետազոտող Աշոտ Հովհաննիսյանի նախասիրած բնագավառը՝ հայ հասարակական-ազատագրական մտքի պատմությունը: Նախընտրած ասպարեզն ինքնին. ենթադրում է այն դժվարությունը, որին պիտի դիմառնեն հետազոտող միտքը, պարտադրելով սրան իմացությունների մի հանրագիտական մասշտաբ, ուր պիտի միահյուսվեն փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի, տնտեսագիտության, գրականագիտության և հասարակագիտության այլևայլ ճյուղերի նստվածքները: Ինքնին յուրահատուկ դիտելով այս Աշոտ Հովհաննիսյանի գիտական խառնվածքին և ունակությանը, տեղին ենք գտնում հատկապես շեշտել այն առանձնահատուկ հետաքրքրությունն ու հետեւողական հակումը, որ պատմաբանն ի հայտ է բերել հայ գրականության պատմության հարցերի նկատմամբ: Այս իմաստով, պատմագիտությունն ու գրականագիտությունը նրա ուսումնասիրություններում ցուցադրում են ներքին միասնություն և լրացնող մերձեցում: Ավելի դիպուկ բնորոշում, քան պատկերավոր խոսք կլինենր ասել, որ Աշոտ Հովհաննիսյանը հմուտ պատմաբան է գրականագիտության բնագավառում և հազվագյուտ գրականագետ՝ պատմագիտության ասպարեզում: Պատմաբան-գրականագետի հետազոտական շրջանակները բավականաչափ լայն են. դիմել է աղբյուրագիտական որոնումների, կատարել է տեքստաբանական աշխատանք (Միքայել Նալբանդյանի «Անտիպ երկերը») գրել է մենագրական հետազոտություններ («Խաչատուր Աբովյան», «Ֆրիկը

պատմաբնական լույսի տակ», «Մքիայել Նալբանդյանը և նրա ժամանակը»), հանդես եկել հոգվածներով ու ուսումնասիրություններով՝ հայ գրականության պատմության առանցքային հարցերի վերաբերյալ:

Մեր նպատակը չէ համակարգել պատմաբանի՝ գրականագիտության բնագավառին հարող հետազոտությունները, և մանավանդ թե զբաղվել դրանց քննական վերլուծությամբ: Մեր հետաքրքրությունը տվյալ դեպքում հանգում է մասնավոր խնդրի՝ ցույց տալ Աշոտ Հովհաննիսյանի պատմագիտական հետազոտությունների գիտական նշանակությունը հայ գրականագիտության մեթոդաբանության տեսակետից:

1

Առաջադրված հարցը առանձնահատուկ գիտական իմաստ է ստանում այն իրողությունից, որ ներկայանում է պատմական պրոցեսի հսկայական տարածության, երևույթների պատմական զարգացման տրամաբանական կապակցության վրա: Փաստ է, որ հայ հասարակական-ազատագրական մտքի պատմաբանը քննական հետազոտության ոլորտի մեջ է առել հայոց պատմության դարերն իր ամբողջական ընթացքով՝ սկսած հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը: Գրեթե բաց տարածություն չկա. եթե «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» կապիտալ աշխատությունը ներառում է հարցի պատմությունը խոր միջնադարից մինչև 18-րդ դարասկիզբը, եթե առանձին ուսումնասիրություններում գիտնականն արժարժել է 18-րդ դարի ազատագրական մտքի գլխավոր ուղղությունները և եթե ընդունենք, որ նա գերազանցապես զբաղեցրել է իրեն 19-րդ դարի հասարակական կյանքի բարդ հանգույցների քննաբանությամբ, ապա ակներև կլինի այն հսկայական ուղեգիծը, որ ակոսել է պատկառելի գիտնականի քննախույզ միտքը: Ինքնին հասկանալի է, որ հայ գրականության պատմության մեթոդաբանության հարցերն իրենց հերթին հանձնառու են ուրույն պատմական շղթայակցում՝ ներառելով ինչպես հի՞ ու միջնադարյան, նույնպես և նոր շրջանը:

Վաղ և ուշ միջնադարի գրականության պատմության մեթոդաբանության տեսակետից բացառիկ նշանակություն ունի «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» աշխատությունը՝ հայ

գրքի և մատենագրության պատմության բացառիկ երևույթներից մեկը: Հենց միայն աշխատության կոնցեպցիայի՝ ազատագրության տեսիլային լեզվի կոնսոլիդացիոն և սրա դարավոր ուղիների քննական վերլուծությունը, հենց միայն փաստա-աղբյուրագիտական հսկայական նյութի համակարգումը բավական են հավաստելու գիտնականի երևակայության թուխըն ու տեսահորիզոնի լայնությունը, ինքնակարողության շափն ու անթարկող ուժը: Հովհաննիսյանը, հիրավի, գիտական նոր բարձունքի վրա դրեց հայ տեսական-պատմագիտական միտքը և իր տեղը վավերացրեց հայագիտության պատմության դասականների շարքում:

Հայոց հի՞ն և միջնադարյան գրականության պատմության մեթոդական սկզբունքները ուղիղ թելերով կապակցվում են գիտական այն առաջադրությունին, որ գիտնականը հատկացնում է իր ուսումնասիրությանը: «Ազատագրական մտքի պատմության գաղափարաբանական ոլորտն ընդգրկող այս երկում, — գրում է հեղինակը, — հայ ժողովրդի սոցիալական և քաղաքական զարգացման ընթացքի և, հատկապես, ազատագրական շարժման թեր ու դեմ ուժերի պատմության վրա ծանրանում ենք այն շափով, որ շափով այդ անհրաժեշտ է շարժման իրական տարբերակումներն ու բախումները լուսաբանելու կամ նրան մասնակցած դասակարգերի ու խմբավորումների, հոսանքների ու գործիչների նպատակադրումներն ու հայացքները ըմբռնելու համար»:

Գիտնականի խորաթափանց միտքը հայոց պատմության բարդ մթնոլորտի սոցիալական ու մտավոր-գաղափարական տեղումները իմաստավորում է նոր լուսաբանությամբ, հիրավի ընդլայնում Հայաստանի պատմության ներքին բովանդակությունը՝ կապակցելով այն համաշխարհային իրադարձությունների ու մտավոր որոնումների լայն հորիզոններին: «Դրվագները» տալիս է միջնադարյան Հայաստանի ներքաղաքական, սոցիալ-դասակարգային հարաբերությունների այնպիսի վերլուծություններ, որոնք մինչ այդ անհայտ էին հայ պատմագրությանը: Էական է դիտել, որ գիտնականը հետամուտ է ոչ այնքան պատմական դեպքերի ժամանակագրական վավերագրությանը, որքան նրանց պատմա-փիլիսոփայական իմաստի բացահայտմանը: Նյութի գիտական մշակումը և նրա փիլիսոփայական իմաստավորումը ուրույն որակներ են: Ամեն

1 Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հատ. 1, Երևան, 1957, էջ 7:

մի գիտութիւնն այնտեղ է հասնում դասական կատարելութեան, երբ ստանում է փիլիսոփայական կերպարանք, իսկ այնտեղ, ուր այն վերաճում է փիլիսոփայութեան, ինքնին վավերացնում է օրինաշարիութիւններ, որոնք ստանձնում են մեթոդաբանական ելակետի նշանակութիւնը: Ամենից առաջ հենց պատմութեան փիլիսոփայութեան իմաստի մեջ պետք է կռահել «Դրվագների» նշանակութիւնը գրականագիտութեան մեթոդաբանութեան տեսակետից:

Մի ավանդական տրվածքով հայ գրականագիտութիւնը միջնադարյան Հայաստանի գաղափարաբանութեան հարցերը շարունակում է դիտել առերևույթ ընդհանրութեան կեղևի տակ, շփոթեցնելով կռահել սոցիալական որոշակի շերտերի, դասերի ու դասակարգերի տարրնթաց միտումները: Այս տեսակետից առավել «միասնական» էր ներկայանում ազատագրական շարժման գաղափարաբանութիւնը: Այստեղ արդեն հետազոտողների հետաքրքրութիւնը կանգ է առնում իրողութիւնների ընդհանուր-ազգային միտվածութեան փաստի հանդեպ, ընկրկելով իրողութիւնների սոցիալական ներհակութիւնները զատորոշելու դժվարութեան առջև: Ա. Հովհաննիսյանը ցրում է միջնադարյան Հայաստանի գաղափարաբանութեան միասնականութեան պատրանքը և հասարակական կառուցվածքի բարդ շերտավորումների ոլորտում ի հայտ բերում գաղափարական տարրնթաց ուղղութիւնների սոցիալական, դասակարգային ներհակ միտումները: Գիտնականի վերլուծող միտքը փայլուն արդյունքներ է բացահայտում, երբ քննում է ազատագրութեան լեզուների դասային կողմնորոշումները, այն դիտարկում հոգևոր դասի, ֆեոդալների, գյուղացիութեան ու քաղաքաբնականների սոցիալական շահերի կիզակետում: Ինքնին հասկանալի է, որ հայոց պատմութեան, հայկական մտքի ազդեցիկ գաղափարաբանութիւնը չէր կարող շարտացոլվել դարաշրջանի գեղարվեստական մտածողութեան մեջ, յուրովի անդրադարձնելով ժամանակի գաղափարաբանութեան սոցիալ-դասակարգային կողմնորոշումները: Եվ այսպես, «Դրվագների» էջերում իրար հաջորդում են գրողներն ու մատենագիրները, որոնց երկերում գիտնականը կարողում է դարաշրջանի մտայնութեան նստվածքները, որսում այն երակը, որը տանում է դեպի միջնադարի մտածող մարդկանց աշխարհայացքային հենքի բացահայտումը: Մի սխեմա է վավերացրել արդի գրականագիտութիւնը, որն իբրև հավիտենական ճշմարտութիւն հատկացվում է բոլոր ժամանակների և բոլոր գրողների աշխարհայացքին: Ընդհանուր առմամբ բանը հանգեց-

վում է մի երկվութեան, ուր վերջնական գնահատականի է Պանգուժ գրողի աշխարհիկ տրամադրութիւնների և ժամանակի միասնական մտածողութեան հակադրութիւնը: Իսկ թե կոնկրետ ի՞նչ սոցիալական նախադրյալներից է ելնում կամ գաղափարական ի՞նչ հեռուներ է գծում այդ աշխարհայացքը, այնպես էլ մնում է շրացահայտված: «Դրվագների» հեղինակը ոչ միայն հետաքրքրական, նոր հիմնավոր բնորոշումներ է տալիս դարաշրջանի մտածող մարդկանց սոցիալ-փիլիսոփայական հայեցութեանը, գտնում նոր երանգներ միջնադարյան գրողների աշխարհայեցութեան սխեմայում (նարեկացի, Շնորհալի, Գոշ, Յրիկ, Առ. Դավրիժեցի, Աստղիկ, Լաստիվերտցի, Լամբրոնացի և ուրիշներ), այլև առաջադրում է տեսական դրույթներ, որոնք սկզբունքային նշանակութիւն ունեն հայ միջնադարյան գրականութեան պատմութեան մեկնաբանման տեսակետից:

Թե առաջադրված մեթոդաբանական սկզբունքները հետազոտական ինչ արդյունքներ են խոստանում, կարելի է դատել հենց իր՝ Ա. Հովհաննիսյանի «Յրիկը պատմաբնական լույսի տակ» մենագրական ուսումնասիրութիւնից: Միջնադարյան տաղերգուներից Յրիկը թերևս ամենից ավելի է արժանացել գիտական քննութեան՝ թե բանասիրական տեսակետից և թե քննական վերլուծութեան իմաստով: Չի կարելի շնչել, օրինակ, այն խորիմաստ մեկնաբանութիւնները, որ տվել է Մանուկ Աբեղյանը Յրիկի անհատականութեանն ու ստեղծագործութեան պատմական ու գեղարվեստական արժեքին: Այսուհանդերձ պատմաբանի ուսումնասիրութիւնը ոչ միայն բացում է շատ առեղծվածներ, այլև իր մեկնաբանութիւններով նոր սկզբի վրա է դնում գրողի աշխարհայացքի սոցիալական աղունքների ու փիլիսոփայական սևեռումների գիտական մեկնակետը:

Ինչ մի կողմ թողնենք բանասիրական այն նորագյուտ մեկնաբանութիւնը, որ գիտնականը պատմական վավերաթղթերից որսում է Յրիկի ստեղծագործութեան մեջ ա՛յնքան առեղծվածային դիտված «մասաս» և «մասասչի» արտահայտութիւններին: Առավել էականն այն է, որ նա բացում է դարաշրջանի սոցիալական հարաբերութիւնների բարդ կծիկը և դրա ոլորտներում հայտաբերում բանաստեղծի արտահայտած տրամադրութիւնների սոցիալ-պատմական ենթիմաստը:

Միջնադարյան տաղերգուների հետազոտողները դարաշրջանի իրենց բնութագրութիւններում շեն խուսափել «տրադիցիոն» և պրի-

միտիվ» մի ըմբռնումից, հայկական մտքի մաքառումները հանգեցնելով «քաղաքակիրթ հայերի» և «բնածին ելուզակների» հավերժական պայքարն արտահայտող եզրերի հակադրության: Այստեղ դիցուկ թե կա մի պատմական ճշմարտություն, բայց պատմական այդ ճշմարտությունը պատճառի ու հետևանքի հանրագումարի մեջ սքողում է ներքին-առօրյալական, թերևս առավել էական, մի ճշմարտություն, որը չէր կարող վրիպել մարքսիստ պատմաբանի տեսողությունից: «Մի ժամանակ էր այդ, — մեկնում է Ա. Հովհաննիսյանը, — երբ ագրարային և խաշնաբաժային տնտեսության կողքին նշանակություն էին ստանում առևտրական ու ֆինսկալ եկամուտները: Պետական հարկերի ձև ստացած հողային ռենտան իրացվում էր առևտրի համաշխարհային շուկաների հետ հանգուցավորվող քաղաքներում, վերածվում ապրանքի ու փողի: Քաղաքներում կենտրոնանում էին գործերի մատակարարման, հարկահավաքման, հանքերի շահագործման, պետական շինարարությունների հետ կապված կապալային և առևտրա-վաշխատուական գործարքները, կրպակների, քարվանսարանների, ջրաղացների շինարարությունն ու մասնավոր շահագործումը: Գյուղացիներից գանձվող ռենտայից ու առևտրա-արդյունաբերական շահույթներից զատ քաղաքներում կուտակվող հարստության աղբյուրներ էին նկատվում ավարատումները, հափշտակությունները, ստրկավաճառքը, զեղծումներն ու կաշառքը: Չարաշահումներն ու կեղեքումները կազմալուծում և քայքայում էին քաղաքային տնտեսության հիմքերը, վերարտադրում կամ նոր կաղապարների մեջ մտցնում տրնտեսության հին ֆեոդալական սխտեմը, տալով նրան ավելի դաժան ու գիշատիչ բնույթ և հանգեցրելով գյուղացիների ճորտացման, երեւույթ՝ որ օրինական սանկցիա է ստանում 13-րդ դարի կեսերից՝ Հուլավու և Ղազան էլխանների ժամանակներից ի վեր»²:

Ահա պատմական այն քարդ ոլորանները, որոնց ծալքերում ձև էին առնում ժամանակի մտածող մարդկանց տրամադրությունները, նրանց ապրումներն ու խոհերը: Գիտական եզրահանգումները այնուհետև տրամաբանական փայլ են ստանում, երբ պատմաբանը դարաշրջանի այդ քարդ կացություններին լծորդում է Յրիկի՝ որպես անհատականության «սոցիալական կենսագրությունը»: «Մուրհակների տարափից նեղված, պարտատերերից

² Աշ. Հովհաննիսյան, Յրիկը պատմաբանական լույսի տակ, Երևան, 1955, էջ 8-9:

արտգողած, կշտամբանքներից ամոթահար, բոլոր հեռանկարներից ձեննաթափ, հոգսերի ու վշտերի հատակն իջած՝ բանաստեղծը փորձում էր խեղդել իր տառապանքը գինու զավաթի մեջ, երբեմնակի մարում ինքնամոռացության գրկում:

Բարեկեցության վերնահարկից նա իջնում է կարիքի այն ներքնատունը, որը տկար բնավորությունների համար դառնում է բարոյալքման խորխորատ: Այդպիսիների համար չկա արդեն ոչ մի վերելք և նրանց չի կարող սփոփել անդամ մարդկային ձրի կարեկցությունը...

Սակայն Յրիկը չէր պատկանում տկար մարդկանց թվին: Կյանքի դառն փորձերը միայն պատճառ էին, որպեսզի նա բարձրանար անձնական մտահոգությունների նկուն մակերևույթից և նշմարեր այն ճշմարտությունները, որոնց յուրացման կամ կենսագործման ճանապարհով, ինչպես ուզում էր հավատալ նա, պիտի կործանվեն տիրող անարդարությունները³:

Այստեղ է, որ կազմավորվում է Յրիկի անհատականությունը և այստեղ է, որ նրա անձնական կենսագրությունը բեկվում է դարաշրջանի իրադարձությունների մեջ, ստեղծելով այն միասնությունը, որը գիտական ելակետ պիտի դառնար ըմբռնելու նրա ստեղծագործության պատմական իմաստը. «Նրա ստեղծագործությունը, — գրում է պատմաբանը, — լրիվ ըմբռնելի են միայն նրա կյանքի ու ժամանակաշրջանի միասնության մեջ: Հանցանքի ու հատուցման, մեղքի ու զղջման, տանջանքի ու փրկագործման տրամադրություններով լի իր ոսկեմատյանում նա պատմում է ալեկոծ իր կյանքի ողջ ողբերգությունը, որի մեջ արտացոլված են փաստորեն միջին դարերի հայ ժողովրդական մասսաների և առաջին հերթին քաղաքային պլեբսի դաժան շարակրությունները, ապրումներն ու տրամադրությունները, երազներն ու հոսախաբությունները»⁴:

Պետք է դիտել միայն, թե գիտական միտքը ինչ թափանցումների ու նորագյուտ կուհումների է ընդառաջում, երբ ճիշտ գտնված հայեցակետի վրա քննաբանում է Յրիկի «բանքերը»: Դառերի խորքից հառնում է մի մեծ անհատականություն, որ իր անձնական կյանքի մեջ անդրադարձնելով դարաշրջանի պատմական հեղաբեկումների հակասական միտումները, իր դեգերումները բարձրաց-

³ Նույն տեղում, էջ 55-56:

⁴ Նույն տեղում, էջ 119:

նում է համամարդկային խոհերի, կյանքի, աշխարհի, աստծո առեղծվածների փիլիսոփայական քննախույզ որոնումների: Հենց այստեղ էլ պատմաբանը կռահում է Ֆրիկի աշխարհայացքի սոցիալ-փիլիսոփայական մտորումների իրական բովանդակությունը. «Ֆրիկը,— գրում է Ա. Հովհաննիսյանը,— ազատ չէր միջնադարյան քերթողներից շատերին հատուկ միաստիցիզմից: Սակայն նրա միաստիցիզմը իդեոլոգիական շղարշ է սուսկ, որ սքողում է նրա հակաֆեոդալական տրամադրությունները: Նրա միտքը տվյալում է կրոնական կապանքների մեջ, սակայն նա եկսում է արդեն ազատագրվել այդ կապանքներից: Նրա ուշադրությունը թեքվում է դեպի մարդը, դեպի նրա հասարակական կացությունը, կարիքներն ու հույզերը: Նա բեռնում է իր հայացքը ոչ միայն նրա վրա, ինչ հատուկ էր բոլոր մարդկանց, այլ շեշտում է այն, ինչ տարբերում է նրանց և առաջացնում նրանց միջև լուծման սպասող ներհակություններ:

Հին, իդեալիստական աշխարհայեցողության մեջ նա մտցնում է քննադատության ու վերլուծության պայթուցիկ նյութը: Հասկանալի է, որ մտրակող ու բողոքող նրա խոսքը պիտի ընդառաջեր հիմա հասարակության դարկված ու զրկված այն խավերին, որոնք տրտունջի և բողոքի ձայն են բարձրացնում տիրող անարդարությունների և իշխող աշխարհայեցողության դեմ⁵»:

Որքան Ա. Հովհաննիսյանի վերլուծող միտքը կաշառում է արտաբուստ սահմանազանց լայնատեսությամբ, նույնքան նրա գիտական մեթոդը պարտադրված է պատմականության սթափ զգացողությամբ: Բացելով Ֆրիկի գաղափարական ներաշխարհի խիզախ գեգերումները, պատմաբանը ճիշտ տեղում է գտնում այն հանգրվանը, որին կարող էր հասնել միջնադարյան Հայաստանի որոնող միտքը: Աստծու, վերին նախախնամության, օրենքի ու արդարության դեմ Ֆրիկի ծառայումները բնավ հիմք չպիտի ունենային բարձրանալու միջնադարը հերքող հեղափոխական ընդվզումի և պիտի հնչեին որպես վաղորդյան սկեպտիցիզմ, «որ պատմականորեն կանխում է մտքի ազատագրմանը», իսկ նրա աշխարհայացքը չպիտի կարողանար փարատել միջնադարյան մտածողության շամանդազը՝ հասարակական իդեալը հանգեցնելով անհատական աշխատանքի և անհատական ունակության ազատ կենսա-

⁵ Աշ. Հովհաննիսյան, Ֆրիկը պատմաքննական լույսի տակ, էջ 61:

գործման վրա խարսխված դեմոկրատական հավասարականության երազանքին⁶:

«Ֆրիկը պատմաքննական լույսի տակ» ուսումնասիրությունը չի հանձնատում բանաստեղծի ստեղծագործության տիպաբանական քննությունը, նրա արվեստի զգացական-հոգեբանական նրբերանգների կամ խոսքի, պատկերի գեղարվեստական կառուցվածքի վերլուծությունը: Իր բնույթով նա պատմաքննական հետազոտություն է և որպես այդպիսին առանձնահատուկ տեղ է գրավում հայ բանասիրական գրականության մեջ: Պատմասոցիոլոգիական վերլուծության նրա մեթոդը բացառիկ հեռանկարներ է տալիս հայ միջնադարյան գրականության առանցքային հարցերի գիտական լուսաբանության համար:

Հարկ ենք համարում նորից անդրադառնալ «Գրվագներին» ուշադրության առնելու ևս մի երկու գրույթներ, որոնք առնչվում են գրականության պատմության սկզբունքային հարցերի հետ: Գիտենք, օրինակ, հայ գրականության պատմության պարբերացման, գրականության միջնադարյան և նոր շրջանների սահմանագծի խնդիրը: Ինչպես հայտնի է, արդի գրականագիտությունը շարունակում է օրինական իրավունք տալ մի բմահաճ տեսության, որը հայ նոր գրականության ծնունդը վերագրում է 19-րդ դարասկզբին: Գիտական հիմնավորում չստացած մի վարկած է այդ, որ շփոթձեց ստուգել իրեն գիտության պատմությամբ և զանց առավ այն ամենը, ինչ վավերացրել էին հայ գրականության պատմագիրները՝ Սոմալյան, Նազարյան, Գաթրճյան, Պալասանյան, Զարբհանալյան, Գուրջյան, Լեո, Մանվելյան, Փափազյան, Աճառյան, Զամինյան... ընդհուպ մինչև Մ. Աբեղյան, որոնք հայ մտավոր-գրական շարժման նոր շրջանի սկզբնավորումը վերագրում են 17—18-րդ դարերի սահմանագծերին: Հավանաբար սույն դարասկզբին կերպ առած «ոուսահայոց» և «թուրքահայոց» գրականությունների բաժանումն էր, որ մեխանիկորեն վերաձեց գրականության նոր շրջանի սկիզբը վավերացնող տեսության: Որ այժմ հայ նոր գրականության պարբերացման հարցը գիտական լուծման արժանի խնդիր է, ինքնին ակնբեր է, և այս իմաստով էական նշանակություն է ստանում պատմագիտության փորձը:

Կարծում եմ, որ հասարակական-ազատագրական մտքի այն պարբերացումը, որ առաջագրում է Ա. Հովհաննիսյանը իր «Գր-

⁶ Նույն տեղում, էջ 74:

վազներում», ուրույն գիտական արժեք է ստանում նաև հայ գրականության պարբերացման տեսակետից: Հարկավ, կանխակալ միտում չէ, որ սլատմաբանը ազատագրության միջնադարյան լեզվագիտական քաղաքական դեգրումները հանգեցնում է գործնական-քաղաքական ծրագիր ակնկալող ռուսական կողմնորոշման: Արտաքուստ լինելով դիվանագիտական կողմնորոշում, այն էապես արտացոլում էր սլատմական մի շրջադարձ, որին թևակոխել է հայկական իրականությունը: «Միջնադարյան Հայաստանի իշխող գաղափարաբանությունից» կատարած քաղաքական մի շրջադարձ էր դա, որին ընդառաջում էր հայկական իրականությունը 17-րդ դարի վերջին և որը «Դրվագների» եզրագիծ էր: «Սլատմաբանը գնահատում է որպես «հայ նորագարյան պատմության սկզբնակետ»:

17-րդ դարը, հիրավի, բեկում է նշանավորում հայ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական և մտավոր գրական կյանքում: Մի կողմից աշխուժանում է հայ բուրժուազիան, մյուս կողմից վերանորոգություն է համակվում հայ եկեղեցին և շահերի ընդհանրությամբ այդ երկու խավերը մտահոգություն են հանդես բերում ազգային միասնության ու արևմտական անկախության հասնելու ուղղությամբ: Մի յուրահատուկ համընկնում է տեղի ունենում հայ եկեղեցու և վաճառական դասի տնտեսական ու քաղաքական շահերի միջև: Ա. Հովհաննիսյանն այսպես է բացատրում այդ փրոդուկցիան. «Իր հերթին վանական-եկեղեցական տնտեսությունները զբաղված էին իրենց հողերի ու կալվածքների, կրպակների, տների, ջրաղացների, դիմաքերի և այդ կարգի այլ գույքերի ու ձեռնարկների «աշխարհային» գործերով: Վանքը հանդես էր գալիս ոչ միայն որպես կալվածատիրական ձեռնարկների կազմակերպող, այլև որպես դրանց արտադրանքի վաճառահանող: Վանք և շուկա, ուխտագնացություն և կարավանագնացություն սերտ շաղկապված են միմյանց: Եկեղեցին սուզվում էր շուկայի նյութական հոգսերի մեջ, շուկան կարիք էր զգում եկեղեցու «հոգևոր» սպասարկման: Պատահական չէ, որ 17-րդ դարի վանական գիտության և ուսումնառության մեջ տեղ էր տրվում «արտաքին գիտությունների» աշխարհային,

7 Այլ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հատ. 2, էջ 625—633:

գործնական առևտրական պետքերին ծառայող ձեռագրերի բազմացմանը»⁸:

Վանքը բավարարում էր վաճառականության պահանջները՝ ընթերցանության նյութ, գործնական գիտելիքներ, դպրոցական ձեռնարկներ հրատարակելով, մյուս կողմից՝ հայ խոջաներն իրենց զգացումներն ու ճաշակն էին պարտադրում հրատարակվող գրքերի բովանդակությանն ու արտաքին ձևավորմանը՝ վերջինիս հաղորդելով պարզություն ու բնականություն, աշխարհային պայծառություն ու շքեղություն, նպաստում և օժանդակում հայ տպագիր գրքի ծավալմանը: Ինչպես նկատում է պատմաբանը, այդ նախա-ձեռնումների քաղաքական միտումն էր «կրթել և դաստիարակել հայրենասիրական ոգով հայ երիտասարդներին ու ընթերցողներին», «հայադավան եկեղեցու առաջավոր մարդիկ ձգտում էին տիրանալ գիտության և ուսուցման գեներին՝ եկեղեցու և ազգի հարատևությունը ապահովելու նպատակով»:

Ստեղծվում են հայկական մտավոր օջախներ, պեղվում են հայոց հին ձեռագրերը և հայտնաբերում պատմական Հայաստանը՝ քաղաքացիական ու մտավոր կյանքի վեհություններ, տպագիր մեքենան շատ շուտ դառնալով հայերի սեփականությունը, հրատարակ է հանում ինքնուրույն ու թարգմանական ձեռագրեր, հայկական միտքը մերձենում է քաղաքակիրթ աշխարհի իրադարձություններին և սրանց օրինակով շարժում հայկական կյանքը: Ազգը, հայրենիքն ու հայրենասիրությունը հայկական մտավոր կյանքի գլխավոր նշանաբանը դարձան:

Կուլտուր-լուսավորական ու կրթական այդ ձեռնարկումները, որ իմաստ տվեցին մտավոր-գրական կյանքի վերանորոգությանը, ինքնին նշանավորեցին հայ մշակույթի ու գրականության պատմության նոր շրջանի սկիզբը: «Դրվագների» հեղինակը հայ ազատագրական մտքի պատմության անցուղիների խորակրկիտ վերլուծություն, հաստատում է այն դրույթը, որ առաջադրում էր Մ. Աբեղյանը հայ միջնադարյան և նոր շրջանների գրականության հաջորդափոխության վերաբերյալ. «Ինչպես մեր՝ 19-րդ դարու կյանքի ձգտումը, — գրում է Աբեղյանը, — նույնպես և գրաբար գրականությունը բնական շարունակություն է նախորդ երկու դարերի: Այն, ինչ որ 17-րդ դարն սկսել էր և որ այդ և հաջորդ դարում շատ

8 Նույն տեղում, էջ 170—171:
9 Նույն տեղում, էջ 171—172:

դանդաղ կերպով և մեծ ընդհատումներով էր առաջ գնացել բուն երկրի մեջ, 19-րդ դարն ստանում է իբրև ժառանգություն և ավելի հաջող հանգամանքների մեջ ավելի արագ է առաջ տանում և զարգացնում: Անցած դարու նոր գրաբար գրականության սկիզբն, ուրեմն 17-րդ դարու շարժման մեջ պետք է տեսնել և ոչ 18-րդ դարու մեջ:

...Մեր նոր գրականությունն սկսվում է 17-րդ դարում և այս վերջին երեք դարերը շարունակություն են միմյանց: 17-րդ դարն է միայն, որ շարունակողը չէ նախորդին, այլ միայն վերածնող¹⁰:

«Դրվագներում» պատմա-քննական լույսի տակ ներկայացված ազատագրության տեսիլային կոնցեպցիան գիտական նախադրյալներ է տալիս բացատրելու նաև 18-րդ դարի և 19-րդ դարասկզբի գրականության որոշ առանձնահատկություններ: Ծշմարիտ է, որ խոր միջնադարից ծնունդ առած ազատագրության լեզունը նախապես կառչած լինելով քրիստոնեական գուշակություններին, 18-րդ դարում ուղիներ է որոնում դեպի դիվանագիտական-քաղաքական ռեալիզմ: Սակայն ակներև է, որ հայ գրականությունը հետագայում ևս շարունակում էր ազատագրության պատրանքը վերապրել տեսիլքի մեջ: Որքան դա 19-րդ դարասկզբին արդեն պատմական անաքրոնիզմ էր, այնուամենայնիվ արտահայտություն էր ազգային մեսիանիզմի այն նորահայտ մտայնության, որով հուսավաճվում էին զարթոնք ապրող փոքր ազգերը, և որ մի առանձին հավատով էր հնչում Արարատը խորհրդանշող բիրիայի երկրում: Ազգային այդ միսիանիզմը, որ աստվածային նախախնամություն կամքին էր հանձնել «Դրախտ Հայաստանի» հեռապատկերը, քիչ չէ հայկական գեղարվեստական ներկայությունը սևեռել սուրբ նահապետի հայտնության տեսիլքին: Մի իրողություն էր սա, որ իր արտահայտությունը գտավ ոչ միայն հայ կլասիցիզմի գրողների երկերում, այլև հայկական վաղ ռոմանտիզմի ներկայացուցիչների ստեղծագործություններում՝ Ալամդարյան, Թադիադյան, Ալիշան, Պեշիկթաշլյան և անգամ թափանցեց Աբովյանի, Պատկանյանի, Շահազիզի, Բաֆֆու գեղարվեստական մտածողության ոլորտները:

Բայց երևույթի գրական-պատմական շառավիղները սրանով չէին վերջակետավում: Այն, ինչ ծնունդ էր առել հայկական մտածողության բուն ակունքներից և դարեր շարունակ արմատացել ազգային հոգեբանության նստվածքներում, երևի պիտի ձև տար մի

յուրօրինակ ազգային գեղարվեստական մտածողության: Եվ այս ուղիներում շարունակողը որոնել արդյոք գաղտնիքն այն բանի, որ պատրանքն ու տեսիլը բանաստեղծական մտածողության որևէ ոճ ձևավորեցին հայկական պոեզիայում՝ Թումանյանից ու Իսահակյանից մինչև Չարենց ու Պարույր Սևակ:

Ա. Հովհաննիսյանի «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» աշխատությունը ուրվագծում է մեթոդաբանական սկզբունքներ, որոնք օգնում են գիտականորեն լուսաբանելու գրական-պատմական այս իրողությունների դիալեկտիկական օրինաչափությունները:

2

Հետադոտությունների գրականագիտական մերձեցումներն առավել անմիջական դարձան, երբ պատմաբանը թևակոխեց 19-րդ դարը: Այստեղ արդեն նրա իսկական հերոսները հայ դասական գրողներն ու գործիչներն էին՝ Թադիադյան, Աբովյան, Նալբանդյան, Նազարյան, Պատկանյան, Բաֆֆի, Պոռչյան, Շահազիզ, Աբովյան, Ռսկան և շատ ու շատ ուրիշներ: Պատմա-գրականագիտական ուսումնասիրություններում Ա. Հովհաննիսյանը հետամուտ եղավ մի հիմնական նպատակի՝ վեր հանել գրականության սոցիալական բաղիսն ու գաղափարական հիմնաշերտերը, գտնել այն ընդհանուր օրինաչափությունները, որոնք գեղարվեստական գրականությունը մերձեցնում էին հասարակական մտքի պատմությանը և յուրովի արտացոլում 19-րդ դարի հայկական կյանքի իրադարձությունները: Գիտնականի քննական հայացքը նախապես միտված էր հայ մտավոր-մշակույթի պատմության ըմբռնումը ավանդական-ազգային մեկնաբանությունների նեղ ոլորտից դուրս բերելու և մարքսիստական մեթոդոլոգիայի ուղեգծի վրա զննելու մտահոգությունները:

1933 թվականին լույս տեսավ Ա. Հովհաննիսյանի «Աբովյան» մենագրություն-տրակտատը: Հախուռն ներշնչանքի մի արգասիք էր դա, ուր գրչի տրամախոսական փայլը այսօր էլ պահպանում է իր էսթետիկական հրապույրը: Բանավեճի առիթը Ակսել Բակուն է «Խաչատուր Աբովյանի անհայտ բացակայումը» (1932) հետադոտական էտյուդն էր: Հետաքրքրական է դիտել, որ 19-րդ դարի մտավոր-գրական շարժման մեծ հիմնադրի կերպարը 30-ական թվականներին առանձնահատուկ ուշադրության էր արժանանում: Գրողներին զբաղեցնում էր նրա գեղարվեստական բարդ կերպարի

¹⁰ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 2, Երևան, 1946, էջ 439—440:

հայտնությունը, պատմաբաններին ու գրականագետներին մղում էր տալիս նրա ստեղծագործության գիտական հետախուզումը: Պատմա-կենսագրական վեպի մտահղացումը գրող Բակունցին նույնպես մղեց դիմելու Արուսյանի կյանքի և ստեղծագործական անհատականության առեղծվածին, և ի պատիվ նրա պիտի ասել, որ վերծանելով մեծ լուսավորչի փոշեծածկ ձեռագրերը և թափանցելով նրա ներքին աշխարհի թաքուն անկյունները, նկատեց իրողություններ, որոնք մինչ այդ անհայտ էին բանասիրությանը: Եվ այժմ արդեն ակնհերև է, որ գրողի ինտուիցիան Արուսյանի աշխարհայացքի համակարգում կռահել է երևույթներ, որոնց դեռևս անհաս էր գիտական միտքը: Բայց որքան դա նրա ուժն էր, նույնքան էլ այն պիտի ի հայտ բերեր իր թուլությունը՝ այդ կռահումների սոցիալ-պատմական պատճառականության գիտական բացատրության հարցում, որը ինքնաբերաբար ասպարեզ պիտի տար եզրահանգումների վարկածային լուծմանը: Հենց այս կետում էր, որ բանավեճ հարուցեց գիտական միտքը: Բանավեճն, իհարկե, կողմերը ներկայացնում է հակառակ բեռներում, բայց մեր կարծիքով մի ինչ-որ տեղում գրողի ձգտումը մեթոդաբանական ելք է գտնում պատմաբանի առաջագրույթի հետ: Ակնարկելով ժամանակի արուսյանագիտության անբարեհույս մակարդակը, Բակունցը գրում է. «Արուսյանի կյանքով, մանավանդ նրա անհայտացման առեղծվածով հետաքրքրվողները մանրակրկիտ չեն ուսումնասիրել նրա ժամանակը... Հենց միայն «ընկերություններ» կազմելու գաղափարը, որ ինչպես տեսանք, համարյա մինչև անհայտացումը նա ունեցել է, շատ ավելի կարևոր է նրա կյանքն ու գործունեությունը ճիշտ հասկանալու, քան ուսումնասիրողների հայրենասիրական դրվատումները, որոնց առանցքը եղել է մեծ մասամբ «Վերք Հայաստանին»¹¹: Ուստի որքան էլ բակունցյան դոկտրինան ավելի լեզենդ էր, քան գիտություն և որքան էլ այդ լեզենդը հերքող պատմաբանի փայլով գրված տրակտատը երանգավորված էր ժամանակին հասկանալի, բայց այժմ արդեն հնացած որոշ հայեցողությամբ, այնուամենայնիվ թե՛ գրողի և թե՛ պատմաբանի աշխատություններն ուղադրավ էին այն իմաստով, որ «հայրենասիրական դրվատումներ» վարժապետական մեթոդին հակադրում էին գրողի ստեղծագործության և ժամանակի միակցված ու համակողմանի ուսումնասիրության պահանջը:

¹¹ Ա. Բակունց, *Խաչատուր Արուսյանի «անհայտ բացակայումը»*, Երևան, 1932, էջ 33:

Բանավեճը մնում է բանավեճ և առաջին պլանի վրա է մղվում այն սկզբունքները, որ կողմերը հանդես են գալիս տրամագծի հակադիր կետերում: Ա. Հովհաննիսյանը փորձում է վիճարկել բակունցյան լեզենդը գիտական ճշմարտությանը: Նա վերլուծում է ժամանակաշրջանի հասարակական հարաբերությունների, քաղաքական կացության իրական հանգամանքները, ձգտում Արուսյանի աշխարհայացքի նստվածքները հայտաբերել դարաշրջանի բարդ հարաբերությունների հակասական ուղիներում, գիտական ապացույցի ուղենիշ պարզելով գաղափարների պատմականության սկզբունքը: Թող տարօրինակ չհնչի, եթե ասենք, որ ճշմարտություններն էլ հաճախ վրիպում են: Որքան էլ պատմաբանի մոտեցումը տեսականորեն իրավացի է և ինչքան էլ գիտական վերլուծության նրա եղանակը զարմացնում է տրամաբանության ուժով, այնուամենայնիվ, նա չի խուսափում իր տուրքը տալ ժամանակի մեթոդաբանական նախապաշարմունքին, հենց գաղափարների պատմականության իր դրույթը ենթարկելով սոցիոլոգիական մոգեռնիզմի կոպտացումներին: Բայց նշելով այս, չենք կարող անտեսել Ա. Հովհաննիսյանի «Արուսյան» աշխատության, այսօր իսկ արժեք ներկայացնող այն էջերը, որոնք վերաբերում են անցյալ դարի առաջին կեսի հայկական իրականության սոցիալ-տրեստեսական հարաբերությունների ու քաղաքական կացության խորամիտ վերլուծությանը:

19-րդ դարի հայ գիտականության պատմության մեթոդաբանության հարցերի համակողմանի քննության է նվիրված Ա. Հովհաննիսյանի «Գրական նկատողություններ» («Խորհրդային գրականություն», 1934, № 3—4, 1935, № 1) ընդարձակ հոդվածը: Այս անգամ առիթը Հայաստանի մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի ձեռնարկած «Հայ գրականության պատմության» յոթհատորյակի երկրորդ հատորի հայտնությունն էր (1933), որն ընդգրկում է 1830—60-ական թվականների գրականությունը: Հայոց նոր շրջանի գրականության մարքսիստական պատմության առաջին փորձը, հիրավի, մեթոդաբանական լուրջ ճեղքվածքներ ուներ, որը չէր կարող անտես մնալ քննադատության ուղադրության: Նկատենք, որ դեռհիվ սոցիոլոգիզմի բեռը չափազանց ծանր նստեց գրականության պատմության հեղինակների գիտական հայեցողության վրա: Իրականում ստացվեց ոչ թե գրականության պատմություն՝ գեղարվեստական զարգացման օրինաչափությունների բացահայտման հիմքի վրա, այլ մի տեսակ հասարակական հոսանք-

ների սխեմաներ՝ սրանց վրա գրողների ու գրական երևույթների մեխանիկական համադրությունը:

Ա. Հովհաննիսյանի մեթոդաբանական նախասիրությունն, իհարկե, չէր զանցառնում գրականության պատմության և հասարակական հոսանքների մերձակցումը, սակայն, նա ակնկալում էր երևույթի գիտական բացատրություն և բնավ ո՛չ կանխակալ պիտակավորում, ուր դոգմատիզմը հարցերի հեշտաբավ լուծումներ է գտնում և կանխում վերլուծության ազատ հնարավորությունը: Պատահական չէ, որ գրականության պատմության հեղինակների՝ անցյալի ժառանգության գնահատության հարցում առաջին հայացքից «լիբերալ» թվացող շափանիշները ավելի պակաս գրական արդյունքներ են խոստանում, քան նրանց դրույթները քննադատող պատմաբանի «արմատական» դիտակետը: Բանն այն է, որ գրական երևույթների, գրողի ստեղծագործության և հասարակական հոսանքների գաղափարական զուգահեռներում Ա. Հովհաննիսյանն, այնուամենայնիվ, նշմարում է ինչ-որ միջնորդում, մի որոշ տարածություն, ուր գրողի աշխարհայացքային նախապաշարմունքները այլ հարաբերակցություն են ստանում նրա ստեղծագործության օբյեկտիվ բովանդակության հանդեպ: Այսպես, օրինակ, մինչդեռ «Հայ գրականության պատմության» հեղինակների կամքով «կղերական հոսանքին» հատկացված Թաղիադյանը հիմնականում ներկայանում է որպես հետհայաց մտածող, «նկատողությունների» հեղինակը պարտադրում է առաջին պլանի վրա գնել այն երանդները, որոնք գրողին կապում են «ոչ թե հայ գրականության անցյալի, այլ նրա գալիք «վերածնության» հետ»¹², այստեղ իսկ նշմարելով այն թելերը, որոնք նրան միացնում են Աբովյանի, Բաֆֆու ստեղծագործությանը: Ու մինչդեռ «մանր-բուրժուական գյուղացիական պահպանողական հոսանքին» հատկացված Պոռչյանը ներկայացվում է որպես ֆեոդալական աշխարհայացքի ջատագով, պատմաբանը պարտադրում էր գնահատության շափանիշ պարզել սոցիալական առաջադիմության այն ներքին լիցքը, որ պարփակում էր նրա «գրական տարերքը», գրողի «հասարակական-քաղաքական նախապաշարմունքների ռեակցիոն կեղևից» զատել նրա ստեղծագործության օբյեկտիվ բովանդակությունը, որն արտացոլում է «նախապաշարված գյուղացիության» տարերային բողոքը վերահաս բուրժուական կարգերի դեմ: Նույնպիսի ռացիո-

նալ դիտարկումներ է անում «Գրական նկատողությունների» հեղինակը, նաև Ալամդարյանի, Աբովյանի, Աղայանի, Սունդուկյանի, Շահադիդի, Պատկանյանի, ինչպես նաև ժամանակի գրական-հասարակական շարժման այլևայլ հարցերի վերաբերյալ այն մեկնաբանությունների առիթով, որ առաջադրում են գրականության պատմության հեղինակները:

Թող որ «Հայ գրականության պատմության» սխալներն ու վրիպանքները անխուսափելի տուրք լինեն ժամանակի մտայնությանը, սակայն, վերջին հաշվով, դրանք արդյունք էին մեթոդաբանական մի սահմանափակության, որի հանդեպ քննադատական մոտեցում էր պարտադրում «Գրական նկատողությունների» հեղինակը: «Ամենից առաջ, — գրում է Ա. Հովհաննիսյանը, — հատորի խմբագիրներն ու հեղինակները փորձում են կարծես գրել ոչ թե գրականության պատմություն, այլ՝ գրականության սոցիոլոգիա: Արվում են գրական փաստերի բնահանրացման փորձեր, բայց բացակայում է փաստերի կապակցված շարադրանք: Ժողոված կցկտուր նյութերը, որպես կարկատած վերնազգեստ հագցված են գրական-սոցիոլոգիական ոսկրաբեկ կմախքներին, անկարող փոխարինելու այն, ինչ կոչվում է փաստագրված պատմություն...»

...Սակայն գրողը, գրական երկը հետաքրքրում է պատմաբանին ոչ թե ինքն իրեն, այլ որպես հայտնի ուղղության, հոսանքի, կազմակերպության, դասակարգի արտահայտություն, որպես պատմական պրոցեսի արտադրանք և միաժամանակ՝ որպես պատմական պրոցես արգասավորող գործոն: Հատորի հեղինակներն ու խմբագիրները մարքսիստական այս ճշմարտությունը հասկացել են այնպես, որ ուրեմն, պետք է իրենց ուշադրությանն արժանացած գրողներին նստացնեն «դասակարգային» «քաղաքական» առանձին-առանձին կամերաներում և պիտակավորեն այդ կամերաները հատուկ ազդերով՝ «կղերա-ֆեոդալական հոսանք», «բուրժուական-դեմոկրատական հոսանք», «մանր-բուրժուական հեղափոխական հոսանք», «մանր-բուրժուական գյուղացիական հոսանք», «բուրժուական-լիբերալ հոսանք» և այլն...¹³:

Նազիվ թե գիտնականի «դաբաղած կաշին» (Ֆր. էնգելս) շոյվեր սիրահաճությունից՝ զանցառնելու նրա պատմահայացության սովերներն ու հակասությունները, մանավանդ որ մի դժվար բան չէ «Գրական նկատողություններում» ի ցույց գնել սոցիոլո-

12 «Նորհրդային գրականություն», 1934, № 3—4, էջ 97:

13 «Նորհրդային գրականություն» 1935, № 1, էջ 144:

գիտական ուղղափառության սողոսկումները: Բայց փաստը դիտելուց ավելի էական է երևույթի պատմական ճիշտ գնահատականը: Ինչ խոսք, Ա. Հովհաննիսյանի սխալներն ու ծայրահեղությունները ենթակա են պատմական քննադատության, սակայն գիտության պատմության տեսակետից առավել կարևորություն է ստանում ա՛յն քննադատությունը, որ գիտնականի հետազոտական մեթոդը պարտադրում է գուհիկ սոցիոլոգիզմի և դոգմատիզմի հանդեպ:

Մի բան, որ հատուկ շեշտով էր հնչում Ա. Հովհաննիսյանի աշխատություններում և ինքնին ստանում մեթոդաբանական ուղեցույցի նշանակություն, դա գիտության հնարավորությունների գերադասությունն է դոգմատիզմի ու սխեմատիզմի հանդեպ: Ամեն բանից առաջ պետք է լինել հետազոտող, ուսումնասիրել փաստերը, հայտաբերել փաստերի ներքին կապակցությունը և ենթարկել այն պատմության տրամաբանությանը, որսալ օրենքն ու օրինաչափությունը գաղափարական արտահայտությունների բարդ ու հակասական ուղիներում: Գիտական սկիզբը, ինքնին, ներքին տրվածք ունի մերձենալու օբյեկտիվ օրինաչափությունների ճշմարիտ ըմբռնմանը և հենց այս սկզբին պիտի վերադրել ուսուցիչ աշխատանքը, որ պարփակում է Ա. Հովհաննիսյանի 30-ական թվականների գիտական ստեղծագործությունը: Գիտական-հետազոտական ունակության պահանջը սոսկ պոլեմիկական պատրվակը չէ, որ իբրև կշտամբանք պարզում է նա իր քննախոսականներում, այլ ներքին տարերքի գիտակցված արտահայտություն: Եվ հազիվ թե այս իրողության խոստովանաբեր վրիպած լիներ նրա ներքնազգացողությունից, երբ գրական պոլեմիկայից անցում պիտի կատարեր դեպի հետազոտության ասպարեզը: Վերադարձված մեր լուսաբանությունների մեջ, — գրում է Ա. Հովհաննիսյանը Միբայել Նալբանդյանի «Անտիպ երկերի» առաջաբանում, — խուսափել ենք գրեթե գրական բանավեճից: Ոչ այն պատճառով, որ սկզբունքորեն հրաժարվում ենք հակառակ հայացքների քննադատությունից, այլ որ խոսքի քննադատությունից գերադասում ենք գործի քննադատությունը, առձեռն գրականության մեթոդաբանական ֆորմալ քննադատությունից առավել կարևոր գործ համարելով աղբյուրների քննադատական լուրացումը, նյութի դրական վերլուծությունն ու շարադրանքը: Ինքյան քննադատության ավելի դժվարին ու պատասխանատու տեսակն է այս, որից հետո վերանում է հաճախ նույնիսկ բանալ ու շահագուրկ պոլեմիկայի նյութ դարձած հին

խնդիրը և կամ խնդրի լուծումն իսկ փոխադրվում պոլեմիկայի սկզբունքային ու փաստական ավելի բարձր մի աստիճան:

Զարգացման միասնական պրոցեսի տարբեր աստիճաններից բաղված պատմական կցկտուր դեպքերի ու օրինակների կուտակումը պատմություն չէ տակավին, ինչպես նաև պատմական պրոցեսի սխեմատիկ ընդհանրացումը չի նույնանում պատմական իրական ու ամբողջական պրոցեսի հետ: Պատմությունը գրվում է կապակցվող փաստերի հիման վրա, և պատմական պրոցեսի դիալեկտիկական ընդհանրացումն իսկ արվում էր կոնկրետ նյութի մանրազնին վերլուծության ու առկա աղբյուրներն սպառող ուսումնասիրությունից հետո միայն¹⁴:

Թե ինչ էր ակնկալում գիտնականի ձգտումը, ինքնին ցույց տվեց Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկեր» սովոր հատորը՝ իր ամբողջ կառուցվածքով՝ առաջաբան, ծանոթագրություններ, կոմենտարներ՝ գիտական հաղվագյուտ մի հրատարակություն, որն այսօր իսկ պահպանում է իր օրինակելիությունը: Առաջին անգամ լույս աշխարհ հանելով Նալբանդյանի ստեղծագործության մի պատկանելի, ի դեպ և արժեքավոր բաժինը, Ա. Հովհաննիսյանը մեկնաբանեց այն բացառիկ արժեքավոր «կոմենտարներով» որոնք փաստերի հարստությամբ, ընդհանրացումների ուժով և գիտական խորությամբ նոր լույս են սփռում ոչ միայն գրողի կյանքի ու ստեղծագործության, այլև ժամանակաշրջանի գրական հասարակական շարժման հանդուցային հարցերի վրա: «Անտիպ երկերը» գիտական նոր սկզբի վրա դրեց և շատ կողմերով ուղենշեց նալբանդյանագիտության ասպազան:

Գիտական հրատարակության հասկացությունն արդի իմաստով դժվար թե սպառիչ լիներ արտահայտելու հետազոտական աշխատանքի այն հակայական շափը, որ իրացրել է Ա. Հովհաննիսյանն «Անտիպ երկերում»: Այն, ինչ անվանվում է առաջաբան, ծանոթագրություններ, կոմենտարներ, անվանական բառարան և որոնք ներկայանում են որպես գիտական հրատարակության բաղադրիչներ, շուրջ 600 էջեր են զբաղեցնում, ուր փաստական ու գիտական արժարժումների մի հակայական պաշար է տեղակայված: Գիտական-բանասիրական նշանակությամբ բացառիկ արժեք են ներկայացնում «Կոմենտարները» (շուրջ 400 էջ), որոնք

14 Մ. Նալբանդյան, Անտիպ երկեր, Երևան-Մոսկվա, 1935, էջ XI—XII

Նալբանդյանի նորատիպ երկերի խորակրկիտ մեկնաբանումներից զատ, արժարժում են գրող-հրատարակախոսի աշխարհայացքի հարցերը, քննաբանվում ժամանակի հասարակական հոսանքների գաղափարական հայեցողությունը, բնութագրվում մի շարք գրողների ու գրական-հասարակական գործիչների տեղն ու դերը մտավոր կյանքի բարդ ոլորաններում: Որքան էլ նորից ստիպված լինենք ակնարկելու գաղափարական ձախուժյան արտահայտություններն աշխատության էջերում, այնուամենայնիվ, անառարկելի փաստ է, որ «Անտիպ երկերը» ամենաուշագրավ երևույթներից մեկն էր ժամանակի հայ մարքսիստական պատմա-գրականագիտական ուսումնասիրությունների շարքում: Հետազոտող գիտնականը հաղթահարում է «խոսքի քննադատի» իր իսկ երբեմնի ծայրահեղությունները և փաստերի տրամաբանության վրա խարսխում 19-րդ դարի հասարակական մտքի պատմության մեթոդաբանական գիտական ուղեգծերը:

Հենց այստեղ էլ, առիթի բերումով, մենք տեղին ենք գտնում անդրադառնալ էական նշանակություն ունեցող մի խնդրի, որը առնչվում է արդի գրականագիտության ինչ-որ շրջաններում կարծիք ստեղծող մի որոշ մտայնության հետ: Հարցն այն է, որ հետին թվով «տարուկ անկյունում» իրենց գտած որոշ գրագետներ, այլ կերպ են նայում անցյալի ժառանգության վերաբերյալ երբեմնի «կամայականություններին» քան այն իրապես արժանի է: Տարբերակված մտեցումը տվյալ դեպքում ոչ միայն անձնավորության հանդեպ նախասիրության տուրք չէ, այլ գիտական անհրաժեշտություն: Գրական անձնապաշտ ստահակների խեղաթյուրումները երբեք չպետք է նույնացնել գիտության իսկական կոչվածների (Ա. Հովհաննիսյան, Ա. Կարինյան, Հ. Գյուլի-Քեֆյան և ուրիշներ) որոնումներին, որոնք միտում ունենին հայ հասարակագիտական մտքի պատմության ուսումնասիրությունը դնել գիտական-մարքսիստական մեթոդաբանության ուղիների վրա, որոնումներ, որոնք բնականաբար պիտի ուղեկցվեին անխուսափելի վրիպանքներով ու ծայրահեղություններով: Իսկ թե դա ինչպիսի բարդ խնդիր էր, քան կարելի է ենթադրել առաջին հայացքից, ինքնին ապացուցվում է ժամանակակից գրականագիտության փորձով, որը տակավին շարունակում է դեգերել մեթոդաբանական որոնումների բավիղներում:

Վերջին երկու տասնամյակը առանձնապես արգասավոր ժամանակաշրջան հանդիսացավ գիտնականի կյանքում: Հասարակական-քաղաքական գործունեությունից, գիտական ասպարեզից օտարված մտավորականը, վերջապես գտնում է խաղաղ հանգրվան և իր բեղմնավոր գրիչը տրամադրում տասնամյակների մտորումների ու մտահղացումների գիտական իրացումներին: Այդ տաքիններին են վերաբերում Ա. Հովհաննիսյանի «Յրիկը պատմաքննական լույսի տակ», «Դրվագներ հայ հասարակական մտքի պատմության» (երկու հատորով), «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» (երկու հատորով), «Ուրվագծեր 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևելահայ հասարակական հոսանքների և ազգային-քաղաքական կուսակցությունների պատմության» (իր ամբողջության մեջ անտիպ) մեկագրական հետազոտություններն ու բաղմամբիվ հոգվածներ ու ուսումնասիրություններ նվիրված 19—20-րդ դարերի հասարակական մտքի պատմության հարցերին:

Կյանքում փոխվել էր շատ բան, կատարվել են գաղափարական լուրջ տեղաշարժեր, վերանայվել են անցյալի ժառանգության դասաստության երբեմնի գոհճիկ մոտեցումներն ու մեթոդաբանական դոգմաները: Այս ամենի հանդեպ, հարկավ, անգրգիռ շմանց գիտնականի որոնող միտքը: Բայց Ա. Հովհաննիսյանը այն պատեհապաշտներից չէր, որ իր կարծիքների ու համոզմունքների սլաքը հանձներ օրբնթաց ոգևորությունների դյուրաշարժ տատանումներին: Նա գիտնականի բացառիկ խառնվածք ուներ և այն արդյունքները, որին նա հասավ իր ուսումնասիրություններում, որքան կրում էին իրենց վրա հասարակագիտության բնագավառում վերջին տասնամյակների տեղաշարժերի ազդեցությունը, նույնքան էլ հետևանք էին մտքի դիալեկտիկական այն տրվածքին, որ յուրահատուկ էր նրա հետազոտական ունակությանը: Ահա թե ինչու նրա հայացքներն ու ընթանումները ցուցադրելով անցյալի նախապաշարմունքների թոթափումը, միաժամանակ աղերսակցվում են 20—30-ական թվականների մեթոդաբանական որոնումների ուսցիտնալ մտաշերտերին:

Այս տեսակետից առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում 19-րդ դարի հայ հասարակական-ազատագրական մտքի պատմության հարցերի ուսումնասիրությունը գիտնականի վերջին տասնամյակների հետազոտություններում, ուստի տեղին

ենք դանում անդրադառնալ դրանց քննութեանը, հասկանալի է, խնդիրը դիտելով մեզ հետաքրքրող՝ հայ գրականութեան պատմութեան մեթոդաբանութեան տեսանկյունից:

19-րդ դարի հայ հասարակական մտքի գիտական հետազոտութեան առումով բացառիկ արժեք է ներկայացնում Ա. Հովհաննիսյանի «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» երկհատոր աշխատութիւնը, որն իր բնույթով նորույթ էր հայ պատմա-բանասիրական գրականութեան մեջ: Պատմա-կենսագրական ուսումնասիրութեան տիպն, իհարկե, անհայտ «ժանր» չէր անցյալի հայ բանասիրութեանը: Այդ ուղղութեամբ ուշագրավ փորձեր են արել շատ հետազոտողներ, ինչպես, օրինակ, Լեոն դարասկզբին հրատարակած «Ստեփանոս Նազարյան» երկհատոր և «Գրիգոր Արծրունի» եռհատոր ուսումնասիրութիւններով:

Ա. Հովհաննիսյանի «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» աշխատութիւնը իսկական գլուխ-գործոց էր պատմա-կենսագրական մենագրութեան բնագավառում ոչ միայն իր մեթոդաբանական սկզբունքներով, այլ գիտական հետազոտական մասշտաբների համապարփակ իրացումներով: Գիտնականը հիրավի, հետազոտական ընդգրկումների նոր չափանիշների վրա է դնում մենագրական ուսումնասիրութիւններ՝ հարցասիրութիւնների լոկալ-ինքնաբաւ շրջանակները բացառելով քննախույզ մտքի լայնատես հորիզոններով: Եվ դա ոչ այնքան ժամանակագրական սահմանների տարածական չափումներով, որքան երևույթների ներքին օրբիտների խորութիւնը թափանցելու կարողութեամբ: Հասարակական մտքի պատմութեան հանգուցակետում գտնելով Նալբանդյանի անհատականութիւնը, հետազոտողը գիտական համակարգի տակ դրեց ժամանակաշրջանի գրական-հասարակական կյանքի իրադարձութիւնները, դեմքերն ու դեպքերը, հետադարձ ու առաջադարձ տարածումներով բացահայտեց բոլոր այն կապերը, որոնք «Նալբանդյանի ժամանակը» միացնում են անցյալի ու ապագայի հետ և դիալեկտիկական այս միասնութեան մեջ ի հայտ բերեց դարաշրջանի հայ հասարակական մտքի գլխավոր օրինաչափութիւնները: Ինքնին հասկանալի կդառնա այդ օրինաչափութիւնների գիտական նշանակութիւնը հայ գրականութեան պատմութեան մեթոդոլոգիայի տեսակետից, եթե դիտենք, որ գիտնականը ուսումնասիրութեան շրջանակների մեջ է առնում Թաղիադյանի, Աբովյանի, Նազարյանի, Ոսկանի, Սվամյանի, Շահազիզի, Պատկանյանի, Պոռչյանի, Բաֆֆու, Ալիշանի և շատ ու շատ գրողների ու

հրապարակախոսների ստեղծագործութեան ու աշխարհայացքի հարցերը, վերլուծում հասարակական հոսանքների ազգային, քաղաքական և սոցիալական հայեցութեան առանձնատեսութիւնները, անդրադառնում գրական ուղղութիւնների ու հոսանքների տեսական արժարժումներին, մի խոսքով, տարրալուծում է դարաշրջանի հասարակական մտայնութեան այն մթնոլորտը, որի մեջ գոյակցում էր հայ գրականութիւնը:

«Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» աշխատութիւնը հետազոտական մի մեթոդ է պարտադրում, որը կարելի է անվանել գիտական ռեալիզմ: Ուսումնասիրել նյութը, կոահել փաստերի ու գաղափարների պատմականութեան գաղտնիքը, գրողի կամ գործչի հայացքներն ու համոզմունքները դիտել ձևավորման ու զարգացման դիալեկտիկական պրոցեսի մեջ՝ իր լույսերով ու սովերեններով, բարդութիւններով ու հակասութիւններով, երևույթներն իմաստավորել պատմա-քննական դիտակետով, առանց պատմական իրողութիւնների մակերեսային համահարթման, որին քիչ չէ տուրք տալիս մեր պատմա-գրականագիտական միտքը: «Դժբախտաբար, — նկատում է Ա. Հովհաննիսյանն իր աշխատութեան առաջաբանում, — եղած հրատարակութիւնների զգալի մասը տառապում է սխեմատիզմով ու փաստագրական անճշտութիւններով: Մեծ գրողի ու գործչի կյանքն ու աշխատանքը լուսաբանվում է առանց աղբյուրների բազմակողմանի ընդգրկման ու քննարկման: Նրա երկերի ու մտքերի շարադրանքն ու գնահատականները տրվում են պատմական վայրկյանից ու իդեոլոգիական մթնոլորտից պոկված կամ առանց հաշի առնելու երևույթների առաջացման ու զարգացման կարևոր ասպեկտները: ...Այս կարգի հեղինակների մոտ Նալբանդյանը հանդես էր բերվում որպես մեկընդմիջտ կազմակերպված գրող ու հրապարակախոս, որպես տրամադրութիւնների ու մտքերի հակասութիւններ ու վարանումներ շունեցող մի գործիչ, կամ գիտակցութեան դիալեկտիկայից զերծ մի բնավորութիւն¹⁵»:

Ակնարկը վերաբերում է Նալբանդյանագիտութեանը, բայց դա առհասարակ հատկանում է գրականագիտութեան մեթոդոլոգիայի ընդհանուր թերութեանը: Դժվար չէ նկատել, թե հաճախ ինչ իդիլիկ տեսարան է գծում գրողի կյանքի ու ստեղծագործութեան ուր-

15 Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, Երևան, 1955, էջ 6:

վազիժը գրականագիտական շատ ու շատ ուսումնասիրություններում: Համահարթված ժամանակի ու տարածության մեջ նախախնամությունը հայտնված գրողը կամ գործիչը մեկընդմիջ տրված իր միալար եղանակն է նվագում՝ շունդներով արտաքին աշխարհի ազդակներին: Մի ոչոչ տեսակետ նույնիսկ հավակնում է զանց առնել պատմական պրոցեսի ըմբռնումը որպես օբյեկտիվորեն կապակցված իրողություն և գրականության պատմության հասկացությունը նույնացնել գրողների մեխանիկական հաշորդության սխեմային: Եթե դա այդպես է, ուրեմն ամեն բան կարելի է սկսել գրողից և վերջացնել նույն գրողով, մտահայաց սկզբունքներ հորինել նույն գրողի անհատական աշխարհի պատահական շարժումներից, անգիտանալով, որ այդ հորինարանությունները միակնթարթում կարող են փշրվել տեսական ու պատմական ճշմարտությանը բխվելով: Հետազոտական այս եղանակը տանում է դեպի, այսպես ասած, մասնագիտական մի անցանկալի սեպարատիզմ, ուր գրական երևույթները անջատ են ներկայանում մտալոր գործունեության մյուս բնագավառներից և ապավինում են միայն ու միայն իրենց սեփական «օրենքներին» քմահաճ կամքին: Այստեղից է սկիզբ առնում արդի գրականագիտության մեթոդաբանական հիմնական թերությունը՝ սոցիոլոգիական վերլուծության պակասը: Մոռացվում է, որ գրականագիտությունը պատմական գիտություն է, ուրեմն և ենթակա է օբյեկտիվ այն օրինաչափություններին, որոնք բնորոշ են մտավոր-հասարակական կյանքի շարժման ընդհանուր ընթացքին: Ուստի բնական է, որ այդ օրինաչափությունների գաղափարական և էսթետիկական սկզբունքները չի կարելի գիտական համակարգի ենթարկել, առանց գրականության և հասարակական գիտակցության մյուս բնագավառների ընդհանրությունը հայտարարելու, առանց գրականության և դարաշրջանի մտածողության մյուս ձևերի կապն ու պայմանավորվածությունն ըմբռնելու: Ահա թե ինչպես է Ա. Հովհաննիսյանն շնորհունում այդ միասնության անհրաժեշտությունն իր հետամտած գիտական խնդիրները լուծելիս. «Յանկություն շուններ նաև անկամքելի խրամատներ փորել նալբանդյանի գործունեության առանձին մարդերի միջև, մեկուսացնելով նալբանդյան-փիլիսոփային նալբանդյան-տնտեսագետից կամ նալբանդյան-հրապարակախոսին նալբանդյան-բանաստեղծից: Այդ նպատակահարմար կամ անհրաժեշտ կլինեի թեմատիկ հետազոտությունների կամ

գալոցական ձեռնարկների մեջ, սակայն անտեղի՝ պատմականագրական մեկագրության համար¹⁶»:

Եթե պատմականագրական ուսումնասիրությունը ենթադրում է տեսանկյունների համադրում, ապա գրականագիտական մեկագրությունը չի բացառում հարցերի կապակցությունների միասնական քննությունը: Բայց այս կապակցության անտեսմանը չպետք է վերագրել արդյոք այն ցավալի իրողությունը, երբ գրողի էսթետիկական տեսանկյունը փիլիսոփայական բացատրությունը գրականագիտական շատ ուսումնասիրություններում փոխարինվում է վարժապետական էնտոզիազմով: Գաղափարական համահարթման սկզբունքը դժբախտաբար շատ ամուր է նստած հայ գրականագիտության մեթոդաբանության վրա: Ժողովրդասիրության, տիրող անարդարությունների՝ սոցիալական անհավասարության քննադատության փաստարկների վրա ձեռած դեմոկրատիզմը որպես աշխարհայացքային պիտակ փակցվում է բոլոր գրողներին, մոռացության տալով այն հասարակ ճշմարտությունը, որ դա ինքնին այլ բան է, քան աշխարհայացք հասկացությունը: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ սա էլ իր հերթին զրկվում է ամեն մի փմաստից՝ գրողի ստեղծագործության գաղափարն ու բովանդակությունը մեկնաբանելու խընդրում: Այնինչ ակներև է, որ առանց գրողի աշխարհայացքային նստվածքների իմացության, անհասկանալի կմնա նրա գեղարվեստական համակարգի էությունը, քանի որ հենց հասարակական հայացքներն ու գաղափարական ելումներն են ձև տալիս գրողի փիլիսոփայական աշխարհընկալմանը, գեղագիտական իդեալին, կերպարների ընտրությանն ու կյանքի պատկերների դասավորությանը: Ինքնաբերաբար պիտի նույնացվեն, օրինակ, գյուղացիական իրականությունն արտացոլող Պոռչյանի՝ նույն իրականությունը պատկերող Մուրացանի, կամ կապիտալիզմի քննադատ Շիրվանզադեի և նույն կապիտալիզմը մերժող Նար-Ռոսի աշխարհայացքը, վերջպես, անըմբռնելի պիտի ներկայանա այն տարբերանքը, որ գոյություն ունի Քաֆֆու և Մուրացանի՝ կապիտալիզմի ու մասնափակական քննադատության և Շիրվանզադեի ռեալիզմի՝ նույն կապիտալիզմի սոցիալական վերլուծության միջև: Գրականության պատմության առանցքային խնդիրներ են սրանք, որոնց գիտական մեկնաբանությունը հնարավոր չէ առանց պատմա-սոցիոլոգիական հիմնավոր վերլուծությունների:

16 նույն ազգում, էջ 9—10:

Թե մեթոդաբանական այս պահանջները ինչպես են խախտում պատմության իդիլան՝ հանդիպադրելով գիտական տրամաբանության անակնկալներին, կարելի է դատել այն բանավեճից, որ հարուցեցին Ռ. Պատկանյանին վերաբերող էջերը «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» աշխատության մեջ: Գրականագետ Հ. Մուրադյանին պատմաբան Ա. Հովհաննիսյանի մեկնաբանումները տարօրինակ թվացին, բայց ոչ անակնկալ: Փաստը նրան ներկայացավ ոչ այլ կերպ, քան որպես երբեմնի գեոհիկ-սոցիոլոգիական նիհիլիզմի արձագանք, որին, որպես թե, երբեք է տվել պատմաբանը, հենց Պատկանյանի մասին իր վաղեմի ասույթներում: Մեր նպատակից դուրս է հանգամանորեն շարադրել բանավեճի ընթացքը կամ անդրադառնալ այն հարցերի քննությանը, որ շրջանառության մեջ են առնում բանավիճող կողմերը: Բանավեճը վերջին հաշվով հանդիպադրում է գրողի ստեղծագործության գրականագիտական մոտեցումը պատմա-սոցիոլոգիական մոտեցմանը, ուստի անտեղի կլինեն շահնկալի այն բացատրումները, որ պիտի ցուցադրեն երկու մոտեցումները գրողի ամբողջական դիմապատկերն ընդգրկելու և մասնագիտորեն քննաբանելու տեսակետից: Անտեղի կլինեն հայցել, որ պատմաբանը սպառնա գրողի ստեղծագործության գրական-գեղարվեստական բնութագիրը, ինչպես և մասնագիտական շրջանակների անտեսում կլինեն պահանջել, որ գրականագետը հանձնառուներ պատմա-սոցիոլոգիական անհայտների մանրազնին քննությանը: Փոխադարձ ներթափանցումը որքան անհրաժեշտ է, նույնքան էլ ենթարկվում է ուսումնասիրության մասնագիտական շրջանակների պահանջին: Բայց կա մի սկիզբ, ուր մասնագիտական բնագավառներն այնուամենայնիվ, լծորդվում են՝ մեթոդաբանական ելակետը և հենց այստեղ է, որ բանավեճը խորհրդածության առիթ է տալիս: Մի բանակներե է, որ Ա. Հովհաննիսյանն ասելի հիմնավոր է օգտվում Պատկանյանի գրական-գեղարվեստական ժառանգությունից, քան նրան վիճարկող գրականագետները՝ հարցերի պատմա-սոցիոլոգիական գործակիցներից: Ավելին, այստեղ մի որոշ միտում կա ոչ միայն շրջանցելու Պատկանյան-մտածողի հայացքների սոցիոլոգիական վերլուծությանը, այլև ի չիք դարձնելու սրա նշանակությունը գրողի գրական ժառանգության գնահատության խնդրում, որպես թե իրենք գործ ունեն բանաստեղծի հետ և պարտավոր են ունկնդրելու այն ձայնին, ինչ հուշում են նրա գեղարվեստական պատկերները: Այս գծի վրա Պատկանյանը ներկայանում է որպես ժամանակի

ազգային-հայրենասիրական ընդհանուր տրամադրությունների մերկապարանոց ջատագով, որի ստեղծագործությունը չի դիմահարվում ազատագրական մտքի գաղափարական բարդ մթնոլորտի տարրնթացություններին: Այստեղ է, որ գրականագիտության հետազոտական մեթոդը ակամա տուրք է տալիս պատմական իրողությունների սրբագրմանը: Նա ընտրում է փաստերի այն խումբը, որ գրողի դիմապատկերի լույսերն է երևցնում և անտեսում այն, ինչը աստվերում է» այդ դիմապատկերի անհարթ մակերեսը: Ենթադրում են, որ անցյալի ժառանգության մեջ պետք է գնահատել այն, ինչ դրական է: Բայց դա ոչ միայն չի բացառում, այլ առավել ևս շեղտում է իրողությունների քննական ու քննադատական իմաստավորման անհրաժեշտությունը, այլապես պատմությունը կզրկվեր ներքին շարժումների բարդ դիալեկտիկայից և իր ընթացքը կհանձներ միատիկական նախախնամությանը: Բանաստեղծը-բանաստեղծ, բայց ով-ով Պատկանյանն՝ այն բանաստեղծներից չէր, որ ինչ-որ տեղ իր քնարը հանձններ էսթետիկական ինքնաբավության: Նրա պոեզիան շատ ավելի անմիջական էր կրում իր իսկ հասարակական հայացքների գաղափարական ազդակները, քան կարող է թվալ առաջին հայացքից: Նրա մասին տեղին է հնչում Հայնեին բնութագրող խոսքերը, թե նա «ոչ միայն գրականությունը դարձրեց իր անձնական գործը, այլև իր անձնական գործն անում էր գրականությանը»: Այնուհետև. Պատկանյանի որպես պատմական անհատականության ամբողջական կեցվածքի նեղացում կլինեն, չրան դիտել սոսկ որպես բանաստեղծ. նրա հասարակական գործունեության շրջանակներն անհամեմատ լայն էին և որպես մտածող ու գործիչ նա իր ուժեղ դրոշմն է դրել գրական-հասարակական շարժման ընթացքի վրա, ձևավորելով մտքեր, կողմնորոշելով հայացքների մի որոշակի ուղղություն, արտահայտելով գաղափարական մի ուրույն մտայնություն: Ուստի նրա պատմական դերի ամբողջական գնահատականը ոչ միայն թերի կլինեն այս կողմի բացառմամբ, այլև գիտականորեն տխալ կլինեն գրող Պատկանյանի և մտածող ու գործիչ Պատկանյանի միասնության անտեսումը: Որ նման անտեսում կա պատմաբանին վիճարկող գրականագետների մեթոդաբանական ելակետում, միանգամայն որոշակի է, այլապես, եթե խոսքը վերաբերեր սոսկ բանաստեղծ-Պատկանյանի թերագնահատմանը, ապա գրականագետները հանձն կառնեին գիտնականի պատմա-սոցիոլոգիական առաջադրույթներ լույսի տակ որոնելու Պատկանյանի գեղարվեստական ժառանգու-

թյան գրականագիտական ինչ-որ նոր մեկնաբանություններ, մինչ-
դեռ, ինչպես երևում է, նրանք ըստ էության հակված են կասկածի
տակ առնելու Պատկանյան-մտածողի և Պատկանյան-գործընթաց
հայացքների այն գնահատությունը, որ առաջադրում է պատմաբանը:
Կրթությունից մի ինչ-որ ջիղ, հիրավի, տրամադրություն է ստեղ-
ծում պատմական գործիչների հանդեպ Ա. Հովհաննիսյանի «սուր-
յեկտիվ» նախասիրություններում, զատորոշելով համակրելիներին
ոչ համակրելիներից, բայց հազիվ թե սուրբյեկտիվ այդ թուլությունը
ուժ ունենա խոցելու նրա մեթոդի գիտական օբյեկտիվությունը,
որ հաստատված է պատմության զարկերակի զգացողությամբ.
«Չեմ կամենում երաշխավորել,— խոստովանում է գիտնականը,—
թե պատմական դեպքերն ու դեմքերը գիտել եմ սառն ու անտար-
բեր աչքով: Սակայն մոլի կիրքը կամ նախապաշարված դոգմա-
տիզմը չի եղել իմ խորհրդատուն և ոչ էլ պատմական դեմքերն ու
դեպքերը «մեկը մյուսից անկախ» մատուցելու քննադատի հանձ-
նարարած, ամենակեր օբյեկտիվիզմը, այլ պատմական պրոցես-
ները, անձերն ու իրադարձություններն իրենց բարդ հարաբերակ-
ցությունների մեջ ընդգրկելու գիտական աննահանջ ձգտումը¹⁷»:

Այստեղ արդեն «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» գրքի հեղի-
նակը փայլում է իր տարերթի մեջ, երբ բացահայտում է Պատկան-
յանի աշխարհայացքի հիմքերը, թափանցում դրանց սոցիալական
ու գաղափարական ակունքները, ուրվագծում նրա տեղը 19-րդ
դարի գաղափարական շարժումների ու հասարակական հոսանք-
ների ընդհանուր կապակցության մեջ, որսում միացնող և բաժանող
բոլոր ուղեգծերը:

Մեթոդաբանական ելակետի վիճարկումը ծայր է առնում հար-
ցի սկզբունքային դրվածքից. հայկական ազատագրական շարժում-
ները գաղափարական տարրնթաց միտումների՝ էին ընդառաջում,
թե՛ այն հանդես էր գալիս որպես ինչ-որ ազգային միասնական
մտայնություն: Տարօրինակ է, որ որոշ հետազոտողներ անգիտա-
նում են պատմական իրողությունների իսկությունը և նկատելով
միայն այն ընդհանուրը, ինչ միացնում էր հասարակական հո-
սանքների ազգային-ազատագրական ձգտումները, անտեսում են
ներքին այն հակամարտությունը, որ գոյություն ուներ նույն այդ
հոսանքների գաղափարական ծրագրերի ու տակտիկական որոնում-
ների միջև: Վերլուծելով 50—60-ական թվականների ազատագրա-

կան մտքի ներքին բարդ շարժումները, Ա. Հովհաննիսյանը գրտ-
նում է Պատկանյանի տեղը գաղափարական այդ շարժումների
որոտում, ցույց տալիս նրա աշխարհայացքի ձևավորումը, նրա
հայացքների սխտեմը կապակցում ազգային-պահպանողական
հոսանքի ազգային ու սոցիալական մտայնության հետ: Պատկան-
յանի ստեղծագործության մեջ տեսնելով ազգային զարթոնքի, ազ-
գի կոնսոլիդացման, ազգային ինքնագիտակցության ու ազատա-
գրության պատմականորեն առաջագեծ տրամադրությունների ար-
ձագանքը, պատմաբանը, սակայն, տեղին է նշմարում այն սահ-
մանափակությունը, որ ամենուրեք իր դրոշմն է դնում նրա հա-
յացքների ու ըմբռնումների վրա: Այստեղ էլ նա սահմանագծում
է այն էական անջրպետը, որ տարբերակում է ազգային-պահպա-
նողական գաղափարախոսի հայացքները Նալբանդյանի հայացք-
ներից: «Այնուամենայնիվ,— գրում է Ա. Հովհաննիսյանը,— շնա-
յած որ և Պատկանյանը, և Նալբանդյանը տոգորված էին ջերմ
հայրենասիրությամբ և ոգեշնչված ժողովրդի քաղաքական ազա-
տագրության գաղափարով, նրանք տարբեր պատկերացում ունեին
ազատագրական պայքարի ուղիների ու հեռանկարների մասին¹⁸»:

Դիտելով գաղափարական այդ հակամարտությունը, պատմա-
բանը, սակայն, ալիքի լայն ուղեգծերի վրա է ներկայացնում Պատ-
կանյանի աշխարհայացքի տարածումները, քան կարող էր հան-
դուրժել ազգային-պահպանողականության մտահորիզոնը: Ցույց
տալով նրա աշխարհայացքի հակասությունները, Ա. Հովհաննիս-
յանը նկատում է այն աղբյուր, որ Պատկանյանը ցուցաբերում է
դեպի ազգային լիբերալիզմը և այն պոթկումները, որով նա
պատռում է ազգային-պահպանողականության սահմանափակ կաշ-
կանդումները և հասնում գաղափարական լայնատեսություն: «Իր
ստեղծագործությամբ,— գրում է Ա. Հովհաննիսյանը,— Պատ-
կանյանը չէր անդրադարձնում բացառապես հասարակական այն
խավերի մտայնությունը, որոնց անմիջորեն ընդառաջում էր կով-
կասահայ ազգային-պահպանողական հոսանքը: Բանաստեղծի աշ-
խարհայեցողության վրա մեծապես ազդում էր այդ հոսանքի իշխող
մտայնությունը, սակայն ազգային-պահպանողականների քաղա-
քական համերգում նրա մարտահույզ քնարը հաճախ հնչեցնում էր
ձնշված ու հարստահարված մասսաների ջղաքար տրամադրու-
թյուններն առ տարերային տրտունջները¹⁹»:

¹⁷ «Պատմա-բանասիրական հանդես» № 4, Երևան, 1959, էջ 250—251.

¹⁸ Աջ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 2, էջ 107:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 119:

Մեթոդաբանական այն բանավեճը, որ առիթ տվեց «Նալբանդ-
յանը և նրա ժամանակը» աշխատության՝ Պատկանյանին վերաբե-
րող հատվածները, միանգամայն որոշակի է ցուցադրում պատմա-
բանի հետազոտական եղանակի ճշմարտացիությունը: Կրկնում ենք
Ա. Հովհաննիսյանը պատմաբան է և ոչ գրականագետ, բայց հա-
սարակական մտքի պատմաբանի հետազոտությունը մեթոդաբա-
նական ավելի ճշգրիտ բանալիներ է տալիս լուծելու Պատկանյանի
աշխարհայացքի, գեղարվեստական մեթոդի, ստեղծագործության
գրականագիտական առեղծվածները, քան մերկապարանոց շա-
տագույնության այն հարթագիծը, որ պարտադրում է նրան վիճար-
կող գրականագետը:

19-րդ դարի հայ գրականության զարգացումը մի առանձնա-
հատուկ հարաբերակցությամբ էր ենթարկված հասարակական հո-
սանքների գործունեությանը: Գրական կյանքը մեղանում երբևէ
չունեցավ մի ինքնաբավ, անկախ հանդիսարան, որը միավորեր
գրական գործիչներին՝ լուծելու գրականության, որպես մտավոր
գործունեության ուրույն բնագավառի՝ հենց իրեն յուրահատուկ
խնդիրները: Գրականությունն ու գեղարվեստը շունեցան իրենց
ընկերությունն ու միությունը, նրանք չկարողացան առանձնանալ
հասարակական մտքի ընդհանուր կապակցություններից: Գրակա-
նությունն, այսպիսով, ենթարկված մնաց հասարակական հոսանք-
ների և սրանց սպասարկող մամուլի ազդեցությանը: Որքան էլ
գրականությունը ճեղքում էր հասարակական հոսանքի գաղափար-
ական կապանքները, որքան էլ գրողներն իրենց արվեստը գուրս
էին բերում մամուլի այս կամ այն օրգանի գաղափարական սահ-
մանափակությունից, այնուամենայնիվ, գրական կյանքը, գրական
շարժումը, գրողների աշխարհայացքային կողմնորոշումներն ու հա-
սարակական հայեցողությունը մի ինչ-որ շափով ենթակա էր մնում
այն մտայնությանը, որը պարտադրում էր տվյալ հասարակական
հոսանքի ու մամուլի ուղղությունը: Ուստի, անտեսելի իրողություն
չէ, որ 19-րդ դարի հայ գրողներն ըստ իրենց նախասիրություն-
ների կողմնորոշված են եղել դեպի հասարակական այս կամ այն
հոսանքը, հանդես են եկել մամուլի այս կամ այն օրգանում:
Միամտություն կլիներ խնդիրը հանգեցնել պատահական կողմն-
որոշման կամ այդ ամենի հիմքում շտեմանել գրական հոսանքների
գաղափարական ու գեղարվեստական սկզբունքների տարամիտ
դրսևորումը: Ավելի քան կուպիտ սոցիոլոգիզմ կլիներ, իհարկե,
բացառել գրականության յուրահատկությունը և գրողներին հատ-

կացնել սոսկ այս կամ այն հոսանքի գաղափարական նեղմիտ-
ագիտակը, բայց և պատմական իրողության անագիտացում կլիներ
վերանալ այն փաստից, որ հասարակական հոսանքները գրական
ուրույն քաղաքականություն են հետամտել, դավանել են գեղագի-
տական ուրույն սկզբունքներ և ստեղծել են իրենց գրականությունը,
կազմել գրողների ու գրական գործիչների իրենց խմբակցությունը:
Գրականության պատմության երևույթները քննել առանց այս
իրողությունների հաշվառման, գրողի գեղագիտական ու գաղա-
փարական համակարգի հարցերը քննել առանց այս առնչակցու-
թյունների, նշանակում է հրաժարվել գրականության պատմության
գիտական իմացությունից, և ապավինել սահմանափակ էմպիրիզ-
մին: Ահա թե ինչու 19-րդ դարի գրականության պատմության գի-
տական լուսաբանության համար էական նշանակություն է ստա-
նում հայ հասարակական մտքի, հասարակական հոսանքների ու
ազգային կուսակցությունների պատմության գիտական ուսումնա-
սիրությունը: Հարկ չկա ապացուցելու, որ 19-րդ դարի հայ հասա-
րակական հոսանքների վերաբերյալ գիտական միտքը տվյալում
է խառնաշփոթ ու վայրիվերո մոլորումների մեջ, ուր մի կողմից
ի հայտ է գալիս ուսումնասիրողների անկողմնորոշվածությունը,
մյուս կողմից՝ հասարակական հոսանքների միացնող ու բաժանող
սահմանագծերի շփոթանքը: Հաճախ ինչ-որ ընդհանուր թվացող
գիրքորոշումների կամ առանձին հարցերի հանդեպ համընկնող
վերաբերմունքների արտաքին նմանության վրա ջնջում են գաղա-
փարական հոսանքների սահմանագծերը և հասարակական միտքը
ենթարկում միագիծ-ազգային մտայնության պատրանքին: Բա-
վական են, ասենք, բուրժուազիայի քննադատության կամ ազգա-
յին-ազատագրության վերաբերյալ համընկնող ինչ-որ փաստարկ-
ներ, որպեսզի նույն գծի վրա շփոթվեն, օրինակ, ազգային լիբե-
րալ և ազգային-պահպանողական հոսանքի գրողներն ու գործիչ-
ները, առանց խորամուխ լինելու երևույթների բուն էության մեջ,
արտաբուստ ընդհանուր թվացող կեղևի տակ գատորոշելու գաղա-
փարական հակամարտությունը՝ այդ հոսանքների ազգային-քա-
ղաքական ու սոցիալական ծրագրերում: Տեղին ենք գտնում ասել,
որ ընդհանուր համահարթման այս մտայնությանը առավել
տուրք են տալիս գրականագետները, քանի որ գրականությունը,
որպես թե՛ յուրահատուկ առանձնաշնորհ ունի բացառելու հասար-
ակական հոսանքների գաղափարական ազդակները և ինքնորո-
շելու ինչ-որ վերապատմական դեմոկրատիզմ:

Ինչ խոսք, հայ հասարակական հոսանքների ուսումնասիրությունը ավելի պատմագիտական խնդիր է, քան գրականագիտական, բայց փաստ է, որ պատմագիտությունը գեոևս քիչ արդյունքների է հասել այդ կարևոր խնդրի գիտական հետազոտության ուղղությամբ: Առայժմ հրատարակի վրա է վ. Ռշտունու «Հայ հասարակական հոսանքների պատմությունից» արժեքավոր հետազոտությունը, որը, սակայն, վերաբերում է միայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ հասարակական մտքի գաղափարական շարժումների քննությանը:

Այս տեսակետից հայ պատմագրության խոշոր նվաճումներին պիտի հատկացնել Ա. Հովհաննիսյանի 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևելահայ հասարակական հոսանքների և ազգային-քաղաքական կուսակցությունների պատմությանը նվիրված հոդվածաշարը, որոնք լույս են տեսել «Պատմա-բանասիրական» հանդեսում (1965, № 4, 1966, № 1, 1968, № 2), Հայաստանի արխիվների «Բանբերում» (1968, № 2), Երևանի համալսարանի «Բանբերում» (1968, № 1): Նպատակ չունենալով հանգամանորեն գնահատել դրանց պատմագիտական նշանակությունը, սակայն առիթից օգտվելով կարող ենք ասել, որ նրանք իրենց բնույթով բացառիկ ներդրում են հայ հասարակական մտքի պատմության գիտական հետազոտության բնագավառում և առանձնահատուկ արժեք են ստանում նաև հայ գրականության պատմության մեթոդաբանության հարցերը լուծելու տեսակետից: Զատորոշելով 19-րդ դարի հայ հասարակական հոսանքներն ու ազգային-քաղաքական կուսակցությունները, տալով յուրաքանչյուր հոսանքի փիլիսոփայական-գաղափարական հայացքների սիստեմն ու ազգային-սոցիալական շարժումների տակտիկական առանձնահատկությունները, գիտնականը ուրվագծում է հայ հասարակական մտքի զարգացման գիտելիտիկական և տալիս յուրաքանչյուր հոսանքի կամ կուսակցության գիտական-մարքսիստական գնահատությունը, ուրվագծում յուրաքանչյուրի պատմական իմաստն ու սոցիալական-դասակարգային բովանդակությունը:

Այստեղից ինքնին հետևում է Ա. Հովհաննիսյանի աշխատության մեթոդաբանական նշանակությունը հայ գրականության պատմության ուղղությունների ու հոսանքների ներքին-գաղափարական հիմունքները ճիշտ ըմբռնելու, գրականության սոցիալ-փիլիսոփայությունը, գրողի աշխարհայացքի կնճռոտ հարցերը լուսաբանելու տեսակետից:

Ա.Ռ.Ա.ՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁԸ*

Հ. Մ. ԲԱՐՔԻԿՅԱՆ

Արաբական խալիֆայության թուլացումը հնարավորություն տվեց Բյուզանդական կայսրության 9-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած ծավալել իր զավթողական քաղաքականությունը դեպի Արևելք: 863 թ. Պոստնի ճակատամարտը, որտեղ արաբների դեմ փայլուն հաղթանակ տարավ բյուզանդական հայազգի զորավար Պետրոնասը՝ Թեոդորա կայսրուհու եղբայրը, շրջադարձային նշանակություն ունեցավ: Այդ թվականից սկսած Բյուզանդական կայսրությունն սկսեց իր աստիճանական առաջխաղացումը, որին ընդդիմակայելու դուրս եկան ոչ միայն արաբները, այլև հայերն ու վրացիները, ովքեր արաբական երկարատև ստրկությունից հետո անկախություն էին ձեռք բերել: Նրանք շատ լավ էին հասկանում, որ ստեղծված իրադրության պայմաններում գլխավոր վտանգը կայսրությունն է, և ոչ թե թուլացած խալիֆայությունը: Բայց դիմադրել բյուզանդական փորձված դիվանագիտությունն ու զինված ուժերին դյուրին չէր:

Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականության առաջին զոհերից մեկը դարձավ Կարին քաղաքը, որն 949 թվականին գրավվեց Թեոփիլոս Կուրկուասի՝ Հովհաննես Կուրկուասի եղբոր և ապագա կայսր Հովհաննես Զմշկիկի պապի կողմից: Ծիշտ է, այն ժամանակ Կարինը գտնվում էր արաբների ձեռքում, բայց Կարինի բյուզանդացիների ձեռքն անցնելուն դեմ էին և՛ հայերը,

* Ձեկուցված է ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի Միջին դարերի պատմության բաժնի 1968 թ. հունվարի 30-ի նիստում:

և վրացիները¹, հետևաբար Կարինի գրավումը ոչ միայն արաբների պարտությունն էր, այլև հայերի և վրացիների Շուտով Կարինի բախտին սրժանացավ Տարոնը, որ 966 թվականին «խաղաղ» ձանապարհով միացվեց կայսրության. դրան նախորդել էր շուրջ յոթանասուն տարի տևող Բյուզանդիայի դիվանագիտական եռանդուն նախապատրաստական աշխատանքը: Երեք և կես տասնամյակ անց Բյուզանդիային հաջողվեց տիրանալ Տալքին, իսկ երկու տասնամյակ էլ անց՝ Վասպուրականին: Վասիլ Բ կայսեր (976—1025 թթ.) Դազավորության վերջին բյուզանդական տիրապետությունն արշեն տարածվել էր Կարինի, Բասենի, Տարոնի, Հարբի, Ապահունիքի, Տալքի, Վասպուրականի վրա:

Վերոհիշյալ շրջաններում Բյուզանդիան հաստատում էր իր զինվորականներին, որոնք դուրս կամ կատապան էին կոչվում:

Հայ ժողովուրդը, ինչպես ասացինք, գրկարաց չէր ընդունում նվաճողներին, այլ համառ դիմադրություն էր ցուցաբերում: Օրինակի համար, Վասպուրականի առաջին կատապան Վասիլ Արգիրոսը շատ շուտ պաշտոնանկ արվեց՝ իրեն շարգարացնելու պատճառով: Նրան հաջորդած Նիկեփոր Կոմնենոսը (1023—1026 թթ.) կարողանում է Վասպուրականը հնազանդեցնել «և՛ համոզելով և՛ բռնությունով»²: Բայց և այնպես Բյուզանդիան դեռ շատ արյուն պիտի թափեր Վասպուրականին լրիվ տիրանալու համար:

Ամրապնդելով իր դիրքերը հայկական այդ հողերում, կայսրությունը դրանք վերածեց մի հենարանի՝ Անիի թագավորության դեմ ոտնձգություններ կատարելու և ապա նաև այն զավթելու համար: Ահա այս վերահաս վտանգի պայմաններում Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր պետերը պետք է որոշակի դիրքավորում ունենային: Տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրում է Գրիգոր Մագիստրոսի դիրքը, այդ զինվորականի ու փիլիսոփայի, բանաստեղծի ու քաղաքագետի:

Պատմագրության մեջ տարածված է այն կարծիքը, որ Գրիգոր Մագիստրոսը որպես ընդգծված բյուզանդասեր, չվարանեց կայսրության շահերը գերադասել հայրենիքի շահերից: Ահա թե ինչ

է գրում այդ առթիվ Լեոն. «Իր (Կոստանդնուպոլսում) ձեռք բերած գեղեցիկ դաստիարակության հետևանքով էր, որ Գրիգոր Բյուզանդիայի հայրենիքում հանդիսանում է իբրև մի գիտակից հայ, որը սակայն, այնքան էր տոգորված բյուզանդական գաղափարներով, որ հեշտությամբ կարող էր մոռանալ հայրենիքի շահերը: Այս տրամադրությամբ էլ մտնելով քաղաքական գործունեության ասպարեզ, նա իր շուրջը խմբեց մի ամբողջ հոսանք, որ ներկայացնում էր բյուզանդասերների, նույնիսկ կարելի է ասել՝ բյուզանդամոլների կուսակցությունը»³:

Գրիգոր Մագիստրոսի նման բնութագրմանը համաձայն է նաև պատմական գիտությունների դոկտոր Ասատուր Մնացականյանը: Մերժելով այն հեղինակների կարծիքը, ովքեր շրթաժան գիծ են անցկացնում Պետրոս կաթողիկոսի և Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքական հայացքների և կողմնորոշման միջև, նա գրում է. «Մինչև օրս իշխում է մի սխալ կարծիք, որի համաձայն այդ անձնավորությունները (իմա՝ Գրիգոր Մագիստրոսը և Պետրոս կաթողիկոսը—Հ. Բ.) չեն դիմավում որպես նույն խմբի հիմնադիրներ և նույն նպատակների համար շարունակ միասին պայքարած պարագլուխներ»⁴: «Բյուզանդական կայսրությունը,— շարունակում է իր միտքը Ա. Մնացականյանը,— նվաճելով Վասպուրականի թագավորությունը, ձգտում էր օր առաջ մուտք գործել նաև Անի: Պետրոս կաթողիկոսը, Գր. Մագիստրոսը, Վեստ Սարգիսը նպատակ ունեին վերացնել Բագրատունյաց թագավորությունը և իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը: Նրանք իրենց նպատակն իրագործելու համար վճռական հարաբերությունների մեջ էին մտել Բյուզանդական կայսրության հետ, որը, սակայն, առաջնորդվում էր լոկ իր շա-

³ Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. Բ, Երևան, 1967, էջ 646: Մ. Օրմանյանը (տե՛ս Ազգապատմ., հատ. Ա, սյուն. 1215) Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցում երկու շրջան է տեսնում, ազգային և բյուզանդասերական և անցումը առաջինից երկրորդը բացատրում է Պետրոս Գետադարձի ազդեցությամբ: Կ. Կոստանյանցը, որ տվել է Գրիգոր Մագիստրոսի մանրամասն կենսագրությունը, խոսում է նրա քաղաքական գործունեության մասին լոկ 1041/1042 թթ. սկսած: Նախորդող շրջանի նրա քաղաքական գործունեության վրա նա կանգ չի առնում: Կ. Կոստանյանցը Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ քաղաքական բյուզանդասերություն (կամ բյուզանդամոլություն) չի գտնում: Այդպիսին չի գտնում նաև Մ. Արեղյանը, տե՛ս նրա «Հայոց հին գրականության պատմությունը», Պիրք Բ, Երևան, 1946, էջ 17—18:

⁴ Ա. Ս. Մնացականյան, Թոնդրակյան շարժման մի քանի զխավոր հարցերի մասին, Տեղեկագիր № 3, 1954, էջ 75 (Ընդգծումներն իմն են—Հ. Բ.):

¹ 86՝ Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, Budapest, 1949, p. 208 (cap. 45):

² Georgii Cedreni Historiarum compendium, t. II. Bonnae, 1838, p. 464.

հերից ելնելով: Քաղաքական այս բարդ իրադրությունների մեջ, ժողովրդի աչքի առջև օրրատօրե ծավալվում էր Պետրոս կաթողիկոսի և նրա զինակիցների կործանարար գործունեությունը»⁵, գործունեություն, որի նպատակը, Ա.ս. Մնացականյանի ասելով, հայոց «երկիրը բյուզանդական լծի տակ դնելն»⁶ էր:

Կանգ առնելով Գրիգոր Մազիստրոսի՝ թոնդրակյան աղանդավորների դեմ մղած պայքարի նպատակների վրա, նա էլ՝ ավելի է խորացնում վերոհիշյալ միտքը: «Միամտություն կլինեք կարծեմ, — գրում է հոգվածագիրը, — թե Գր. Մազիստրոսը լսել Պետրոս կաթողիկոսի շահերը պաշտպանելու նպատակով է այնպես կատաղի հարձակման անցել թոնդրակեցիների դեմ: Այստեղ կան ընդհանուր շահեր»։ «յուսամբ առ աստուած, զի փրկեսցէ զմեզ հանդերձ մերով զարմիւ յայսպիսի դիւական և մոլեգնեալ հաղբից և խմորեալ զանգուածոյ Սաղուկեցոցն, — գրում է նա (իմա՛ Գր. Մազիստրոսը Հ. Բ.): Այդ «աստուածային» հուսադրության տակ, — շարունակում է Ա.ս. Մնացականյանը, — նա նկատի է ունեցել բյուզանդացիների հետ կապված իրենց ծրագրերի իրագործումը: Իսկ ինչպես հայտնի է, — վերջացնում է իր խոսքը Ա.ս. Մնացականյանը, — նրանք այդ տեսակետից իրենց նպատակին հասան. 1045 թվականին բյուզանդացիները նվաճեցին ողջ Հայաստանը»⁷:

Շարունակելով իր ուսումնասիրությունը Ա.ս. Մնացականյանն աշխատել է պարզել, թե երբևի՞ց են Պետրոս կաթողիկոսը և Գրիգոր Մազիստրոսը Բագրատունյաց Հայաստանը բյուզանդացիներից ծախելու «դավակիցներ» դարձել: «Հարց է առաջանում, — գրում է նա, — արդյոք հենց սկզբից Գրիգոր Մազիստրոսը եղե՞լ է Պետրոս կաթողիկոսի զինակիցը»: Եվ պատասխանում. «Այս հարցը դեռ չի բնաված, բայց ինչպես երևում է փաստերից, այս... Գր. Մազիստրոսը եղել է Պետրոս կաթողիկոսի գործակիցներից մեկը դեռևս 1038 թվականին, որից 7 տարի հետո միայն պիտի կատարվեր Անիի դավաճանական վաճառքը: Ավելին, այստեղ կան բոլոր հիմքերը ասելու, որ նրանց կապը ոչ թե 1038 թվականին էր սկսվել, այլ դրանից շատ առաջ»⁸:

Իր միտքը Ա.ս. Մնացականյանը եզրափակում է հետևյալ բաներով.

5. Նույն տեղում, էջ 74:

6. Նույն տեղում:

7. Նույն տեղում, էջ 74—75:

8. Նույն տեղում, էջ 75:

«Այսպիսով տեսնում ենք, որ Պետրոս կաթողիկոսը և Գր. Մազիստրոսը ոչ թե պատահական մտերիմներ են եղել, այլ, որպես կենտրոնախույս կուսակցություն պարագլուխներ, երկու տարիներ զաղտնի կապեր են ունեցել միմյանց հետ՝ փաստորեն ծառայելով բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականությանը»⁹:

Բայց այդպե՞ս է իրականում արդյոք: Այս հարցում վասկածելու տեղիք է տալիս հենց ինքը, Գրիգոր Մազիստրոսը: Անափ հայրենասիրությամբ տոգորված նրա բազմաթիվ թղթերը և մանավանդ ժԹ թուղթը, մենք իրավունք չունենք համարելու երկերեսասիրության արգասիք: Ընթերցելով դրանք մեր առաջ է կանգնում մի անձնավորություն, որին ծայր աստիճան մտահոգում է հայրենիքի ճակատագիրը, նրա ապագան: Նույն եզրակացություն ենք հանգում ընթերցելով նրա ԶԳ թուղթը, որի ուսումնասիրությունն է նվիրված մեր ներկա հոգվածը¹⁰:

* * *

Գրիգոր Մազիստրոսի պահպանված դրական ժառանգության մեջ յուրահատուկ տեղ է գրավում մի բանաստեղծություն (ԶԳ թուղթը): Միջնադարում այդ թղթերի ժողովածուն կազմողը խնդրոտառակա բանաստեղծությանը կցել է հետևյալ վերնագիրը. «Առ

⁹ «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթի 1968 թ. օգոստոսի 21-ի համարում (№ 34 (161) Ա.ս. Մնացականյանը «Գրիգոր Մազիստրոսի մի տաղի հետքերով» վերնագիրը կրող մի հոգված է հրատարակելու նոսքը մեր սույն հոգվածի նյութ դարձած Մազիստրոսի բանաստեղծության մասին է, որի հիման վրա հոգվածագիրը «հանգել է մի բանի ուշադրով եզրակացությունների» այդ թվում և այն մտքին, թե «Գրիգոր Մազիստրոսը ոչ թե բյուզանդացիների կուսակիցն էր ու հրահրողը, այլ նրանց հակառակորդներից մեկը՝ կանգնած հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում» որ նման բանաստեղծության հեղինակին «թշնամու (իմա՛ բյուզանդացիների) կուսակից համարելը ոչ միայն սխալ, այլև մեղք կլիներ»:

¹⁰ Արիստակես Լաստիվերտցին ցույց է տալիս, որ Գր. Մազիստրոսը մինչև վերջ աշխատել է պահպանել Շիրակի թագավորությունը, որ նա իր դիրքերը զիջել է միայն այն ժամանակ, երբ այլևս ոչինչ հնարավոր չէր անել. «Գրիգոր որդի քաջին վասակայ, ելեալ և նա զնաց առաջի թագաւորին (իմա Մոսումախի Հ. Բ.): Եւ բանդի այր իմաստուն էր և խելամուտ յոյժ աստուածային գրոց» որպէս թէ՛ ոչ այլ որ, իրեւ ետես եթէ ոչ են բողոց գճագիկ ի տեղի իւր. յառաջ կացեալ տայ զբանալին Բջնոյ ցթագաւորն, և զամենայն զիւր զհայրենի ժառանգութիւնն...» (Լաստիվերտցի, էջ 62):

որդին¹¹ իւր զօրանալ ի պատերազմին հասանելոյ ի շարաբաստ ծերունւոյն նիկաւլայ այլաբար»:

Բանաստեղծութիւնը հետեւյալն է.

«Լուաք թէ եկն պապն պաղակ, վարդանասարն պիսակ,
Գիշերաբուն Բուլղարաց, սպիտակափառն գեստրաս,
Այրարատեանն գագաթն և Կողրայինն կատար,
Պատագարոսն պրաքսիս, սէգ գիշերեանն ճեմօղ,
Աւարառօղ, անրօղ, վատահամբան նիկաւլաս:

Աղէ գինեա՛, զինուորեա՛, սպառազինեա՛, դու վառեա՛.
Արիաբար դու մրցեա՛ ի հանդիսի ստաղին
Միամարտիկն վառիս, որ մերկանդամ մարտնչէր.
Փիղսաթանի անհառի քեզ ի դիմի հարկանի.
Արջ անտառի շիկորակ քեզ մարտնչել հանդերձի:

Արգ միլարեայն դու պնդեա՛ զլայնալիճ հայրենին.
Զերեթթեանն դու մխեա՛, յառաջ մարտի՛ր և քաղեա՛.
Այս քեզ Բէլլայն հաս հանդէս և թորգոմեանն Հայկայ.
Աճապարեա՛ և փութա՛, զի ես Կաղմեանն Արամեան.

¹¹ Ինչպես հայտնի է, Գրիգոր Մագիստրոսն ունեցել է մի քանի որդի: Այս բանաստեղծութեան մեջ չի նշված ո՛ր որդուն է դիմում Մագիստրոսը: Վերջինիս թղթերի հրատարակիչ Կ. Կոստանյանցը (էջ 315) առանց տարակուսանքի գրում է, որ խոսքը Վահրամի մասին է, որ հետագայում դարձավ կաթողիկոս՝ Գրիգորիս Վկայասեր կամ Գրիգոր Բ անվամբ: Այս Վահրամը վախճանվեց 1105 թ. «ութսունն անցած» (տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշ. աշխ. հատ. Ա. սյուն. 1330), հետևաբար 1028 (1029 թթ., երբ գրվեց խնդրո առարկա բանաստեղծությունը, (այդ մասին տե՛ս ստորև), նա 5—10 տարեկան մի երեխա էր, որին հազիվ թե Մագիստրոսը դիմեր պատերազմի գնալու կոչով: Պարզ է, որ խոսքը Վահրամի մասին չէ: Բացի Վահրամից Մագիստրոսն ուրիշ որդիներ էլ ունեցավ, որոնցից ոմանք ղեռահաս մեռան: Մնացին Վասակը, որ հետագայում Անտիոքի դուքս դարձավ, Վասիլը և Փիլիպեն (Տե՛ս «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 315): Հասկանալի է, հնարավոր չէ աներկրայորեն պնդել, թե որին է ուղղված Մագիստրոսի ոտանավորը: Բացի այդ, որդու մասին խոսք է լինում սույն բանաստեղծության վերնագրում միայն, որ ինչպես ասացինք, Գրիգոր Մագիստրոսի գրչին չի պատկանում, այլ միջնադարում ժողովածուն կազմողին և գուցե իրականում թղթի հասցեատերը ամենևին էլ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին չէ:

Ահա հրոսակք աճեցին, ահա հասին քեզ Քաղղեայք.
Այլ դու Տէրամբ զօրացի՛ր և Յիսուսի պարծեցի՛ր»¹²:

Բանաստեղծության վերջում Գրիգոր Մագիստրոսը տալիս է որոշ քաջատրուսություններ՝ գրվածքի ոճի, ձևի և այլնի մասին, ավելացնելով. «առ մանկականսն քեզ կամեցայ յըստակ վճիտ շարագրել զայսոսիկ, զի մի անկարելի ոմանց բուեցեալ առտավազիկ առշաւանօք փախիցեն, այլ դիւալուր եղեալ քերևս լսիցեն»:

Սույն բանաստեղծության կարևորությունը կայանում է նրանում, որ խոսք է լինում Հայաստան մուտք գործած ոմն նիկաւղասի մասին՝ ծագումով բուլղար (գիշերաբուն Բուլղարաց), «աւարառօղ, անրօղ ու վատահամբաւ» մի անձնավորություն, որին գիմագրավելու կոչ է անում Գրիգոր Մագիստրոսը:

Ո՞վ է նիկաւղաս Բուլղարը: Նրա անձնավորության պատմականությունն ապացուցելու մի անհաջող փորձ է կատարել Կ. Կոստանյանցը: Նա գրում է. «խոսքը նիկողայոս Կավասիլասի մասին է, որ էր ազգով բուլղար»¹³: Կոստանյանցին շփոթութեան մեջ է գցել բյուզանդագետ Լըբոն, որ գրում է. «Nicolas Cavašilas ou Chrysélios¹⁴»: Նախ պետք է ասել, որ Կավասիլասի անունը նիկողայոս չէր, այլ Կոստանդին (Κωνσταντῖνον πατριῶνον τὸν Κοβασιλῶν¹⁵) և նրկորդ, փաստ չունենք, որ Կավասիլասը ծագումով բուլղար էր: Բուլղար էր Քրիսելիոսը, որի անունը նիկոլայոս էր և նա ոչ մի առնչություն չունի Կավասիլասի հետ: Նիկոլայոս Քրիսելիոսը, ինչպես մանրամասն կտեսնենք, կառավարել է Վասպուրականում Ռոմանոս Գ Արգիրոս կայսեր (12 նոյեմբեր 1028—11 ապրիլ 1034 թթ.) ժամանակ և նրա օրոք էլ պաշտոնանկ է եղել, այնինչ Կավասիլասը ինչպես ցույց է տալիս Արիստակես Լաստիվերոցին, Վասպուրականում կառավարել է Միքայել Դ Պափ-

¹² «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 234: Այս բանաստեղծությունը մինչ այդ հրատարակվել է երկու անգամ ևս. տե՛ս «Всеобщая история Вардана Великого», Москва, 1861, приложение III, стр. 206—207, և «Տաղասացութիւնք Գրիգոր Մագիստրոսի Պահլաունւոյ», Վենետիկ, 1868, էջ 99.
¹³ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 315:
¹⁴ Lebeau, Histoire du Bas—Empire, Nouvelle edition par Saint—Martin, t. XIV, Paris, 1833, p: 280.
¹⁵ Տե՛ս Georgii Cedreni Historiarum compendium, p. 537, 541.

լագոնացու (12 ապրիլ 1034—10 դեկտեմբեր 1041 թթ.) ժամանակ¹⁶:

Նիկողայոս Քրիստիանոս Բուղարի մասին վկայող հիմնական, եթե ոչ միակ աղբյուրը Սիկիլիցես-Կեդրինոսի «Ժամանակագրությունն» է: Այնտեղ կարդում ենք. «Բերկրի շ(Περκρί) բերդը՝ նրա տեր սարակինոս Ալիմը հանձնեց հոռոմների կայսեր (իմա՝ Ռոմանոս Գ-ին), հույս ունենալով արժանանալ պատրիկոսության և բազում այլ փոխհատուցումների: Նա այդ առթիվ կայսեր մոտ ուղարկեց իր որդուն՝ Բերդն ստացավ պատրիկ նիկողայոս բուլղարը մականունը՝ Քրիստիանոս (ὁ πατριος Νικολας ὁ Βούλγαρος, φ Χρυσόλιος τὸ ἐπώνυμον): Սարակինոսի որդին եկավ Բյուզանդիոն, բայց կայսեր հիվանդության պատճառով ոչ մի ուշադրություն չարժանացավ: Գրանից վրդովված, նա վերադարձավ և համոզեց իր հորը ետ վերցնել սեփական բերդը: Վերջինս թաքուն կերպով համաձայնության եկավ սահմանակից պարսիկների (հավանաբար Ատրպատականի ալլաղզիների— Ն. Բ.)¹⁷ հետ և գիշերով գրավեց բերդը: Օգտվելով բերդի կառավարիչ Քրիստիանոսի անհոգությունից ու անգոսնությունից, նա կտորեց վեց հազար հոռոմ զինվորների: Բայց փոքր անց այնտեղ ուղարկվեց որպես կառավարիչ պատրիկ նիկեաս Պեդոնիտեսը, որը համառ պաշարումից հետո ռոսների և հոռոմեական ալլ ուժերի օգնությամբ գրոհով վերցրեց բերդը: Իսկ Ալիմին և նրա որդուն սպանեց¹⁸:

Գրիգոր Մագիստրոսի փնդրո առարկա բանաստեղծության մեջ հիշված նիկողայոս Բուղարի անձնավորության պատմականության որոշումը պարզում է մի բանի կարևոր հարցեր: Նախ և առաջ պարզվում է այդ բանաստեղծության գրության մոտավոր ժամանակը: Այն գրվել է Բյուզանդական կայսր Ռոմանոս Գ-ի թագավորության ժամանակ (1028—1034 թթ.), ամենայն հավանականությամբ, թագավորության սկզբում: Բայց ամենից կարևորն այն է, որ, ինչպես սույն հոդվածի սկզբում ասացինք, մենք իրավունք ենք ստանում այլ կերպ մոտենալ Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքա-

¹⁶ «Պատմություն Արիստակիսի կաստիվերացու», էջ 48:
¹⁷ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 201:

¹⁸ Georgii Cedreni, Historiarum compendium, t. II, p. 502—503. կաստիվերացին այս դեպքը դնում է Ռոմանոսի հաջորդ Միքայել կայսեր ժամանակ: Տե՛ս «Պատմություն Արիստակիսի կաստիվերացու», Երևան, 1963, էջ 48:

կան դիրքավորման հարցին: Վերոհիշյալ բանաստեղծությունից պարզ երևում է, որ Գրիգոր Մագիստրոսը հանդես է գալիս ընդդեմ բյուզանդական ազրեսիայի, նա հանդես է գալիս Հայաստանի անկախության պաշտպանության դիրքերում: Այդ բանաստեղծությունը մեկ լիակատար իրավունք է տալիս այդպես մտածելու նամանավանդ եթե նկատի ունենանք վերջին տունը, որը գրված է Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության Առաջին Գրքի ԺԱ գլխի շատ տեղին ու վարպետ օգտագործմամբ: Պատմահոր մոտ տվյալ տեղում ցույց է տրված, որ Բաբելոնից հայոց նախահայր Հայկը շուտ արարեալ գնաց յերկիրն Արարադայ... բնակէ ի բնոնտին միում ի դաշտավայրի... Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց և տայ ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդոյ Արամանեկայ»: Այդ բանը Բելին դուր չի գալիս և նա պահանջում է, որ Հայկը իրեն հպատակություն հայտնի: Վերջինս մերժում է: «Ապա զօրածողով լինի ի վերայ նորա (Հայկի՝ Ն. Բ). Տիտանեանն Բէլ ամբոխի հետեակ զօրաց. գայ հասանէ ի հիւսիսի, յերկիրն Արարադայ, մերձ ի տունն Կադմեայ: Փախստական լինի Կադմոս առ Հայկ»: Հայկն իր զորքով «հասանէ յեզր ծովակի միոյ, որոյ աղի են ջուրքն»: Բելը, ընկնելով դժվարին կացության մեջ, սպասում է, որ հասնի իր բովանդակ զորքը և հետո մարտ տա Հայկին: «Զայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ՝ յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի բարշէ զլայնալիքն, գիպեցուցանէ զերեքքեանն կրծից տախտակին, և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր հարստի սլաքն. և այսպէս ճոխացեալն Տիտանեան կործանի յերկիր զարկուցեալ, և փշէ զոգին»:

Այժմ ավելորդ չէ մի անգամ ևս մեջբերել Գրիգոր Մագիստրոսի բանաստեղծության վերջին տունը:

«Արդ միլարեայն դու պնդեա՛ զլայնալիք հայրենին.
Չերեքքեանն դու մխեա՛, յառաջ մարտի՛ր և քաղեա՛.
Այս քեզ Բէլայն հաս հանդէս և Թորգոմեանն Հայկայ.
Աճապարեա՛ և փութա՛, զի ես Կադմեանն Արամեան.
Ահա հրոսակի՛ աճեցին, ահա հասին քեզ Քաղղեայք.
Այլ դու Տէրամբ զօրացի՛ր և Յիսուսիւ պարծեցի՛ր:

Գրիգոր Մագիստրոսն այսպիսով բյուզանդական վտանգը Հայաստանում համեմատում է քաբելացի Բելի վտանգի հետ, վերջինիս հրոսակները՝ բյուզանդական հրոսակների հետ, նա կոչ

է անում մարտի դուրս գալ «Այրարատեան կատարն» հասած Նիկողոս Բուղարի դեմ, այսինքն Բյուզանդիայի դեմ, այնպես, ինչպես «յերկիրն Արարադայ» հասած Բելի դեմ դուրս եկավ Հայկը, համոզված լինելով, որ կհաղթի, ինչպես հաղթեց Հայկը: Գեաքեբի աշխարհագրական միջավայրը ևս շատ բան է ասում: Հայկի և Բելի պատերազմը տեղի ունեցավ «յեզր ծովակի միոյ, որոյ աղի են ջուրքն»: Այդ աղի ծովակը Վանա լիճն է¹⁹ Վասպուրականում: Տվյալ ժամանակաշրջանում Բյուզանդիան իր տիրապետությունը տարածել էր հենց Վասպուրականում, նրա կատապան էր նշանակված Նիկոլայոս Բուղարը, որ պատերազմ էր մղում Վանա լճի մոտ գտնվող հայոց Բերկրի քաղաքը գրավելու և, հասկանալի է, Բյուզանդական ազրեսիան էլ ավելի ծավալելու համար: Կայսրությունը և՛ հյուսիսից՝ Տայքից, և՛ հարավից՝ Վասպուրականից աշխատում էր աքցանի մեջ առնել և խեղդել Բագրատունյաց պետությունը: Այդ վտանգի առաջն առնելու կոչ է անում ահա Գրիգոր Մագիստրոսը իր այդ բանաստեղծության մեջ²⁰:

¹⁹ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 283; его же, Ванское царство, Москва, 1959, стр. 7—8.

²⁰ Հայկական պետության ինքնուրույնությունը պաշտպանելու ձգտումը, իհարկե, չէր խանգարում, որ Գրիգոր Մագիստրոսը միաժամանակ սուր պայքար մղեր թոնդրակյան ազանդավորների դեմ: Այդ հարցը փայլուն կերպով ուսումնասիրված է ակադ. Աշոտ Հովհաննիսյանի մեծարժեք աշխատության մեջ: Տե՛ս նրա «Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության», գիրք Ա, Երևան, 1957:

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ս. Գ. ԲԱՐՆՈՒԳՅԱՆ

Հայ պատմագիտական միտքը վերջին տասնամյակներում ջանքեր է գործադրում մեր ժողովրդի կյանքի ներքին, սոցիալ-տնտեսական պայմանները ուսումնասիրելու համար:

Այդ բնագավառի համար կարևոր սկզբնաղբյուրներից մեկն էլ միջնադարյան հայերեն արձանագրություններն են, որոնք և լիառատ օգտագործվում են ուսումնասիրողների կողմից. բայց երկու հանգամանք կա, որոնք խոչընդոտում են այդ աշխատանքների կատարելությունը, դրանք հետևյալներն են. Ա. միջնադարյան հայերեն արձանագրությունները դեռևս լրիվ չեն հրատարակված, Բ. հրատարակվածների մի ստվար մասը շատ է հեռու ժամանակակից գիտական պահանջները բավարարելու աստիճանից և այդ պատճառով էլ կամ մնում է անօգտագործելի և կամ սխալմունքների պատճառ է դառնում:

Ներկա հորվածով ներկայացնում ենք նշված այդ երկու թեղուցությունները հաստատող, մի քանի հրատարակված և չհրատարակված արձանագրություններ և դրանց հիման վրա կարևոր դիտողություններ, որոնք ապացուցում են, որ մեր վիժական արձանագրությունների լրիվ և ժամանակակից գիտական մեթոդներով հրատարակված լինելը կարող է հայ ժողովրդի պատմության՝ հատկապես սոցիալ-տնտեսական կյանքի վերաբերյալ, շատ նոր հարցերի ու պարզաբանումների բանալի հանդիսանալ:

ԴԵՄԵԹԱՐԱ ՀԱՐԿ

Մարտունու շրջանի ներքին Գետաշեն նախկին՝ Ադիաման, հին՝ Կոթ գյուղի եզրին է գտնվում Կոթա ս. Աստվածածին նշանավոր վանքը, որ շինել է 10-րդ դարի սկզբին Գրիգոր Սուփան

իշխանը. այդ վանքի արևելյան պատի ներքևի շարքի մի քարի վրա արտաբուստ կա հետևյալ արժեքավոր արձանագրությունը գրված տասը տողով.

ԹՎԻՆ :ՉԻԳ: 1275 ՅԱՇԽԱՐՀ-
ԱՅԿԱԼՈՒԹԵ (ԱՆ) ԱՊ-
ԱՂԱ (ՂԱ) ՆԻՆ ԵՒ ԽԱՐ-
ՆՈՒՆՆ ՊԱՐՈՆ ՏԱՐ-
ՍԱՅԻՃԻՆ. ԵՍ ՋՈՒԲԷԿ
ՉԱՅՍ ԹՈՂԻ. ԳԷՄԷԹ-
ԱՐԱՅ ՅԱԿՆ ՇԳՈՉՆ, Չ
ՄՇԱԿՆ, ԳՈՐԾԻՔՆ, :Ժ: (10)
ԳՐԻԻ ՀԱՅԻ ԳԵՂՍ: Ա: ԵՉ
:Ա: ԿՈՎ ԻՄ ԳԼՈՒԽ. ԱՅԼ ԻԳԵ (ՂՍ)

Արձանագրությունը չի վերջացվել նույն քարի վրա այլևս տեղ չի նկու պատճառով թերևս:

Վերծանել է առաջին անգամ Սմբատյանցը¹ խիստ աղավաղումներով և կրճատումներով, որից և նույնությամբ արտագրել է Լալայանը² կարևոր սխալներն ու կրճատումները հետևյալներն են. Ջոլբեկ անունը դարձրել են Շմաուն, բաց են թողել դեմեքարայ հակն, շոռչն, 10 գրիս հաց ի գեղս, իմ գլուխ տերմիններն ու բաները, որով և արձանագրությունը զրկվել է իմաստից և չի օգտագործվել ուսումնասիրողների կողմից:

Անդրադառնանք բաց թողած այն տերմիններին, որոնք ուրիշ տեղ չեն հանդիպում. նախ դեմեքարայ հարկը դեմեթար տերմինը, բայց մեր մատենագրության մեջ մեկ անգամ է գործածված Ստ. Օրբելյանի պատմության մեջ՝ դեհմեթար ձևով. 881 թվին Տաթևի վանքին կամ ավելի ձիշտ այնտեղ պահվող մասունքին նախընտրված Գարատափ գյուղի սահմանները որոշող փաստաթուղթը հաստատող վկաների մեջ է «Վարդ դեհմեթար վկայ եմ³»: Աճառյանն այդ բանի դեմ ունի— «մի անձանոք պաշտոնի անուն⁴» իսկ Մալխասյանցը դրան ավելացնում է նաև՝ «անստույգ նշանակությամբ»⁵ իսկ բանի ծագման հարցով չեն զբաղվել:

¹ «Տեղեկագիր Գեղարքունի ժողովարդ գավառի», Վաղարշ. 1895. էջ 533:

² «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս 1908 էջ 144—145:

³ Օրբելյան, էջ 216:

⁴ Զ. Անտոյան, Արմատական բառարան, 3 հատոր, էջ 523—524:

⁵ Մալխասյանց, Բացատրական բառարան, 4. 1, էջ 508:

Գեղարքունի գավառի արձանագրությունների մեր ժողովածուի մեջ վերոհիշյալ արձանագրությունից բացի, կան մի քանիսն էլ այդ տերմինի հիշատակումով, որոնք ստույգ կերպով պարզորոշում են նրա իմաստը և դրանք բոլորն էլ գտնվում են նորագույն գյուղում: Զաքարյանների տիրապետության ժամանակ Գեղարքունին պատկանում էր Իվանեին և գավառի կենտրոնը ու Իվանեի այդ շրջանի կառավարիչ պաշտոնեությունը նստում էր նորագույնում: Հին հուշարձաններով շատ հարուստ այդ գյուղի եղբին է գտնվում նաև մի քանիքավոր փոքր եկեղեցի, Ս. Լուսավորիչ անունով, որը հետագայում կուսանոց անապատ է եղել և կոչվել է Գափուց վանք. եկեղեցին հին բաղիլիկ շենք է եղել և 10—11 դարերում վերակառուցվել է քամբեթավոր եկեղեցու: Այդ եկեղեցու ներսում, արևմտյան պատի հյուսիսային մասում պահպանվել է վեց տողից բաղկացած հետևյալ արձանագրությունը.

ԵՍ ՄԽԻԹԱՐ ՆՈՐԱՏՎԱՅ ԳԷՄ-
ԵԹԱՐՍ ՈՐ ԿԱՄԱԿԻՑ ԵՒ ԱԻԳՆԱԿԱՆ Ե-
ՂԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՍԲ. ԼՈՒՍ-
ԱՒՈՐՉԻՍ ԵՒ ՆԱ ՍԱՀՄԱՆԵՑ ԻՆՉ
Ի ՏԱՐԻՆ: Բ: ԺԱՄ ՉՍԲ. ԽԱՉԻՆ ՏԱԻՆԻՆ. ԿԱ-
ՏԱՐԻՉՔ ՀՐԱՄԱՆԱՅ ՄԵՐՈՑ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ:

Արձանագրության առաջին հրատարակիչ Սմբատյանցը և Լալայանը, որ արտագրել է նրանից առանց որևէ բացատրության՝ հիշատակված դեմեքար բանի տեղ գրել են առաջնորդ, հավանաբար նույն Մխիթարի պաշտոնը այլ արձանագրության մեջ առաջնորդ գրված լինելու հետևողությամբ: Այդ վերջին արձանագրությունը գտնվում է գյուղի մեծ գերեզմանատան մեջ. այստեղ կա շատ կոնկրետ շինված մի մատուռ, որի հյուսիսային պատին կից մնում է խաչաքարի մի մեծ պատվանդան, խաչաքարը կորած է, որի երեք մեծ քարերի վրա գրված է 7 տողից բաղկացած արձանագրություն, խաչքարի կանգնեցման առթիվ. սրա սկզբի հետևյալ տողերը առնչվում են մեր նյութի հետ.

Ի :ՈԿ: 1211 ԹՎ. Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆԱՑ
ՄԵՐՈՑ ՉԱՔԱՐԷԻ ԵՒ ԻԻԱՆԷԻ ԵՍ ՄԽԻԹԱՐ, ՓԵՃՈՒՐԱՆՑ

⁶ Ս. Բարխուդարյան—Միջնադարյան հայ ճարտարագետներ և բարդորվարպետներ, էջ 38—41, Երևան, 1963:

⁷ Սմբատյան 487, «Ազգագրական հանդես» 18, էջ 120:

**ԳԱԽԹԻ ՈՐԳԻ, ՇԵՈՐՀԻՒՆ ԱՅ ԵՒ ՀՐԱՄԱՆԱՒ ՄԵԾԻՆ
ԻՒԱՆԷՒ ԵՂԷ ԱՌԱՋՆՈՐԳ ՄԵԾԱՀՈՉԱԿ ԳԵԱԻՂԻՍ
ՆՈՐԱՏՈՒԱՑՑ.....**

Այս արձանագրությունն, ինչպես պարզ տեսնվում է, լրացնում է նախորդ արձանագրության բոլոր թերություններն ու իմաստները՝ այն է՝ ճշտում է ժամանակը և բացահայտում օտար բառի հայերեն իմաստը՝ առաջնորդ գյուղի:

Ճիշտ այս դույզ արձանագրությունների նժանդությամբ կա նաև մի երկրորդ գույզ, նույն իմաստը հաստատող՝ զրանցից առաջինը գրված է նույն կուսավորիչ եկեղեցու արևմտյան պատին 7 տողով և հրատարակված չէ:

**ԵՍ ԽՈՅՏԱՆ ԳԷՄԵԹԱՐՍ ՆՈՐ-
ԱՏՎԱՑ, ԱԻԳՆԱԿԱՆ ԵՂԷ ՍԲ ԳՐԻԳՈՐ-
ԻՍ ԸՆՁԱԻՔ ԻՄԱԻՔ, ԵՒ ՎԱՐԳԱՊԵՏՍ
ՍԱՀՄԱՆԵՑ ԻՆՁ Ի ՏԱՐԻՆ :Բ: ԱԻՐ
Ի ԳԻԻՏ ԽԱՉԻՆ ՄԻՆՆ ԻՆՁ ԵՒ: Ա:-ՆՆ ԿԵ-
ՆԱԿՑԻՆ ԻՄ ՔԻՍՏՈՆԷՒՆ. ԿԱՏԱՐ-
ԻՉՔ ՀՐԱՄԱՆԱՑ ՄԵՐՈՑ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ:**

Այս արձանագրության անորոշ ժամանակը պարզվում է դարձյալ մեծ գերեզմանատան մեջ կանգնած խաչքարի եռաստիճան և խորանաձև պատվանդանի վրա մնացած և չավարտված հետևյալ արձանագրությամբ:

**ԻԹ (ՎԻ) Ս :ՈՀԳ: (1225) ԵՍ ԽՈՐԱՆ
:Ե: ԱՄ ԳԵՄԵԹԱՐ ԿԱՅԻ
ՆՈՐ (ԱՏՎԱՑ).....**

Այսպիսով Գեղարքունիի արձանագրությունների մեջ գործածված ենք տեսնում ղէմեթար տերմինը շորս անգամ և մեկ անգամ էլ նույն տերմինի փոխարեն նրա հայերենը՝ առաջնորդ, որով անկասկած է դառնում, որ զեռես 9-րդ դարում հիշատակված ղէմեթ-

⁸ Հրատարակված է—Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն, Բ. 239: Սձքատեանց, Գեղարքունի, էջ 485: «Ազգագրական հանդես» XVIII էջ 118—119: Կոստանյան, Վիմական տարեգիր, էջ 52:

քար տերմինը կենդանի է եղել մինչև 13-րդ դարի առաջին տասնամյակները, երբ այն փոքր ինչ ձևափոխված՝ ղէմաքար ձևով է գրվել և հենց իր ժամանակ նրան հայերեն փոխարինող բառը եղել է առաջնորդ կամ առաջնորդ գյուղի: Հանրահայտ է, որ գյուղի առաջնորդ է գրվել նաև տանուտերի համար (նաև գեղջավագ, քյոխվա) բայց և հայտնի է, որ գեղջավագ-տանուտեր-առաջնորդ և քյոխվաները եղել են հենց իրենց գյուղացիներից ընտրված գյուղական պաշտոնյաներ, իսկ մեր մեջ բերած արձանագրություններից պարզ երևում է, որ ղէմեթար—առաջնորդները նշանակված են եղել բարձր իշխաններից, ներկա զեպքում—հրամանաւ մեծին Խանէի, հետևաբար ղէմեթար—առաջնորդը նույնը չէ տանուտեր-առաջնորդի հետ: Եթե ուշադիր նայենք մեջ բերված արձանագրությունների մեջ այս ղէմեթար-առաջնորդների գործունեության և իրավական առանձնահատկություններին կտեսնենք, որ զրանք անհամեմատ ավելի ընդարձակ են քան տանուտեր առաջնորդների գործունեության սահմանները ու իրավունքները: Նախ այն հանգամանքը որ Մխիթար և Խոջզան ղէմեթարները իրենց միջոցներով օժանդակում են կուսավորիչ եկեղեցու շինությանն ու բարեկեցության և այդ առթիվ գրել տված արձանագրությունների մեջ իշխանական ոճով հայտարարում են «կատարիչի հրամանաց մերոց»: Ապա մեջ բերված առաջին՝ Գետաշենի արձանագրության մեջ Ջուրեկի զեղջած հարկերի շարքի մեջ առաջինը ղէմեթարա հարկն է. ասել է որ այդ պաշտոնյայի համար հատուկ հարկ է գոյություն ունեցել. այս բոլորը հաշվի առնելով կարելի է ենթադրել, որ ղէմեթար պաշտոնը նման է եղել մոտավորապես բազմիցս հիշատակված ձեռնավորի պաշտոնի հետ, բայց եթե ձեռնավորը հասկանանք լոկ որպես գյուղական հարկահավաք պաշտոնյա, ինչպես այն բացատրված է ուսումնասիրողների կողմից և նշված բառարաններում, դա քիչ կլինի ղէմեթարների համար, որովհետև նորադուզ գյուղում նրանց թողած գործունեությունը, տնտեսական և իրավական ավելի լայն սահմաններ են ցույց տալիս. այդ պատկերը լրիվ ցույց տալու համար նշենք մի քանի երևույթներ ևս. մեջ բերված արձանագրությունների մեջ հիշատակված առաջին ղէմեթարը Փեճուրանց Գավթի որդի Մխիթարն է, որը նշանակվել է Խանէի կողմից 1211 թվին. երկրորդը՝ Խոջզանը, որի համար ունենք մի թվական՝ հավանաբար մահվան՝ 1225. մի այլ արձանագրությունից պարզվում է, որ Խոջզանը նույն Մխիթարի որդին է: Հիշատակել էինք, որ նորադուզի մեծ գերեզմանատան մեջ կա մի մատուռ, զրա հյուսիսա-

լին պատին արտաքուստ գրված կա մի ընդարձակ արձանագրութիւն տաս տողով, որի սկզբի երկու տողերի կեսից ավելի պարունակող բարերը թափվել կորել են. տողավերջերի մնացորդներից հասկացվում է, որ կորել է թվականը և թագավորի անունը, որոնք հեշտութեամբ կարելի է լրացնել: Թագավորը պիտի լինի Գիորգի կաշան, իսկ թվականը 1213—1222, որի ընթացքում էլ պետք է գրված լինի արձանագրութիւնը, ուր ասված է.

...ՈՐԳԻ ՄԽԹԱՐԱ ՈՐ ԵՂԷ ԱՌԱՋՆՈՐԳ
ՄԵԾԱՀՌՉԱԿ ԳԵՂԻՍ ՆՈՐԱՏՎԱՅ ԿԱՄ ԵՂԵԻ ԻՆՉ
ԵՒ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԽՈՐԱՆՍ ԵՒ ՆՇԱՆՔՍ ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ
ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈԳՈ ԻՄՈ ԵՒ ԶՈՒՉԱԻՆ ԵՒ ՀԱԻՐ ԻՄՈ ՄԽԹ-
ԹԱՐԱ ԵՒ ՀԱՄԱԻՐԷՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆՐՆՋԵՑԵԼՈՑՑ...

Փեճուրանց տոհմը այսպիսով գոնե երկու սերունդ նշանակված է եղել նորադուզի դեմեթար, բայց գերեզմանատան այն մասը, ուր նրանք այս մատուռն ու խաչքարերն են կանգնեցրել, ավելի ընդարձակ է. այդտեղ երկու շարքի կան կանգնած մեկ տասնյակից ավելի խաչքարերի պատվանդաններ, և ինչպես արձանագրութիւնն էլ նշում է — համարէն ամենայն նեջեցելոց — մի ամբողջ տոհմական գերեզմանոց է. կարելի է եզրակացնել, ուրեմն, որ այս տոհմը զբոսից նշանակված՝ եկվոր պաշտոնյաներ շեն, այլ տեղացիներ:

Նշենք մի հանգամանք ևս. դեմեթար պաշտոն հիշատակված է Գեղարքունի գավառի երկու գյուղերում միայն, նորադուզում և ներքին Գետաշենում. պատմական Գեղարքունի գավառը միշտ էլ բաժանված է եղել երկու վարչական մասերի (նույն և հիմա) և հայտնի է որ դրանք նաև իրենց հատուկ անուններն են ունեցել, այժմյան Կամոյի շրջանը (անցյալում նոր Բայազետի) կոչվել է Մմակ գավառ, իսկ Մարտունու շրջանը (անցյալում Ղարանլուսի) Կղնուտի գավառ: Նորադուզն ու ներքին Գետաշենը հնում եղել են յուրաքանչյուրը այդ շրջաններից մեկի վարչական կենտրոնը և հենց այդ կենտրոններում էլ պահպանվել են դեմեթար պաշտոնյաի հիշատակութիւնները:

Այս երևույթը մենք համարում ենք օրինաչափ և, ըստ այսմ էլ,

⁹ Շահխաթունյանց, էջ 239, Սմբատյանց էջ 485, «Ազգագրական հանդես» XVIII, էջ 118:

դեմեթարը վարչական կենտրոն ավանի պաշտոնյա: Այդ երկու ավանները տեղադրված են հնում Արարատյան դաշտից Պարտավ տանող ճանապարհի վրա, ունեցել են կարավանների համար փնդուկներ և շուկաներ. այս միտքը հաստատող հին մեծածավալ շեն ու ավեր հուշարձաններից քացի՝ կան նաև արձանագրական վկայութիւններ. ներքին Գետաշենի նշանավոր Կոթա սբ. Աստվածածին եկեղեցու պատի տակ, ընկած վիճակում հայտնաբերել ենք մի քար, որի վրա գրված է

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ ԵՍ...
..ՇԻՆԵՑԻ :Բ: ՓՆԳՈՒ-
Կ ԳԱԳԿԱ ԱՐԵՒՈ—
ՅՆ ԵՒ ԻՄ ՄԵՂԱՅ:

Իսկ նորադուզ գյուղի հյուսիսային ծայրին կանգնած է մի մեծ խաչքար 11 տող արձանագրութեամբ, որի մեջ հիշատակվում է Իւանէն (ամիրսպասալարը) 1226 թվին. նախավերջին տողում ասված է, որ խաչքարը կանգնեցվում է «ՅԵԶՐ ՄԵԳԱՆԻՍ» — մեյգան ինչպես հայտնի է ունի հրապարակ, հավաքատեղի, շուկա իմաստը: Մինչև այժմ էլ խաչքարի շուրջը իրոք որ մեծ և բաց տարածութիւն կա:

Այս բոլորը նկատի ունենալով հավանական ենք համարում որ դեմեթար-առաջնորդի նշանակովի պաշտոնը կապված է այնպիսի բնակավայրի հետ, որը վարչական ու տնտեսական նշանակութիւն է ունեցել և ոչ մի կերպ չի կարող համընկնել գյուղական բնտրովի տանուտեր-առաջնորդի պաշտոնի հետ. այս առումով էլ նա նման է Անի քաղաքի տանուտերերի պաշտոնի հետ, որոնք նշանակվում էին վերին իշխանութեան կողմից և կառավարում էին քաղաքի բազմազան գործերը և համաձայն արձանագրութիւնների մեծ իրավունքներ ունեին:

Դեմեթար պաշտոնի այս քննութիւնից հետո հեշտանում է նաև այդ բառի ճիշտ ստուգաբանութիւնը:

Դեմեթար — պարսկերեն է և կազմված է դեհ-գյուղ, ավան, շեն և մեյթար-մեծավոր, քալանթար (քաղաքապետ) ցեղապետ և հետագայում նաև ախոռապան, ձիապան-բառերից¹⁰: Մեզ մոտ այն

¹⁰ Ասում ենք Հասան Ամինի «Պարսկա-անգլերեն բառարանի» 6-րդ հրատարակութիւնից, Քեհրան 1344 (1965 թ.) էջեր 601, 1156:

դառնալով դէմեթար-դէմեթար իր մեջ բովանդակում է ավանի մեծաւոր, առաջնորդ կամ պետ հասկացողութիւնը:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ մեյթար բառը հայերենում Մեթար դարձած գործ է ածել որպէս անձնանուն և նույն Գեղարքունիում բավական տարածված է եղել հնում:

ՇԳՈԶ

Համար 1 արձանագրութեան մեջ դեմեթարա հարկից հետո հիշվում է այս տերմինը, բայց որովհետև հաջորդ բառերն են մշակն, գործիքն և այլն, չի պարզվում թե այդ բառը նույնպէս հարկ է թե հաջորդների նման ձրի աշխատանքի կամ գործիքի անուն. պարզ է սակայն, որ այն պարտադիր հատուցման ենթակա ինչ որ բան է կամ դրա անունը: Ոչ որևէ բառարանում և ոչ էլ ազգագրական նյութերի մեջ այդ բառը չգտանք: Առայժմ բավարարվում ենք հետևյալ ենթադրական համեմատութեամբ միայն:

Անի քաղաքի մայր տաճարի պատին գրված է Բագրատ մագիստրոս Վիկացու ընդարձակ արձանագրութիւնը, որի մեջ հիշատակված են զեղջված բազմաթիվ հարկերի անունները, որոնցից ամենավերջինը հետևյալ կապակցութեան մեջ է «եւ ի նստո ինկարլէն :600: դրամն ազատ է»¹¹:

Բազմաթիվ անգամ և տարբեր հեղինակների կողմից հրատարակված արձանագրութեան այդ վերջին նախադասութիւնը մնացել է այսպէս անիմաստ: Մենք ևս Գիվանի այդ պրակը կազմելիս միայն տառանջատուժ փոխելով՝ դրել ենք ի նստո ինկարլէն. 2. Օրբելին, որը տեղում է ստուգել և որի սևագիր աշխատութիւնը մեր ձեռքի տակ է, այդ նախադասութիւնը գրել է— «եւ ի նրտոցին Կարլէն :n: դրամ ազատ է»: Լուսանկարի վրա այդ անորոշ բառերից կարլէն տառախումբը շատ որոշ է. դրան նախորդող տառերի մեջ քաց տարածութիւններ կան և S ու Ո տառերի մեջ էլ մի ուղղահայաց գիծ, բայց Օրբելու նշած Ը—և Յ տառերը չկան¹², բոլոր դեպքերում պարզ երևում են նՍՏՈՒՆ տառերը և այդ բառը մնում է անստույգ:

Մեր արձանագրութիւնը, ուր ՇԳՈԶ-ն է հիշատակված՝ անարվեստ ձեռքի գործ է և ոչ գլխազրկ, հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ շղոչ գրութիւնը կարելի է և նրա վերձանել, որը ինչ-որ

¹¹ «Գիվան», I, էջ 37:

¹² անդ. տախտակ XII:

մտտիկութիւն ունի վերոհիշյալ նստո-ի հետ. բայց սա լուկ ենթադրութիւնն է:

Արձանագրութեան մեջ հիշատակված մնացած հարկերի և տուրքերի անունները պարզ են և բազմաթիվ այլ օրինակների հիման վրա քննված, որով և հարկ չենք համարում դրանց անդրադառնալ: Բայց այդտեղ մի աղավաղված միտք կա, որը կարոտ է բացատրման. վերջին տողի մեր վերծանութիւնը հետևյալն է. :Ա: ԿՈՎ, ԻՄ ԳԼՈՒԽ ԱՅԼ Ի ԳԵ... որի դիմաց հրատարակիչները ունեն... եղ և կով Մգլուխ, որով ստացվում է թե 200 գլուխ անասուն են զեղջել, որը սխալ է. մեր վերծանութիւնից այն փմաստն է ստացվում, որ հարկերը զեղջող Զուրեկը հայտնում է որ իր գլխու, այսինքն իր նախաձեռնութեամբ, և ոչ թե բարձր իշխանութեան հրամանով է այդ գործը կատարում. մի հանգամանք, որը մատնացույց է անում Զուրեկի սոցիալական կշիռը և հավանակսն է, որ ներքին Գետաշենի դեմեթարն այդ ժամանակ հենց Զուրեկն է:

ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՀԱՐԿ

Թալինի շրջանի Իրինդ գյուղի կենտրոնում կիսավեր վիճակով կանգնած է ճարտարապետութեան կարևոր նմուշներից մեկը, 7-րդ դարի գմբեթավոր եկեղեցի:

Եկեղեցու ներսում, բեմի հարավային պատին գրված են իրար տակ երկու արձանագրութիւններ, որոնք այժմ խիստ քայքայված են. վերինը համեմատաբար ավելի լավ վիճակում է և ընդհանուր գծերով հասկանալի բովանդակությամբ. ահա այդ արձանագրութեան զծագիր պատճեն և լուսանկարը (տե՛ս էջ 82, 83):

Արձանագրութեան վերականգնման աշխատանքը ներկա հոգվածի խնդրից դուրս համարելով՝ պարզ ու որոշակի տողերից երևում է, որ ոմն Նանիսեն թերևս Չաչիսեն թողել է, այսինքն զեղջել է իր տիրութեամբ զերեզմանի շարիատը և 318 հայրապետների նզովքն է թափում խափանողների գլխին: Թվականի հարյուրավոր տառի վերին մասը ջարդված է և մնացորդը հնարավոր է Չ կամ Զ վերականգնել. ընդհանուր պատկերից ելնելով մենք այն Չ ենք համարում, որով և թվականը՝ :ՉԼԵ: 1286:

Ըստ երևույթին վաղուց ի վեր այս քայքայված պատկերն է ունեցել արձանագրութիւնը և այդ պատճառով էլ ոչ ոք չի փորձել այն վերծանել: Ո՞վ է եղել այդ նանիսեն իշխանը, հայտնի չէ. բայց արձանագրութեան եզակի արժեքը այն է, որ այնտեղ հիշատակված

է շարիաստ գերեզմանի հարկային տերմինը, որը բացակայում է և՛ մատենագրության և՛ վիճական արձանագրությունների մեջ:

Բաղմազան աղբյուրներից գիտենք, որ հոգևորականության կարևոր եկամուտներից մեկն էլ թաղման ծիսակատարություններից զոյացածներն են. հայտնի է նաև որ գերեզմանատեղի համար շատ գեպքերում դրամ են գանձել հոգևորականները, որը Մխիթար Գրչը

կանոնական չի համարում, բայց և չի էլ արգելում. հայտնի է նաև, որ պատմական աղբյուրներում երբեմն շափաղանցված, երբեմն էլ իրական հիշատակություններ կան այն մասին, որ ժողովրդի վրատարների դրած ծանր հարկերի պատճառով բացել են գերեզմանները և թաղվածների հետ դրված արժեքավոր իրերը վերցրել:

Այսպիսի փաստ է հիշատակում օրինակ Ղեվոնդ պատմիչը, արարների տիրապետության ժամանակ Աբդըլ ոստիկանի ծանր հարկապահանջության նկարագրության մեջ ուր ասում է.

— մինչև պահանջել հարկս և ի մեռելոցն¹³

նույն դեպքերի նկարագրությունն ունի Ստ. Տարունեցին որը գրում է.

Առևույ հարկս ի կենցանեաց և ի մեռելոց ըստ մարդաբով¹⁴, Այս նույնը կրկնում է նաև Կ. Գանձակեցին¹⁵ բայց սրանք էպիզոդիկ երևույթներ են և ի վերջո ոչ շատ հին մեռելների հաշվին կենդանիներից ավելի շատ հարկ կորզելու միջոց. իսկ մեր արձանագրության մեջ գերեզմանի հարկ է հիշատակված, որը պիտի ենթադրել կապված է եղել կայուն տեղի հետ և տեղական բնույթ է ունեցել. ապա նկատի ունենալով արձանագրության մեջ հարկը վերացնող նախնիների ոչ հոգևորական լինելը՝ հետևում է, որ այդ հարկը տրվել է աշխարհիկ իշխանություններին:

Յ Ա Ն Ո Ւ Ն Ա Յ Ե Ս Հ Ա Հ Ի Ս Ե Ն
 Ո Ր Ա Ր Դ Ի Ն Ժ Ա Ր Ա Ր Ա Ք Ի Չ Ե Վ Ե Ս
 Ո Յ Ո Ւ Թ Ո Ղ Ա Ք Ձ Վ Ե Ր Տ Ա Յ Ր Ե Լ Կ
 Ղ Ա Ր Ի Ա Մ Ս Գ Ե Ր Ե Ձ Վ Ա Ն Ի Ն Լ Ո Ս Ի
 Բ Ա Ն Ի Ն Խ Լ Ը Ա Ջ Ե Լ Է Ա Ն Ա Յ Ը
 Յ Ը Գ Ը Ը Տ Ա Յ Ր Ա Մ Ե Մ Ա Կ Ը Ձ Բ
 Ի Ա Լ Ի Ի Դ Ս Ա Մ Մ Կ Ա Ի Վ Կ
 Ի Թ Վ Լ Լ Ե Կ Ա Մ Ա Ի Ն Բ Ն

Գերեզմանատեղի հետ կապված հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների շահագործման խնդիրը պարզելու համար անհրաժեշտ ենք համարում փաստական նյութերի հիման վրա անել հետևյալ թուղթիկ գիտողությունները:

Միջնադարյան հասարակության սոցիալական հիերարխիայի ցայտուն պատկերն են ներկայացնում նաև մեռելաթաղն և հատկապես գերեզմանատեղի ընտրությունը: Թագավորները ունեցել են իրենց հատուկ դամբարանները, նախարարները իրենց տիրույթի մի նշանավոր վանքին կից շինված իրենց տապանատները, որոնց

¹³ Ղեվոնդ, էջ 127:

¹⁴ Ս. Տարունեցի էջ 131:

¹⁵ Կ. Գանձակեցի էջ 72:

ստորագաս աստիճանի վրա եղածները թաղվել են վանքերի ու եկեղեցիների բակերում, իսկ գյուղացիությունը ու հասարակ քաղաքացիները՝ հասարակաց գերեզմաններում: Թաղման ծիսակատարությունները մենաշնորհ լինելով եկեղեցուն՝ եղել են հոգևորականության եկամուտների նշանակալից մի աղբյուր. այդ փաստը հանրահայտ է, մենք այստեղ ուզում ենք թեթևորեն անդրադառնալ գերեզմանատեղի ընտրության հետ կապված եկամուտների հարցին:

Բագրատունյաց թագավորության շրջանից սկսած գրեթե հայ բոլոր նախարարական տների դամբարանատները հայտնի են և մեծ մասամբ կանգուն. յուրաքանչյուր նախարարական տուն իր տիրույթի սահմանների մեջ գտնվող մի նշանավոր վանքին կից գավթի կամ մատուռի ձևով մի շենք է ավելացրել՝ որպես տոհմական տապանատուն¹⁶, որից հետո այդ վանքն ու տապանատունը դառնում են տոհմի հոգևոր կենտրոնն ու վայելում տոհմի անդամների մշտական խնամքն ու հովանավորությունը: Յուրաքանչյուր վանքի միաբանություն կցանկանար այդ բախտին արժանանալ, որովհետև բացի թաղումների և մեռելոցների հետ կապված մշտական եկամուտներից՝ վանքն ու տապանատունը հաճախ նվեր էին ստանում նաև անշարժ գույքեր՝ արտ, այգի և այլն: Թվենք մի քանի օրինակներ.

Սմբատ Շահնշահը 1036 թվին Հոռոմոսի վանքում արձանագրել է տալիս.

ԵՍ ՍՄԲԱՏ ՇԱՀՆՇԱՀ ՈՐԳԻ ԳԱԳԿԱ ՇԱՀՆՇԱՀԻ
ԵՏՈՒ ԶԻՄ ԳԵՂՍ ՉՍԱՀԱՌՈՒՆԻՍ Ի ՄԵՐ ՀԱՆԳՍԱՐԱՆ
ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ Ի ՏԻԵԶԵՐԱՀՈՉԱԿ ՎԱՆՍ ՀՈՌՈՄՈՍԻ...¹⁷

1239 թ. կոռիի Մամիկոնյան իշխանները Գսեղի Բարձրաքաղ եկեղեցու իրենց տոհմական տապանատունը նվիրում են՝ «տառական եւ զԿարմիր քարն իւր ամէն եռանդովն»¹⁸:

Վանքերի մեջ նույնիսկ պայքար էր առաջանում որևէ նշանավոր իշխանի տոհմական գերեզմանատուն դառնալու համար. այսպես օրինակ, նշանավոր Քուրդ փշխանը, որի տապանատունը Սանահնի վանքումն էր, հետագայում գժտվում է վերջիններիս

16 Թ. Թորամանյան Հայկական ճարտարապետություն, 1, էջ 157, Երևան 1942 թ.:

17 Ալիշան, Շիրակ, էջ 31:

18 «Վիմական տարեգիր», էջ 81:

հետ և Գսեղի Բարձրաքաղը դարձնում իր տոհմի տապանատուն և այդ առթիվ այս վանքին է նվիրում.

...Եւ այլ զինչ ունիմ, յետ իմ անցման այս եկեղեցոյս լինի...¹⁹

Բացի այս հատուկ իշխանական տապանատներից՝ հոգևորականությունը վանքերի մեջ լուրջ մի գերեզմանատեղի հողն էլ դարձնում էր եկամտի աղբյուր: Ժամանակի հարուստ մարդիկ, առավել ևս քաղաքացիներ, նշանավոր շափի ինչք են տալիս վանքերին մի գերեզմանատեղ ունենալու համար. ահա նման մի քանի փաստեր. Անի քաղաքին մոտիկ Հոռոմոսի վանքի և Սյունիքի Տաթևի վանքերից:

Եւ Սուրհաւս ետու զճարպկանց մարգն
յԱրվաշեւ եւ թաղեցա ի տեղս...²⁰

Եւ Սմբատ ետու զՄարանց մարգի զկէսն եւ
թաղեցա ի վանքս²¹:

Եւ Յովհաննէս, Թաղէոսի որդի ետու
զչաղացն ի Գլիձորին եւ եւ թաղեցա...²⁷

Կաման այ եւ Վարդան եւ ամուսին իմ
Աղբերացս միաբանեցաք սբ. ուխտիս եւ տուաք
:Բ: կով: Բ: եզն եւ ետուն գերեզմանի տեղ...²³

Ի կամս այ մեք Սիսաք ու Սարգիս եւ
Ասխաթան, որդիք Շահանդուխտին
... Սիսաքին եւ վասն մեր գերեզմանացս
:Բ: տուն տվաք սբ. Առաքելոցս...²⁴

Գերեզմանատեղը առուծախի և եկամուտի աղբյուր են դարձրել նաև իշխանները. հետևելով մեծ իշխանների օրինակին, նրանց ստորադրյալ փոքր իշխանիկները նույնպես շեն ցանկանում հասարակաց գերեզմանատներում թաղվել, այլ առանձին. դրա համար մեծ իշխաններից գնման կամ նվերի ձևով ակնառու տեղերում հողամաս են ձեռք բերում և տոհմական գերեզմանոց հիմնում.

19 «Վիմական տարեգիր», էջ 89:

20 անդ. էջ 61:

21 անդ. էջ 61:

22 անդ. էջ 61:

23 անդ. էջ 242:

24 Տե՛ր Մովսիսյան, Հայկական երեք մեծ վանքեր, էջ 141, Երուսաղեմ,

ասհա երկու փաստեր: Օրբելյանների նստոց Եղեգիս ավանի եզրին այժմ կանգնած են մի շարքի շորս խաչքարեր, ոմն Արլկանց տոհմի անդամների անուններով. արձանագրություններից մեկը հայտարարում է.

Ես Ապլիկ գնեցի զայս հողս իրէ: (27)

գեկան, արարի գերեզմանի հար եվ մար իմն²⁵.

Ղարբարղի Քարագլուխ գյուղի եզրին, փոքրիկ բլրակի գլխին, մի փոքր գերեզմանոց է մնացել, որտեղ պահպանվել են երկու կանգուն խաչքարեր և մի քանի շարդոտված բեկորներ. դրանցից մեկի ստորին մասում ուտելիքներով սեղան է քանդակված, որի շուրջը նստած են մի տղամարդ և մի կին՝ երեսան գրկին, իսկ խաչքարի թիկունքին գրված է՝

ԹԻ: ՉԲ: (1253) ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆ ՀԱՍԱՆԱՅ ԵՄ
ՍՄՊԱՏ ԵՒ ԵՂՔԱՐՔ ԻՄ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԵԱԶՍ ԲԱՐԷ
ԽԱԻՍ ԻՆՁ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄՈՅ ԿԱՏԱՅԻՆ, ԶՈՐ ԵՏ
ՊԱՐՈՆ ՄԵԶ ՀԱՅՐԵՆԵՔ ԵՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԵՂ
ՔՍ ԱԻԳՆԷ ԻԻՐ ՈՐԳԵԱՅՆ ԱՄԵՆ²⁶

Մեջ բերված այս բոլոր փաստերն ապացուցում են երկու բան նախ՝ որ հասարակության մեջ տարբեր դիրք ունեցող դասերի ու անհատների՝ կյանքում ունեցած աստիճանականությունը՝ իր անդրադարձումն է գտնում նաև գերեզմանատեղի ընտրության հարցում, ապա գերեզմանատեղի ընտրության այդ ձգտումը դառնում է շահույթի աղբյուր առավելապես հոգևոր դասի և նույնիսկ աշխարհիկ հողատեր իշխանների համար:

Սակայն թված այս երևույթները շահույթի կողմնակի աղբյուրներ են, իսկ հարկ և տուրք հասկացողությունը ընդհանուր և պետական աստիճանի երևույթներ են. բայց և ֆեոդալական իրականության պայմաններում երբ աշխարհագրական, ազգագրական և բազմաթիվ այլ պատճառներով համընդհանուր պետական օրենքների կողքին զեռես շատ տեղերում գործում էին նաև զուտ տեղային օրենքներ, հնարավոր էր նաև զուտ տեղական ոլոհ հարկ կամ տուրք. թերևս Իրինդի այս նորագյուտ արձանագրության մեջ

²⁵ «Գիվան», III, էջ 114:

²⁶ Մ. Բաբախանյանց, Արցախ, էջ 186, «Վիմական տարեգիր», էջ 97:

հիշատակված գերեզմանի հարկը տեղական մի իշխանական տիրույթի սահմաններում պահպանված մի հին օրենքի մնացորդ է, որը և վերացնում է նանիսներ:

ՀԱՐՄՆԵՀԱՐԿ

Պատմաբան—ուսումնասիրողները անհասկանալի պատճառով աչքաթող են արել Բջնիի վանքի պատին գրված մի արձանագրության մեջ հիշատակված հարսանեհակ տերմինը, մանավանդ որ այդ տերմինը գրված է նույն շարքի այլ հարկային տերմինների հետ, որոնք նկատի են առնված քննիչների կողմից²⁷ և այդ արձանագրությունն էլ հրատարակված է բազմաթիվ անգամներ:

Նկատի ունենալով արձանագրության կարևոր օրենսդրական և իրավաբանական ձևակերպումը և հրատարակությունների պակասավոր լինելը ներկայացնում ենք այն ամբողջովին.

ԹՎ. ՉԶԳ: (1325)

Յուսով անմահին այ. Ես Զաֆաթ, որդի Սահիպ դիանին և պարոն խոշաֆին, բոռն արապակ Աագին, որդոյ արապակ Իւանէի, վասն մեր երկար կենդանութեան և փրկութեան հոգոյ իմոյ ի վեր կալա, որ ի Բջնի այլ մարդոյ տիրութիւն չէլնի. Եւ բողի զամէն հարկ, զամիրահակն, զհարսանեհակ, զկովայհամարն, զկալայ բաղարն, զսայլին սպ(իտակ)ն, զմահկանէն: Եւ ատարականն Բան զղամղէն այլ իրբ շտա, աղման շանեն ոչյասմէտէ մինչև հալիտեան հաստատուն կացէ արձանս իմ. էթէ ոք խափանել ջանայ, յիմոց կամ յիմ զաւակաց, կամ ատարաց, իմ մեղացն պարտական է առաջի այ:

Ի տէր Սարգսի յէպիսկոպոսութեան և ի Գրիգորոյ ամիրայութեան, Սարգսի բերդավագութեան հաստատեցաւ արձանս:

Արձանագրությունը հրատարակված է հինգ հեղինակների կողմից բացի այն օգտագործած պատմաբաններից, որոնք են՝ Շահխաթունյան²⁸, Ալիշան²⁹, Սմբատյան³⁰, Լալայան³¹, Կոստան-

²⁷ Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, Երևան, 1957 թ., էջ 413:

²⁸ «Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ զավատացն Արարատայ», Երկրորդ հատոր, էջ 183, էջմիածին, 1842 թ.:

²⁹ «Ալբարատ», էջ 273, Վենետիկ, 1890 թ.:

³⁰ «Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովազարդ զավառի», էջ 320, Վաղարշապատ, 1895 թ.:

³¹ «Ազգագրական հանդես», XXIII, էջ 148, Թիֆլիս:

յան³². Բացի ուղղադրական մանր թերություններից, բնորոշ հրատարակիչների մոտ պակասում է նախ թվականը: Հայկական արձանագրությունների սկզբից և վերջից հաճախ փորագրվում է խաչների կա ղեպքում՝ սկզբում գրված խաչը սովորականից մեծ է և նրա թևերի արանքում գրված է թվականը. հրատարակիչները կամ չեն նկատել, կամ էլ, որպես խաչին վերաբերող մաս աչքաթող են արել. դրա պատճառով էլ վերահրատարակիչներից Ալիշանը մոտավոր ժամանակը որոշելու համար գրել է «ի վերջ կոյս ժԳ դարու», իսկ Կոստանյանցը տեղավորել է իր գրքի «Անթվական արձանագրութիւնք» բաժնում:

Երկրորդ կարևոր թերությունը հրատարակիչների կողմից այն է, որ բաց են թողել արձանագրության վերջին տողերը, ուր վկաներով հաստատվելու փաստն է արձանագրված. օրենսդրական-իրավական նման ձևակերպում պարունակող մենք քիչ փաստագրերը ունենք, որով և արձանագրության արժեքը ավելի լայն նշանակութուն է ստանում:

Արձանագրության այդ վերջին մասը աչքաթող է արված վերձանողների կողմից մոտավորապես թվականին վերաբերող մեր դիտողության նմանութեամբ: Բուն արձանագրությունը գրված է պատի վրա եղած ընդարձակ տարածության վրա, վեց երկար տողերով. տեղն սպառված լինելով՝ վերջին մասը 4 կարճ տողերով փորագրված է ներքևում, մի փոքր հեռու, մուտքի շրջանակի մոտ եղած փոքր տարածության վրա. որովհետև նախկին հրատարակիչները միայն մեծ և իրենց կարծիքով կարևոր արձանագրություններն են միայն արտագրել, այդ պատճառով էլ այդ փոքրի վրա ուշ չեն դարձրել և չեն հասկացել, որ մեծի մասն է:

Ըստ արձանագրության՝ Սահիպ Դիվանի որդի Զաքարեն ղեղչել է Քչնիի բոլոր հարկերը, որոնք թվով 6-են և որոնց շարքում, երկրորդ տեղում, ամիրա-հարկից հետո հիշատակված է «Հարսանեհակ»: Միանգամայն անկասկած է, որ այդ հարկը նույնքան էական է նկատվել, որքան մնացած բոլորը: Ինչպես հայտնի է, միջնադարյան հարկանունների մեծագույն մասը միայն արձանագրությունների մեջ են հիշատակված և դրանցից շատերը բաղմաթիվ անգամներ, մեզ հետաքրքրող «Հարսանեհակ» տերմինի մինչև այժմ միայն այս մեկ հատիկ հիշատակութունը կար և երևի հենց այդ պատճառով էլ ուսումնասիրողները չեն դբադվել նրանով:

Այժմ մեր ձեռքի տակ կա այդ հարկի ևս մի շնորհատարակված հիշատակութուն և մի երրորդ տարբերակը, որոնք և հնարավոր են դարձնում բացահայտել այդ հարկի բովանդակութունը:

Արդ ի՞նչ է նշանակում այս հարսանեհակը. բառացի այս ղեպքում այն նշանակում է հարսանեաց հարկ, հարսանաքի հարկ. այսինքն հարսանիք անելու համար թույլտվութուն ստանալու համար իշխանութեանը վճարվող հարկ:

Բայց մեր նորահայտ մի այլ արձանագրության մեջ այդ տերմինը գրված է ոչ թե հարսանեհակ ձևով, այլ հարսանեհակ, իսկ այդ ձևով այն նշանակում է հարսի հարկ:

Բայց նախ այդ երկրորդ արձանագրության մասին ընդհանրապես:

Ախուրյանի շրջանի Բարձրաշեն գյուղը հնագիտական կարե-վոր միջավայր է. գյուղի արևմտյան կողմի բլրի վրա մնում են ավերակները հինգերորդ դարի մի փոքր տաճարի, իսկ գյուղամիջում նույնպես մի փոքր եկեղեցու պատերը կան, շինված մաքուր սրբատաշ քարերով. այդ եկեղեցու հյուսիսային պատի արտաքին մասում, արևելյան անկյունի մոտ, բարձր տեղում փորագրված է 8 տողով և գեղեցիկ տառերով մի կարևոր արձանագրութուն, որը ցավոք՝ չարամտորեն խիստ վնասել են. հատկապես տողասկզբներում պարզ երևում են մուրճով տաշվածները 7 տողերի վրա հավասարապես, իսկ տողավերջերում անկանոն կերպով ջարդվածքներ: Արձանագրության վերականգնման աշխատանքը թողնում ենք, ներկայացնում ենք զծագիր պատճեն.

ԵԱՄԻՐՍՊԱՍԱՐ

ԵԶԹՈՂԻՉԻԱՐԴՈՂԱԿ ԸԸ Ը Ը ՍԱՐԳԻ
ԽԱՆՉԵՑԱԲԱՐՈՐ ՀԱԲԻՍՈՒԻ ՉԴԻ
ՆԿԶՆԱՐՍՆԵՎԱԿԵԻՈՒ ԲԼԱՍՐԱՐ ՉՇԱՐԻԱՏ
ՅԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻՊԱՏՐՈՆԱ ՑՆՍԵՐ՝ՅԵ
ՐՅ ԵԹԵՎԱԿԱՌԱԿԻՈՔԵԻՉ ԳՐԵՄԽԱՓ
ՍՆԱԿԻ ՑՅՈՒԴԱԻԵԿԱԵՆԻԵԲՆՉՈՎԻՑ ԱՅԵ
ՅՆ ԵԻՐՔՆԱՍՏԱՏՈՒՆՊԱՏԵՆԱՐՋԱՆՍՅ

³² «Վիմական տարեգիր», էջ 226—227, Ս.—Պետերբուրգ 1913 թ.:

Ընդհանուր բովանդակությունը հետևյալն է. սպասալարների օրոք, երաշտի հետևանքով խանձվում են դաշտերը և դրա հետևանքով զեղջվում են մի շարք հարկեր, որոնցից շորորդ տողում ամբողջական և անկասկած մնացել են հարսնէհակ և շարիատ բառերը:

Այսպիսով ունեցանք հարկային տերմինների շարքում արդեն երկու անգամ հիշատակված այս անունը, որը 14-րդ դարի արձանագրության մեջ գրված է հարսնէհարկ և 13-ում հարսնէհարկ ձևերով, բայց երկու դեպքում էլ դրանց բուն բովանդակությունը մատնացույց անող ակնարկ չկա:

Անի քաղաքի արձանագրություններից մեկը մեր համոզումով լրիվ կերպով բացահայտում է այդ հարսնէհարկի էությունը. ահա այդ արձանագրությունը.

ՓԱԹՇԱՀԻՆ ԵՐԿԱՐ ԿԵՆԱՅՆ, ԱՐՂՈՒՆ ԱՂԻՆ ԵՒ ՍԱԽՊ ԳԻԻԱՆԻՆ. ԿԱՄԱՆ ԱՅ. ԵՍ ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍ, ՈՐԳԻ ՄԱՔԻՍՏՈՍԻՆ ՉԱՅՍ ՀԱՍՍԱՏԵՑԻ, ՍԱՀՄԱՆ ԷՐ Ի ՍԿՋԱՆԷ ՈՐ ՀՍՐՍՆ ԱՌՆՈՒՐ ԶՀՐԱՄԱՆ ՇԱՏ ԽԵՂՃ ԵՒ ԱՆՊԱՏԵՀ ԲԱՆ ԼԻՆԷՐ. ՉԱՅՍ ՀԱՍՍԱՏԵՑԻ, ՈՐ ԿՏՐԻՃՆ ԱՌՆՈՒ ԶՀՐԱՄԱՆ ԵՒ ԱՅԼ ԲՈՆԱՊՍԱԿ ԱՌՆԵԼ ՈՉ ՈՒՆԻ ՈՔ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ³³.....

Նախ ասենք, որ այս անթվական արձանագրությունը, որը առաջին անգամ հրատարակված է Դիվանում, Անիի Առաքելոց վանքի պատից թափված երկու քարերի վրա է եղել և գտնվել է 1909 թ. պեղումների քննարկում, իսկ ժամանակը որոշվում է նշված անձնանուններով՝ այն է 13-րդ դարի երկրորդ կեսով:

Այս արձանագրությունը բացահայտում է հետևյալ կարևոր հանգամանքը. Ա. հարսնէհարկի դիմաց ունենք «հարսն առուր զհրամանն», մի հանգամանք, որը հաստատում է, որ հարսի հարկ է տերմինի անունը. Բ. որ հարսնէ վճարում տուրքը ամուսնության իրավունք ստանալու համար. Գ. որ տուրքի հրաման առնելու այս ձևը շատ հնուց է գալիս — «սահման էր ի սկզբանէ» Գ. որ օրենսդիրը այդ երևույթը համարում է «շատ խեղճ և անպատեհ բան» և կարգադրում է որ այսուհետև կտրիճն առնի հրամանը, այսինքն փեսան վճարի տուրքը:

Այս մանրամասնությունները նկատի առնելով համարում ենք, որ հարսնէհարկը ձեռք է շատ հնուց և շատ ժողովուրդների՝ նույն

և հայոց մեջ, երբեմն գոյություն ունեցած առաջին գիշերվա օրենքը, որ հետագայում փոխարինվել է նյութական այլ բարիքներով կամ դրամով և հաստատուն տուրքի բնույթ է ստացել: Թե երբևից է հայոց մեջ այդ իրավունքը դրամական տուրքով փոխարինվել, պարզ չէ. արձանագրության մեջ «սահման էր ի սկզբանէ» արտահայտությունը այդ հարցին ստույգ պատասխան չի տալիս. բայց դրանից հետո եղած բնորոշումը «շատ խեղճ և անպատեհ բան լինէր» ակնարկ է այն մասին, որ դեռ արձանագրության ժամանակ 13-րդ դարում հարկ վերցնողը միշտ չէ որ համաձայնվում էր դրամական փոխհատուցմանը, այդ պատճառով էլ Անիի եպիսկոպոսը այդ խեղճ և անպատեհ երևույթին արմատական լուծում տալու համար կարգադրում է, որ փեսան վճարի այդ հարկը: Իսկ արձանագրության վերջին նախադասությունը — «եւ այլ բռնապսակ առնել ոչ ունի որ իշխանութիւն» — հասկանում ենք այսպես, 13-րդ դարի երկրորդ կեսում հասարակական մտածողությունը այդ խնդրի վերաբերյալ այնքան էր փոխվել, որ փեսան հրաժարվում էր ամուսնանալ իր խոսեցյալ աղջկա հետ այն դեպքում, երբ նա դրամական հարկի փոխարեն հարկադրված էր եղել վճարել իր կուսությունը. բայց սովորութեական իրավունքի ուժով նրան բռնություն ստիպում էին ամուսնանալ: Նոր հաստատված օրենքը, վերացնելով այս երևույթը ծնող պատճառները՝ արգելում էին նաև նրա հետևանք հանդիսացող բռնապսակը ևս: Թե ինչ չափով Անիի եպիսկոպոսի այդ կարգադրությունը համազային արժեք ստացավ հայտնի չէ. միայն պարզ է, որ միջնադարի պայմաններում ընդհանրապես և հայ պետական իշխանության բացակայության հետևանքով նման օրենքները անմիջապես և խստորեն կիրառելու ոչ մի հնարավորություն չկար. դրա ապացույցը տալիս է Բջնիի արձանագրությունը, որը նույն հարկը հիշատակում է այդ եպիսկոպոսական կարգադրությունից մոտ կես դար հետո:

Առաջին գիշերվա իրավունքը ius primae noctis տարածված է եղել աշխարհի բազմաթիվ ցեղերի և ժողովուրդների մեջ և խիստ ծաղկած էր միջնադարյան ֆեոդալական իրավունքում, և շնայած քրիստոնյա հոգևորականության պայքարին, այն պարփակված ընտանիքի և հարազատների նեղ շրջանի մեջ գոյատևում է մինչև 19-րդ դարը:

Հայ մատենագրության մեջ առաջին գիշերվա իրավունքի վերաբերյալ ուղղակի նյութեր բնականաբար չկան, մեր հեղինակների քրիստոնեական բարոյականության ոգով տողորված

³³ «Դիվան», I, 19:

լինելու պատճառով: Բայց 19—20-րդ դարերում հավաքված ազգագրական նյութերի մեջ շատ տեղեկություններ կան այդ իրավունքի փոխանցմանը գերդաստանի ավագին և քավորին³⁴:

Մեր նպատակից դուրս է արձանագրությունների ընձեռած այս նոր նյութերի լույսի տակ քննարկել հարցն իր ամբողջության մեջ, բավարարվում ենք շեշտելով այն, որ այս նոր նյութերը մի ճեղք են առաջացնում հայ ընտանեկան կյանքի պատկերը պարուրող բրիստոնեական, կրոնա-բարոյական վարագույրի մեջ, որը 19-րդ դարի բանահավաք ազգագրագետների խոստովանությանը հղել է մի «խորհրդավոր սփինքս»³⁵:

ՉեռնԱՎՈՐ-ՉեռնԱՎՈՐԱՀԱՐԿ

Օձունի հնագույն եկեղեցու պատերին փորագրված են երկու արձանագրություններ «ձեռնավոր» պաշտոնյայի գործունեությունը պարզաբանող և մի քանի հարկերի հիշատակումով: Այդ արձանագրությունները վերծանել է միայն Ջալալյանցը³⁶ շատ կցկտուր և աղավաղված ձևով, որ և նույնությամբ մտել են նաև «Վիմական տարեգրության» մեջ³⁷, հետագա ուսումնասիրողները զգալով դրանց աղավաղ լինելը շեն օգտագործել բացի Ս. Պողոսյանից³⁸, որը միայն երկու բառ է վերցրել «կովէ գլխահարկ»³⁹: Առաջին արձանագրությունը պահված է տաճարի արևմտյան կողմի սրահի կամարի վրա 9 տողով. այժմ բավականին մաշված են տառերը, մի երկու տեղ էլ իսպառ ջարդված, որոնք վերականգնվում են ճշտությամբ. ահա դրա գծագիր պատճեն և վերծանությունը.

ԹՎԻՆ ՉԻԿ (1275)

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՍ ԳԵՂՍ, ՈՐԳԻ ԱՆԳՂԱՅՈՒՅՆ ԾԱՌԱ ՄԵԾԻՆ ԻՎԱՆԷԻ ԷՍ ԺԱՄՍ ՈՐ ԳԵՂՍ ԷՀԱՏԱԻ Ի ԱՆԱՍՆԷ ԵՍ ԻՎԱՆԷԻ ՈՐԳԵԱՅՆ ԱՐ (ԵԻՇԱ)ՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ՝

34 Խ. Սամվելյան, Մայրական իրավունքը, «Ազգագրական հանդես», XVIII, էջ 77:
35 Գ. Իփեկեան, Քավոր, «Ազգագրական հանդես», XXIV, էջ 90:
36 Խ. Սամվելյան, անդ., էջ 82:
37 Ջալալյանց, I, էջ 91:
38 Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դարերում, էջ 208, Երևան, 1956:
39 «Վիմական տարեգիր», էջ 250:

ԻՄ ՉԵՌՆԱՒՈՐՈՒԹԵԱՄԲՍ՝ ՉԵՉԻՆ ՈՒ ԿՈՎԻ ԳՎԽԱՀԱԿ Ի ՎԵՐ ԷԿԱՆԱՔ, ՎԱՍՆ ՈՐ ՏԱՌԱՊԵԼՆ ԱՆԱՍՈՒՆ ՉԿԱՄԷՐ ՊԱՀԵԱԼ ՈՐ ԳՎԽԱՀԱԿ ԱՌՆՈՒՆ, ՈՎ Խ(ԱՓԱ)ՆԷ ՆՉՈՎԱՄ Է. (ՅԻՇԵՑ)ԷՔ:

ԹՎՐԻԿ

ԴԿԱՄԱՀԱՅԵՍԷ ՆՍ Մ ԴԻԱՆԳՂԱՅՈՒՅՆ ԾԱՌԱ ՄԵԾԻՆ ԻՎԱՆԷԻ ԷՍ ԺԱՄՍ ՈՐ ԳԵՂՍ ԷՀԱՏԱԻ ԱՆԱՍՆԷ ԷՍ ԵՎԱՆԷ ԱԲՄԴԵԾՆ Ա-----ՏԱՌԵՀԱԿ ԵՂԵՄԱՌԱԹՍ ՉԵՉՆԵ ԱԿՈՒԿԵԱԿ ԱԿ ԵՔԷԿԱԿԿԿՄՍՄՍԱԴՊԵԼՆ ԱԱՄԲ ՆԶԿԵՊԱԿԵԼՄԳԵԱԿԱԿԱՎԻԲԻՇ ՈՎ Ի-----ԵՆ ՉՈՎԱՄԷԷ -----ԷՔ

Հրատարակիչների մոտ նախ՝ բացակայում է թվականը—1275, որը կրկնակի մեծություն տառերով գրված է մեկ տողով սկզբից. այս թվականը համապատասխանում է Իվանի II-ի շրջանին, որը 1261 թ. Անիի տերն էր և մահացել է 1284 թ.: Մեր «որդի Անգղացոյն» գլխահարկն վեր կալանք վանքի» — որով ստացվել է, թե վանքի շրջանի հողը գյուղի մոտ է գտնվելիս եղել Անգեղ գյուղը, որի ավերակների մեջ այժմ էլ կանգուն է մի մեծ եկեղեցի. տեղացիներն այդ վայրը կոչում են «Ագեղցի» — Անգեղի եկեղեցի:

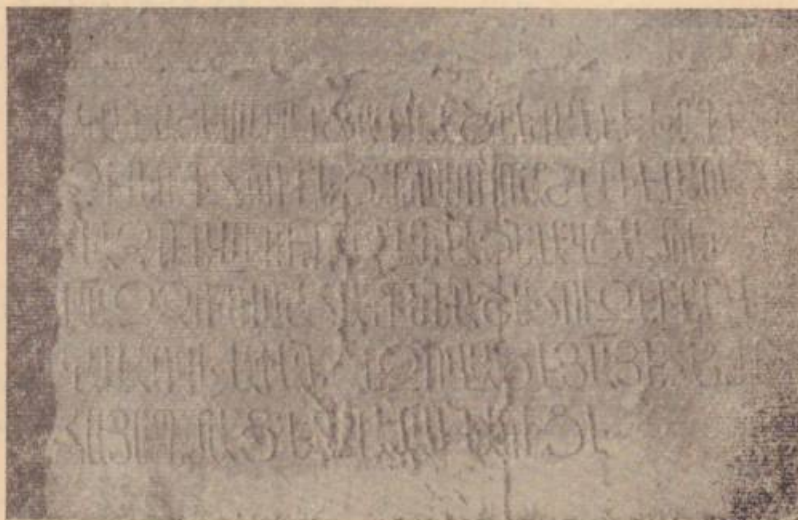
Երրորդ տողի մեր «գեղս է հատալի անասնէ» նախադասութիւնը հրատարակիչները դարձրել են «գեղս հատալ յանասնէ» որ բացարձակապէս անկարելի, հետեւաբար և անիմաստ միտք է:

Մեր՝ «կովի գլխահակ ի վեր կալաք» դարձրել են «կովէ գլխահարկն վեր կալանք վանքի» — որով ստացվել է, թե վահքի հարկերն են բարձել, որը նույնպէս սխալ է:

Հրատարակիչները միանգամայն վերացրել են բարբառային ձևերն ու լեզվական շեղումները, որոնք շատ հետաքրքիր են. այս գլխավոր շտկումներից հետո արձանագրութիւնը ստանում է արժեքավոր բովանդակութիւն, ըստ որի՝ հարկերի խիստ ծանրացման հետեւանքով Օձուն գյուղի բնակիչները հրաժարվել են անասուններ պահելուց և այդ տնտեսական անհնազանդութիւնը ստիպել է իշխանութեանը, որպէսզի ձեռնավորի միջոցով վերացնի եղներից ու կովերից գանձվող հարկերը:

Երկրորդ արձանագրութիւնը գրված է նույն տաճարի ներսում, խորանի պատի վրա՝ տողով և մեծարվեստ գրչութեամբ. թեթև վնասվածքներ ունի միայն կենտրոնական մասում, որոնք լրիվ վերծանվում են, միայն չորրորդ տողում Շահուզեն բառից հետո երկու պարզ գրված փակագրեր կան, որոնք դժվարանում են բացել և կապակցել:

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՍ ՍՄԲԱՏ, ԾԱՌԱ ՄԵԾԻՆ ԻՎԱՆԷԻ ԵՒ ՄԵԱՐԳԻՐՉԷԻՆ, ՈՐԴԻ ԸՈՌԻԵՆՅ ՊՈՂՈՍՈ, ՈՐ ԱՐԺԱՆԻ ԵՂԱ ՈՒՉ-

ՆԱ ՁԵՌՆԱՎՈՐՈՒԹԵԱՆ, ՊԱՐՈՆԱՅՆ ԱՐԷՎԱՇԱԶՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԶԶ(Ե)ՌՆ(Ա)ՎՈՐԱՀԱԿԻ ԳԻՆԻՆ ԱՆՇԱՀՈՒԶԵՆ... ՎԵՐ ԿԱԼԱ. ՈՎ ԽԱՓԱՆԵ ՆՁՈՎԱԾ Է ՅԱՅ ԵՒ :ՅԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅ ԵՒ (ՅՈՒԳ)ԱԻ ՄԱՍՆԱԿԻՅ Է:

Ոչ միայն գեղագիր, այլև գրագետ ու պարզ⁴⁰ ոճով գրված այս արձանագրութիւնը այն աստիճան աղալաղված է Ջալալյանցի և Կոստանյանցի⁴¹ մոտ, որ անհնար է համեմատութիւններ կատարել. այդ պատճառով էլ ոչ մի ուսումնասիրող այն չի օգտագործել: Մինչդեռ այս ձեռնավորի իրավունքը և իր ստացած հարկի ճշգրիտ նշումը կարևոր լրացումներ են այդ պաշտոնի էութիւնը բացահայտելու համար:

Նախ՝ Սմբատ ձեռնավորը առանց նշելու իր տիրոջ կարգադրութեան մասին հայտնում է, որ հարկ է վեղջել, թեև այն իրեն պատկանող հարկ է, բայց այնուամենայնիվ նա ինքնազուխ է այդ բանը կատարում: Երկրորդ, ինչպէս բոլոր ստորին պաշտոնյաները, այնպէս էլ ձեռնավորները միջնադարում ապրում էին ժողովրդի հաշվին. ձեռնավորները որպէս հարկահաւաք պաշտոնյաներ՝ իրենց հաշվին խիստ շարաշահութիւններ էին կատարում, բայց այս դեպքում պարզ երևում է՝ որ նրանց վճարվող մասը կայուն բնույթ է ունեցել և անվանվել է ձեռնավորահարկ. երրորդ, այս դեպքում պարզ նշված է, որ այդ հարկին էր ենթարկվում նաև գինին, Սմբատը թողել է ձեռնավորին, այս դեպքում հենց իրեն, վճարվելիք գինիի ձեռնավորահարկը:

⁴⁰ «Ճանապարհորդութիւն», մասն Ա, էջ 91:

⁴¹ «Վիմական տարեգիր», էջ 250:

ՄԻՋՆԱԴԱՐԱՆ ՍԻՐՈ ԵՐԳԵՐԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԱՆԴՐԱՆԻԿ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆՆԵՐԻ ՀԱՐՅՐ

Ա. Շ. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

1963 թվականի վերջերին Մաշտոցի անվան Մատենադարանը հարստացավ ձեռագրերի նոր խմբով, որը ժամանակին պատկանելիս է եղել հայագետ Գր. Խալաթյանին: Այդ ձեռագրերի շարքումն է մի ընտիր տաղարան, որը Մատենադարանում ստացավ 10208 համարը: Որքան հայտնի է մեզ, այդ տաղարանի մասին ցարդ մասնագիտական խոսք չի ասվել: Գոյություն ունի սոսկ նրա նկարագրությունը՝ կատարված Մեսրոպ Մազիստրոսի կողմից, որն անտիպ է տակավին:

Առհասարակ այդ ժողովածուն մեծ արժեք ունի մեր միջնադարյան քնարերգության համար, որովհետև բովանդակում է հարուստ նյութ, ինչպես նաև զգալի թվով անտիպ էջեր: Վերջիններիցս ուշագրավ է, օրինակ Գրիգորիս Աղթամարցու շափածո ընդարձակ տոնացույցը (թերթ 205ա-211ա), որն ունի այսպիսի խորագիր.

Տօնացոյց բոլոր տարոյն,
Անխալ ուղիղ է իմաստնոյն,
Եթէ գիտակ է արուեստոյն.
Համառօտեալ է նրազոյն:

Նրա սկզբնատողերն են.

Նախ յայտնութեան է տօն կարգած,
Մկրրտութեան և անտեաց...

Հեղինակի անունը պահպանված է վերջին տողերում.

Ես՝ Գրիգորիս Աղթամարցի,
Մտա ծառայիցդ Յիսուսի,
Ըզսոսկ տօներս ի շարն եղի՝
Մըտաւորացն ախորժելի:
Բանքս հաճո թէ ձեզ թրւի,
Նա ինձ ասեք տէր ողորմի,
Եւ ձեզ տացի մասըն բարի,
Յամենազօր տեառօէն ձրրի:

Այստեղ է, որ երևան է գալիս, ցարդ լոկ մի գողտրիկ երգով («Մով աչք...») հայտնի Ղազար Սեբաստացու մի նոր երգը (թերթ 156 բ) նշված երգի հետ միասին, հետևյալ խորագրով. «Նորին Ղազարու վասն սիրո ասացեալ»: Սկզբնատողերն են.

Ուներ ունիս զալմով քաշած,
Բերան ունիս շէքրով լցած...

Հեղինակի անունը պահպանված է նաև վերջին տան մեջ.

Ղազարըն իսկ դարձեց սիրւտ...

Մի նորահայտ երգ էլ կա Հովհաննես Թլկուրանցու երգերի շարքում: «Նորին Յովանիս է տաղս» խորագրով (թերթ 145բ-146ա): Վերջին տան մեջ ևս հիշվում է հեղինակի անունը.

Խե Յովաննէս անպէտ հոգիս...

Երգն ունի ակրոստիքոս, որը սակայն հեղինակի անունը մի քիչ այլ ձևով է տալիս—«Այվանէսի» փոխանակ՝ «Յովաննէսի»: Հակասության մեջ են սկզբի երկուական տառերը («Այ» - «Յո»): Ակրոստիքոսում տառասխալ չի կարող ենթադրվել, որովհետև բնագիրը միանգամայն հստակ է.

Այսօր տեսա պատկեր մ'աղվոր,
Կրակ ելից ու զիս այրեց.
Կամար ուներ և համաւոր
Գաղտ նայելով զհոգիս հանեց:

Յորժամ տեսա զինքն ի կանգնած,
Զէտ լուարնկա էր բուրբած,
Աշերն էր գէտ կանթեղ վառած,
Եղա ես խե, խելքըս գնաց...

Դժվար է ասել՝ այս «Այվանես» - «Յովանէս»-ը Հովհ. Քլկուրանցի"ն է՝ կոչված նաև «Այվանես» ձևով, թե բուրբովին մի ուրիշ երգիչ՝ շփոթված Հովհ. Քլկուրանցու հետ: Այդ տաղի այլ օրինակ կամ այլ փաստ նրա մասին մեզ հայտնի չէ: Կան նաև ուրիշ անտիպ տաղեր:

№ 10208 տաղարանը առավել հետաքրքրական է իր բովանդակած մի քանի ժողովրդական խաղիկներով ու երգերով, որոնց մասին տպագրության ենք հանձնել առանձին հոդված, այստեղ ասենք միայն, որ սույն ժողովածուի շնորհիվ ունենում ենք ժողովրդական խաղիկների մեզ հայտնի հնագույն շարքը: Այն սերտ աղերս ունի 19—20-րդ դարերում գրի առնված մի շարք խաղիկների հետ և մեծ նշանակություն ունի հայկական ժողովրդական խաղիկների հետազոտության տեսակետից:

Այս կարգի այլ նորույթներից բացի № 10208 ձեռագիրը բացառիկ արժեք ունի հատկապես իր 118—183-րդ թերթերի ընդգրկումով: Այս ամբողջությունը որոշ փոփոխություններով, իրենից ներկայացնում է առաջին անգամ հայտնի դարձող սիրո երգերի անդրանիկ ժողովածուի ընդօրինակությունը: Ինքը՝ հայերեն սիրո երգերի միջնադարյան անդրանիկ ժողովածուն ոչ միայն ցարդ երևան չի եկել, այլև առհասարակ նրա երբեմնի գոյության մասին մինչև օրս ոչինչ հայտնի չի եղել: Եվ այստեղ, № 10208 ձեռագրումն է, որ առաջին անգամ հանդիպում ենք նրա համարյա ամբողջապես արտագրված օրինակին:

Սույն հայտնության արժեքը, սակայն, միայն այսքանով չի սպառվում: Պարզվում է, որ նրա հղացողն ու ստեղծողը եղել է մեր միջնադարյան քնարերգության իր ժամանակի լավագույն գիտակներից և նրա զարգացման խնդրով մտահոգված գրականագետներից մեկը: Նա քաջ գիտակցել է և՛ նման գործի անհրաժեշտությունը, և՛ նրա առջև կանգնած դժվարությունները: Ուստի նա մի կողմից հատուկ եղանակով հավաքել, դասդասել, խմբավորել է համապատասխան երգերի մի սովոր քանակ, իսկ մյուս կողմից տեսականորեն հիմնավորել է նրա անհրաժեշտությունը, մշակելով որոշակի սկզբունքներ:

Այդ ժողովածուի մեջ, որպես երրորդ ու վերջին երգախումբ, գետեղված են եղել հայրենների շուրջ երեք տասնյակ ընտիր շարքեր, որոնցից 22-ը պահպանված է, իսկ մնացածը կորել է՝ ձեռագրից թերթեր ընկած լինելու պատճառով: Հայրենների այս խումբը միջնադարյան ձեռագրերում հանդիպող ամենամեծ խումբն է, բազմակողմանիորեն օգտակար հայրենների հետազոտության տեսակետից: Այստեղ առավել կարևորը՝ ժողովածուն կազմող միջնադարյան անանուն գրականագետի հաղորդած տեղեկություններն ու գիտակցական վերաբերմունքն է՝ հայրենների ժառանգության մասին: Գրանք զարմանալիորեն համընկնում են հայրենների մեծագույն մասնագետ Մ. Աբեղյանի հայացքներին և զալիս վերջնականորեն լուծելու նրանց հետ կապված հիմնական հարցերը:

Մեր նպատակն է սույն հոդվածում կանգ առնել ահա № 10208 ձեռագրի շնորհիվ փրկված սիրո անդրանիկ տաղարանի հետ կապված վերոհիշյալ խնդիրների վրա:

Նախ՝ սիրո անդրանիկ տաղարանի երբեմնի գոյության և ներկա ընդօրինակության մասին: Այս հարցերի վերաբերյալ հատուկ պատկերացում կազմելու նպատակով ծանոթանանք № 10208 ձեռագրի ընդհանուր կառուցվածքին:

Ժողովածուն հիշատակարան չունի. հավանաբար ունեցել է, բայց չի պահպանվել, որովհետև սկզբից և մանավանդ միջին մասերից ու վերջից թերթեր են պակասում: Ուստի շունենք հիշատակություն ո՛չ գրչի, ոչ գրչության վայրի, ո՛չ ժամանակի և ո՛չ էլ գրչության այլ կարևոր պարագաների վերաբերյալ: Հնագրական և բնագրագիտական տվյալների համաձայն այդ ժողովածուն ընդօրինակվել է 17-րդ դարի վերջին տասնամյակներում: Գրիչն իր առջև որպես նախագաղափար ունեցել է կամ նման մի ժողովածու, կամ էլ տարբեր աղբյուրներ, որոնցից և ընդօրինակել է սույն հատորը:

Գրչագրական առումով № 10208 ժողովածուն բաղկացած է երկու տարբեր մասերից. ա) թերթ 1—218, բ) թերթ 219—236: Առաջին մասը բուն ժողովածուն է, իսկ երկրորդ մասը՝ մի այլ ձեռագրի մնացորդ, թերևս նույն գրչից և նույն ժամանակներից: Նրանց մի ամբողջության օրգանական մասեր չլինելը երևում է հետևյալ փաստերից: Առաջին մասը պրակովալված է ([Ա]—ԻԱ), իսկ երկրորդ մասը՝ ոչ: Առաջին մասի բոլոր բնագրերը համարակալված են ըստ ընդհանուր հաջորդականության (Ա—ՃԽԱ), իսկ երկրորդ մասում առկա է այլ համարակալում: Այդ մասերը մի-

մյանցից տարբերվում են նաև էջերի կայուն տողաքանակներով և մասամբ էլ գրչությամբ ու այլ պարագաներով:

Քանի որ մեզ հետաքրքրող բաժինը (թերթը 118—183) գրտնրվում է ձեռագրի առաջին մասում, ուստի երկրորդի մասին այլևս ասելիք չունենք:

Բնագրագիտական առումով ձեռագրի առաջին մասը իր հերթին կարող է տրոհվել երեք բաժնի. ա) թերթ՝ 1—118, բ) թերթ՝ 118—183, գ) թերթ՝ 183—218: Նման բաժանման գլխավոր հիմքը հենց մեզ հետաքրքրող միջին մասն է (թերթ 118—183), այսինքն, սիրո երգերի առաջին տաղարանի ընդօրինակությունը: Ահա թե ինչու: Ինչպես արդեն նշվեց ամբողջ ձեռագրի լոկ այս բաժինն է, որ կազմված է հատուկ նպատակով, նյութերի որոշակի խմբավորմամբ և նրբանկատ հաջորդականությամբ: Ավելին, կազմողն այդ ամբողջին սկզբից կցել է մի առաջաբան՝ «Նախադրութիւնք մարմնատե երգոց» խորագրով: Այստեղ նա բացատրում է իր նկատառումները, սկզբունքները և բնութագրում նյութերի իր կատարած խմբավորումը: Նշելով՝ «Կարգ եղաք երրորդաբար», ըստ որի էլ երեք խմբով է ներկայացված ողջ նյութը: Գիտակցված և հետևողականորեն կիրառված այդ սկզբունքը որոշակի դրսևորում է գտել նաև նշված երեք խմբերի սահմանագծերում: Այսպես, օրինակ, առաջին խմբի մասին հենց սկզբից ասված է. «Հանդերձ աստուծով սկսցուք առաջներորդ հատորն: Օգնեա՛, սուրբ հոգի աստուած» (թերթ 119 բ): Այդ բաժնի նյութերի վերջում համապատասխանաբար գրված է. «Կատարեցաւ գլուխ առաջ[ն]երորդ» (թերթ 143 ա): Ապա գալիս է «Դլուխ երկրորդ» խորագիրը (թերթ 143 բ), նյութերի վերջում ունենալով «Կատարեցաւ կարգ երկրորդ» նշումը (թերթ 163 ա): Հենց այս նշումի շարունակությունն էլ կազմում է հաջորդ խմբի խորագիրը. «Կարգ երրորդ՝ հանդերձ նուագարանօք» (թերթ 162 ա): Անշուշտ, այս խմբի նյութերի վերջում ևս պիտի հանդիպեինք համապատասխան նշումի, եթե վերջից պոկված չլիներ 13 թերթ:

Մենք դեռ ստորև էլ կտեսնենք № 10208 ձեռագրի այս բաժնի (թերթ 118—183) միանգամայն ուրույն կերպարանքն ու առանձին միավոր լինելը, ուստի կարող ենք առայժմ այսքանն էլ բավարար համարել:

Արդ, ինչպիսի՞ն են այս առումով ձեռագրի մյուս մասերը (թերթ՝ 1—118, 183—218):

Այստեղ, թե մեկում և թե մյուսում, նյութերի խմբավորման

ոչ հետք կա և ոչ էլ գաղափար: Գրանք սովորական ընդօրինակություն արդյունք են, ուր միախառնված են ոչ միայն «հոգևոր» և «մարմնավոր» երգերը, այլև տոմարական, տիեզերագիտական, ժամանակագրական զանազան արձակ շարադրանքներ: Պարզ է, որ եթե 118—183-րդ թերթերում առկա խորապես գիտակցված և հետևողականորեն կիրառված սկզբունքները պատկանեին № 10208 ձեռագրի գրչին կամ նրա նախորդին, ապա պիտի ողջ նյութը համապատասխաներ նշված սկզբունքներին: Մինչդեռ իրականում նման բան չկա. իրենց ձեռագրագիտական սկզբունքներով այդ երեք մասերը անհամատեղելի հակասություն մեջ են միմյանց հետ, ուստի և տարբեր պարագաների արդյունք:

Կարող է առաջանալ հարց. արդյոք № 10208 ձեռագրի գրիչը (կամ նրա նախորդը) սկզբնապես չի՞ սկսել մի խառն ժողովածու և հասնելով 118-րդ էջին՝ մտածել խմբավորման մասին: Նման ենթադրություն համար էլ ոչ մի հիմք չկա, որովհետև այդ խմբավորված բաժնին նորից հաջորդում է նյութերի խառնիխուռն ընդօրինակություն: Այն հեղինակը, որը զարմանալի բախնադրությամբ և խորիմացությամբ ստեղծել է 118—183-րդ էջերն ընդգրկող կուռ ամբողջությունը, նման խախտում, գեթ դրանից հետո, նույն հատորում թույլ չէր տա:

Կան նաև այլ փաստեր, որոնք թվարկվածների հետ միասին անառարկելիորեն համոզում են, որ № 10208 ձեռագրի 118—183-րդ թերթերը գալիս են այդ ժողովածուն ստեղծելուց առաջ գոյություն ունեցող մի ինքնատիպ տաղարանից: Վերջինս ստեղծված է եղել հատուկ ծրագրով և իրենից ներկայացրել է սիրո երգերի մի առանձին ու ամբողջական տաղարան:

Նորից հարց. արդյոք, № 10208 ձեռագրի գրիչն օգտվել է անմիջապես ա՞յդ բնագրից, թե նրանից կատարված որևէ ընդօրինակությունից: Որոշ հանգամանքներ խոսում են նրա՝ միջնորդաբար օգտված լինելու մասին: Մի բան նկատելի է, սակայն, որ № 10208 ձեռագրի գրիչը չի նկատել քննվող երգախմբի և նրա նախադրություն ամբողջականության և ուրույն միավոր լինելու իրողությունը, ուստի այդ ժողովածուն արտագրել է մի սովորական աղոթք-ոտանավորի անմիջական շարունակությունից, սկսելով 118ա թերթի կեսից: Նկատելու դեպքում նա առնվազն այդ երեսը բաց կթողներ, եթե ոչ ամբողջ թերթը, և այդ ինքնատիպ ժողովածուն կսկսեր նոր թերթից, անջատման պատշաճ նշանով:

Մյուս կողմից էլ 118—183-րդ թերթերում ամփոփված ամ-

բողջութիւնն է խոսում իր երբեմնի ինքնուրույն գոյության մասին: Մենք արդեն հիշեցինք և՛ նրա նախադրության, և՛ եռահատոր կազմության փաստերը, որոնք խոսում են այդ մասին: Նշենք ևս մի փաստ, որով խնդիրն ավելի քան պարզ կդառնա: Այդ ինքնատիպ տաղարան կազմողն առաջաբանում բացատրելով իր նպատակը՝ սիրո երգերի հատուկ ժողովածուն ստեղծելու վերաբերյալ գրում է. «Եւ զայս սակաւ ի մի տուփ հաւաքեալ, եղաք ի զրոսնութիւն մտաց երբեմն ի սոյնս հակելոց»: Այսինքն, նա իր ծրագրած նյութերը փնջել է առանձին և ներկայացրել որպէս մի ամբողջութիւն՝ «ի մի տուփ հաւաքեալ»: Դա համապատասխանում է միայն ու միայն № 10208 ձեռագրի 118—183-րդ թերթերին, անառարկելի դարձնելով նրանց նախօրյակի երբեմնի ինքնուրույն գոյութիւնը: Ուստի և փաստ է, որ եղել է հայերեն սիրո երգերի հատուկ տաղարան:

Այժմ ծանոթանանք սիրո առաջին տաղարանը կազմողի հայացքներին և սկզբունքներին:

Այս հարցերի վերաբերյալ որոշակի տվյալներ կան և՛ տաղարանի նախադրության մեջ, և՛ երգերի խմբավորման արդյունքում:

Ինչպէս հայտնի է, միջնադարյան տաղարաններ շատ կան. նրանց հնագույն նմուշները բովանդակում են հոգևոր երգեր: Հետագայում այդպիսի ժողովածուներում աստիճանաբար տեղ են գտնում նաև աշխարհիկ երգեր, հիմք դառնալով այնպիսի տաղարանների երևան գալուն, որոնք սովորաբար կոչվում են Տաղարան հոգոյ և մարմնոյ: Մեզ ցարդ հայտնի բոլոր փոքրիշատե ուշագրավ տաղարաններն այդպիսիք են՝ նյութերի տարբեր խաչաձևումներով: Բայց այնպիսի տաղարան, որը գիտակցական նպատակադրությամբ ձգտեր ամփոփել լոկ աշխարհիկ և այն էլ միայն սիրո երգեր՝ հատուկ խմբավորմամբ, երևան է գալիս առաջին անգամ: Այստեղ մենք առանձնապէս ընդգծում ենք գիտակցված նպատակադրության պարագան, որովհետև այդ եղանակով ստեղծված արժեքը պատմական իրադարձութիւնների օրինաչափ երևույթ է և ոչ թե պատահականության արդյունք: Այնուհետև, ուշագրավ է այն իրողութիւնը, որ այդ ժողովածուն ստեղծողը ոչ թե բանաստեղծ է և իր սեփական սիրո երգերն է համախմբում, այլ մի դրականագետ-բանասեր, որը մտահոգված է եղած համազգային արժեքներից նման ժողովածու կազմելու հարցով: Դա նույնպէս խոսում է

երևույթի պատմականորեն օրինաչափ մտահոգման (ծնունդի) մասին:

Սրբ Կոստ. Երզնկացուց պահանջում էին նաև սիրո երգեր՝ ի թիվս հոգևոր և այլաբանական տաղերի, դա իր ժամանակին խոշոր երևույթ էր: Բայց երբ արդեն պահանջ է զգացվել ոչ թե այս կամ այն երգչից ունենալ սիրո տաղարան, այլ բոլոր երգիչների լավագույն գործերից, դա արդեն բոլորովին նոր ու զարգացման ավելի բարձր աստիճան է ենթադրում: Հասարակական այդ մեծ պահանջի բավարարման նախակարապետն է ահա մեզ հետաքրքրող սիրո տաղարանի անանուն հեղինակը:

Զպիտի կարծել, թե դա մի հեշտ գործ էր, որը պահանջում էր միայն աշխատասիրութիւն: Դա մի ծանր ու դժվար իրականացնելի նախաձեռնութիւն էր, որովհետև խոսքը վերաբերում էր քրիստոնյա միջնադարին: Հենց այդ դժվարութիւնը հաղթահարելու առջև է կանգնած եղել նաև քննվող ժողովածուն ստեղծողը: Նա իր նախադրության մեջ սկզբում խոսում է առհասարակ սիրո երգերի տարածման անմխիթար վիճակի մասին: Նման շատ երգեր ունենք, ասում է նա, բայց որովհետև դրանք հոգևոր առումով օգտակար չեն, մատնվում են մոռացութեան: Ինքը, սակայն, չի արդարեցնում նման վիճակը, վկայակոչելով մահմեդական երգիչների, որոնք սիրո երգերի գողտրիկ հատորներ են կազմում: Ուստի անհրաժեշտ է համարում հայկական հին ու հարուստ երգերից ստեղծել մի հատուկ ժողովածու՝ ցանկացողների համար:

Ինչպէս տեսնում ենք, հենց սկզբից նա նուրբ ակնարկով հիշում է խնդրի հոգևոր կողմը. «Բազում և ազգի-ազգի գոն ասացուածք երգողաց յայսպիսումս (խմա՛ սիրո երգեր— Ա. Մ.), սակայն վասն անազուտ լինելոյ ի հոգեկանս, եղեն անգտանելի...»: Այս բացատրութիւնը և մահմեդական (արաբ, պարսիկ, թուրք) երգիչների օրինակը (որոնք «չինեալ են գիրք... որակ-որակ օրինակս բերեալ զսէր»): բնականաբար, քիչ կլինեք: Եկսված նախաձեռնութիւնը ապահովելու համար: Ուստի նա փորձում է ավելի մոտիկից շոշափել հարցի հոգևոր պարագան: Ծիշտ է (մտածել է տալիս նա), Պողոս առաքյալն ասել է. «Շնացողք, ո՛չ գիտէք, զի սէր աշխարհիս թշնամութիւն է առ աստուած», բայց սեր երգող հայ հեղինակները երբեք էլ չեն մոռացել երկնային տիրոջը: «Զի թէ-պէտ երգեցին, այլ ոչ յուսահատեցան ի սիրոյն աստուծոյ և ի խորհելոյ զվերինն»: Եվ որպէս ապացույց նա վկայակոչում է Հովհ. Թլկուրանցու, Մարտիրոս Ղարահիսարցու և ուրիշների

սիրո երգերի այն վերջին տողերը, ուր նրանք զղջական խոսք են ասում հիշելով հոգու և մարմնի, այս և հանդերձյալ աշխարհների միջնադարյան պատկերացումները.

Սէր աշխարհիս՝ սուր երկսայրի,
Հոգիս նովաւ վիրաւորի...
Վախեմ, թէ հուրն այրես զհոգիդ,
Անշէջ ուտեն անքուն որդունք...

Նա իր խոսքի ուժն ավելի աղբեցիկ ու համողիչ դարձնելու նպատակով հիշում է սիրո երգերի վաղուց մեռած երգիչներին, ընդգծում նրանց այդ զղջական բացակայութիւնները և նրանց ստեղծագործութիւնները համարում անձեռակերտ մահարձաններ, որոնց շնորհիվ հաջորդ սերունդները պիտի փրկութիւն հայցեն նրանց հոգիների համար, և աստված պիտի ների նրանց: Ահա այդ հատվածը... «...երգողք բարբառեցան ի զբօսնութիւն սրտից իւրեանց, բայց յաւարտ բանից ունին զբառս զղջման: Եւ ահա տեսանեմք, զի ահա մեռեալ են, ոչ են և ոչ ևս երևի տեղի նոցա: Բայց յիշատակաւ, զոր ցուցեալ են ըստգտանօք, որպես թէ գերեզմանք շինեալ են իւրեանց. և կարգամք զնոսա ի հողս իւրեանց, որ զներումն խնդրեալ են աստուծոյ և ի բնթերցողաց, որոց և ներեսցէ աստուածն ամենակալ...»:

Այսպիսով, նա միաժամանակ սիրո երգիչների հիշատակի հանդեպ պարտավորութիւն է հարկադրում իր ժամանակակիցներին, որպեսզի դրանով ևս արդարացնի իր կազմած ժողովածուի օրինականութիւնը:

Անշուշտ, նա իր ժամանակի հավատացյալներից է և նրա մտորումները դուրս չեն գալիս դարի մթնոլորտից, սակայն, նա պրոքեն նոր ժամանակների այն ներկայացուցիչն է, որը գիտակա- նորեն հիմնավորում է սիրո երգերի և աշխարհիկ մտածողութեան իրավունքների օրինականութիւնը:

Սիրո առաջին տաղարան կազմողը, իր այդ բացատրութիւններին զուգահեռ, մի ուրիշ, նույնքան բնական ու օգտակար միջոցի էլ է գիմել: Խոսքը վերաբերում է նրա հավաքած երգերի խմբավորման և ներկայացման եղանակին: Նա առաջին փնջի մեջ զետեղում է այնպիսի երգեր, որոնք արտաքինապես սիրո երգի տեսք ունենալով, ըստ էութեան, ընդհանուր բնույթ ունեն և կարող են ընկալվել բոլոր մարդկանց, սրբերի աստծու և Քրիստոսի իմաստով: Երկրորդ խմբում զետեղվում են այն բանաստեղծների սիրո երգերը,

որոնք նկատի ունեն միմիայն կին էակին, բայց վերջին տողերում ունեն զղջման արտահայտութիւններ: Այսպիսով կատարված է մի բնական և խաղաղ անցում հոգևորից դեպի աշխարհիկը: Այնուհետև գալիս է երգերի երրորդ խումբը, որն ամեն ինչով աշխարհիկ է և անհամատեղելի հոգևոր ըմբռնումների հետ: Դրանք հայրեններն են: Ինքը, ժողովածուն կազմողն այսպես է բնութագրում այդ խմբերը. «Առաջինն գովասանաբար առ ոմն բաղձալիս՝ Զաբարիայի և Գրիգորի Աղթամարցոյ և Խաչատրո Կեշառեցոյ: Երկրորդն Յովանէս Թուլկուրանցոյ և այլոց՝ մի-մի և երկու-երկու (Բ. Բ.)՝ ասողաց յայտնի անուամբ: Երրորդն անյայտ անուամբ ասացողքն աշխարհօրէն բառուք և՛ անյարմարականք, և՛ յարմարականք, որոնց ոմանք ասացուածոցս անտօնի ասեն»:

Հիրավի, որքան նուրբ դասակարգում. Խաչատրո Կեշառեցի— Հովհաննես Թուլկուրանցի— Հայրեններ: Աշխարհիկ երգերի երեք խումբ, երեք որակ: Եվ այս օրինականացված շղթայի մեջ առաջին անգամ գիտականորեն փաստարկվում ու հիմնավորվում է հայրենների պատմական իրավունքը: Կազմողը դրանով միաժամանակ հարգանք է տածում և պարտավորեցնում նրանց հեղինակների գուտանների հիշատակի առջև. երգիչներ, որոնց հասցեին միջնադարում հալածանքի խոսքեր էին արձանագրվում:

Ինչպես երևում է, տաղարան կազմողը՝ սիրո երգերը բնութագրելիս, նկատի է առել մի ուրիշ հատկանիշ ևս. տվյալ հեղինակի երգերում գովերգված հավաքական կերպարների կամ քնարական հերոսների քանակը: Դա ևս ուշագրավ երևույթ է, որովհետև գրականագիտական միտքն արդեն տեսականորեն է շոշափում հավաքական կերպարի հարցը, թեկուզ և խիստ համառոտակի: Այս առումով ուշագրավ են հետևյալ փաստերը: Զաք. Գնունյանցից, Գր. Աղթամարցուց, Խաչ. Կեշառեցուց և նմաններից ընտրված երգերը նրա կողմից դիտված են որպես «առ ոմն բաղձալիս» ուղղված գովքեր: Այդ «ոմն»-էակն արդեն հավաքականի իմաստն ունի, որովհետև փաստորեն այդ երգերում անորոշաբար ոչ թե մեկ, այլ շատ բաղձալիներ են գովերգված: Նրանք բոլորը բնութագրված են «ոմն բաղձալի» դարձվածքով, որով և նրանք դիտված են որպես մի կերպար: Նույնը պիտի ասել նաև «տաճիկ» երգիչների երգերին տրված բնութագրութեանը, ըստ որի դրանք շնայած շարագրված են «ցեղ-ցեղ կերպի և պէս-պէս դիմօք», բայց «միանգամայն ի վերայ միոյ մարդոյ գոն»: Այստեղ այդ մեկ մարդը քնար-երգութեան միակ հերոսուհին-սիրուհին է: Դարձյալ հավաքական

կերպար: նույն իմաստով է դործածված նաև «մի-մի և երկու-երկու» դարձվածքը՝ Հովհ. Քլկուրանցու և այլոց երգերի կապակցությամբ, ուր մեր հեղինակը նկատել է քնարական՝ մի դեպքում մեկ, փակ մյուս դեպքում երկու կերպար:

Ինչպես տեսնում ենք, ի դեմս սիրո երգերի առաջին ժողովածուն կազմողի, ունեցել ենք միջնադարյան մի մտածող ևս, որը ժամանակի գրականագիտական մտքի ու գրականության աշխարհիկ գաղափարների առաջամարտիկներից մեկն է հանդիսացել:

Այժմ, երբ փոքր-ինչ պարզաբանված են տաղարանի և նրա կազմողի հետ կապված հիմնական հարցերը, անհրաժեշտ է դառնում ասել մի քանի խոսք նրանց ժամանակի մասին: Որ այդ ժամանակը պիտի ընկած լինի 17-րդ դարի վերջին քառորդից առաջ, դա անվիճելի է, որովհետև № 10208 ձեռագիրն ընդօրինակված է այդ ժամանակամիջոցում: Միաժամանակ չի կարելի մտածել, թե այն կարող է ավելի հեռուներում որոնվել, քանի որ ընտրված հեղինակների մի մասը (Գր. Աղթամարցի, Զաք. Գնունյանց և այլք) 16-րդ դարի ստեղծագործողներ են: Ուստի մնում է ենթադրել, թե սիրո երգերի առաջին ժողովածուն ստեղծվել է կամ 16-րդ դարի վերջին, կամ 17-րդ դարի առաջին կեսերին: Այս առումով տեղին է հիշել 16-րդ դարի բանաստեղծ Հովասափ Սեբաստացուն, որը քննվող տաղարանը ստեղծողից մի քիչ առաջ նույնպես մտածում էր վաղեմի ժամանակների սիրո երգերին նոր կյանք տալու մասին. գրելով.

Յայն առաջին ժամանակին
Սիրո բաներ շատ լինեին...

Ահա այդ պահանջն էր, որ աստիճանաբար ուժեղանալով, հասունացրից նաև սիրո երգերի առաջին ժողովածուն ստեղծելու հարցը:

Մենք վերևում քաղվածաբար օգտագործեցինք այդ տաղարանի նախադրությունը: Այստեղ, նախքան հաջորդ հարցին, այն է, հայրենիների քննությանն անցնելը, հարկ ենք համարում ամբողջությամբ ընդօրինակել այդ մեծարժեք վավերագիրը, մանավանդ որ այն առհասարակ օգտակար պիտի լինի միջնադարյան հայ գրականության մասնագետներին, իսկ մեզ համար ամուր հիմք է հանդիսանալու նաև հաջորդ հարցադրումները փաստարկելիս:

Բազում և ազգի-ազգի գոն ասացուածք երգողաց յայսպիսումս, աակայն, վաան անազուտ լինելոյ ի հոգեկանս, եղեն անգտանելի, և այլ ոչ-ոք յայսպիսիս առատացաւ: Բայց ի տաճիկս տեսանեմք ամէն մի շայր՝ յոլով, քան զայս գիրքս՝ շինեալ են գիրք մի՝ ցեղ-ցեղ կերպիւ և պէս-պէս դիմօք, զանազան եղանակս, և որակ-որակ օրինակս բերեալ զսէր: Եւ զոր ինչ ասացեալք են միանգամայն ի վերայ միոյ մարդոյ գոն և օրինակն ահա տեսանի երեսս և երկրքի: Բայց զարդարեն զքանս իւրեանց մտօք բազմօք ըստ վերոասացելումն:

Եւ զայս սակաւս ի մի տուփ հաւաքեալ, եղաք ի զթօսնութիւն մտաց երբեմն ի սոյնս հակելոց, որոց զհոգեկանէն հանգիստ առեալ զեզրակացութիւն պէս-պէս զղջականաւ ասացին. ոմն թէ.

Հոգիս նովաւ վիրաւորի...¹
Սէր աշխարհիս՝ սուր երկասյրի,

Եւ ոմն.

Դարձիր ի մեղաց մոլար
Ի քենէ կուզեն պատասխան...²

Եւ ոմն.

Դու աստ արա թապտիր քեզի,
Որ անդ շինիս ողորմ ու լալի...³

Են ոմն.

Երբ որ մտանես ի հող գերեզման,
Ապա՛ աւաղիս, դառնաս փոշիման...⁴

Եւ ոմն.

1 Այս տողերն առնված են Գր. Աղթամարցու մի տաղից, (տե՛ս նույն ձեռագրի 204ա թերթը):
2 Այս տողերն առնված են Զաք. Գնունյանցի մի տաղից, (տե՛ս նույն ձեռագրի 122բ թերթը):
3 Այս տողերն առնված են Զաք. Գնունյանցի մի տաղից, (տե՛ս նույն ձեռագրի 129բ թերթը):
4 Այս տողերն առնված են Գր. Աղթամարցու մի տաղից (տե՛ս նույն ձեռագրի 140ա թերթը):

Վախեմ, թէ հուրն այրես զհոգիդ,
Անշէջ ուտեն անքուն որդունք...⁵

Եւ ոմն.

Զմարմինդ աղէկ կու նորոգես,
Զհոգիտ ի հուրն կու այրես...⁶ և այլն:

Զի թէստ էրգեցին, այլ ոչ յուսահատեցան ի սիրոյն աստուծոյ և ի խորհելո զվերինն, ուր Քրիստոս նստի, զի նայ է ամենայնի տէր: Քանզի և այլուր ասէ սուրբն Պօղոս, թէ. կալով ասեմ զթշնամեաց խաչին Քրիստոսի, որոց որովայնք՝ իւրեանց աստուած են և փառք իւրեանց: Եւ այլուր ասէ. Շնացողք, ո՛չ գիտէք: զի սէր աշխարհիս թշնամութիւն է առ աստուած: Զայս և երգողք բարբառեցան ի զբօանութիւն սրտից իւրեանց, բայց յաւարտ բանից ունին զբանս զղջման: Եւ ահա տեսանեմք, զի ահա մեռեալ են, ոչ են և ոչ ես երևի տեղի նոցա: Բայց յիշատակաւ, զոր ցուցեալ են ըստգտանօք, որպէս թէ գերեզմանք շինեալ են իւրեանց. և կարգամք զնոսա ի հոգս իւրեանց, որ զնորումն խնդրեալ են աստուծոյ և ի ընթերցողաց, որոց և ներեսցէ աստուածն ամենակալ և մի՛ մերժեսցէ յողորմութենէ իւրմէ զնոսա և զմեզ՝ յուսացեալքս ի նա, ամէն:

Առ այս կարգ եղաք երրորդաբար.

Առաջինն գովասանաբար առ ոմն բաղձալիս՝ Զաբարիայի և Գրիգորի Աղթամարցոյ և Խաչատրո Կեչառեցոյ:

Երկրորդն Յովաննէս Թուկուրանցոյ և այլոց՝ մի-մի և երկու-երկու («Բ—Բ.»)՝ ասողաց յայտնի անուամբ:

Երրորդն անյայտ անուամբ ասացողքն աշխարհօրէն բառուք և՛ անյարմարականք, և՛ յարմարականք, որոց ոմանք ասացուածոցս՝ ԱնՏՕՆԻ ասեն:

Հանդերձ աստուծով սկսցուք առաջներորդ հատորն: Օգնեա՛, սուրբ հոգի աստուած»:

Այժմ քննութեան առնենք հատկապէս հայրենները, որոնք անխտիր ամբողջացված են սիրո տաղարանի երրորդ բաժնում: Վերևում նկատեցինք, որ այդպիսի խմբավորման պատճառը այդ երգերի զուտ աշխարհիկ, ժողովրդական ոգին է: Բայց չէ՞ որ աշ-

⁵ Այս տողերն առնված են Հովհ. Թլկուրանցու մի տաղից (տե՛ս նույն ձեռագրի 144ա թերթը):

⁶ Այս տողերն առնված են Մարտ. Ղարահիսարցու մի տաղից (տե՛ս նույն ձեռագրի 153ա թերթը):

խարհիկ երգեր են նաև այդ տաղարանի առաջին և հատկապէս երկրորդ խմբի երգերը: Կազմողը քաջ գիտենալով այդ պարագան, ավելի նրբերանգային բաժանում է կատարել, որով և իրենց աշխարհիկ ոգու ուժեղութեամբ հայրեններն անջատվել են մյուս բոլոր միջնադարյան աշխարհիկ, այն էլ սիրո երգերից և կազմել առանձին փունջ: Դա ինքնին մի ուշագրավ երևույթ է, որը արժանի է հատուկ քննութեան:

Արդ. ի՞նչ երգերից են այդպիսի տարբերակվել մեր հայրենները: Կազմողն ինքն է թվարկում նրանց հեղինակների անունները՝ Խաչ. Կեչառեցի, Զաբ. Գնունյանց, Գր. Աղթամարցի, Հովհ. Թլկուրանցի, ապա նաև Կոստանդին Երզնկացի, Հովասափ Սեբաստացի, Ղազար Սեբաստացի, Մարտիրոս Ղարահիսարցի և ուրիշներ: Իսկ դրանք մեր միջնադարյան աշխարհիկ քնարերգութեան ամենափայլուն դեմքերից են: Կնշանակի, դեռևս 16—17-րդ դարերում, գիտական մոտեցման դեպքում, հայրենները իսկույն անջատվել են հայտնի բանաստեղծների համապատասխան երգերից՝ որպէս այլ որակի և այլ առանձնահատկությունների արդյունք:

Բարեբախտաբար, կազմողը ոչ թե սոսկ գործնականորեն է կատարել այդ խմբավորումը, այլև աշխատել է բացատրել իր, ուստի և իր ժամանակակիցների նկատառումները: Դրանք ամփոփված են նրա հետևյալ տողերում «Երրորդն անյայտ անուամբ ասացողքն աշխարհօրէն բառուք և՛ անյարմարականք, և՛ յարմարականք, որոց ոմանք ասացուածոցս անտօնի ասեն»: Պիտի ավելացնել նաև այդ երրորդ խմբի խորագիրը. «Կարգ երրորդ՝ Բանդերձ նուագարանօք»: Ըստ այդմ, հայրենները մեր միջնադարյան երգիչների ստեղծագործություններից տարբերվում են հետևյալ հատկանիշներով:

ա) նրանք պատկանում են ոչ թե մի հեղինակի, այլ շատ հեղինակների:

բ) Այդ հեղինակների անուններն անհայտ են:

գ) Հայրենները շարադրված են «աշխարհօրէն բառուք և՛ անյարմարականք, և՛ յարմարականք»:

դ) նրանք հայտնի են նաև անտունի անունով:

ե) Հայրենները երգվել են «հանդերձ նուագարանօք»:

զ) Հայրենները իրենց էութեամբ տարբերվում են հայտնի բանաստեղծների ամենաաշխարհիկ երգերից անգամ:

Ուշագիր քննութիւնը ցույց է տալիս, որ այս հակիրճ բնու-

Թագրականների մեջ համարյա ամբողջությամբ ասված ենք գրտնում այն բոլոր հիմնական գրությունները, որոնք կազմեցին Մ. Աբեղյանի՝ հայրենիքի մասին մշակած խորաթափանց տեսության միջուկը: Եվ եթե Մ. Աբեղյանն իր տեսությունը շարագրում է առանց միջնադարյան նման աղբյուրի, լուկ միջնադարյան գրականության հետազոտության օրինաչափություններից ելնելով, ապա այստեղ առկա է միջնադարյան մի հեղինակ, որը թերևս հենց Քուչակի ժամանակակիցներից է ու գրչակիցներից: Դա նույնն է, թե հենց ինքը՝ Քուչակն է մեզ այցի եկել՝ պաշտպանելու Մ. Աբեղյանին՝ քմահաճ կամակորոտություններից: Սակայն այն էլ ասենք, որ սիրո առաջին տաղարանի կազմողը ոչ թե մի սովորական բանաստեղծ կամ երգիչ է, այլ իր ժամանակի լավագույն գրականագետն ու բանասերը, որի իմացություններն առավել խորն են եղել ու համակողմանի:

Փորձենք փոքր ինչ մոտիկից ծանոթանալ այս բացառիկ աղբյուրին:

Սիրո առաջին տաղարանի կազմողը հայերենների խմբի հեղինակների մասին ասում է. «անյայտ անուամբ ասացողքն»: Այստեղ «ասացողք» քառի տակ նա հասկանում է բազմաթիվ հեղինակներ, որոնց անունները հայտնի չեն: Նույնն է ասում նաև Մ. Աբեղյանը: «Այս վերջինները (իմա հայրենները—Մ. Ա.) ... ոչ թե մեկ հեղինակի, այլ բազմաթիվ բանաստեղծների, մասամբ և բանաստեղծուհիների գործեր» են⁷:

Այս հարցի կապակցությամբ պարզաբանման կարիք ունի «անյայտ անուամբ ասացողքն» արտահայտությունը՝ սիրո առաջին տաղարանի կազմողի մոտ և «բազմաթիվ բանաստեղծների» (նաև բանաստեղծուհիների) դարձվածքը՝ Մ. Աբեղյանի խոսքի մեջ: Նրանք երկուսն էլ ընդունում են, որ հայրենների հեղինակներն անհատ բանաստեղծներ են: Սակայն նրանք երկուսն էլ միաժամանակ այդ ստեղծագործողներին տարբերում են մեր միջնադարյան բոլոր բանաստեղծներից: Իրոք, սիրո առաջին տաղարան կազմողը՝ իր հավաքած սիրո տաղերը խմբավորելիս, առաջնորդվել է հենց այդ գիտակցությամբ: Այլապես, եթե նրա նշանաբանը լիներ «յայտնի» և «անյայտ» հեղինակներ ըմբռնումը, ապա նա կստեղծեր միայն երկու խումբ և ոչ թե երեք, որոնցից առաջինն ու երկրորդը հայտնի հեղինակներ են, իսկ երրորդը՝ «անյայտ»:

Բացի դրանից, նա հայտնի ու անհայտ հեղինակներով առաջնորդվելիս, առաջին և երկրորդ խմբերում շէր ղետեղի նաև այնպիսի երգեր, որոնք զուրկ են հեղինակների անուններից, բայց որոշակիորեն արդյունք են ժամանակավորապես իրենց ստեղծագործողների անուններից զրկված բանաստեղծների գործունեության: Այդպիսիներից են, օրինակ, «Աղէկ պատկեր բոլոր և գեղեցիկ ես» (125բ—126ա) «Աւրհնեալ աստուած, զքեզ տեսաք» (127ա—128ա), «Ահա հոտըն կուգա գարնան» (130ա—131ա), «Հոգի, աչերուս ես լուս» (131ա—132բ), «Այբէն մինչի ի Քէն» (132բ—133ա) և այլն: Ու շնայած դրանց հեղինակների անունները տվյալ դեպքում անհայտ են եղել, բայց դրանք առանձին անհատներ են եղել, որոնց կարող ենք ճանաչել: Այսպես, «Ահա հոտըն կուգա գարնան» և «Հոգի, աչերուս ես լուս» երգերը, որ նույնիսկ ձեռագրում միաձուլված են որպես մի ամբողջություն՝ առանց անջատման նշանի (ուստի երկրորդը զուրկ է համարակալումից), պատկանում են Կոստանդին Երզնկացուն⁸: Ուստի սիրո տաղարան կազմողի համար տարբերելի են եղել մի կողմից այս կարգի անանուն երգերը, որոնք նա ղետեղել է հայտնի բանաստեղծների շարքը, իսկ մյուս կողմից՝ հայրենները, որ նա անհայտ ասացողների գործեր համարելով, բոլորովին առանձին խմբով է ներկայացրել: Նրա տված վերահիշյալ բնութագրականները («անտօնի», «հանդերձ նուագարանօք» և այլն) նույնպես հավաստում են այս իրողությունը:

Այդպիսի ընկալում կա նաև Մ. Աբեղյանի մոտ. նա, շնայած հայրենները համարում է «բազմաթիվ բանաստեղծների» գործ, բայց նրա ողջ ուսումնասիրությունից պարզ երևում է, որ նա էլ այդ բանաստեղծներին տարբերում է անհատ, պրոֆեսիոնալ բանաստեղծներից: Ուստի նա հայրենները համարում է «առանձին տիպի գոսանական ժողովրդական երգեր»⁹: Ըստ որում, նա, հիմնականում, դրանք դիտում է որպես գոսանների ստեղծագործություններ, որոնք հետո ժողովրդականացել են: Տարբերելով գոսանական երգերը առանձին բանաստեղծների երգերից, Մ. Աբեղյանն այնքան է խորանում հարցի մեջ, որ հայրենների շարքերի մեջ նեկատել է տալիս նաև առանձին անհատների ստեղծագործության նմուշներ, դրանք տարբերելով իսկական հայրեններից:

⁷ Մ. Աբեղյան. Գոսանական ժողովրդական տաղեր, Երևան, 1940, էջ 5:

⁸ Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, Երևան, 1962, էջ 153—157, 158—162:

⁹ Նշվ. աշխ. էջ 5:

«Գրանք գուսանների ստեղծագործություն չեն», — որոշակիորեն հայտարարում է նա և ավելացնում, — «Գրանք մի մասի հեղինակները հայտնի են և ապագայում գուցե ուրիշներինն ևս երևան գան»¹⁰: Միանգամայն պարզ է, որ Մ. Արեղյանը հայրենիների հեղինակ քանաստեղծներին տարբերում է սովորական բանաստեղծներից, ուստի և նրանց ժառանգություններն էլ՝ միմյանցից: Հենց այդպիսին է նաև սիրո առաջին տաղարան կազմողի հայացքը: Միակ նկատելի տարբերությունն այն է, որ Մ. Արեղյանն այդ բանաստեղծներին կոչում է գուսաններ, մատնացույց անելով ժողովրդական երգիչներին, մինչդեռ առաջին սիրո տաղարանի հեղինակը նրանց համարում է «անյայտ» ասացողներ: Ըստ էության, սակայն, նա ևս նկատի է ունեցել նույն երգիչներին: Գրա օժանդակ, բայց լավագույն ապացույցը՝ «հանդերձ նուագարանօֆ» արտահայտությունն է: Այս բնութագրական ծանոթությունը նա տալիս է միայն երրորդ խմբի երգերին (հայրենիներին), շտաբով ոչ առաջին և ոչ էլ երկրորդ խմբերին: Իսկ նվագարաններով հանդես էին դալիս ոչ թե Գր. Աղթամարցին կամ Խաչատուր Կեչառեցին, այլ հենց իրենք՝ գուսանները: Բացառված չէ, որ նշված բանաստեղծներն էլ նվագել իմանային և որոշ երգեր կատարեին «հանդերձ նուագարանօք», բայց դա չէր նրանց համար գլխավոր հատկանիշը:

Հայրենիների և նվագարանների առնչության մասին ևս հատուկ բնութայն ունի Մ. Արեղյանը, փաստարկված մեր մատենագիրների հարուստ վկայություններով: Նա նույնիսկ փորձել է որոշել գուսանների օգտագործած երաժշտական գործիքների տեսակները¹¹:

Հայրենիների, որպես գուսանական ստեղծագործությունների մասին մեծարժեք մի այլ վկայություն էլ կա. այն պահպանված է այսպիսի խորագրով. «Հայրենիք սիրոյ վերայ, ասացեալ ի աշրֆներուն»¹², որին հաջորդում է հայրենիների մի ընդարձակ շարք:

Ավելորդ կլիներ փաստարկել, թե ինչպես «աշուղներ» բառի տակ կարելի է հասկանալ գուսաններին կամ ընդհակառակը, նայած, թե խոսքը պատմական որ ժամանակաշրջանին է վերաբերում:

¹⁰ Նշվ. աշխ. էջ 13:

¹¹ Մ. Արեղյան, Երկեր, Բ, Երևան, 1967, էջ 192—203:

¹² «Անահիտ», Փարիզ, 1932, Գ տարի, № 1—2, էջ 31—39:

Այժմ՝ անտօնի կոչումի մասին, որով ևս բնութագրվել են հայրենիները՝ միջնադարում, ինչպես վկայում է սիրո տաղարանի կազմողը: Այդ հարցին նույնպես անդրադարձել է նաև Մ. Արեղյանը և քաղմահարուստ փաստերով համոզել նրանց նույնությունը: Իր ստումնասիրության մեջ նա այդ մասը զետեղել է «Հայրենների հարատևությունը և անտունիներ» խորագրի տակ¹³: Մ. Արեղյանից առաջ ու հետո էլ այդ իրողությունը նկատել են ուրիշ մասնագետներ, սովորաբար հանգելով նույն եզրակացությունը: Մ. Արեղյանը մի այլ առիթով անտունիների և հայրենիների մասին իր հետազոտությունների արդյունքն ամփոփել է այսպիսի տողերով. «Անտունիները, ուրեմն, ուրիշ բան չեն, բայց եթե բերանացի ապրած և մինչև մեր օրերը հասած, հարկավ, որոշ փոփոխություններ, վերամշակություններ ու զարգացում կրած, հին հայրենիներ, այլև այս վերջինների արվեստով ու նմանողությունամբ, և նույն բանաստեղծական շափով, բայց մեծ մասամբ անհանգ, հորինված նորերը»¹⁴: Այս ձեռք եզրահանգումը այսօր կարող է լոկ մասնակի խմբագրման ենթարկվել այնքանով, որքանով ըստ սիրո տաղարանը կազմողի, հայրենիներն անտունի են կոչվել նաև միջնադարում, գեթ 16—17-րդ դարերում: Մեզ հայտնի է այս իրողությունն ապացուցող մի ուրիշ փաստ ևս: Քիլիսի տաղարան կոչված հայտնի ժողովածուում հայրենիների մի շարք կոչվում է «Այլ բան հայրենիք անտունի ասացեալ»¹⁵:

Հայրենիների մյուս առանձնահատկությունը, որ նշել են թե՛ միջնադարյան բնավող տաղարան կազմողը, և թե՛ Մ. Արեղյանը, վերաբերում է նրանց «և՛ անյարմարականք, և՛ յարմարականք» բնութագրականին: Խոսքն, անշուշտ, ոչ թե ձևական կողմին է վերաբերում, այլ բովանդակությանը: Տաղարան կազմողը նման միտք չի հայտնում միջնադարյան բանաստեղծների գործերի մասին. նա այդպես է բնութագրում լոկ հայրենիները: Ըստ էության, նա «անյարմարականք» ասելով նկատի ունի հույժ աշխարհիկ,

¹³ Մ. Արեղյան, Երկեր, Բ, 1967, էջ 222—229:

¹⁴ Մ. Արեղյան, Գուսանական ժողովրդական տաղեր, Երևան, 1940, էջ 15:

¹⁵ Այդ տաղարանի լուսանկարները շնորհակալությամբ ստացել ենք մեծարգո դոկտ. Ա. Տ. Ղազարյանից (Հայկա): Բուն տաղարանը ըստ նույն բանասերի նամակով սված բացատրության, պատկանելիս է եղել մի տիկնոջ, որը հետո Հալեպից տեղափոխվել է Ամերիկա (Արգենտինա): Ցանկալի կլինի գրտնել այդ մեծարժեք տաղարանի հետքը և փրկել այն պատահականություններից:

խիստ բաց և գրավոր դպրութեան մեջ հարմար շահամարված մշտ-
քերը, հասկացութիւնները, պատկերները, որոնցով լեցուն են
հայրենները: Այսինքն, այն ամենը, հատկապես ինչի համար միջ-
նադարյան հոգևոր գաղափարախոսանքի կողմից հալածվում էին
և՛ հայրենները, և՛ գուսանները: Մ. Աբեղյանն իր հանդամանակից
հետադոտութեան մեջ խորանում է նաև այս հարցի ներսը, նման
երգերի և երգիչների մասին գրելով. «Մորձի ճերմակ ծոցը նրանց
տաճարն էր, ծծերը վառ կանթեղը կամ սաղմոսարանը, կամ ուխ-
տատեղը (ըխտախաչեր), իրենք այդ տաճարի ժամկոչը կամ լու-
սարարը, որ խունկ ու մոմով լուսավոր էին պահում այն, կամ
սարկավազն ու արեղան, որ ազոթք ու աղաչանք էին անում, խոս-
տովանում սպիտակ ծծերին, մինչև արժանանում էին «Ազամա
գրախտին» — մորձի գրկին»¹⁶:

Եվ այս ամենն է, ահա, այն «անյարմարականք»-ը, որ նշել
է սիրո առաջին տաղարան կազմողը: Համեմատելով այս բնութա-
գրականը միջնադարյան հոգևոր հայրերի և որոշ մատենագիրների
բնութագրութիւնների հետ («պիղծ», «վաւաշ», «գիւտկան» և
այլն), տեսնում ենք, թե որքան առաջադիմական լայնախոհու-
թյամբ է խնդրին մոտեցել մեր անանուն հեղինակը: Չմտանանք,
որ նա այդպես է որակում հայրենների լոկ մի մասը, իսկ մյուսը
կոչում է «յարմարականք», մինչդեռ հոգևոր հայրերի կողմից
մերժվել են բոլոր հայրեններն ու նրանց տարածող գուսաններն
առհասարակ:

Վերևում հիշված փաստերը միաժամանակ խոսում են նաև
հայրենների հնութեան մասին:

Եթե 16—17-րդ դարերի գործիչը դրանք համարում է նվազա-
րանով երգվող գուսանական անանուն երգեր, ապա հենց դրանով
նա հայրենների հնութիւնը կապում է ավելի վաղ ժամանակների
հետ, քան այդ դարերն են: Միանգամայն իրավացի է Մ. Աբեղյանը
նաև այս հարցում, երբ հայրենների ծաղկման բուն շրջանը տես-
նում է 10—14-րդ դարերում: Այդ են ապացուցում նաև հետագա-
յում ի հայտ եկած ուրիշ փաստեր¹⁷:

Մնում է այստեղ խոսել մի հարցի մասին ևս, որն անշուշտ
է սիրո առաջին տաղարանի և Մ. Աբեղյանի հայացքների հետ:

Նոսքը՝ հայրենները ժողովրդական ստեղծագործութիւններ համա-
րելու մասին է:

Միջին դարերում առհասարակ գոյութիւն չեն ունեցել ժող-
վրդական երգեր, ժողովրդական բանահյուսութիւն և նման այլ
հասկացութիւնները, շնայած համապատասխան ստեղծագործու-
թիւններ կային: Նմանների մասին խոսք լինելիս հին հեղինակ-
ները գտնում էին առանձին դարձվածքներ, մատնացույց անելու
հասկանալի եղանակներ, որոնցով ճանաչելի էին դառնում նաև
այդ ստեղծագործութիւնները: Նրանք մերթ գուսանական էին հա-
մարում դրանք, մերթ վրայասանականք, մերթ գոեհկականք, մերթ
«ասացեալք յառաջնոց» և այլն: Այդ պատճառով էլ բուն ժողովրդ-
ական, գուսանական, գուսանա-ժողովրդական ստեղծագործու-
թիւնները ձեռագրերում համապատասխան ճիշտ բնութագրական-
ներ չեն ստացել, որով և դժվարացրել են նրանց ուսումնասիրու-
թյան գործը:

Հայրենների մասին, ինչպես տեսանք, ձեռագրերում կան
որոշակի տվյալներ, որոնցով նրանք կապվում են գուսանների
անունների հետ, իսկ դրանով էլ՝ նաև ժողովրդական ստեղծագոր-
ծութիւնների, որովհետև այդ երգիչները և՛ ստեղծագործողներ էին,
և՛ ժողովրդական ստեղծագործութիւնների տարածողներ:

Մ. Աբեղյանն իր հետադոտութիւնների մեջ հայրենները հա-
մարում է գուսանական ժողովրդական ստեղծագործութիւններ,
ցույց տալով, որ նրանք նախապես ստեղծվել են գուսանների կող-
մից և աստիճանաբար բռնել ժողովրդականացման ուղին:

Այս առումով էլ սիրո տաղարանի կազմողն ու Մ. Աբեղյանն
ընդհանուր եզրեր ունեն:

Մեր կարծիքով, այս խնդիրը դեռ պետք է ավելի քան հանգա-
մանորեն մշակվի, որովհետև ոչ բոլոր հայրեններն են ժողովրդ-
ականացման նույն աստիճանին հասել: Նրանց մեջ կան այն-
պիսիները, որոնք գրի են առնվել և փոխանցվել գրավոր ճանա-
պարհով դեռևս էական փոփոխութեան չենթարկված և ընդհակա-
ռակը, նաև այնպիսիները, որոնք այնքան են ժողովրդականացել,
որ վեր են ածվել իսկական ժողովրդական երգերի: Մենք այդպիսի
երգերի մի ամբողջ փունջ ենք հրատարակել 1956 թվականին,
որոնցով դժբախտաբար Մ. Աբեղյանը չէր գրադվել¹⁸: Դրանք իս-

16 Մ. Աբեղյան, Երկեր, Բ, Երևան, 1967, էջ 218:

17 Համապատասխան փաստերի մի մասի վերաբերյալ մենք խոսել ենք
«Պատմա-բանասիրական հանդես»-ի 1952, № 2-ում:

18 Ան. Մնացականյան, Հայկական Միջնադարյան ժողովրդական երգեր,
Երևան, 1956, էջ 117—118, 119—120, 123, 124—125, 126—127, 139,
140, 141 և այլն: Տե՛ս նաև դրանց ծանոթագրութիւնները՝ գրքի վերջում:

կական հայրեններ են՝ ճոխացված կրկնակներով, ձայնարկություններով, կրկնումներով: Այդ ճոխացումների պատճառով արտաբնական բոլորովին աննկատ է մնում նրանց հայրենային ծագումը: Այս ինքնատիպ երգերի փունջը գրի է առնվել Ղրիմում 17-րդ դարի առաջին կեսին (ձեռ. №7709, գրի առնող՝ Խաչգոռու): Փամանակին դրանք օգտագործվել են որպես կնունքի, հարսանիքի երգեր և պարերգեր: Եվ ամենից առաջ այս երգախումբն է, որ անառարկելիորեն գուսանական հայրենները շղթայում է ժողովրդական երգերի հետ, փաստարկելով նրանց սերտ կապն ու առնչությունները:

Եվ եթե անցյալում լոկ հետազոտական եզրակացություններով ու հետազայի գրառումներով էինք փորձում փաստարկել այդ երևույթը, ապա այսօր ի դեմս սիրո առաջին տաղարանի, ունենք մի փայլուն ասպացույց ևս: Այստեղ հայրենների շարքում տեղ է տրված հայրենային ծագում ունեցող նման մի շարքի ևս, որով հայրեններն ու ժողովրդական այդ երգերը երևան են դալիս մի ամբողջական խմբավորման մեջ: Տաղարանը կազմողի գիտակցված և մտածված այդ քայլը թեպետ և առանձնապես չի բացատրված նախադրության մեջ, սակայն ինքնին շափաղանց ուշագրավ հանգամանք է:

Խոսքը վերաբերում է № 10208 ձեռագրում եղած հայրենների 8-րդ շարքին: Այն բաղկացած է երեք միավորից, որոնց սկզբնատողերն են.

- ա) Ի յայդ լեռներ ի վայր, ա՛յ...
- բ) Թէ թուխն էր առեր, ա՛յ...
- գ) Յայն առաջին դալեն, ա՛յ...

Դրանք երեքն էլ, այլ տարբերակներով, հայտնի են մեզ՝ Ղրիմում գրի առնված վերոհիշյալ շարքերի թվում¹⁹: Այսպիսով փաստորեն այս շարքի միջոցով Ղրիմում գրի առնված հայրենային ժողովրդական երգերի խումբը առնչվում է սիրո առաջին տաղարանի հայրենների հետ: Կարևորը ավելի դեպքում, ամենից առաջ, հենց այդ առնչությունն է, սակայն, պակաս կարևոր չէ նաև տաղարան կազմողի գիտակցական մոտեցումը ժողովրդական այդ երգերին: Երբ նրա սկզբունքով Ղրիմում գրի առնված շարքերից մեկը օրգանական ու հարադատ մաս է համարվել հայրենների

¹⁹ Անդ, էջ 139 (նաև 481—488), 141—147 (նաև 484, 492), 150—151, նաև (492—493):

շարքին, ապա բնականաբար այդպիսիք են համարվել նաև մյուս շարքերը:

Այսպիսով, գուսանական հայրենները և հայրենային ժողովրդական երգերը իրենց զարգացման և անցումային օղակներով դեռևս միջնադարում դիտվել են որպես միմյանց հարադատ երգախմբի անբաժանելի մասեր: Դա ինքնին խոսում է այն տեսությունների, որով Մ. Արեղյանը հայրենները կոչեց «գուսանական ժողովրդական երգեր»: Կրկնում ենք, որ այդ խնդիրը կարող է լրացուցիչ հետազոտության՝ հատկապես գուսանական և ժողովրդական ըմբռնումները տարրորոշելու և ըստ այդմ հայրենները ենթախմբավորելու:

Այսպես, ուրեմն, ի դեմս սիրո երգերի առաջին տաղարանի և նրա կազմողի, ունենք ոչ թե ժամանակակից հեղինակի, այլ միջնադարյան բանասեր-գրականագետի կարծիք հայրենների մասին: Ըստ նրա՝ հայրենները անհայտ ու անանուն բազմաթիվ գուսանների ստեղծագործություններ են, որոնք երգվել են նվազակցությամբ, կոչվել են նաև անտունի և իրենց ողջ էությունը տարբերվել սիրո երգեր գրող առաջին բանաստեղծների ստեղծագործություններից: Հիմնականում այդպիսիք են նաև Մ. Արեղյանի երկարատև հետազոտությունների արդյունքները, որոնք այսօր դառնում են միանգամայն անառարկելի:

Այս հենքի վրա նոր ուժ են ստանում միջնադարյան մյուս բոլոր այն տաղարանները, որոնց մեջ բուն հայրենները թեև կցկտուր խորագրերով, բայց հետևողականորեն համարվում են անհայտ երգիչների յուրատեսակ ստեղծագործություններ, երբեք չկասկածելով այս կամ այն հեղինակի, այդ թվում նաև նահապետ Քուչակի անվան հետ:

Այժմ ամփոփ գծերով ծանոթանանք սիրո երգերի առաջին տաղարանի ընդօրինակությունը:

№ 10208 ձեռագրի համապատասխան մասը (թերթ 118—183) բովանդակում է ընդհանուր ձեռագրի ամբողջական համարակալում ունեցող նյութերից ԽԱ.—ՃԺԴ միավորները՝ հետևյալ խմբաբաժանմամբ.

Ա մաս՝ ԽԲ—ՄԹ²⁰

Բ մաս՝ Կ—ՁԶ

Գ մաս՝ ՁԷ—ՃՊԴ

²⁰ ԽԱ համարը դուրս ենք թողնում, որովհետև այդ համարի նյութը՝ ընդհանուր «նախադրություն» է:

Ա. և Բ մասերը բովանդակում են բացառապես մեր միջնադարյան աշխարհիկ բանաստեղծների երգերից ընտրված նմուշները, որոնց հետ կապված մանրամասնությունների մեջ մտնելն առայժմ անհարկի ենք համարում:

Գ մասն սկսվում է 162 թերթից և ավարտվում 182 թերթով: Պրակակալման թվանշանները և հաշվումները ցույց են տալիս, որ այս մասի վերջից ընկած է մի ամբողջ պրակ (ԺԸ) և մի թերթ, ընդամենը՝ 13 թերթ: Քանի որ առկա վերջին թերթի (182) բովանդակած հայրենների շարքը վերջից պակասավոր է՝ թերթ ընկած լինելու պատճառով, ուստի հիմք կա կարծելու, թե պակասում են նաև հայրենների ուրիշ շարքեր: Առկա շարքերի ընդհանուր քանակը հավասար է 22-ի: Դա ինքնին մի բացառիկ թիվ է, որպիսին չկա հայրեններ բովանդակող և ոչ մի ձեռագրում²¹: Պատճառը հասկանալի է. միայն այդ ձեռագրի մեջ ընդօրինակված սիրո տաղարանի հեղինակն է, որ նպատակ է ունեցել կազմել սիրո երգերի հատուկ ժողովածու: Ուստի նա ի մի է խմբել հնարավորին շափ շատ հայրեններ, նրանց շարքերի թիվը հասցնելով շուրջ երեք տասնյակի, որոնց մի մասը, դժբախտաբար մեզ չի հասել:

Ինչպես վերևում տեսանք, սիրո առաջին տաղարան կազմողը մեծ բծախնդրությամբ իր տաղարանի մեջ կիրառել է տաղերի խումբավորում և հետևողականորեն կիրառել այն՝ իր տաղարան ստեղծելիս: Առաջին և երկրորդ խմբերում նրա սկզբունքների և ոչ մի բացատրության կարիք ունեցող վստիտում չենք նկատում: Հնարավոր է, որ այդտեղ հետագայում կատարված լինեն որոշ ներմուծումներ, արտածումներ և այլ փոփոխություններ, որոնք առկա վիճակով հակասություններ չեն ցուցաբերում:

Այս առումով որոշ բացատրության կարիք ունի երրորդ շարքը, որովհետև այստեղ երկու անգամ խախտված են ինչպես հայ-

²¹ Այսպես ասելով մենք նկատի ունենք ոչ միայն Մաշտոցի անվան Մատենադարանի համապատասխան ձեռագրերը, այլև արտասահմանում պահպանվողները: Վերջիններիս մասին բավարար տեղեկություններ ունենք (հայրենների համապատասխան բոլոր շարքերի առաջումով հանդերձ) մեծաթղ բանասերներ Զ. Քյուրտյանի (Ամերիկա), Ա. Տ. Ղազարյանի (Հալեպ), Վ. Հովհաննիսյանի (Վենետիկ), Զ. Պերպերյանի (Փարիզ), Ն. Ակիմյանի և Զ. Ոսկյանի (Վիեննա), Լ. Մինասյանի (Իրան) և ուրիշների սիրալիք վերաբերմունքի շնորհիվ, որոնց և հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունները: Հայրենների այդ բոլոր շարքերը պատրաստում ենք առանձին հատորով տպագրության:

րենների շարքերի կանոնավոր շղթան, այնպես էլ կազմողի սկզբունքները: Առաջին խախտումը կատարված է հայրենների առաջին շարքից անմիջապես հետո, ուր զետեղված են այլ բնույթի 5 երգեր, իսկ երկրորդ անգամ՝ հայրենների 20-րդ շարքից անմիջապես հետո՝ մեկ ոտանավորի ներմուծմամբ:

Խնդրի հստակ պատկերացման նպատակով օգտակար ենք համարում նախ մեջ բերել հայրենների բոլոր շարքերի սկզբնատողերի հաջորդական ցանկը՝ պատշաճ ծանոթագրություններով:

1. Չէ. Իմ աղվոր, բարակ ու երկան... 162 ա—164 ա
Մանր.— Այստեղ շարքն ընդհատվում է հետևյալ բանաստեղծություններով. ա) «Ծս կանգիմ...» (Պետրոս, 164 ա—165 բ), բ) «Քո սէրտ իմ սրտիս...» (անանուն, 165 բ—166 բ), գ) «Հագէր ես սէրասէր...» (անանուն, 166 բ—167 ա), դ) «Առաւօտուն կելնես...» (անանուն, 167 ա—167 բ), ե) «Սէրքն սիրով պիտի...» (Մկրտիչ, 167 բ—169 ա): Դրանք դրված են ՉԸ—ՂԲ համարների տակ:

2. ՂԳ. Այս ծով. անիկուն գիշերս... 169 ա—169 բ
3. ՂԴ. [Ք] ան ի բզպահրի հատակ ես... 169 բ—170 բ
4. ՂԵ. Գիշերս ի լեռանց բարձանց... 170 բ—171 բ
5. ՂԶ. Գեմ շեմ Յուդայի ձևած... 171 բ
6. ՂԷ. Սրտիկս է եղեր դալէմ... 171 բ—172 բ
7. ՂԸ. Գիշերս ես ի քուն էի... 172 բ—173 ա
8. ՂԹ. Ի լայտ լեռնէն ի վայր... 173 ա—174 ա
9. ՃԱ. Ամ, ինչ լինե՞ամ գերիս... 175 ա—175 բ
10. ՃԱ. Ամ, ինչ լինե՞ամ գերիս... 175 ա—175 բ
11. ՃԲ. Երեստ է կարմիր ու լան, իմ տուն... 175 բ—177 ա
12. ՃԳ. Քալայ, կարմրվոր աղջիկ... 177 ա—177 բ
13. ՃԴ. Թէ սէրքն գրնով լինի... 177 բ—178 ա
14. ՃԵ. Քան գկամար քո ունեքտ ի վեր... 178 ա—178 բ
15. ՃԶ. Խօշ եար, քեզ լալով սէլամ... 178 բ—179 ա
16. ՃԷ. Այս աստընվորիս վերա... 179 ա—179 բ
17. ՃԸ. Կարմիր ի խալիտակ երես... 179 բ
18. ՃԹ. Չիմ եարն ի գնալ տեսա... 180 ա
19. ՃԺ. Այ իմ խորտիկ եարուկ... 180 ա—180 բ
20. ՃԺԱ. Դուն ծառ ես նարնգենի... 180 բ—181 ա

Մանր. Այստեղ շարքն ընդհատվում է «Աշերս ի լաց է արտասուով» (անանուն, 181 ա բ) երգով՝ դրված ՃԺԲ համարի տակ:

21. ՃԺԳ. Իմ կարն ու բոլոր նուպա... 181 ք—182 ա

22. ՃԺԳ. Ես տրդա ու դուն տղա... 182 ա—182 ք

Մանոթ. Այստեղ շարքն ընդհատվում է, ինչպես նաև համապատասխան բաժինը՝ ձեռագրից 13 թերթ պոկված լինելու պատճառով:

Հայրենիների տաղաշարքի մեջ գտնվող վերոհիշյալ 6 (5+1) երգերի հետագայում ընդօրինակությունների ժամանակ ներմուծված լինելը կարելի է ապացուցել մի շարք փաստերով: Հիշենք դրանցից կարևորները:

Ինչպես տեսանք, սիրո տաղարան կազմողը մշակել է այնպիսի սկզբունք, որի համաձայն «յայտնի անուամբ» հեղինակների գործերը զետեղել է կամ առաջին կամ երկրորդ խմբում՝ նայած այդ գործերի բնույթին: Իսկ երրորդ խմբի մեջ մուծել է լուրջ անհայտ հեղինակների այն գործերը, որոնք կոչվել են անտօսի, երգվել են նվագարանների օգտագործմամբ և իրենցից ներկայացնում են հայրենիների շարքեր: Եվ ահա, հակառակ այս սկզբունքների և նրանց հետևողական կիրառման, այդ տաղարանի քննվող ընդօրինակությունների մեջ հայրենիների շարքում երևան են գալիս այնպիսի երգեր, որոնք պատկանում են երկրորդ խմբին, որովհետև դրանք սիրո երգեր են՝ գրված այս կամ այն բանաստեղծի կողմից: Նրանցից երկուսի հեղինակները (Պետրոս, Մկրտիչ) նույնիսկ հայտնի են և՛ խորագրերից, և՛ վերջին տներից: Ինչ վերաբերում է մյուս երգերին, ապա դրանք ևս, չնայած զուրկ են հեղինակների անուններից, սակայն բոլոր տվյալներն ունեն զետեղվելու մյուս խմբերում, ուր, ինչպես ցույց տվինք, կան նաև հեղինակազուրկ այդպիսի երգեր:

Յուրյց տրված երգերի մուտքը հայրենիների շարքի մեջ հետագայի գործ պիտի համարել նաև հետևյալ պատճառով. նրանք համարյա բոլորը, բացի մեկից, գտնվում են հայրենիների տաղաշարքերի սկզբի մասում, ընկած առաջին շարքից անմիջապես հետո: Հնարավոր է, որ այդ երգերը սկզբնապես կազմված լինեն երկրորդ խմբի վերջին շարքը և մեխանիկորեն կամ թերթերի խառնրվածության պատճառով հետագայում կցված լինեն հաջորդ (երրորդ) երգախմբի սկզբից: Այս դեպքում խանգարող պարագա է հանդիսանում հայրենիների առաջին շարքը, որովհետև նրանից հետո են զետեղված այդ 5 երգերը: Կնշանակի հայրենիների նախկին կարգն էլ նույն եղանակով մասնակիորեն խախտվել է, և արդի առաջին շարքը ուրիշ տեղից է տեղափոխվել այդտեղ: Այս հավա-

նական կարծիքը ընդունելի կլիներ, եթե ունենայինք դրա օգտին խոսող հավաստի փաստ: Բարեբախտաբար որոնումներն ի հայտ են բերում նաև այդպիսի ամուր հիմքեր:

Պարզվում է, որ սիրո անդրանիկ տաղարանից ընդօրինակություն են կատարել նաև ուրիշ գրիչներ, որոնց ճյուղերից մեկը պահպանված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 9597 ձեռագրում: Այստեղ սիրո տաղարանից պահպանված է միայն հայրենիների բաժինը՝ այն էլ ոչ լրիվ: Այսուհանդերձ պահպանված մասն իր շարքերի հերթականությամբ համապատասխանում է № 10208 ձեռագրին՝ որոշ տարբերություններով: Ուշագրավն այն է, որ այստեղ՝ № 9597 ձեռագրում՝ № 10208 ձեռագրում առաջին տեղը գրավող հայրենիների շարքը գրավում է 12-րդ տեղը և մնացածի հաջորդականությունը՝ նույնն է: Պարզ է, որ դրանցից մեկն ու մեկի մեջ առկա է խախտում: Եվ քանի որ, վերևում տրված բացատրությամբ, կասկածելի է № 10208 ձեռագրում եղած հաջորդականությունը, ուստի ճիշտ է № 9597 ձեռագրի շարքերի բնթացքը: Ուշագրավ է նաև այն, որ այստեղ (№ 9597) հայրենիների շարքի մեջ չկան վերոհիշյալ 6 ներմուծված տաղերից և ոչ մեկը:

Ահա № 9597 ձեռագրում պահպանված հայրենիների շարքերի սկզբնատողերի հաջորդական ցանկը.

1. Այս ծով, անիհուն գիշերիս... 120 ա—120 ք
2. Ես փողնէս ի վար կու գի... 120 ք—122 ք
3. Ամ, ի՞նչ լինեամ գերիմ... 122 ք—126 ա
4. Երեստ է կարմիր ու լան... 126 ա—128 ք
5. Գիշերս ևս ի դուրս ելա... 128 ք—129 ա
6. Կանչեմ, ալանի կանչեմ... 129 ա—130 ք
7. Քալա՛, կարմրրով աղջիկ... 130 ք—131 ք
8. Թէ սէրն գինով լինի... 131 ք—132 ա
9. Քան կամար նման քո ուներդ... 132 ա—135 ա
10. Կարմիր և իսպիտակ երես... 135 ա—135 ք
11. Զիմ եարն ի գնալ տեսայ... 135 ք—136 ա
12. Իմ աղւոր, բարակ՛ւ երկան... 136 ա—140 ք
13. Ա՛յ իմ խորոտիկ եարուկ... 140 ա—140 ք
14. Դու նման ես ծառ նարընճենի... 152 ա—153 ք
15. Փնճիկ ըռեհան ես դու... 216 ա—217 ա

Եզրակացությունը պարզ է. № 10208 ձեռագրի հայրենիների շարքի մեջ նկատվող երկու խախտումներն էլ կապ չունեն սիրո առաջին տաղարան ստեղծողի սկզբունքների և նրա կատարած

խմբավորման հետ: Գրանք կամ հետազայի ընդօրինակութունների ժամանակ են ներմուծվել կամ երկրորդ մասի վերջից են մեխանիկորեն կցվել երրորդ մասի սկզբին: Երկու դեպքում էլ գրիչները չեն նկատել կամ լրիվ չեն ըմբռնել սիրո տաղարանի խմբաբաժանումների նորութունները:

Այժմ մի քանի խոսք՝ № 9597 ձեռագրի հայրենիների մասին: Այս ձեռագիրն էլ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի «նորարանակներից» է: Այն անցյալում պատկանելիս է եղել Ղալաթիայի ազգային Մատենադարանին և հանգամանորեն նկարագրված է համապատասխան ձեռագրերի ցուցակում:²²

Ձեռագիրը զուրկ է գրչութան պարագաների մասին տեղեկութուններ տվող հիշատակարաններից: Գրվել է 18-րդ դարի առաջին քառորդում, բայց 1706 թվականից հետո, որովհետև բովանդակում է այդ թվականին գրված ստեղծագործություն:

Հարց է առաջանում. արդյոք № 9597 ձեռագրի հայրենիները չեն ընդօրինակել № 10208-ից՝ վերահիշյալ տարբերութուններով: Ուսումնասիրութունը թույլ է տալիս ասելու ո՛չ: Համոզվելու համար բերենք մի փաստ: № 10208 ձեռագրում «Երեսդ է կարմիր ու լան, իմ տուն» տողով սկսվող շարքի վերջին մասում գրիչը թողել է 3 տողի տեղ՝ նախագաղափարի այդ մասի անվերծանելիութան պատճառով: Եթե № 9597 ձեռագիրն արտագրված լիներ № 10208-ից, ապա այստեղ էլ պիտի երեք տողի համար տեղ թողներու Այստեղ, սակայն, ոչ միայն նման բաց չկա, այլև լրիվ է համապատասխան հատվածը: Կնշանակի, № 9597 ձեռագիրն ընդօրինակվել է մի այլ նախագաղափարից: Ահա համապատասխան քննադիրը, որտեղ փակագծի մեջ առնված սկզբի 3 տողերը վերցնում ենք № 9597 ձեռագրից, որովհետև № 10208-ում չկան, իսկ մնացածները՝ № 10208-ից:

[Գիշերս ես ի դուրս ելա,
Շատ աստղունք ու բարկ լուսնկա,
Մէկիկ մի դարիպ կտրիճ]
Գունէ-դուռ ընկեր կու դողա.
Հարանով մ'աստուծոյ սիրուն
Իւր կղպած դուռն կու բանա.
— Արեկ, որ վրենդ ծոցս առնեմ,
Մինչ որ քո կապան շորանա...

²² Բարզեն ամրակից կաթողիկոս, «Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային Մատենադարանին հայոց», Անթիլիաս, 1961, էջ 881—904:

Այս փաստը միաժամանակ հիմք է տալիս մտածելու, որ սիրո երգերի առաջին տաղարանում նշված 3 տողերը չեն պակասել, որից էլ այն լրիվ փոխանցվել է № 9597-ի նախագաղափարին: Կնշանակի, № 10208 ձեռագիրն արտագրված է ոչ թե սիրո տաղարանից անմիջապես, այլ միջնորդաբար, այլապես այդ 3 տողերը չէին պակասի:

№№ 10208 և 9597 ձեռագրերի շարքերի մեջ կա նկատելի մի տարբերութուն ևս: № 10208 ձեռագրի 22 շարքերի դիմաց այստեղ ունենք 15 շարք, որոնցից սկզբի 13-ը մի ամբողջութամբ են ներկայացված, իսկ վերջին երկուսն արտագրված են առանձին-առանձին, այլ երգերի միջև: Քանի որ այս վերջիններիցս մեկը («Այ իմ խորտիկ եարուկ») նույնպես պատկանում է ընդհանուր շարքախմբին, ինչպես ցույց է տալիս № 10208 ձեռագիրը (տե՛ս ՃԺ երգը), ուստի պիտի ենթադրել, որ № 10208-ի շարքն այս առումով ավելի ամբողջական է: Բացի դրանից, հիմք է ստացվում մտածելու, թե վերջին շարքն էլ («Փնձիկ ըռհհան ես դու...») սիրո անդրանիկ տաղարանի հայրենիներից է: Այսպիսով № 9597 ձեռագիրը բերում է ևս մի շարք՝ լրացնելու վաղեմի պատկերը:

Նույն ձեռագիրն ունի մի ուրիշ նոր շարք էլ («Կանչեմ, ալանի կանչեմ»), որը նույնպես այդպիսի իրողութուն է ենթադրել տալիս:

Քանի որ № 10208 ձեռագրի հայրենիների շարափունջն էլ վերջից թերի է, ուստի այդ երկու շարքի մասին արված ենթադրութունն ավելի քան հավանական է դառնում: Ըստ այդմ, ունենում ենք սիրո առաջին տաղարանում եղած հայրենիներից պահպանված ոչ թե 22, այլ 24 շարք:

№ № 10208 և 9597 ձեռագրերի հայրենիներն շարքերի քանակային հաշիվներն ունեն նաև այլ տարբերութուններ: № 9597-ում պակասում են № 10208-ի 3—8 և 21—22-րդ շարքերը: Իսկ մատնացույց է անում բուն տաղարանի և այդ ձեռագրի միջև գեթ մի քանի միջնորդ օղակներ: Մի այլ տարբերութուն էլ այն է, որ № 10208-ում գտնվող 14—16-րդ հայրենիների 3 շարքերը № 9597-ում միացված են որպես 9-րդ շարք, իսկ № 10208-ի 10-րդ շարքը տրոհված է 2 մասի՝ որպես № 9597 ձեռագրի 4—5-րդ շարքեր: Ըստ այդմ № 10208 ձեռագրի հայրենիների շարքերի հաջորդականութունը № 9597-ի համեմատությամբ ունի հետևյալ պատկերը. 12 (1), 1 (2), 2 (9), 3 (10), 4—5 (11), 7 (12), 8 (13), 9 (14—16), 10 (17), 11 (18), 13 (19), 14 (20): Այստեղ փակագծից առաջ՝

№ 10208-ի շարքահամարաներն են, իսկ փակագծերում՝ № 9597 ձևագրերը:

Անկախ այս բոլոր տարբերություններից, որոնք մայր բնագրից ելնող ընդօրինակությունների ճշուղավորման արդյունք են, №№ 10208 և 9597 ձևագրերի հայրենների շարքերը առայժմ մեզ հայտնի այն եղակի ընդօրինակություններն են, որոնք օգնում են պատկերացում կազմելու հայերեն սիրո առաջին տաղարանի և նրա մեջ եղած հայրենների շարքերի քանակի ու հաջորդականության մասին: Պետք է նկատել սակայն, որ առանց № 10208 ձևագրի, № 9597 ձևագրերը, միայնակ վերցրած, երբեք էլ միտք չէր տա այդ տաղարանի երբեմնի գոյության մասին մտածելու, որովհետև շունի համապատասխան այն որոշակի ցուցումները (նախադրություն, խմբարաժանում՝ խորագրերով և նշումներով), որոնք կան № 10208 ձևագրում: Ընդհակառակը, № 9597 ձևագրերը կազմված է այն հին տաղարանների ակզրուքով, որոնք կոչվում էին «տաղարան հոգոյ և մարմնոյ»: Ահա համապատասխան տողերը, որոնք հենց ժողովածուի ընդհանուր խորագիրն են կազմում, «Տաղարան, այսինքն, երգեցմունք զանազանք քաղցրալուրք և համեղագոյնք շարադրեցեալք ի զանազանից բանաստեղծից, ի խրախճանս մանկանց Սիօնի, ի փառս ամենամեծին Աստուծոյ, բաժանեցեալ յերկուս հատորս, այսինքն, ի հոգևորս և ի մարմնաորս: Առաջին հատոր առ Աստուած և առ սուրբս և առ օգուտս հոգոյ և առ քինութեանց: Իսկ երկրորդ հատոր վասն ուրախութեանց մարմնական՝ զանազան օրինակաւ շարագրեցեալ: Հաւաքեցեալ մանաւանդ զբաղցրանսն և զհամեղագոյնսն և վաղեմի շարադրութիւնսն՝ ի փառս ամենամեծին աստուծոյ...» (թերթ 1 ա):

Ինքը՝ № 10208 տաղարանն էլ, ըստ էության, այդպիսին է, որովհետև վերն է և՛ հոգևոր, և՛ մարմնավոր երգերով. այստեղ բարեբախտությունն այն է, որ պատահաբար, համարյա նույնությամբ, գրիչն ընդօրինակել է սիրո տաղարանն այնպես, ինչպես եղել է նախագաղափարում:

Հենց այս երկու վկաները, №№ 10208 և 9597 ձևագրերը ցույց են տալիս, որ հայկական միջնադարը գեոուս չէր հանդուրժում սիրո երգերի ամբողջական և առանձին ժողովածուներ, որքան էլ որ նրանք պատճառաբանված և վարպետորեն խմբավորված լինեին: Ուստի անանուն բանասեր-գրականագետի առաջին փորձը, որ խոշոր երևույթ էր 16—17-րդ դարերի համար, աստիճանաբար զիջում է իր տեղը նորից «հոգոյ և մարմնոյ» տաղարաններին:

Ամփոփենք:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 10208 ձևագիրը բացառիկ արժեք ունի հատկապես իր 118—183-րդ թերթերի ընդգրկումով: Ըստ էության, դա՛ 16—17-րդ դարերում, առաջին անգամ, հատուկ ծրագրով ստեղծված սիրո երգերի անդրանիկ ժողովածուի ընդօրինակությունն է: Բուն ժողովածուն այժմ կորած է և սույն ընդօրինակությունը բավարար պատկերացում է տալիս նրա մասին: Խնդրին մասամբ օգնում է նաև Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 9597 տաղարանն՝ իր հայրենների 15 շարքերով, որոնք նույնպես գալիս են վերոհիշյալ կորած ժողովածուից: Այդպիսի ժողովածուի գոյության մասին ցարդ ոչ մի տեղեկություն չի եղել:

Պարզվում է, որ 16—17-րդ դարերում ոմն բանիմաց բանասեր է ստեղծել սիրո երգերի այդ ժողովածուն և նրա «նախադրության» մեջ փաստարկել առհասարակ նման ժողովածուներ ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Այդ «նախադրությունը» մեզ հայտնի գրականագիտական-տեսական բնույթի այն առաջին թոթովանքն է, որի հեղինակը ոչ միայն ճիմնավորում է սիրո երգերի ժողովածուներ ունենալու պահանջն ու հնարավորությունը, այլև հմտորեն ընտրում, խմբավորում է նյութերը և սետղծում է այդ ժողովածուն:

Դա ինքնին աննախընթաց և ուշագրավ երևույթ է մեր միջնադարյան քնարերգության պատմության մեջ:

Անանուն մտավորականի այդ ջանքերը մեզ համար բացառիկ նշանակություն ունեն նաև մի այլ առումով: Այդ նա է, որ առաջին անգամ փորձել է ի մի հավաքել հայրենների իրեն հասու շարքերը (22-ից ավելի) և տալ նրանց մասին վերին աստիճանի ուշագրավ տեղեկություններ: Այսպես, օրինակ, նա հայրենները դուրս է դնում միջնադարյան բանաստեղծների ստեղծագործությունների խմբերից, դրանք դիտելով որպես անհայտ հեղինակների գործեր: Ըստ նրա, հայրենները տարբերվում են նշված բանաստեղծների երգերից և՛ բովանդակությամբ, և՛ լեզվով: Նրանք տարբերվում են նաև իրենց օգտագործման եղանակով, որովհետև երգվել են «հանդերձ նուագարանօք»: Իսկ դա հայրենները կապում է գուսանների արվեստի հետ: Բացառիկ նշանակություն ունի նաև այն տեղեկությունը, որի համաձայն միջնադարում հայրենները կոչվելիս են եղել նաև «անտօնի» անունով:

Այս ամենը միասին գալիս են անհերքելի կերպով համոզելու այն տեսության ճշմարտությունը, որ մշակեց Մ. Աբեղյանը՝ հայրենները (անտունիները) համարելով գուսանա-ժողովրդականերգեր: Արդ նույն ճշմարտությունն են փաստարկում նաև միջնադարյան մյուս բոլոր ձեռագրերը՝ յուրաքանչյուրը յուրովի հերքելով հայրենների վիթխարի ու հին ժառանգությունը 16-րդ դարի մի հեղինակի անվան հետ կապելու ոմանց ապարդյուն ճիգերը: Նոր հիմքեր են ստեղծվում հայրենների ծաղկման ժամանակը 10—14-րդ դարերում ցույց տալու համար, որի գիտական հիմնավորումը նույնպես տրված է Մ. Աբեղյանի կողմից:

Սույն հոդվածը տպագրության ընթացքի մեջ էր, երբ լույս տեսավ Երևանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի «Գիտական աշխատություններ» հատորը (1968, № 1), ուր ընդարձակ տեղ է հատկացված Ա. Ղուկասյանի «Հայրենները անհատական ստեղծագործություններ են» շարադրանքին (էջ 313—376): Հեղինակի նպատակն է հերքել Մ. Աբեղյանի տեսակետը և փաստարկել հակառակը: Բայց նա փոխանակ մտնելու բուն խնդրի մեջ, այսինքն, ցույց տալու, որ հայրենները ոչ թե 10—14-րդ դարերի ստեղծագործություններ են, այլ՝ 16-րդ դարի երգիչ Ն. Քուչակի, երկար ու ձիգ պտտվում է լոկ հարցի շուրջբոլոր: Մինչդեռ իսկական բանասերի համար բավական կլինեն գեթ մի վստահելի փաստ, ձեռագրական մի նոր ու հավաստի վկայություն, որպիսին չկա ու, ինչպես տեսանք, չի էլ կարող լինել: Ցավալի է, որ խմբագրությունը շնայած ինքն էլ «համաձայն չէ հոդվածում եղած քննադատական միջաբան կարծիքների հետ» (էջ 313), այդքան մեծ տեղ է հատկացրել այդ ջուրձեծուքին, որն իտպառ չի համապատասխանում արդի բանասիրության ոգուն: Այդ եղանակով կարելի է հատորներ գրել, բայց ոչինչ չապացուցել:

ՌԱՅԱԹՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ ԱՐԵՎԵԼ-
ՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 16—18-ՐԴ ԴԴ. ԵՎ ԵՎ ԵՎ ՍՈՒԼԹԱՆ
ՀՈՒՍԵՅՆԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

Հ. Գ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

16—18-րդ դդ. պատմողական սկզբնաղբյուրներում, ինչպես նաև գիվանական-պաշտոնական վավերագրերում, Արևելյան Հայաստանի աշխատավոր գյուղացիության՝ ռայաթների իրավական ազատության կամ ընդհակառակը՝ հողին ամրացված լինելու մասին որոշակի հիշատակություններ չկան: Ուստի, ուսումնասիրողները մոտ, մինչև օրս, այդ հարցի վերաբերյալ վերջնական տեսակետ գոյություն չունի:

Հայտնի է, որ սեֆյան Իրանում չկային ճորտատիրական այնպիսի հարաբերություններ, ինչպիսիք նույն ժամանակներում և հետագայում գոյություն էին ունեցել վրաստանում և նախառեֆորմյան Ռուսաստանում: Նշված է հատկապես, որ Արևելյան Հայաստանի այն շրջաններում, որոնք 16—18-րդ դդ. մտնում էին վրացական վալիությունների կազմի մեջ, գյուղացիների առցիալ-իրավական վիճակը արմատապես տարբերվում էր հարևան Չոխուր-Սա՛ղի (Արարատյան երկիր) և Ղարաբաղի (Սյունիք-Արցախ) բեկլարբեկություններում ապրող ռայաթների վիճակից: Այդ վայրերին վերաբերող վավերագրերից բավական պարզ երևում է, որ գյուղացիներն այնտեղ գտնվում էին ճորտային վիճակում և առուծախի էին ենթարկվում կամ նվիրվում էին վանքերին: Հողի վաճառքին կամ նվիրատվությանը վերաբերող արձանագրություններում առաջին հերթին խոսվում էր ճորտ շինականների և ապա միայն նրանց տների, հողերի, ջրի, արոտավայրերի և մյուս ստացվածքների վաճառքի մասին:

Սանահնի վանքի «Քյոթուգի» մեջ պահպանվել են այդ կարգի քաղմաթիվ փաստաթղթեր: Այսպես օրինակ 1660—1670 թթ.

վերաբերող մի արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Կամաւն ամենազարին յաստուծոյ ես Զալ-բեկի որդի Գասպարս, իմ որդի Գօգիս, Բերաւս, Բեժիս, Խաւսիս մեր կամաւ և յօժարութեամբ մեր ընդովս մեր Ունակա ծիլ շինական Շիխու Մխիթարին, Ակոբն, Խէշիկն ծախեցինք վերայ Սարգիս պարոն-տէրին, իրենց տեղովն, իրենց հողովն, իրենց ջրովն թէ պահէզատեղ, թե այգու տեղ, թե հորսագահ իր արօտգահովն, թէ սար թե ձոր ամեն ծախեցինք ի վերայ Սարգիս պարոն-տէրին: Պարոն տէրն գնեց, վախճ արավ Սանահնա սուրբ Աստուածածնին»¹

Ինչպես տեսնում ենք այստեղ ձորտ գյուղացիները իրենց մշակած հողերի և ամբողջ ունեցվածքի հետ վաճառվում են վանքի վանահայր Սարգիս եպիսկոպոսին և ի վերջո վակֆ են տրվում վանքին:

Նման երևույթ սակայն չի նկատվում այս վայրերի անմիջական հարեաններ հանդիսացող Արարատյան երկրում և Սյունյաց ու Արցախի մերձակա շրջաններում: Մուլքերի առուծախին և նվիրատվությանը վերաբերող արձանագրություններում և կալվածագրերում հիշատակվում են սեփականության ենթակա ամեն ինչ, բացի հողագործ ունեւորներից: Գյուղերը վաճառվում էին իրենց ճրտոր սահմաններով և իրավունքներով, ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից վայրերով, օգտագործվող և չօգտագործվող, մշակված և անմշակ հողերով, հանդերով, արոտավայրերով և խոտհարքներով, ոչխարների արոտատեղերով և կովերի ու ձիերի կայաններով լեռներով ու բլուրներով, այրերով ու ապաստարաններով, դաշտերով և մարգագետիններով, ջրհորներով, շրջակա հողերով և ստորերկրյա անցքերով, ջաղացատեղերով և այգետեղերով, քարերով և ծառերով, առուներով, ակունքներով և ջրանցքներով, երեխաների խաղատեղերով և ծերունիների ու արատանիների հավաքատեղիներով, կից և անջատ, ներքին և արտաքին ամեն ինչով և այն ամեն բանով, որ գտնվում է հիշյալ սահմանների մեջ և ենթակա է վաճառման դրամով»: Նշվում էր նաև, որ սեփականացման ենթակա չեն միայն «շարխաթական բացառությունները՝ մզկիթներ, գերեզմանոցներ, ճանապարհներ և անցուղիներ ինչպես նաև եկեղեցաբարտկան հողերը»²: Կալվածագրերում

¹ Մատենադարան, ձեռ. 3031, էջ 208ա—208 բ, տե՛ս նաև էջ 186 բ, 187ա—187 բ, 188 բ. 201 բ, 203 բ, 204 բ, 206 ա:

² «Մատենադարանի պարսկ. վավերագրերը», II, կալվածագրեր, պրակ Ա, կազմեց՝ Հ. Գ. Փափազյան, Երևան, 1968, վավ. 4, նաև վավ. 5, 7, 9, 13 և այլն:

ոչ մի խոսք չկար սակայն այդ հողերը մշակող հողագործ ունեւորների մասին: Պատճառն այն էր, որ համայնքի անդամ հողագործ գյուղացին մոռուցվածական շարխաթական իրավունքով ազատ էր համարվում: Նրա կախումը կալվածատիրոջից իրավականորեն արտահայտվում էր օգտագործվող հողերից ստացվող արդյունքի որոշ մասի հատուցումով գյուղի սեփականատիրոջը:

Նշված է սակայն, որ կալվածատիրոջից անձնական կախման մեջ չլինելով հանդերձ ունեւորները ազատորեն շէին կարող մի տեղից մի այլ տեղ տեղափոխվել: Աղբյուրներում կան տվյալներ, որոնք վկայում են թե ինչպես շատ դեպքերում գյուղատերերը, մալիքներն ու թիւղարները կարողացել են պետական իշխանությունների օգնությամբ ետ բերել գյուղից փախած կամ իրենց համայնքը լքած ունեւորներին³:

Այդ հարկադրական վերադարձը որոշ ուսումնասիրողների կողմից դիտվել է որպես ճորտատիրական հարաբերությունների արտահայտություն: Պ. Հարությունյանը նույնիսկ մուլքատիրական գյուղերում բնակվող ունեւորներին անվանում է «ճորտ գյուղացիներ»⁴: Նման եզրակացություն համար, ինչպես ստորև կտեսնենք, բավարար հիմքեր չկան:

Առանձին գյուղերից հեռացած կամ ինչպես պարսկալեզու աղբյուրներում հաճախ հանդիպում է, «ցրված ունեւորներ» («ոռու-այա-յե մութաֆարիկե») հարկադիր վերադարձը իրենց նախկին բնակավայրը, անշուշտ որեւէ իրավական հիմք է ունեցել: Այդ հարցի վերաբերյալ ավելի որոշակի օրենսդրական տվյալներ կան իլխանական շրջանի պատմիչների, հատկապես՝ Ռաշիդ-էդ-դինի մոտ: Հարկային պարտավորություններով ունեւորների տվյալ վայրին ամբացված լինելու օրենքը պարզորոշ կերպով ձևակերպված է Ղազան-խանի յառլիղներում⁵:

Հենվելով այդ նյութերի վրա Ի. Պ. Պետրոշևսկին, Ա. Ա. Ալի-Չաղեն և իլխանական շրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրությամբ զբաղվող այլ մասնագետներ, նշում են, որ Ղազան-խանի օրոք զինվորականությանը որպես իկթա տրված մարզերի գյուղերում բնակվող ունեւորները, եթե

³ П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, М., 1954, стр. 36—38.

⁴ Նույն տեղում.

⁵ Фазлуллах Рашид-ад-дин, Джаши-ат-таварих, т. III, Баку, 1957, պարսկերեն բնագիր, էջ 514:

փորձեին թողնել՝ իրենց բնակավայրը և գնային ու բնակվեին այլ վայրում, մինչև 30 տարի ենթակա էին վերադարձման: Եթե իհարկե նրանք նոր վայրում արդեն չէին հաջողել գրանցվել հարկային դաֆթարներում: Միաժամանակ թուրք իկթադարներին կարգադրվում էր թույլ շտալ այլ վայրերից փախչող ռայաթներին գալ և բնակություն հաստատել. իրենց իկթայի սահմաններում գտնվող գյուղերում⁶:

Հետագա, ինչպես թուրքմենական այնպես նաև սեֆյան շրջանի սկզբնաղբյուրներում, թեև ռայաթների տվյալ հարկատու օբյեկտին ամրացված լինելու մասին իրավական ձևակերպումներ չկան, սակայն ինչպես վերը նշեցինք, ուսումնասիրողների կողմից վկայակոչված են ռայաթների բռնի վերադարձման առանձին փաստեր, որոնք հիմք են տալիս ենթադրելու, որ նույն օրենքը, ըստ տեղի և ժամանակի որոշ փոփոխությունների ենթարկվելով, ուժի մեջ է եղել նաև հետագա՝ 15—18-րդ դարերում:

Այս առումով ավելի ուշագրավ փաստեր են վկայակոչված Ի. Պ. Պետրուշևսկու «Ակնարկներ 16—19-րդ դարի սկզբի Ադրբեջանի և Հայաստանի ֆեոդալական հարաբերությունների պատմության» մենագրության մեջ: Թեև այդ փաստերի որոշ մասը, որ վերաբերում է ռազմական գործողությունների ընթացքում տեղի ունեցած մասսայական տեղահանություններին, կամ համաճարակների ժամանակ ռայաթների տեղից-տեղ տեղափոխումները արգելելուն⁷, թույլ են և ոչ համոզիչ, սակայն բերված այլ, թեև ոչ այնքան անմիջական օրինակները, մեծ մասամբ ցույց են տալիս, որ ռայաթները սեֆյան տիրապետության շրջանում ևս տեղափոխման ազատություն չեն ունեցել:

Սակայն ինչպես Ի. Պ. Պետրուշևսկին այնպես նաև Պ. Տ. Հարությունյանը շեշտում են, որ այդ հարցի վերաբերյալ որևէ պաշտոնական փաստաթուղթ, հրամանագիր կամ հրովարտակ իրենց չի հանդիպել և այլ ուսումնասիրողների կողմից ևս չի վկայակոչվել⁸: Ուստի նրանց եզրակացությունները հիմնված են

⁶ Али-Заде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, стр. 179, հմմտ. И. П. Петрушевский, Очерки по истории феод. отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв. Л., 1949, стр. 251.

⁷ И. П. Петрушевский, նշված աշխատությունը, էջ 252. П. Т. Арутюнян, նշված աշխ. էջ 37 և 38:

⁸ И. П. Петрушевский, նշված աշխատությունը, էջ 252, П. Т. Арутюнян, նշված աշխատությունը, էջ 37—38:

միայն պատմողական կամ մատենագրական աղբյուրների, մեծ մասամբ ոչ այնքան որոշակի տվյալների վրա, որոնք չեն կարող հարցին սարառիչ պատասխան տալ:

Ներկա հոդվածով ուսումնասիրողների ուշադրությանն է ներկայացվում 1710 թ. վերջին կամ 1711 թ. սկզբին Սեֆյան Շահ Սուլթան Հուսեյնի կողմից հրատարակված մի հրովարտակի բնագիրը, որտեղ բավական պարզ շարադրված է ռայաթների տվյալ հարկատու շրջանին ամրացված լինելու վերաբերյալ օրենքը⁹: Հրովարտակը մեզ է հասել բնագրով և ներկայումս պահվում է ՀՍՍՀ Մինիստրների Սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ— «Մատենադարանի» կաթողիկոսական դիվանում (թղթապանակ 1բ, վավ. 234):

Հրովարտակն հարաբարակված է ի պատասխան Թուման-Ենախջևանի Դարաշամբ գյուղի համայնքի կողմից ներկայացված խնդրագրի: Նրանք դիմել են Շահ Սուլթան-Հուսեյնին հայտնելով, որ քանի տարի առաջ իրենց գյուղից 15 ընտանիք հեռացել և բնակություն են հաստատել Աստապատ գյուղում: Չնայած դրան, հեռացողները իրենց պետական հարկերը (մալոջաթ, ջիզյա և այլ դիվանական պարտավորություններ) հատուցել են Դարաշամբի համայնքի միջոցով: Սակայն այդ տարին Աստապատի հարկերի կապալառուն (գաբիթը) արգելք է հարուցել և թույլ չի տվել, որ նրանք շարունակեն իրենց հարկերը նախկին ձևով վճարել: Դարաշամբի համայնքը խնդրում է շահին, որ կամ այդ 15 տնտեսությունը հասնող հարկերի բաժինը զեղչվի Դարաշամբից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարից և կամ կարգադրվի Չոխուր—Սա'դի (Երևան) բեկլարբեկին, որպեսզի վերջինս նրանց վերադարձնի իրենց նախկին բնակության վայրը:

Վկայակոչելով շիա օրենսդրության շեյխ-ուլ-խուլամների ու իմամների ֆեթվաների ամփոփումը հանդիսացող «Գերագույն խոսքի», ցրված հասարակություններին (ջամ'իյաթ-ե թաֆրիկե) վերաբերող հոդվածը, ըստ որի, իրենց բնակավայրը լքած ռայաթները մինչև 12 տարի ենթակա էին վերադարձման, շահը այս հրովարտակով կարգադրում է Չոխուր—Սա'դի բեկլարբեկին

⁹ Այս հրովարտակի մասին առաջին անգամ խոսել ենք 1954 թ. պաշտպանության ներկայացված «Ազրարային հարաբերությունները Երևանի խանության մեջ 17-րդ դարում» դիսերտացիոն աշխատության մեջ: Այդ մասին նշված է նաև աշխատության ավտոգրաֆիկատում (Ա. Դ. Սապազյան, Аграрные отношения в Ереванском ханстве в XVII веке, Ереван, 1954, стр. 23):

Աստապատ տեղափոխված այդ 15 ընտանիքներին նորից ետ վերադարձնել Գարաշամբ:

Ինչպես տեսնում ենք հրովարտակր տրված է առանձին դեպքի առնչությամբ, սակայն որքանով որ այնտեղ ամբողջությամբ մեջ է բերված ռայաթների տեղափոխությունը արգելող օրենքը, ապա այն կարելի է դիտել որպես 16—18-րդ դդ. սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության կնճռոտ հարցերից մեկի լուսաբանությանը օժանդակող կարևոր մի փաստաթուղթ:

Հիշյալ օրենքի կիրառությանը և նրանից բխող տնտեսական, տեխնիկական ու այլ բարդություններին ավելի մանրամասն անդրադարձել ենք Արևելյան Հայաստանի 16—17-րդ դդ. հողատիրության պատմությանը նվիրված և ներկայումս հրատարակության պատրաստող մենագրության մեջ: Այստեղ, սակայն, հարկ ենք համարում նշելու, որ այդ օրենքի առկայությամբ հանդերձ, որոշակի պայմաններում միշտ էլ տեղի էին ունենում հողագործ ռայաթների գյուղից-գյուղ տեղափոխություններ: «Ցրված» կամ «անջատված» ռայաթների մասին հիշատակություններ հանդիպում են ինչպես 14—15-րդ դդ., այնպես նաև 16—18-րդ և նույնիսկ 19-րդ դարի աղբյուրներում և դիվանական վավերագրերում: 17-րդ դարից հատկապես պահպանվել են Արարատյան երկրին և Սյունյաց աշխարհին վերաբերող մի քանի արժեքավոր վավերագրեր, որոնցով կալվածատերերը բողոքում են շահին կամ Ազերբայջանի վեզիրին, թիուղարների, պետական պաշտոնյաների ու զարթիթների կողմից բնակչության նկատմամբ կիրառվող ճնշումների ու հարստահարությունների դեմ: Այդ ճնշումների հետևանքով էր, որ «ռայաթները թողնում էին իրենց տունն ու տեղը և հեռանում, մեծ վնաս պատճառելով ոչ միայն կալվածատիրոջ, այլ նաև պետությանը»¹⁰:

Հրովարտակի բովանդակությունից դժվար չէ եզրակացնել, որ «Գերագույն խոսքի» այդ հոդվածը գործադրվում էր հատկապես այն դեպքերում, երբ ռայաթների տեղափոխությունները տարածայնություններ էին առաջացնում տարբեր գյուղական համայնքների միջև, և երբ բարդություններ էին առաջանում պետական հարկերի գանձման գործում: Պարզ և նաև, որ թեև առանձին բարենպաստ պայմաններում կամ երկուստեք շահավետ իրադրու-

¹⁰ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 1 դ, վավ. 376, թղթ. 2ա, վավ. 54, 69, 70ա 70բ, 70 գ, թղթ. 2բ, վավ. 107ա, 107բ և այլն:

թյան մեջ կարող էին տեղի ունենալ ռայաթների տեղափոխություններ, սակայն գոյություն ունեցող օրենքը միշտ էլ հնարավորություն էր տալիս կալվածատիրոջը և հատկապես թիուղարներին՝ հետապնդելու այն ռայաթներին, որոնք առանց ֆեոդալի կամ կալվածատիրոջ համաձայնության կփորձեին լքել իրենց համայնքը և հեռանալ նրանց տիրապետության տակ գտնվող գյուղերից:

Ստորև հրատարակում ենք հիշյալ հրովարտակի հայերեն թարգմանությունը, որոշ սոցիալական և հարկային տերմինների համառոտ բացատրությամբ, տալով նաև պարսկերեն բնագրի լուսանկարը:

Սեֆյան Շահ Սուլթան—Հուսեյնի հիշր. 1122 ք. զիկա'դա մսին (1710 ք. դեկտ. 22—1711 ք. հունվ. 20) հրատարակված հրովարտակը

(ՀՍՍՂ Մինիստրների սովետին արքեր Մաշտոցի անվան հին նեոագրերի ինստիտուտ—«Մատենադարան», Կարողիկոսական դիվան, բղբ. 1 ք. վավ. 234, բնագիր. մեծ, 44×18 սմ. գիր՝ շիֆասբե—նասրալիկ)

Նա է:

Իշխանությունն աստծունն է:

Շահ Սուլթան—Հուսեյնի կնիքը

Արքայական հրաման եղավ հետևյալի մասին.

Ներկայումս Քուման-ե Նախիջևանի¹ մահալներից Գարաշամբ[ը] գյուղի բրիստոնյա ռայաթները խնդրարկու եղան՝ հայտնելով, որ քանի տարի է ինչ վերոհիշյալ գյուղի ռայաթներից հետևյալ 15 ընտանիքները.

Եսայի	1	ընտանիք	Մարգիս	1	ընտանիք
Մարգար	1	»	Անանիա	1	»

¹ Նախիջևանի գավառն իր շրջակայքով այսպես սկսեց կոչվել իլխանական տիրապետության շրջանում: Երբ կայսրության ընդարձակ երկրամասերը ըստ այնտեղից հավաքագրվող ռազմիկների թվի բաժանված էին առանձին թումանների: «Քուման» մոնղոլերեն նշանակում է 10 000:

Մանգասա՞ր	1	ընտանիք	Թորոս	1	ընտանիք
Մարտիրոս	1	»	Հուսիկի որդիները	2	»
Անդրեաս	1	»	Բաբաջան	1	»
Հարութ	1	»	Պողո՞սի որդին	1	»
Առաքել	1	»	Վարդան	1	»

ցրվել են ու գնացել բնակություն են հաստատել հիշյալ մահալի Աստապատ գյուղում, որը թիուլ է նշանակված հասսե-յե Շարիֆի² կառավարչության ղուլամների³ յուզբաշի⁴, արքայի մերձավորներից Մուհամմադ—Իբրահիմ բեկին: Այս միջոցում, նրանք իրենց մալոջհաթը⁵, ջիզյան⁶ և դիվանական պարտավորությունները⁷ այնտեղում, հատուցում էին ըստ իրենց բաժնի: Իսկ այժմ հիշյալ գյուղի գաբիթը⁸ արգելք է հանդիսանում և չի թողնում, որ նրանք մալոջհաթը, ջիզյան և դիվանական պարտավորությունները հատուցեն իրենց (Դարաշամբի համայնքին):

Խնդրեցին որպեսզի Չուխուր—Սա՞դի⁹ բեկլարբեկիի անունով սրբազան հրովարտակ հրապարակվի և կարգադրվի որ հիշյալ համայնքին, որտեղ էլ որ նրանք բնակվելիս լինեն, գաղթեցնի և ուղարկի իրենց իսկական վայրը, որպեսզի հիշյալ մահալի մյուս

² Արքունի կալվածները, արհեստանոցներն ու գործատները կոչվում էին «խասսե-յե շարիֆի» (սրբազան խասսեր): Այդ հաստատությունը ուներ հատուկ կառավարչություն, որ կոչվում էր «սարքար-ե խասսե-յե շարիֆի»:

³ Շահի արքունի զվարդիայի զինվորներ:

⁴ Ադրբեջաններեն հարյուրասեր:

⁵ Պետական հիմնական ռենտա-հարկը, որ գանձվում էր բոլոր մշակելի հողերից, այգիներից, ջրաղացներից, ձիթհանքերից և այլ եկամտաբեր ստացվածքներից:

⁶ Ոչ մուսուլման ռայաթներից գանձվող գլխահարկ, որ կանխիկ դրամով գանձվում էր յուրաքանչյուր շափահաս աշխատունակ տղամարդուց:

⁷ «Հոկուկ-ե դիվանի» կամ «թաքալիֆ-ե դիվանի» ընդհանուր տերմինով էին կոչվում ռայաթների բազմազան պարտավորությունները պետության նկատմամբ:

⁸ «Ձաբիթ» էին կոչվում պետական հարկերի կապալառուները, որոնք նախապես որոշ գումար մտծելով պետական գանձարանը, իրավունք էին ստանում տվյալ հարկատու օբյեկտի հարկերը գանձելու:

⁹ Արարատյան երկիրն այսպես սկսեց կոչվել 14-րդ դարի վերջերին և 15-րդ դարի սկզբներին այնտեղ իշխող Ամիր Սա՞դի անունով «Չուխուր-Սա՞դ» նշանակում է «Սա՞դի փոս», հայկական աղբյուրներում՝ «Սահաթա փոս» կամ «Երկիրն Սահաթա»:

հայ ռայաթների կարգով, սրանք ևս կատարեն իրենց մութալաջ-ջեհաթն¹⁰ ու դիվանական պարտավորությունները:

Ազբբեայջանի ավարեջեի¹¹ կառավարչությունից հաստատեցին, որ Թուման-ե Նախջեանի Դարաշամ [բ] գյուղի մալոջհաթը, որոշակի գումարով մատյանում ի մի է բերված և հատկացված է ղոռչիների¹² և այլոց համեսալեին¹³:

Իսկ անջատված հասարկության վերաբերյալ, ըստ «Գերագույն խոսքի»¹⁴ որոշված է, որ եթե որեէ վայրի հողագործ մուսուլման ռայաթները, որոնք անջատվելով գնում են բնակություն հաստատում այլ վայրում և այդ վայրում մալի ու դիվանական պարտավորությունների ենթակա որեէ բան չեն ունենում, և այդ անջատումից դեռևս տասներկու տարի անցած չի լինում, պարտավոր են վերադառնալ իրենց նախկին բնակության և վարուցանքի վայրը, մյուս ընկերների հետ միասին իրենց պարտավորությունները կատարելու: Իսկ եթե տասներկու տարին անցած լինի, ոչ ոք իրավունք չունի նրանց այդ վայրից տեղափոխելու իրենց նախկին [բնակա]վայրը: Իսկ մահալների հողագործ հայ ռայաթների, ցեղերի և արբաբների մասին «Գերագույն խոսք» նկատի չի առնված: Դրա համար էլ կարգադրեցինք, որպեսզի Դարաշամ[բ]ում բնակվող և վարուցանքով զբաղվող այն հայ ռայաթները, որոնք այդ վայրից հեռացել և գնացել բնակություն են հաստատել այլ վայրում, այդ տեղից քոչեն և գան նախկին բնակավայրը՝ մյուս ընկերների հետ միասին, այդ վայրի ներքո կատարելու իրենց, մալի և ջիզյայի պարտավորությունները:

¹⁰ Ընդհանուր հարկային տերմին է, որի տակ սովորաբար հասկացվում էին մեծ մասամբ կանխիկ դրամով գանձվող հարկերը:

¹¹ Պետական հարկերի զլխավոր հաշվապահություն: Ավարեջեի հաշվապահական մատյանները կոչվում էին «զավթար-ե ավարեջե», որոնց մեջ մանրամասն հաշվամասն էին ենթարկված յուրաքանչյուր հարկատու օբյեկտից ստացվող հարկերը:

¹² Թագավորական հեծյալ զվարդիայի զինվոր:

¹³ Նշանակում է «ամենամյա», Դա ոռճիկների հատուցման այն ձևն էր, ըստ որի զինվորականությունն ու պետական պաշտոնյաները իրավունք էին ստանում, ցնոր տնօրինություն, ամեն տարի նույն վայրի հարկերի հաշվից ստանալու իրենց ոռճիկները:

¹⁴ «Գերագույն կամ բարձրագույն խոսք» անվան տակ պետք է հասկանալ մուսուլման բարձրաստիճան հոգևորականության՝ շեյխու-ու-խուլամների, իմամների, մուֆթիների և օրենսգետ մուշտեհիդների կողմից տարբեր ժամանակներում տրված վճիռներով կամ ֆեթվաներով սահմանված և զործադրության հանձնարարված օրենքները:

Այդ գործում պատշաճ օժանդակություն ցույց տալու և որևէ մեկի կողմից ընդդիմություն թույլ չտալու պարտավորությունը դրվում է Չուխուր—Սադի բարձրաստիճան բեկլարբեկի վրա, որպեսզի [վերջինս] հատուկ մեկին նշանակի, որը գնա և ստուգելուց հետո հիշյալ ցրված համայնքին գաղթեցնի ու բերի իրենց նախկին բնակավայրը:

Եվ թող այս համարեն իրենց պարտականությունը:

Գրվեց 1122 թ. զիկադա ամսին. (1710 թ. դեկտ. 22—1711 թ. հունվար 20):

կրկնում է նաև Մ. Զուլայանը⁴: Ուրեմն, այս պատկերացմամբ Մ 1496 ձեռագրի հեղինակը 17-րդ դարի անձնավորությունն է: Ավելի վաղ, իր մի աշխատության մեջ Հ. Նաջարյանը թեև որոշակի ոչինչ չի ասում հեղինակի ժամանակի մասին, բայց ձեռագրից նրա մեջբերված մի շարք վկայությունները մատուցված են այնպես, որ ընթերցողը եզրակացնում է, որ նա ևս վերոհիշյալ կարծիքին է⁵: Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակ կազմողները հեղինակի ժամանակի մասին արդարացիորեն ոչինչ չեն նշում, իսկ ձեռագրի գրչությունը դնում են 18-րդ դարում⁶:

Ձեռագրի հեղինակի ժամանակի մասին արտահայտած այդ կարծիքները ճիշտ չեն: Քանի որ սույն ձեռագրի պարունակած նյութերը խիստ ուշագրավ են և հեղինակի ժամանակի մասին հետազայում էլ կարող են կրկնվել այսպիսի թյուրիմացություններ, ուստի այստեղ կքննենք նշված ձեռագրի քովանդակության, հեղինակի և նրա ժամանակի հարցերը:

Ձեռագիրն ունի «Պատմութիւն Օսմանցոց» վերնագիրը (էջ 1ա): Այս աշխատությունը բաղկացած է 13 գլխից, որոնք հեղինակը անվանում է «գիրք»: Բացառությամբ երկրորդից և երրորդից, մնացած գրքերն ունեն իրենց վերնագրերը⁷, օրինակ «Յիշատակք պատմութեանց ինքնակարութեան Օսմանցոց. գիրք առաջին» (էջ 1ա), «Յիշատակք պատմականք զարքայից Օսմանցոց, գիրք շորորդ» (էջ 86ա), «Յաղագս յիշատակի պատմութեանց կայսերացն Օսմանցոցն, գիրք հինգերորդ» (էջ 113ա), «Յիշատակարան և պատմութիւն թագաւորացն թուրքաց յամէն Քրիստոսի ՌՇՀԴ (1574). գիրք ութներորդ» (էջ 206 բ) և այլն: Իսկ վերջին՝ 13-րդ գիրքը վերնագրված է «Յիշատակարանք պատմականք զարքայիցն Օսմանցոց. գիրք երեքտասաներորդ և վերջին» (էջ 312 ա): «Եւ վերջին» արտահայտությունը ցույց է տա-

լիս, որ ձեռագրում շարադրված նյութը ավարտվում է 13-րդ գրքով, հետևապես այս աշխատությունը մեզ հասել է լրիվ:

Առաջին գրքի 1 ա—6 ա էջերը հանդիսանում են աշխատության Առաջաբանը: Այստեղ հեղինակը համառոտակի խոսում է թուրքերի էթնոգենեզի մասին, ստուգաբանում «թուրք» բառը, համառոտակի նշում նրանց տիրապետության սահմանները, խոսում թուրքերի կրոնի և ազգագրական որոշ նյութերի (հանդերձանքի) մասին: Այս շարադրում է աշխատությունը գրելու դրդապատճառները:

Աշխատությունը սկսվում է Օսման I-ից՝ 13-րդ դարի վերջից և ավարտվում Իբրահիմ I-ի շրջանով՝ 1646 թ.:

Աշխատության ժամանակագրական հենքը հանդիսանում է սուլթանների հաջորդական կարգը և առանձին գրքերում սուլթանների գործունեությունը տարբեր շափով է լուսաբանված: Այս առումով հետաքրքիր են 1-ին, 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ գրքերը: 1-ին և 11-րդ գրքերում խոսվում է մի քանի սուլթանների մասին, օրինակ առաջին գրքում գրում է Օսման I-ի, Ուրխանի, Սուլեյմանի⁸, Մուրատ I-ի, Բայազիդի, Օսման II⁹, Մուսայի¹⁰, Մահմեդ I-ի մասին, 11-րդ գրքում՝ Օսման III Մուստաֆայի և Մուրադ IV-ի մասին: Այս երկու գրքերում նյութը շարադրված է առանձին ենթավերնագրերի տակ, որոնց համար օգտագործել է սուլթանների անունները, օրինակ՝ Օսման, Ուրխան, Սուլեյման և այլն: Իսկ մյուս դեպքում մի սուլթանի գործունեությունը լուսաբանված է մի քանի գրքերում, օրինակ, Սուլեյման I-ի ժամանակաշրջանի մասին գրում է 4-րդ, 5-րդ և 6-րդ գրքերում, իսկ նրա հաջորդ Սելիմ II-ի մասին՝ 7-րդ և 8-րդ գրքերում և այլն:

Աշխատության մեջ շարադրված հարցերը շատ հաճախ ներքին օրգանական կապ չունեն միմյանց հետ, դրանք սկզբնաղբյուրներից վերցրած և ժամանակագրական հաջորդականությամբ շարադրված փաստեր են: Այդ է պատճառը, որ այս գործը թեև բավական ընդարձակ է, այնուամենայնիվ կրում է ժամանակագրության բնույթ: Դրանում համոզվելու համար մի երկու օրինակ,

⁸ Այս սուլթանը, որ հանդիսանում էր Ուրխանի անդրանիկ որդին, չի նշված С. Лэнь—Пул-ի մոտ (տե՛ս Мусульманские династии, СПб, 1899, էջ 166):

⁹ և ¹⁰ Այս երկու սուլթանները ևս բացակայում են С. Лэнь—Пул-ի մոտ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 166):

¹¹ Սա պատմական գրականության մեջ ընդունված Օսման II է (1618—1622 թ.):

⁴ Մ. Կ. Զուլայան, Զայախների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966, էջ 95:

⁵ Հ. Ն. Նաջարյան, 16-րդ դարի սկզբի թուրք-իրանական պատերազմը և հայերի տարագրությունը, Երևան, 1959, էջ 8, ծանոթ. 1, էջ 15—16, 20, 64, ծանոթ. 3:

⁶ «Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի» հատ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Երևան, 1965, էջ 567:

⁷ Երկրորդ և երրորդ գրքերը վերնագիր չունեն, դրված է միայն գրքի հերթական համարը, այսպես «Գիրք երկրորդ» (էջ 31ա), «Գիրք երրորդ» (էջ 57բ):

1622—1625 թթ. միջոցում հեղինակը տեղեկացնում է կազակների և թուրքերի մի կռիվը, ուր նկարագրում է կազակների նավերը: Գրանից հետո 1626 թ. տակ նշում է Կ. Պոլսում տեղի ունեցած մի դժգոհության և հայերից 5 վաճառականների գլխատման մասին: Այնուհետև նշում նոր դավադրությունների, կաշառակերությունների և բռնագրավումների մասին¹², իսկ 1628 թ. դարձյալ կազակների մի սոսպատակության մասին և այլն:

Աշխատությունը ներկայացնում է գրեթե Օսմանյան թուրքերի վարած պատերազմների ամբողջ պատմությունը՝ կապված մեծ մասամբ Եվրոպայում և Ասիայում կատարված նրանց նվաճումների հետ: Ահա այս առնչությամբ էլ հեղինակը տալիս է հետաքրքիր տեղեկություններ թուրքերի կողմից նվաճված կամ նվաճման նշանախեց դարձած ժողովուրդների մասին, ընդ որում, այդ տեղեկությունները չեն վերաբերում միայն պատերազմական գործողություններին կամ դիվանագիտական բանազնացություններին, այլև ավելի հին դեպքերի կամ երկրի բնական պայմաններին և ազգագրական առանձին հարցերի: Այս բնույթի մանրամասն տեղեկություններ կան հունգարների, լեհերի, ուկրաինացիների, ռուսների, մոլդավների և այլ ժողովուրդների, ինչպես նաև վենետիկի հանրապետության, Հռոմի պապերի և իր՝ թուրքիայի ներքին կյանքի մասին:

Այդ տեղեկությունները շատ հաճախ տրված են այնպիսի մանրամասներով, երբեմն կենցաղային այնպիսի մանրուքներով, որ թվում է թե հեղինակն իր նկարագրած դեպքերին ոչ միայն ժամանակակից է, այլև ականատես: Ահա նման տեղեկություններից մի քանիսը.

1. Իբրահիմ I-ի մասին նա գրում է. «Իպրահիմս այս էր արի Հ (70) ամեայ, սակայն սպողամարմին և տկարամիտ, որ զի յերկար կապանացն լքեալ և տկարացեալ էր և անյարմար կառավարութեան:... Իպրահիմն էր կարճահասակ, շեշոտ երես և կզային, սակաւահեր, թխամորթ, հերքն փշանման, նիհար և յար տրտում. և էր դիւալուկ՝ անկանէր իբրև զմեռեալ և փրփրայր... ոչ կարէր նստիլ ի ձի, զի անկանէր յերկիր, լկեալ ի դիւէն և զի բնաւ ոչ էր կրթեալ նստիլ ի ձի, վասն որոյ խորհէին զնա նախ վարժել. զայս ամենայն առնէր վեղիրն»¹³:

2. Խոսելով 1520/21 թվերին խաչակրաց արշավանք կազմակերպող ումն Քովմաս արքեպիսկոպոսի մասին, հեղինակը գրում է. «Քովմաս արհիեպիսկոպոսն Ստրոփոնիայու... զոր ստացաւ ի տասներորդ լէօնէ զխաչակրութիւն լիակատար ներողութեան այնոցիկ, որք գնային ի պատերազմն սուրբ, հաւաքեաց զբազում գրամս ի հաւատացելոցն, սակայն ոչ առանց օգտի ինքեան. դիմեցին առաւել նախանձայոյզքն և այլք սակս ազահութեան, այսինքն ըղձիւ աւար առման...: Քառասուն հազար մարդիկը գումարեցան ի մէջ միոյ ամսոյ, ըստ մեծի մասին զիւղականք և գոեհիկք, որք թոյլատուութեամբ ազնուականացն թողեալ զվարելն զարտորայս դիմէին առ բանակն, բայց տրտնջէին ի խստութեանէ տեսրց, ուստի կշտամբեաց զնոսա, այսինքն զազնուականս, վասն նեղելոյ զոսմիկս»¹⁴:

3. «Արդարեւ ոչ զարհուրեալ սասանէի եթէ միայն ժողովուրդը կամ քահանայք ևս ուրանային զՔրիստոս, այլ պապանձի լեզու իմ և չկարեմ արտաբերել, որպէս եպիսկոպոսք ոչ կարացին վասն յուսոյ արքայութեան և ախրոյն Քրիստոսի հեղու զարինս իրեանց: Դիցուք թէ զինուորքն թուրքաց իցեն երեք հարիւր հազարք, մեք աստ ի քրիստոնէութեան յարգանդում սնուցանեմք հինգ հարիւր հազար արեղայս կամ վանականս, որք կարեն և աղօթիւք շիշուցանեն զբարկութիւնն աստուծոյ, որ ի վերայ մեղաց և անօրէնութեանց մերոց և կարեն սուր ի ձեռին ընկճել զանրարտաւանութիւնն թուրքաց և յետս ընկենուլ զլուծ ծառայութեան նոցին ի պարանոցէ հաւատացելոցն»¹⁵:

Եվ այսպէս տասնյակ վկայություններ:

Ինչպես երևում է աշխատության ուսումնասիրությունից, հեղինակը օգտվել է բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներից: Թե ինչ աղբյուրներ է օգտագործել նա, հանվանե չի նշում, սակայն տարբեր առիթներով և ընդհանուր ձևով հեղինակը հիշում է իր օգտագործած աղբյուրների մասին:

Ներածականում նշելով 800 տարվա՝ 6—13-րդ դարերի եղելությունների մասին, հեղինակը գրում է. «Վաստակեալք աբարին գրիչն, այսինքն ծանրագոյն պատմիչք հեղինակաց. մեզ չէ փոյք գրել կամ նշանակել, այսինքն պարզապէս և զանազանաբար սակս ծանուցանելոյ ճառել, այլ բաւական է միայն յօնօք առնել

12 էջ 291 ք—294ա:

13 էջ 312 ք:

14 էջ 73 ա:

15 էջ 168 ք:

համառոտաբար զսարաս և զկարգ ժամանականացն և կարևոր ճանաչմանց մինչև ցամաք փրկութեան զամս ՌՅ (1300)...¹⁶» (ընդգծումն ամենուր մերն է—Վ. Հ.):

Մի այլ դեպքում ամփոփ նշելով 1453 թվականի Կ. Պոլսի անկումը, դարձյալ գրում է. «...Վասն որոյ եթէ կամիցէր ոք առնել զլայնածաւալ պատմութիւնն իրաց, ապաքէն լինէր կարի երկար, իսկ մեք աստանօր փախչիմք ի ձանձրութենէ ընթերցողաց, գոլով բաւական գիտել միայն համառոտաբար զիրս պատահեալս ժամանակաւ, ուստի միայն արտահանեմք զծուծն կամ զգայացութիւնն...»¹⁷:

Խոսելով Ուրխանի որդի Սուլեյմանի մասին, որն ըստ հեղինակի թագավորել է 1348—1350 թթ. ¹⁸. գրում է. «Սա զի աւագ էր ծննդեամբ կամ անդրանիկ, նստաւ յաթոռ թագաւորութեան յաջորդ հօրն իւրոյ և եղև եր[ր]որդ ինքնակալն Օսմանցոց ըստ բանի հեղինակացն յունաց պատմողացն զայցանէ, տարբերին ի միմեանց պատմիչ հեղինակքն այլազեաց ի պատմելն զկեանս, զվարս նաև զմահն Սիւրէյմանիս այսորիկ...»¹⁹:

Խոսելով 1580 թ. խաղաղության դաշինք կնքելու նպատակով Կ. Պոլիս եկած պարսկական մի դեսպանության մասին, գրում է. «Գային ի հաստատել զքանի մի ամ զանց առնելն կամ ի բաց թողուլն զտալն զպատերազմ միմեանց, զոր տաճկեվար մեյլ ասեն և իդալիաներէն թրէկվայ, այս ի կախ պահել զգէնս»²⁰:

Մի դեպքի կապակցութեամբ գործածում է թուրքերեն ասացվածք «Ես տէվլէթ պաշայ, ես գուզկուն լէշէ»²¹: Մի այլ տեղ հեղինակը թվելով Ուկրաինայի բնական հարստութիւնները և բարեմասնութիւնները, ավելացնում է. «Արդ՝ զայսց պատմութեանց լիակատարն ընթեռնելի է ի գիրս բալատինաց»²²:

¹⁶ էջ 6 ա:

¹⁷ էջ 29 ա:

¹⁸ «Յամի Քրիստոսի ՌՅԽԸ (1348) մեռաւ Օսխանն յետ ԻԱ (21) ամ թագաւորելոյն, ծերացաւ հասակաւ, այլ ոչ և սրտի...: Եթող սա զերկուս զաւակս՝ զՍիւլեյման և զՄուրատ» (էջ 8 ա): Այս Սուլեյմանը «գործէ ասեն պատմիչքն յունաց, զամս երկուս միայն թագաւորեալ: (էջ 8 ք):

¹⁹ էջ 8 ա:

²⁰ էջ 223 ք:

²¹ էջ 264 ք:

²² էջ 284: Տե՛ս նաև Օվիդոսի արքորի հետ կապված պատմութիւնը և Օվիդոսի քաղաքի մասին եղած տեղեկութիւնը 302-րդ ա էջում:

Այս բոլոր մեջբերումներից կարող ենք եզրակացնել, որ հեղինակը իմացել է հունարեն, լատիներեն, իտալերեն, թուրքերեն, գուցե և այլ լեզուներ:

Հեղինակը սոսկ բանաբաղ չէ, օգտագործած նյութի նկատմամբ նա երբեմն հանդես է բերում քննադատական վերաբերմունք, թեև այդ դեպքերն իրենից հեռու են մի քանի հարյուր տարով: Մրամիտ դիտողութիւններով, ժողովրդական ասացվածքներով և պատկերավոր արտահայտութիւններով հեղինակը համեմում է իր շարադրանքը: Աչքի է ընկնում հեղինակի հարուստ կենսափորձը և իր առջև դրված նյութին քաջածանոթ լինելը, օրինակ թուրքերը որոշ աշխատանք տանելով Վոլգա և Դոն գետերը ջրանցքով միացնելու միտումով, հայտարարում են, թե այդ արվում է առևտրական նպատակներով՝ Պարսկաստան գնացող վաճառականների ճանապարհը կարճացնելու համար, սակայն հեղինակը այդ վարկածը համարելով կեղծ, գրում է. «... Ստոյգն է, զի դիրացուցանիցէին և բանայցէին զհանապարհ նաւելոյ ի Սեա ծովուն ի Սպիտակ (իմա Միջերկրական —Վ. Հ.) կամ Կասբից ծովն և ևս ապա սակս դիրաւ տիրապետելոյ զծովափեայս Մօսկովու և թաթարաց և Պարսից և անտի դիրացուցանել զառումն այնմիկ, որ ընդ ցամաքու դժուարագոյն լինի»²³:

Շատ տիպական է բնութագրված թուրքական տիրապետութիւնը և ենիչերիների էութիւնը. «Ամենայն ապրանք թուրքացն բռնութեամբ է և անիրաւութեամբ, ուստի փաշայքն պարարտանան կար զօրութեամբ քրիստոնէից և հրէից, իսկ թագաւորն զիրանայ ընչիւք փաշայիցն, զոր օրինակ, առուքն լնուն և առատացուցանեն զգետս, իսկ գետքն հուսկ յետոյ իջանեն ի ծովն և կորուսանեն զգոլն ևս իւրեանց և զհամբաւ ջրոյն ևս»²⁴: Թուրքերը «բնաւ ոչ ախորժէն լուել ի պատերազմ. վասն որոյ երբ ոչ ոմնին զպատերազմ, պատերազմին ի միջի իւրեանց: Արդ՝ թագաւորութիւնքն նման են ահագին գետոց, որ շարժմամբ պահպանեալք լինին, զի արգելումն ջրոց է ապականութիւն նոցին. զի եթէ շարժի՝ ընծայէ զմեծամեծ ձկունս, ապա թէ ոչ՝ բերէ զգորտս. վասն այսորիկ սիրեն եէնիչերիք զպատերազմունս...»²⁵:

Նշելով մահամերձ Մուրատ IV-ի կեղծ բարեսրտութիւնը և ողորմածութիւնը դեպի աղքատները, հեղինակը նշում է. «Զայս

²³ էջ 213 ա:

²⁴ էջ 313 ք:

²⁵ էջ 57 ա, հմտ. նաև էջ 137 ար:

անել ըստ օրինակի սեղանաւորաց, վաշխառուաց, հացագործաց և ոսկերչաց, որք տան միով ձեռամբ, զոր գողանան երկու ձեռամբք, զոր անիրաւաբար յափշտակեն և աւազակաբար կողոպտեն՝ նուիրեն Աստուծոյ, վասն հոգւոցն ննչեցելոց, յորոց գարշի Աստուած»²⁶: Նույն Մուրատ IV-ի քրոջ ամուսին հալիլ փաշայի պաշտոնադրկման և նրանից 500.000 ոսկի բռնագրավելու մասին խոսելիս հեղինակը ավելացնում է. «Տես, որպէս արքայքն թողուն զպաշտօնեայս հարկանել և հիւթաւորիլ որպէս զսպունգ, և ապա քամեն զնա բռնցի և թողուն զնա ցամաք և դատարկ»²⁷: Իսկ սուլթանութեան կենտրոնում և այլուր վերջ շունեցող դավադրութիւնները, նենգութիւնները և կաշառակերութիւնները հիշելիս հեղինակը գրում է. «Թագաւորութիւնն թուրքաց է միշտ սպանդանոց»²⁸ կամ «Կոստանդնուպօլիս է շուկայ մի ուր վաճառեն և գնեն զգլուխս մարդկանց»²⁹:

Հեղինակը դժգոհում է քրիստոնյա իշխաններից, կշտամքում նրանց, որոնք չեն կարողանում միասնական կերպով հանդես գալ թուրքերի դեմ, վերջիններիս տիրապետութեան տակ հեծող քրիստոնյա ժողովուրդներին ազատագրելու համար: Ահա թե ինչ է գրում լեհերի և ռուսների միմյանց դեմ շարունակ պատերազմելու մասին. «Երբեմն երբեմն պատերազմին ի մէջ իւրեանց որպէս արքադար վասն միոյ հաւու, կռուին և վիրաւորեն զմիմեանս, այսպէս և սորա միոյ և եթ աւազանի ծնունդ և նոյնոյ մօր զաւակք՝ այս է սրբոյ եկեղեցւոյ. և սակայն զմիմեանց զաշս հանեն և ջանան ծծել զարիւնս. և այս ամենայն ի վերայ շորս կորեկի լինի»³⁰ Այնուհետև. «... անգութ և անխղճալի պատերազմ կամ հրդեհեալ բորբոքիւր մահաբեր մարտն ի մէջ երկուց ազգաց և իշխանութեանց, այսինքն Լեհացւոց և Մօսկոֆից, որք ի մէջ իւրեանց կազմելով զսպանդանոց բաժանելոյ զմիսն յոսկերաց միմեանց, տային զառիթ մեծի ուրախութեան թուրքաց»³¹: Թուրքերի համաջնասպարհակ տիրապետութեան ոչնչացումը հեղինակը տես-

նում է «ընդհանրական խաղաղութիւնն կամ հաշտութիւնն ամենայն քրիստոնէից ազգաց և թագաւորաց»³²:

Այսպիսով, այս մեջբերումներից երևում են հեղինակի ոչ միայն հակասուլթանական տրամադրութիւնները, այլև սուլթանական թուրքիայի անլուր ճնշման լծի տակ հեծող ժողովուրդների ազատագրման քաղաքական ծրագիրը՝ ստեղծել Եվրոպայի քրիստոնյա ժողովուրդների հակաթուրքական կռաւիցիա: Դա մի գաղափար էր, որը երկար ժամանակ իշխում էր քրիստոնյա ժողովուրդների մտայնութեան վրա ապարդյուն կերպով:

Այժմ հեղինակի ժամանակի մասին:

Այս աշխատութեան ժամանակագրական վերջին եզրը, ինչպես նշեցինք վերևում, 1646 թիվն է: Եվ ահա նշված տարեթիվի տակ հունգարական իշխան Ռակոցիի մասին հեղինակը գրում է, թե ինչպես «կործանեցին զտունն Ըռակոցին և որդին փախեալ ի թուրքաստան, բայց որ ինչ մնացեալն է, ապա յիւրում տեղւոջ պատմեսցուք»³³: Այստեղից ենթադրում ենք, որ հեղինակն ապրել է 1646 թ. հետո էլ, թե ինչքան՝ ցույց կտանք ներքևում: Երկրորդ հեղինակը Ռակոցիի մասին գրել է մի առանձին տեղ և կամ 1646 թվից հետո հեղինակը շարունակել է իր աշխատութեան երկրորդ մասը՝ մինչև իր ժամանակները: Մեզ հավանական է թվում վերջին ենթադրութիւնը, որովհետև հեղինակը, որի կյանքը հասնում է մինչև 18-րդ դարի վերջը և թերևս 19-րդ դարի սկիզբը, չէր կարող շատ մանրամասն գրել օսմանյան պատմութիւն և ավարտել 1646 թվով, ուր ամբողջականացված չէ նույնիսկ Իբրահիմ I-ի ժամանակաշրջանը: Մյուս կողմից՝ եթե կատարվել է հեղինակի խոստումը, նշանակում է այս աշխատութեան երկրորդ մասն առայժմ կորած է և կամ մեզ հայտնի չէ:

Աշխատութեան մեջ զարմանալի մանրամասնութեամբ և բանիմացութեամբ տրված է սուլթանների Կ. Պոլսի ապարանքների նկարագրութիւնը, ուր հեղինակը գրում է, թե այդ ապարանքները «երկրորդ Սիւլէյմանն հոյակապ և գերայածառ արար»³⁴: Հայտնի է, որ Սուլեյման II-ը իշխել է 1687—1691 թթ.³⁵, նշանակում է հեղինակի ժամանակի հարցը ետ է գալիս մինչև 17-րդ դարի վերջերը: Ավելին, այդ բաժնում հեղինակը, խոսելով սուլթանների

26 էջ 311 ա.

27 էջ 293 ա.

28 էջ 299 բ.

29 էջ 303 բ. Հրեա բժիշկներից մեկը թունավորում է Բայազեդ II-ին: Հեղինակը բժշկի վարմունքը այլաբանորեն բնութագրում է այսպես. «հաւատաց խեղճն թէ թաղելով զմատնին թաղի և մատնութիւնն» (էջ 57 ա):

30 էջ 321 բ.

31 էջ 212 ա.

32 էջ 168 բ.

33 էջ 328 բ.

34 էջ 313 ա.

35 С. Лэнь Пул. Мусульманские династии, էջ 166.

անձնական կյանքի ու ապրելակերպի մասին, գրում է. Երրորդ Սելիմն, որ էր արբեցող, առանց ժամանակի ուտէր»³⁶: Մեզ հայտնի է վերջինիս թագավորության տարիները՝ 1789—1807 թթ.³⁷: Ուրեմն հեղինակի ժամանակի հարցը որոշակիորեն և հաստատ կերպով ետ է գալիս մինչև նշված ժամանակամիջոցը (տարեթվերի միջև ընկած ժամանակը): Այսպիսով, մեր հեղինակի կյանքի վերջին եզրը հասնում է 18-րդ դարի վերջերը, գուցե և 19-րդ դարի սկզբները: Այստեղից էլ կարելի է հետևցնել, որ սույն աշխատությունը հեղինակը գրել է, կամ որ ավելի ձեռն կլինի ասել՝ ավարտել է 1789 թվականից հետո, մինչև 1807 թվականը:

Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ աշխատության մեջ հաճախ Կ. Պոլիս ժամանած որևէ դեսպանի մասին հեղինակը նշում է. «Եկնի Կ. Պոլիս»: Այս և այլ տվյալներ մեզ եզրակացնել են տալիս, որ հեղինակը ապրել ու գործել է Կ. Պոլսում³⁸:

Սակայն ով է այս աշխատության անհայտ հեղինակը:

Ունենալով այս տեղեկությունները մատենադարանի № 1496 ձեռագրի հեղինակի և նրա ժամանակի մասին, մտաբերեցինք Գեորգ դպիր Պալատցուն (Տեր—Հովհաննիսյան Գեորգ, ծնված 1737 թ., մահացած 1812 թ.³⁹), որը գործել է Կ. Պոլսում և մի քանի տեսանկյունով գրել օսմանյան թուրքերի պատմություն: Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում պահվող Գեորգ Պալատցու աշխատությունների ցանկը հրատարակվել է «Բազմալեզու»-ում⁴⁰: Այս երկու հեղինակները թեև ունեն ընդհանուր շոշա-

³⁶ էջ 315 ր:

³⁷ С. Лэнь Пул, Мусульманские династии, էջ 166:

³⁸ Ի դեպ նշենք, որ մեզ հետաքրքրող ձեռագրի վերջին՝ 329 ա էջում գտնվում է հետևյալ հիշատակագրությունը. «Յիշատակարան պատմութեան Օսմանցոյ նուիրեալ Ի Ստեփաննոսէ Խնդիրեան Փափազեանց ի գրատուն սրբոյ զահին էջմիածնի: Ընդ ձեռն. Տ. Տ. Մատթէոսի սրբազան կաթողիկոսի և ժայրագույն պատրիարքի ամենայն Հայոց: Ի 20-ն մայիսի 1859 ամի ի Կ. Պոլիս»: Իսկ 1 ա էջի վերևի աջ անկյունում գրված է Ստեփանոս Խնդիրեան Փափազյանցի կնիքը, որի վերևում գրված է. «Ստեփան Խնդիրեան Փափազեանց»: Վերևի ընդարձակ մեջբերումը ցույց է տալիս, որ ձեռագիրը մինչև 1859 թ. մայիսի 20-ը գտնվել է Կ. Պոլսում և եղել է Ստեփանոս Խնդիրեան Փափազյանցի սեփականությունը: Այնուհետև ձեռագիրը բերվել է էջմիածին և ապա նկարագրվել Կարենյան ցուցակում 738 համարի տակ (տե՛ս Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի, Թիֆլիս, 1863, էջ 92):

³⁹ Ավագյան Աբրահամ, Շար հայ կենսագրութեանց, Կ. Պոլիս, 1893, հատ. 1, էջ 11, 73:

⁴⁰ 1957 թ., № 7—8, էջ 166—170:

փելի մի քանի կետեր, բայց և այնպես նրանց չենք կարող նույնացնել: Չենք կարող, որովհետև 1. «Բազմալեզու»-ում նշված Գեորգ Պալատցու աշխատությունների վերնագրերը և փոքրիկ մեջբերումները երբ համեմատում ենք մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրի ունեցածի հետ՝ նմանություն չենք գտնում: Տարբեր են նշված նաև այս երկու հեղինակների աշխատությունների ընդգրկած ժամանակազրական եզրերը: 2. Գեորգ Պալատցին հաղիվ թե այնքան մոտ կանգնած լիներ թուրքական արքունիքին, որ կարողանար այդչափ մանրամասն նկարագրել ոչ միայն արքունիքը, այլև սուլթանների ու պալատականների կենցաղավարությունը: 3. Գեորգ Պալատցին դավանութեամբ լուսավորչական էր, մինչդեռ մեզ հետաքրքրող ձեռագրի հեղինակը՝ կաթոլիկ:

Մեզ հետաքրքրող ձեռագրի հեղինակը շոշափելի կետեր ավելի շատ ունի մի այլ հեղինակի՝ Իգնատիոս Մուրաջա դ'Օսսոնի հետ: Վերջինս՝ ըստ Հովհաննես Հիսարյանի ծնվել է Կ. Պոլսում 1740 թվին, Թոսունյան նշանավոր ընտանիքում⁴¹: Իգնատիոս Մուրաջա, դ'Օսսոնի միջավայրի մասին ահա թե ինչ են գրում նրա կենսագիրները. «ուր Կ. Պոլսի թաղամաս Բերայում —Վ. Հ.) երեքտասներորդ դարու իտալեան (ձենովայի ու Վենետիկի) գաղթականուկթենէն ի վեր բունած էր՝ մանաւանդ Վենետիկցոց միջոցով՝ արևմտեան տարազ ու կենցաղ մը բաւական նպաստամատոյց Արևելքի մայրաքաղաքին մէջ եւրոպական զարգացում մը սնուցանելու: Այդ զարգացումին գրգիռ կըլլային նաև Յրանչիսկեան ու Գոմիինիկեան շրջուն քարոզիչներն և ուսուցիչները, ինչպէս և դեսպանական տարրերը, որ երկու դարէ հետէ Բերայի բարձանց վրայ սկսած էին օթեանիլ՝ Կ. Պոլսի դեսպանական օթարանին յարգն անցնելէն ետև»⁴²: Այս պայմաններում Իգնատիոս Մուրաջա դ'Օսսոնի հայրը, որ Չմյուռնիայի շվեդական հյուպատոսն էր, իր դավալիին տվեց «ընտիր կրթութիւն մը»⁴³ և Իգնատիոսը «ստացաւ արևե-

⁴¹ «Բանասէր» Կ. Պոլիս, 1851, հատ. Ա, էջ 15: Տե՛ս նաև Հ. Մըմըրյան, Մասնական պատմութիւն հայ մեծատուններու, 1400 էն 1900, Կ. Պոլիս, 1909 էջ 77 ծանոթ. նույնի, Ստուերք հին դէմքերու, 1635—1900, Կ. Պոլիս, 1907, էջ 25:

⁴² Հ. Մըմըրյան, Ստուերք հին դէմքերու, էջ 25, նույնի, Մասնական պատմութիւն..., էջ 77, ծանոթ. 1:

⁴³ Հ. Մըմըրյան, Մասնական պատմութիւն..., էջ 77, ծանոթ. 1, նույնի Ստուերք..., էջ 26: Անհիմն է Հ. Թուրչյանի այն պնդումը, թե Իգնատիոսը եղել է ոչ թե պատմաբանը, այլ պատմաբանի հայրը, նա գրում է. «Մուրաջայ Իգնատիոսի Թոսունեանը... ոչ թե շվեդական թագավորական գործերի Պոլսո հա-

լեան լեզուններու և պատմութեանց վրայ մանրամասն ծանօթութիւններ»⁴⁴; Իգնատիոս Մուրաջայ դ'Օսսոն նախ լինում է ղեկավարութեան թարգմանիչ, ապա «1782-ին եղաւ Շուէտի ղեկավարն ու անուանուեցաւ Ասպետ Վաղայի կարգին»⁴⁵; Պաշտոնական իր գործերին զուգընթաց «օրն ամբողջ եօթը ժամ»⁴⁶ նա զբաղւում էր Թուրքիայի պատմութեան, բանասիրութեան զանազան հարցերի ուսումնասիրութեամբ: Ի վերջո 1784 թ. մարտի 9-ից թողնում է Կ. Պոլիսը հաստատուում Փարիզում⁴⁷: Ֆրանսերեն լեզվով և յոթ հատորով դ'Օսսոնը այստեղ գրեց և հրատարակեց 1787—1790 թթ. «Ընդհանուր պատկերը Օսմանյան կայսրութեան» կոթողական աշխատութեանը⁴⁸: 1792 թ. լինում է Վենետիկի Մխիթարյանների վանքում, ուր Մ. Չամչյանի և Ղ. Ինճիճյանի օժանդակութեամբ ուսումնասիրում և հավաքում է իրեն անհրաժեշտ նյութեր⁴⁹: Հավանաբար այս ժամանակ էլ նորից եկավ Կ. Պոլիս, ներկայացավ սուլթան Սելիմ III-ին, հետո ունենալով իր աշխատութեանը: Սուլթանն այդ բանի համար դ'Օսսոնին արժանացրեց մեծ պարգևի և բարձր պատվի⁵⁰:

2. Մրմըրյանը գրում է հետևյալ հետաքրքիր փաստի մասին.

վատարմատարն է եղել կամ թե ղեկավարողը, այլ շճեղական հավատարմատար Իգնատիոս Թոսունյանի որդին... («Ֆրանկան թերթ» 19 հունվարի, 1968, № 3, (1414): Եվ նա այս տեղեկությունը վերագրում է 2. Մրմըրյանին. «Ինչպես հայ վաճառականության պատմության իր ուրվագծերում հաղորդում է Հարություն Մրմըրյանը: Եթե 2. Թուրքյանը նկատի ունի վերջինիս «Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնն և վաճառականք. 1740—1890» (Կ. Պոլիս, 1908) աշխատութեանը, ապա այնտեղ գրված է. «Թոսունեանք, որոնց նախահայրերն էր Իգնատիոս Մուրատայ դ'Օսսոնը՝ օսմանեան երեւելի պատմիչ մատենագիրը...» (էջ 35), 2. Մրմըրյանի վերևում նշված երկու աշխատութեաններում էլ ասվում է նույնը, հակառակ 2. Թուրքյանի, և այդ աշխատութեաններում չի նշված Իգնատիոսի հոր անունը: Նույն միտքը տես 2. Հիսարյանի հոգովածում («Բանասէր» Կ. Պոլիս, 1851, հատ. Ա, էջ 15):

44 2. Մրմըրյան, Մասնական պատմութիւն..., էջ 77, ծանոթ. 1, նույնի Ստուերը..., էջ 26, «Բանասէր» (Կ. Պոլիս, 1851), հատ. Ա, էջ 15:

45 Նույն տեղում, «Բանասէր» (Կ. Պոլիս, 1851), հատ. Ա, էջ 15:

46 2. Մրմըրյան, Մասնական պատմութիւն..., էջ 72:

47 Tableau général de l'Empire Othoman. t. I, p. VIII.

48 «Բանասէր» (Կ. Պոլիս, 1851), հատ. Ա, էջ 15: Այս աշխատութեան I և VII հատորներն են գտնվում Երևանում, մյուսները շենք տեսել:

49 2. Մրմըրյան, Մասնական պատմութիւն..., էջ 78, նույնի, Ստուերը... էջ 27:

50 «Բանասէր» (Կ. Պոլիս, 1851), հատ. Ա, էջ 15—16: Տե՛ս նաև 2. Մրմըրյանի նշված երկու աշխատութեանները, էջ 79, էջ 27:

«Իր հրապարակային ու մատենագրական վերջին անունն էր՝ Ասպետ Օսսոնի, և այս է պատճառն, որ երոպացիներն յոյն կանուանեն զինքը. Շուէտի մէջ առաւ Օսսոնի ասպետութեան այդ տիտղոսն ու պատիւը, ուրկէ իբրև լիազօր ղեկավար եկած էր ի Կ. Պոլիս»⁵¹: Իգնատիոս Մուրաջայ դ'Օսսոնը մահանում է 1807 թ. օգոստոսի 27-ին⁵²: «Ընդհանուր պատկեր Օսմանյան կայսրութեան» աշխատութեան ներածականում հեղինակն իր մասին գրում է. «Մնված և դաստիարակված լինելով հենց երկրում՝ Կ. Պոլսում, իմ ամբողջ կյանքը նվիրված է եղել արքունիքին սերտ մտերմութեամբ կապված [Բ.] Դոան հետ, ես ունեցել եմ քան որևէ մեկը հնարավորութիւն հաղթահարելու այնպիսի դժվարութիւններ և կատարել այն խնդիրները, որ դրել եմ այսօր իմ առաջ»⁵³: Հեղինակի վկայութեամբ վերևում նշված աշխատութեանը բաղկացած է երկու մասից. առաջին՝ մահմեդական օրենսդրութեան և երկրորդ՝ Օսմանյան կայսրութեան պատմութիւն: Այնուհետև ներկայացնում երկու մասերում քննված հարցերը⁵⁴:

ԴՕսսոնը ժամանակին գտնվելով արքունիքում, նա հնարավորութիւն է ունեցել մի կողմից իրազեկ լինել կառավարական գործերին, մյուս կողմից ջանասիրութեամբ կարգալ բնագրերը, խորամուխ լինել մանրամասներին⁵⁵: Ավելին, նա հաղորդում է, որ սուլթանների և նրանց հարեմների մասին իրեն անհրաժեշտ տեղեկություններ մատակարարել են նաև պալատականները⁵⁶:

Քաջ գիտենալով մի շարք լեզուներ (թուրքերեն, հայերեն, ֆրանսերեն, արաբերեն, պարսկերեն, լատիներեն և այլն), նա դրանք օգտագործեց օսմանյան Թուրքիայի ընդարձակ պատմութեան և մյուս աշխատութեանների համար անհրաժեշտ նյութեր քաղելուն: ԴՕսսոնի ֆրանսիացի կենսագիրը գրում է, նրա «պատմական գործերը, աշխարհագրական ծանօթութիւնները և միջին դարու կէս անձանօթ ազգաց վրայ տեղեկութիւնները ճիշդ են, ու թարգմանած կամ քաղած քսանուչորս արաբացի, տաճիկ և պար-

51 2. Մրմըրյան, Մասնական պատմութիւն..., էջ 79, նույնի Ստուերը... էջ 28:

52 «Բանասէր» (Կ. Պոլիս, 1851), հատ. Ա, էջ 16, 2. Մրմըրյանի նշված երկու աշխատութեանները, էջ 78, տողատակ, էջ 28:

53 Tableau général de l'Empire Othoman, t. I, p. V.

54 Նույն տեղում էջ XI—XXXI:

55 Նույն տեղում, էջ VII:

56 Նույն տեղում, էջ IX:

սիկ հեղինակներէ»⁵⁷: Ավելացնենք, որ Համմերը, ինչպես հաղորդում է Հ. Մրմըրյանը իր «Օսմանյան կայսրութեան պատմութիւն» հանրահայտ աշխատութեան Ա հատորում օգտագործել է դ'Օսսոնի սույն աշխատութիւնը⁵⁸:

Նկատի ունենալով Իգնատիոս Մուրաջայ դ'Օսսոնի կյանքի և գործունեության ժամանակագրական սահմանները, նրա Կ. Պոլսում 44 տարի մնալը և թուրքական արքունիքին մոտիկից ծանոթ լինելու փաստը, թեև հայ, բայց հայ միջավայրից բավականին հեռացած ու կաթողիկ լինելը, ինչպես նաև իր աշխատութեան մասամբ քաղաքական բնույթը, ենթադրում ենք, որ մատենադարանի № 1496 ձեռագրի հեղինակը Իգնատիոս դ'Օսսոնն է, իսկ № 1496 ձեռագիրը պետք է լինի դ'Օսսոնի նշված աշխատութեան երկրորդ մասը՝ օսմանյան Թուրքիայի պատմութիւնը սկզբից մինչև 1646 թ.: Սակայն այլ հարց է, թե № 1496 ձեռագիրը դ'Օսսոնի նշված աշխատութեան հայերեն թարգմանութիւնն է, թե վերաշարադրութիւնը:

⁵⁷ «Բանասէր» (Կ. Պոլիս, 1851), հատ. Ա, էջ 16, տե՛ս նաև Հ. Մրմըրյան, Ստուերք..., էջ 28—29. Նույնի Մասնական պատմութիւն..., էջ 78, տողատակ: Սույն մեջբերումը կատարեցինք ըստ Հ. Մրմըրյանի բերածի:

⁵⁸ Հ. Մրմըրյան, Մասնական պատմութիւն..., էջ 78, տողատակ, նույնի Ստուերք..., էջ 26, տողատակ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Վ. Ա. ԳԻՂՅԱՆ

Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի պատմության ուսումնասիրության տեսակետից եզակի հետաքրքրություն է ներկայացնում էջմիածնի վանական տնտեսությունը: Այդ հետաքրքրությունը առթում է ոչ միայն այն խոշոր քաղաքական դերը, որ էջմիածինը, որպես հոգևոր կենտրոն, խաղացել է հայ ժողովրդի կյանքում պարսկաթուրքական տիրապետության երկարատև ժամանակամիջոցում, այլև աչքի առաջ առնելով նրա վանական տնտեսության խիստ յուրատեսակ բնույթը: Առավել ևս մեծանում է էջմիածնի տնտեսության նշանակությունը հետազոտողների համար այն իմաստով, որ Արևելյան Հայաստանի սոցիալական պատկերի վերաբերյալ փոքրիշատե ամբողջական տեղեկություն կարելի է ձեռք բերել հիմնականում վանական դիվանի պահպանած նյութերից: Դրանք ոչ միայն հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում 15—19-րդ դարերի էջմիածնի վանական հողատիրության վերաբերյալ, այլև բացահայտում են երևույթներ, որոնք տարբեր ձևով են մեկնաբանել հիշյալ ժամանակաշրջանի ագրարային հարաբերություններն ուսումնասիրող հեղինակները: Նպատակ շունենալով անդրադառնալ այդ տարածայնություններին, սույն հոդվածում շարադրում ենք 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակի էջմիածնի տնտեսական վիճակի պատկերը և դրա հենքի վրա էլ կառուցում մեր եզրակացությունները:

Արևելյան Հայաստանի հողատիրական սիստեմի մեջ էջմիածնի վանական հողատիրությունը յուրահատուկ տեղ էր գրավում: Վանքին պատկանող հողատարածությունները, գյուղերով հանդերձ, որպես սեփականություն շահական կառավարության կող-

մից շնորհված էին էջմիածնին ժառանգական իրավունքով, թեպետև ամեն մի նոր շահ պետք է հատուկ հրովարտակով՝ աղամով վերահաստատեր այդ իրավունքը, դրա դիմաց համապատասխան վարձահատուցում ստանալով ընծայատվության, ավելի ճիշտ, կաշառատվության ձևով:

XIX դարի սկզբին էջմիածնի համար դժվարին պայմաններ ստեղծվեցին: էջմիածնի տնտեսական և իրավական կացության վրա հատկապես ծանր անդրադարձավ Դավիթ-Դանիելյան երկարամյա գավազանակովը, որը Ֆինանսապես հյուսիս վանքը: Արևելյան Հայաստանի տերիտորիայում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունները առավել ևս սրեցին ծանր կացությունը: 1804 թ. երևանյան ուղղափառ ժամանակ Վաղարշապատից գաղթեց 210 ընտանիք, իսկ Վաղարշապատը էջմիածնի ամենամեծ և կարևոր տիրույթն էր:

Բնակչության մյուս մասն էլ էջմիածին կատարած իր արշավից հետո գեներալ Նեպլետան էր եկեղեցական հարստության հետ մեկտեղ ռուսական սահմանները տարել: Աշտարակ գյուղը Մահմեդ-խանի հայրը՝ Հյուսեին-Ալի խանը խլել էր էջմիածնի ձեռքից և, փաստորեն, վերջինս պետք է բավարարվեր Յշական և Վաղարշապատ գյուղերից ստացված հասույթով:

Բացի այդ, 1804 թ. պատերազմական գործողությունների ժամանակ էջմիածնի ամբարներից ռուսական զորքերին տրվել էր 2175 սոմար ցորեն, 1000 սոմար ալյուր, 300 սոմար բրինձ¹: 1808 թ. պատերազմական գործողությունների ժամանակ Զաֆար-Ղուլի բեկը որպես սուրսաթ տարել էր 95 խավար 66 լիտր ցորեն, 12 խավար 51 լիտր գարի²: Մեծ քանակությամբ ցորեն, գարի և ալյուր էր տրվել նաև ռուսական զորքերին:

1807 թ., երբ Դանիել կաթողիկոսը հաստատվում է էջմիածնի աթոռի վրա, նրա մտահոգության գլխավոր առարկան դառնում է Վաղարշապատի և մյուս գյուղերի բնակչության վերադարձը, որովհետև «...Թէ գեղջն շինութիւն շինիցի, սրբոյ աթոռոյ շինութիւն չի լինիր»³: էջմիածինը նույնիսկ դիմում է նոր նշանակված սարդար Հյուսեին-Ղուլի-խանին և խնդրում միջնորդել ռուսական իշխանությունների առջև, որպեսզի թույլատրեն Վաղարշապատի և

մյուս գյուղերի բնակչության վերադարձը, «որով օրրստօրէ պայծառասցի աթոռն»⁴...

Հետագայում եփրեմ կաթողիկոսի աթոռակալության օրոք էլ բնակչության վերադարձի հարցը մնում է հրատապ: Եփրեմ կաթողիկոսի Ռուսաստանից էջմիածին վերադառնալուց հազիվ մեկ տարի անց էջմիածնի բարձրագույն խորհուրդը դիմում է այլադավան գործերի մինիստր Գոլիցինին և խնդրում միջնորդել կայսեր առջև, որպեսզի «ստանալ զհրաման արձակման սեպհական ժողովրդեան պատրիարքական աթոռոյ էջմիածնի եղելոց ի Քիֆլիս և յայն կողմանս՝ յաղագս վերադառնալոյ նոցին իւրեանց հայրենիս ի պաշտօնատարութիւն հարկաւորացն շինութեան և պայծառութեան տաճարին աստուծոյ»: Միաժամանակ բարձրագույն խորհուրդը ռուսական կայսրից խնդրում էր պարգևագիր շնորհել «զի աթոռն Արարատեան ունիցի զայն միշտ ի պատրաստի և յամենայն հանդիպմունս հզօր զօրաց ն. կ. մ. աստ ի դաշտն Արարատեան» իրենց ձեռք շտան և հանգիստ թողնեն⁵:

Սակայն այս դիմումը ոչ մի արձագանք չգտավ ռուսական կառավարության մոտ, ինչպես որ անպատասխան էին մնացել նաև Կովկասի կուսակալ Տորմասովին և այլոց արված դիմումները: Ուստի և 1813 թ. օգոստոսին Եփրեմ կաթողիկոսը դիմում էր Ռտիշչևին, խնդրելով նրանց ազատ պահել հարկապահանջությունից մինչև որ կստացվի Ալեքսանդր I քարհաճությունը նրանց իրենց նախկին բնակավայրերը վերադարձնելու վերաբերյալ: Սակայն այդ գրությունը հետևում է գեներալ Սիմանովիչի մերժողական պատասխանը՝ Վաղարշապատի և մյուս գյուղերի բնակիչներին իրենց նախկին բնակավայրերը վերադարձնելու, այն ոչ-համոզիչ պատճառաբանությամբ, որ նրանք, ինչպես և արտասահմանից Վրաստան տեղափոխված բոլոր գյուղացիները գրանցված են որպես պետական գյուղացիներ, ուստի և նրանց վերադարձնել չեն կարող:

Վրաստանի թեմակալ նշանակված Ներսես Աշտարակեցին դիմում է մի բավական խորամանկ քայլի, որպեսզի հաջողեցնի գյուղացիների վերադարձը էջմիածին, այն է՝ ձեռնարկ նախ ազատել ի

1 Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 15, վավ. 85 ա:
2 Նույն տեղում, թղթ. 19, վավ. 116:
3 Նույն տեղում, թղթ. 18, վավ. 100:

4 Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 18, վավ. 74 ա:
5 Նույն տեղում, թղթ. 21, վավ. 135 ժբ:
6 Մատենադարան, ձեռ. № 3743, թ. 102 բ.—103 ա:
7 Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 24, վավ. 78 ա և 78 բ:

հարկաց թագաւորութեան և անպիտանացուցանել վասն գանձարանին»⁸:

Միայն 1815 թ. կեսերից հաջողվում է վերադառնալու ցանկություն հայտնած ընտանիքներին գնալ իրենց բնակավայրերը: 1815 թ. վերադառնում է 11 ընտանիք⁹, իսկ 1816 թ. վերադառնալու թույլտվություն են ստանում 90 ընտանիք¹⁰: Այդ նույն 1816 թ. դեկտեմբեր ամսին Կովկասի կառավարչապետ Ա. Պ. Երմոլովը թույլատրում է բոլոր ցանկացողներին ազատ վերադարձ: Այդ թույլտվությունը, իհարկե, վերաբերում էր միայն էջմիածնապետակ ժողովրդին¹¹ և կապված էր քաղաքական այն նոր ընթացքի հետ, որի անցկացնողը պետք է լիներ Կովկասի նոր նշանակված կառավարչապետ գեներալ Երմոլովը:

Այս բոլոր փաստերը ցույց են տալիս, նախ և առաջ, որ էջմիածնի տնտեսության և նյութական բարեկեցության համար խիստ մեծ նշանակություն ունեին այն գյուղերի բնակիչները, որոնք պարսից շահերի հրովարտակներով նրան էին հանձնված իբրև «ուայա և ամալա», այսինքն հպատակներ և ծառայողներ: Պետութայնը տրվելիք բոլոր հասույթները «որպէս պատկանն է իսկական հպատակաց՝ նոյնպէս հրովարտակօք թագաւորաց պարսից յատկացեալ է վասն սր. էջմիածնի և հոգևորականաց նորին, թէպետև երբեմն ի շինիլ թագաւորաց պարսից յափշտակեալ են բռնաւօրք»¹²: Իսկապես որ XIX դարի սկզբին էջմիածնի ձեռքին միայն մի քանի գյուղեր էին մնացել, այն է՝ Վաղարշապատը, Օշականը, Մաստարան: Աշտարակ գյուղը խլված էր նրա ձեռքից խանական կառավարության կողմից, նման փորձեր էին կատարվում Եղվարդի նկատմամբ:

1810 թ., Եփրեմ արքեպիսկոպոսի կաթողիկոս ընտրվելու կապակցութեամբ, Ատրպատականի կառավարիչ Աբաս-Միրզան հատուկ ուղամ տվեց, որի համաձայն հաստատվում էին էջմիածնին տրված նախկին հրովարտակներն ու արտոնությունները և շնորհվում նորերը:

Համաձայն Աբաս-Միրզայի ուղամի. ա) «ի բեռանց կարգաւորաց կամ ուխտաւորաց, որ առ աթոռն պատկանի գինջս ունիցին րախտար (մաքս)՝ գումրուկչի (մաքսավորք) և ձանապարհի դարաուլներ ոչ ոք մերձեսցի առ նոսա»¹³: Այսպիսով հաստատվում էր էջմիածնի ապրանքների մաքսից ազատ լինելու նախկին արտոնությունը:

բ) «նաև ի վարդապետաց, ի միաբանից և ի յէջմիածնայ տաճարի ուայաթից և ամալայից ոչ ոք պահանջեսցէ գչափարի ձիանք»¹⁴:

գ) «Բոլոր կառավարութիւն քրիստոնէական վերոյ յիշեալ կաթողիկոսին է յանձնեալ», ամեն տեսակի վեճերը էջմիածնի և նրա ծառաների հետ պետք է լուծվեն շահադաշի, այսինքն Աբաս-Միրզայի ներկայութեամբ¹⁵:

դ) «էջմիածնայ աթոռոյ վախութեան մլքերն եթէ ջրաղացի՝ եթէ ձիթեհանգի՝ եթէ խանութք կամ աջգիք և կամ տունք. կամ գէօղօրայք, կամ անդաստանք՝ զորս դարաւայիւ և թագաւորական հրովարտակօք ունին, ի համայն թագաւորական պահանջմանց ըստ նախնի սովորութեան ազատք լինիցին... և ոչ ոք առանց հրամանի հայրապետի վերոյ յիշեալ վախութեան մլքացն, ամենևին ձեռնամխութիւն չլինիցի»¹⁶: Այսպիսով, ըստ հրովարտակի, վերահաստատվում էին էջմիածնի առանձնաշնորհումները, համաձայն որոնց բոլոր մուլքերը հարկապահանջությունից պետք է ազատ լինեին:

ե) Այդ ամենի հետ մեկտեղ Եփրեմ կաթողիկոսին տարեկան ոռձիկ էր նշանակվում շորս հարյուր թումանի շափով, ըստ երեւելութիւնն ոռսական կառավարության հետևողականութեամբ, որը ոռձիկ էր վճարում ոռսահայ թեմերի թեմակալ առաջնորդներին: «Այլև յատկապէս,— ասված էր հրովարտակում,— ողորմութիւն ևս արարաք վերոյ յիշեալ հայրապետին, և տարեկան ոռձիկ հաստատեցաք շորս հարիւր թուման, որ յամէն տարի ի մեր տէրութեան կառավարիչքն հասուցեն առ ինքն»¹⁷:

Միաժամանակ Երևանի բեդլերբեգին, այսինքն սարդարին

⁸ Նույն տեղում, թղթ. 24, վավ. 147:

⁹ Նույն տեղում, թղթ. 27, վավ. 46:

¹⁰ Նույն տեղում, թղթ. 29, վավ. 90, ա:

¹¹ Մատենադարան, ներսես Աշտարակեցու անձնական արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 285:

¹² Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 21, վավ. 148:

¹³ Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 21, վավ. 148:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

հանձնարարվում էր «գլխերոյ հայրապետական ատոն զոր յանձնեալ եմք Եփրեմ կաթողիկոսին, զնորին փառս և զսինոգի եպիսկոպոսաց զպատին և զհամայն վարդապետացն սիրով ընկալնուս, և զկատարեալ գովես ունիցիս ի վերայ ժողովրդոցն հայոց՝ եղևոցն յԵրևան, որք ծառայք են էջմիածնայ ատոնոյն»¹⁸:

Հյուսեին Ղուլի խանը Եփրեմ կաթողիկոսին հղած գրությամբ նույնպես հաստատում էր էջմիածնի իրավունքները իրեն տրված գյուղերի նկատմամբ: Նա գրում էր. «ամենայն վարելահողք և այլ տեղիք գեղջն էջմիածնի և այլ գիւղօրէից սրբոյ ատոնոյս են այժմ և պիտին լինիլ միշտ յանկախ յումեքէ յիշխանութեան կաթողիկոսին: Եթէ նորին վեհափառութիւն ի վերոյիշեալ գիւղօրէից շնորհեսցէ ումեք տեղի ինչ վարելոյ կամ վասն այլ պիտոյից մի ոք իշխեսցէ հակառակել նմա ոչ ի միրզայից մերոց կամ յայլ աստիճանաւորաց, ոչ ի մեծաց և ոչ ի փոքունց: Բայց եթէ ոք առանց հրամանի կաթողիկոսին ի վերայ հողոյն պատկանելոյն ատոնոյս ցանեսցէ ինչ, կամ վարեսցէ, նորին վեհափառութիւնն ունի իշխանութիւն ըստ այսմ հրամանագրի իմոյ զամենայն սեպհականել ինքեան, այն է գրուոր վարեալ տեղին հանդերձ սերմովն, առանց ինչ հատուցանելոյ նմա»¹⁹:

Այսպիսով ստացվում էր, որ էջմիածնի դահակալը, անկախ խանական կառավարութեան, կարող էր տնօրինել ըստ իր հայեցողութեան իր մասնավոր օգտագործման տակ եղած հողերը: Այն դեպքում, երբ այդ հողերի վրա կողմնակի անձանց կողմից ցանք էր կատարվում, ապա կաթողիկոսն ազատ իրավունք ուներ բռնագրավելու ողջ բերքը, առանց որեւէ վարձահատուցման:

Աբաս-Միրզայի քաղաքական նման վարքագիծը էջմիածնի նկատմամբ չէր բխում նրա դեպի հոգևոր այդ կենտրոնը տածած բարյացակամութեանից կամ դեպի վերջինիս գահակալը ունեցած հարգալից վերաբերմունքից: Աբաս-Միրզան, անշուշտ, լավ էր նկատում և դեպքերի զարգացման նախորդ ամբողջ ընթացքը ցույց էր տվել, որ էջմիածնի հոգևորականութեան ճնշող մասը ռուսական կողմնորոշում ունի. ուստի և մեղմ քաղաքականութեամբ ու արտոնութեանների շնորհմամբ նա զգտում էր վերակողմնորոշել նրանց դեպի Պարսկաստան, խզել նրանց կապերը Ռուսաստանից, նրանց միջոցով բեկում առաջացնել նաև հայ

18. Նույն տեղում:

19. Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 50, վավ. 528:

ժողովրդական զանգվածների տրամադրութեանների մեջ և գրանով իսկ ամբարձրել շահական կառավարութեան դիրքերն Արևելյան Հայաստանում, մի բան, որը նրան այնպես էլ չհաջողվեց:

Սակայն միշտ չէր, որ այդ հրամանագիրը ուժի մեջ էր մնում: Իրենց իսկ կողմից տրված արտոնութեանների ու առանձնաշնորհումների խախտումներ խանը և նրա միրզաներն ու մյուս պաշտոնյաները թույլ էին տալիս ամեն քայլափոխում: Այսպես, միայն 1814 թ., շնորհիվ Ներսես Աշտարակեցու ջանքերի, հաջողվեց Աբաս-Միրզայից ռաղամ ստանալ Աշտարակ գյուղը էջմիածնին վերադարձնելու մասին²⁰: Սակայն վերադարձնելու համար որպես պարգև Հյուսեին Ղուլի խանը պահանջում է հազար թուման: Այդ առթիվ 1823 թ. Ներսես Աշտարակեցին գրում էր. «... մինչև ցայսօր ժամանակի ոչ ատոն կարաց տալ նմա զայն գումար և ոչ ինքն սարդարն կամեցաւ յանձնել ատոնոյն զայն գիւղ, և ահա 13 ամ ատոն էջմիածնի վայելէ միայն պատուելագոյն հրովարտակ արքայորդոյն՝ և սարգարն զբոլոր գիւղն և զամենայն արդիանսն առ ի նմանէ»²¹:

Այնուհետև, չնայած այն բանին, որ ըստ Աբաս Միրզայի 1810 թ. հրովարտակի էջմիածնի բոլոր գյուղերը և կալվածները աղատ էին կացուցվում հարկերից, սարդարը նախնի սովորութեան համաձայն հարկ էր պահանջում, մաղթա անվամբ, 400 թումանի չափով, իսկ մյուս գյուղերի բնակիչներից նույնպես 400 թումանի չափով բեկյար էին վերցնում²²:

Այս դեռ բոլորը չէր: Մուղանլու ցեղախումբը կամովին օգտագործում էր եկեղեցական հողը, որը գտնվում էր Օշական գյուղում և դրա փոխարեն տրվելիք վարձը լրիվ չէր վճարում: Սարդարը օգնութեան ձեռք է մեկնում այն ժամանակ միայն, երբ 500 թուման կաշառք է ընկալում²³:

Վաղուց ի վեր սարդարը աչք ուներ նաև էջմիածնին պատկանող նույն Օշական հարուստ գյուղի վրա: Նա բազմիցս փորձեր էր կատարում հափշտակելու այդ գյուղը: Նա սարքարներ էր ուղարկում այնտեղ հարկ հավաքելու, թեև այն ամբողջությամբ պատկանում էր էջմիածնի վանքին, փորձում էր այդ գյուղը հարկի տակ դնել և դրա դիմաց ստանալ էջմիածնից 1000 թուման մաղթա

20. Նույն տեղում, թղթ. 23, վավ. 188:

21. Նույն տեղում, թղթ. 45, վավ. 142:

22. Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 45, վավ. 142:

23. Նույն տեղում:

և այլն²⁴: Միայն վաշառքի ու աղերսանքի օգնություններ էին կարողանում էջմիածնի միաբանները ետ կանգնեցնել նրան այդ քայլից:

Սրանք հանգամանքներ էին, որ ավելի էին անկայունացնում էջմիածնի վանքի խախտված ֆինանսական ու տնտեսական վիճակը, ստիպում էին նետվել վաշխառուների գիրկը և ծանրածանր տոկոսներով դրամ հայթայթել՝ իրենց գոյավիճակը մի կերպ պահպանելու համար: Շահական ու խանական հրովարտակները փաստորեն մնում էին իբրև թղթի կտորներ, որոնց վրա ուշադրություն չէին դարձնում առաջին հերթին դրանց իսկ հեղինակները:

Այսպիսով, էջմիածնի վանքին վակուֆային իրավունքով պատկանում էին՝ Վաղարշապատ գյուղը, որն ուներ 441 ընտանիք 2175 շնչով, Օշական գյուղը, որն ուներ 86 ընտանիք 611 շնչով և Մաստարան, որն ուներ 97 ընտանիք 561 շնչով²⁵: Բացի սրանցից, մուլքադարական իրավունքով էջմիածնին էր պատկանում Եղվարդ գյուղի 4,5 դանգը, Հաջիդարա գյուղը և Կրխբուլղի մահալի Գետարգել գյուղը, որը գրեթե ավերված էր և տարեկան ընդամենը 30 սոմար ցորենի մուլք էր միայն տալիս:

էջմիածնի եկամտի հիմնական և հուսալի աղբյուրներից մեկը հանդիսանում էր գյուղերից ստացվող մուլքը և բահրան: Վաղարշապատ և Օշական գյուղերը, որպես վանքապատկան տիրույթներ, ինչպես մուլքը, այնպես էլ բահրան վճարում էին էջմիածնին: Այդ գյուղերի վրա իր վակուֆային իրավունքները պաշտպանելու համար էջմիածնից հարկադրված էր իր հերթին տարեկան 400 թուման մաղթա վճարել Երևանի սարդարին, թեև Աբաս-Միրզայի ռազամով էջմիածնին ընդմիջտ ազատվում էր մաղթա վճարելուց:

Վանքապատկան գյուղացիները էջմիածնին հարկ վճարում էին ինչպես դրամով, այնպես էլ բնամթերքով: Դրամական հարկը կոչվում էր մալիաթ: Բնամթերային տուրքը բաժանվում էր երկու մասի՝ բահրա և մուլք: Բահրան դա պետությունը հասանելիք մասն էր, որը, համաձայն թիրուղարական իրավունքի, նույնպես տրվում էր էջմիածնին: Որպես մալիաթ ամեն մի ընտանիք վճարում էր մեկուկես թուման (6 ռուբլի արծաթ դրամ): Բնամթերային տուրքը կազմում էր բերքի $\frac{1}{6}$ մասը: Բացի այդ, գյուղացիները պար-

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թղթ. 54, վավ. 132, թղթ. 43, վավ. 377 ա և ձև. 3743, թ. 12:

²⁵ И. Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения ее к России. СПб, 1852, էջ 679:

տավոր էին, որոշակի վարձատրություններ, բանվորական ձեռքեր տրամադրել վանական տնտեսությանը, ինչպես նաև սայլեր՝ հացահատիկը և այլ մթերքներ տեղափոխելու համար: Այս վերջին պարտավորությունը գյուղացիները կատարում էին ձրի, առանց որևէ վարձատրության: Հնձի ժամանակ յուրաքանչյուր ընտանիք տրամադրում էր մի հնձվոր: Հնձի կատարումը նույնպես վարձատրվում էր, որոշ դեպքերում դրամով, հիմնականում բնամթերքով. բացի այդ, վանքը կերակրում էր այն մշակներին, որոնք գործում էին նրա տնտեսության մեջ²⁶: Հաճախ գյուղացիները հրաժարվում էին աշխատող ձեռքեր տրամադրելուց և նույնիսկ հարկեր վճարելուց: Այսպես 1807 թ. կաթողիկոսը դիմում էր Օշական գյուղի բահրաններին, տանուտերերին, քեթխուղաներին և «համայն» ժողովրդին, որպեսզի հնազանդվեն իրեն և շվարվեն նախկինի պես: Իսկ նախկինում նրանք հրաժարվել էին ծառայողներ տրամադրել վանքին, «ձեռնտու լինիցեն» նրան և վարձվել էին աշխատանքի «ալլադդիներով» մոտ, հավանաբար ավելի ձեռնտու պայմաններով: Երբ վանքը պահանջել էր իրեն հասանելիք բամբակի բահրան և մուլքը, ապա օշականցիները «բռնել» հեռացել էին գյուղից: Կաթողիկոսը հորդորում էր նրանց «ի բաց կալ այսուհետև յայսպիսեաց անբարշտութիանց, զի որոց զվնասն կրէք ի միում աւուր»: Ապա կրկին պահանջում էր նրանցից՝ շորս «համափա» տներից, մեկական ծառայողներ ուղարկել վանքին, ինչպես նաև «թարց» պապճառանաց» պատրաստություն տեսնել և վանքի բամբակը ուղարկել²⁷:

Մուլքադարական գյուղերից՝ Եղվարդից, Հաջիդարայից և Գետարգելից էջմիածնի միայն մուլք էր ստանում: Գյուղերից մուլք և փահրա հավաքելու համար նշանակվում էր հատուկ վարդապետ, որը կոչվում էր մուլքանաձի:

Բնամթերքով տրվող հարկերը վերցվում էին բոլոր մթերքներից՝ ցորենից, գարուց, շալթուկից, կտավհատից և այլն:

1818 թ. էջմիածնի վաղարշապատ գյուղից ստացել է 1290 սոմար ցորեն, 26 սոմար գարի, 40 սոմար կտավհատ, 106 սոմար շալթուկ: Այդ նույն թվականին Օշական գյուղը վճարել է 408 սոմար ցորեն, 43 սոմար գարի, 22 սոմար կտավհատ, 192 սոմար շալթուկ, Մաստարան՝ 14 սոմար ցորեն, 18 սոմար գարի, 1,5

²⁶ И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 680—681:

²⁷ Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 18, վավ. 202:

սոմար կտավհատ, 23 սոմար շալթուկ, ինչպես նաև վերագործրել փոխ վերցրած 18 սոմար գարին: Բամբակ մուտք եղել է ընդամենը 429 լիտր, որից 196 լիտրը վճարել է Վաղարշապատը, 117 լիտր Օշականը, իսկ 56 լիտր ստացվել է վանքի ցանքսերից²⁸: 1820 թ. համապատասխանաբար Վաղարշապատից ստացվել է 1981 սոմար ցորեն, 18 սոմար գարի, 30 սոմար կտավհատ, Օշականից՝ 630 սոմար ցորեն, 42 սոմար գարի, 155 սոմար շալթուկ, Մաստարայից՝ 114 սոմար ցորեն և 61 սոմար գարի²⁹: Այս թվերը ցույց են տալիս, որ էջմիածինը բավական մեծ քանակությամբ բնամթերքով գանձվող հարկեր է հավաքել, որոնք ավելանում էին վանքի տնտեսությունից ստացվող եկամուտների վրա: Միաժամանակ տարբեր տարիներին գանձված հարկերի քանակը ցույց է տալիս, որ այն առանձին տատանումներ չի տվել:

Բացի վերոհիշյալ եկամուտներից, էջմիածինը հասույթներ էր ստանում նաև հարևան երկրներում ունեցած իր կալվածքներից ու մուլքերից, որոնք որպես հոգեբաժին կտակում էին նրան հավատացյալները: էջմիածինը բավական ընդարձակ կալվածքներ և մուլքեր ուներ Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության այլևայլ տերիտորիաներում:

Բավական մեծ կալվածքներ ուներ էջմիածինը Վրաստանում: Անշարժ կալքերից նրան էր պատկանում Նախեղուտն գյուղի մեկ քառորդ մասը և Դաղատանի սահմանների մոտ գտնվող Քոմամալար գյուղը, որոնք սակայն մեզ վերաբերող ժամանակաշրջանում արդեն էջմիածինին չէին պատկանում, քանի որ մեկը ուսական գանձարանն էր սեփականացրել, իսկ մյուսը՝ լեզգիները: Վրաստանում էջմիածինն ուներ նաև երեք տուն, ինն ավերակ տնատեղեր, տասնմեկ այգի, որոնցից չորսը պարտքի դիմաց գրավ էին դրված:

Վրաստանում էջմիածնի վանական վիճակին պատկանող ազգանկրակությունը կազմում էր 2646 տուն, երկու սեռի 15607 շնչով, որոնցից 145 տունը ճորտեր էին:

Սրանց «ճորտային» պարտավորությունը էջմիածնի նկատմամբ կայանում էր նրանում, որ պետք է յուրաքանչյուր ընտանիք տարեկան մեկ շարեր մոմ նվիրաբերեր էջմիածնի վանքին: Վրաստանում ունեցած վերոհիշյալ բոլոր շարժական ու ան-

28 Նույն տեղում, թղթ. 32, վավ. 218:

29 Նույն տեղում, թղթ. 37, վավ. 382:

շարժ կալքերից ու բնակչությունից էջմիածինը որպես եկամուտ ստանում էր 148 ուրբլի դրամ արծաթով, մեկ փութ մոմ³⁰:

Այս ամենից բացի, էջմիածինը իր վիճակին պատկանող ժողովրդից նաև զանազան կամավոր տուրքեր էր ստանում, որոնք տարբեր անուններ էին կրում՝ սրբադրամ, աթոռահաս, հոգեբաժին, պտղի և այլն: Այսպես, Վրաստանի իր վիճակից էջմիածնի աթոռահասի ընդհանուր գումարը կազմում էր ավելի քան 300 ուրբլի, իսկ տարեկան որպես հոգեբաժին ստացվում էր 200—250 ուրբլի: Ցուրաքանչյուր տնից որպես սրբադրամ վերցվում էր 10 կոպեկ: Պտղին վերցվում էր բոլոր տեսակի գյուղատնտեսական և անասնապահական մթերքներից:

Բացի «մլքատու գեղօրայքից» էջմիածնի վանքն ուներ նաև «անդք և հողք սեփականք», որոնց մեծ մասը կենտրոնացած էր Վաղարշապատ գյուղում: Այստեղ էջմիածինն ուներ խաղողի ութ այգի, Աշտարակում՝ երեք այգի, Օշականում՝ մեկ այգի, Շիրաքաղ գյուղում՝ մեկ այգի, Նորքում՝ ութ այգի, ընդամենը քսանմեկ այգի: Այդ այգիներից տարեկան ստացվում էր մոտավորապես 207 խալվար խաղող և պատրաստվում էր 240 կարաս դինի: Բացի այդ, խաղողի այգիներում եղած մրգատու ծառերից ստացվում էին 800 թումանի զանազան մրգեր³¹: Սակայն պատերազմական գործողությունների հետևանքով խաղողի այգիները ոտնակոխ էին եղել և փչացել, ուստի 1818 թ. հանձնարարվում է միաբանության անդամներին կամովին, իրենց վրա վերցնել այգիների նորոգման գործը: Վաղարշապատում ունեցած այգիները նորոգելու և խնամելու գործը իրենց վրա են վերցնում միաբանության տասնվեց անդամներ³²: Քանի որ, ըստ պայմանի, եկամուտները պետք է կրավելին վանքի և այգիներին ժամանակավորապես տիրող միաբանների միջև, ապա իր ներքին պետքերը հողալու համար էջմիածինը ստիպված էր անգամ դինի գնել դրսից:

Բացի այգիներից, էջմիածինն ուներ նաև ցանքսի հողեր, որոնք օգտագործվում էին ցորեն, գարի, կորեկ, բրինձ, բամբակ, կտավհատ, քունջութ, հաճար, զանազան բոստանային կուլտուրաներ, ինչպես նաև բազուկ, ոսպ, սիսեռ, կաղամբ, սոխ, սխտոր, գազար, մանանեխ, լոբի, բողկ ցանելու համար: Դրանք հիմնա-

30 Н. Шопен, նշվ. աշխատ., էջ 679:

31 Նույն տեղում:

32 Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 32, վավ. 9:

կանում պետք է բավարարելն վանքի տնտեսական կարիքները, թեև որոշ միջոցներ վաճառքի էին հանվում:

Միջին հաշվով էջմիածինը տարեկան ցանում էր 400 սոմար ցորեն, 100 սոմար գարի, 80 սոմար կտավհատ, 60 սոմար դարի, 4 սոմար քունջութ և այլն³³: Աշխատող ձեռքերի պակասը հաճախ էր էջմիածինն ստիպում իր հողերը կիսարաբուծյան հիմունքներով մշակության տալ գյուղացիներին: Այսպես, Հաջիլար գյուղի գյուղացիները էջմիածնի հանդում ցանում էին բամբակ, որից վանքը մոտավորապես 50 լիտր բամբակ էր ստանում որպես վարձագին³⁴:

Սակայն միայն հողերով ու այգիներով չէր սահմանափակվում էջմիածնի ունեցվածքը: Զանազան տեղերում էջմիածինն ուներ 14 ջրաղաց, մեկ բրնձահան, երեք դինգ³⁵: Քիչ չէր նաև բեռնակիր և կաթնատու անասունների թիվը: 1819 թ., օրինակ, էջմիածինն ունեցել է 556 գլուխ ոչխար, 219 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 27 ուղտ, 24 խոզ, 58 ձի և այլն, ընդամենը 884 գլուխ անասուն³⁶: 1820 թ. էջմիածինն ունեցել է 270 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, ձիեր և այլն, չհաշված մանր եղջերավոր անասուններ³⁷: Շուպենի հաղորդած տվյալներով էջմիածնապատկան անասունների ընդհանուր գլխաքանակը կազմել է 1184 գլուխ³⁸:

Այս բավական խոշոր տնտեսությունը կոչված էր բավարարելու էջմիածնի միաբանության կարիքները, միաբանություն, որը համեմատաբար մեծ էր: 1813 թ. էջմիածինն ունեցել է 39 միաբաններ (եպիսկոպոս և վարդապետ), 31 սարկավազներ և դպիրներ, դպրատան 33 սաներ, 24 հրացանակիրներ (թվանքիներ), և զանազան այլ ծառայողներ ու պաշտոնյաներ, որոնք կերակրվել են վանքի սեղանից: Դրանց բոլորի թիվը կազմել է շուրջ 300 հոգի: Նրանք ոչ միայն կերակրվում էին վանքի հաշվին, այլև դրամական վարձատրություն էին ստանում:

Վանական տնտեսությունը վարելու, հողը և այգիները մշակելու համար էջմիածինը կիրառում էր վարձու աշխատանք: Վարձու

բանվորները կոչվում էին մշակներ: Դրանց սովորաբար վարձում էին էջմիածնապատկան գյուղացիներից, ինչպես բուն Վաղարշապատից, այնպես էլ Օշականից ու Աշտարակից: Բոլոր տեսակի աշխատանքները, սկսած այգիների բացումից, ծերատումից, փորելուց մինչև թաղելը՝ վարձատրվում էին: Վարձատրվում էին նաև հողագործական մյուս աշխատանքները, ինչպես մարզոցումը, ցանելը, քաղհանելը, բերքը հավաքելը և այլն: էջմիածնի նման կալվածատիրական խոշոր տնտեսության կողմից վարձու աշխատանքի կիրառումը գալիս է մի ավելորդ անգամ ևս ապացուցելու, որ թիոպարության ու մուլքադարության էությունը կայանում էր հարկ—ոնետայի համապատասխան մասը ստանալում, որ մուլքադարներն ու թիոպարները իրավական իմաստով օժտված չէին գյուղացիներին արտատնտեսական հարկադրանքի ենթարկելու իշխանություններ, իրավունք չունեին ստիպել նրանց կոռային աշխատանքներ կատարելու, որ դրանք կատարվում էին վարձատրման հիմունքներով:

Եվ իսկապես, եթե վարձատրվում էին այնպիսի աշխատանքներ, ինչպես ձիթհանի համար փուշ կրելը, բոստան քաղհանելը, մարզոցելը, շալթուկ ցանելը, գարի հնձելը, բամբակ քաղելը, առվույտ հնձելը, բունջութ քաղելը, աթար կրելը, բակլա քաղելը և այլն, ապա խոսք իսկ չի կարող լինել կոռային աշխատանքների մասին:

Վարձատրվում էին նաև «ամալաները», մշտապես մայր աթոռի ծառայության մեջ գտնվող ծառայողներն ու մշակները, որոնք վարձատրությունից բացի կերակուր ու հագուստ էին ստանում վանքից: Դրանցից էին կատեպանները, բաղաշինները, նախընթացները, հորթարածները, գուլթանի հոտաղները, մեհտարները, ջորեպանները, ուղտապահները, լվացարարուհիները, ինչպես նաև շաթիրները, հրացանակիրները, ֆառաշները, աշխները, դարբինները, պայտառները և այլն, որոնց տարեկան վարձը 1820 թ. կազմել է 402 թուման շորս հազար դիան, այսինքն վանքի ընդհանուր ծախսերի շուրջ մեկ քառորդ մասը³⁹, չհաշված այն վճարումները, որ արվել են «գրսի» մշակներին:

էջմիածնի տնտեսության մեջ աշխատող «ամալաների» թվում մեծ տեղ էին գրավում նաև արհեստավորները: Դրանք դարբիններն էին, մազմանները, խառատները, աշխները, դալլաքները, պայ-

33 Նույն տեղում, թղթ. 21, վավ. 117:

34 Նույն տեղում, թղթ. 19, վավ. 11:

35 Н. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 680—681:

36 Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 34, վավ. 314:

37 Նույն տեղում, թղթ. 37, վավ. 382:

38 Н. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 681:

39 Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 35, վավ. 370:

տառները և այլն: Վանական տնտեսութեան մեջ մշտապես աշխատում էին՝ մեկ դարբին, որը 5 թուման վարձ էր ստանում, մագմաններ (ստանում էին 3 թուման), խառատներ, որոնցից յուրաքանչյուրի վարձը 4,5 թուման էր, մեկ սափրիչ՝ երկու թուման վարձով և ուրիշներ: Եթե ի նկատի ունենանք, որ նկարագրվող ժամանակաշրջանում արհեստավորները կազմակերպված էին համքարությունների մեջ, ապա պարզ է դառնում, որ ստեղծվում էր համքարություններից դուրս գտնվող արհեստավորների մի փոքր շերտ, որը իր գոյավիճակով տարբերվում էր համքարությունների մեջ մտնող արհեստավորությունից և որն իր գոյությունը պահպանում էր վաճառելով իր աշխատուժը:

Էջմիածինը ձգտում էր նաև բարձրորակ արհեստավորներ հրավիրել Արևմտյան Հայաստանից և Թուրքիայի հայկական խոշոր գաղթավայրերից: Այսպես, 1811 թ. նոյեմբեր ամսին Կոստանդնուպոլիս մեկնող էջմիածնի միաբան ավագ սարկավագ մահտեսի Առաքելը սինոդից հանձնարարություն է ստանում վերագանալիս իր հետ բերել ոչ միայն «զմի արժանաւոր վարժապետ», այլև «զմի հմուտ ճարտար արհեստաւոր կարգադրիչ հացագործութեան և կրակարանի նոցա, այսինքն է փռան, ևս և գիտակ բարւոք արհեստակերտ յօրինուածոց ջրաղացաց և ձիթհանդից. այլև զմի կամ դերկու կամ դերիս պարտիզաց հմուտ երկրագործ, որոց զտարեկանն և ղծախսն ճանապարհորդութեանց մինչև ցժամանեին ի սբ. աթոռս, որ յԱրարատ, որպէս և խօսիլ և տնօրինել ունիցիս դու ըստ քումդ հարազատութեան, ընդունելի է լինելոց մեզ...»⁴⁰:

1817 թ. «ամալաների» վարձը կազմել է 366 թուման հազար դրան 14 շահի, մինչդեռ վանական մյուս կարիքների համար ծախսվել է 807 թուման 3000 դրան 6 շահի: Այսպիսով «ամալաների» վարձը 1817 թ. կազմել է ընդհանուր ծախսերի ավելի քան մեկ երրորդ մասը⁴¹: Եթե «դրսի մշակներին» տրված վարձատրությունն էլ ի նկատի առնվի, ապա ծախսերի մոտ կես մասը գնացել է մշակներին և ծառայողներին վարձատրելու վրա: Այդ արդեն խոստում է այն մասին, որ վարձու աշխատանքի սիստեմը բավաճան խոշոր դեր էր խաղում վանական տնտեսութեան մեջ: Այդ վարձատրումը մեծ չէր և հազիվ թե կարողանար էական նշանակու-

⁴⁰ Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 21, վավ. 135 ժա:

⁴¹ Նույն տեղում, թղթ. 31, վավ. 177:

թյուն ունենալ՝ գյուղացիական տնտեսութեան համար: Շատ դեպքերում գյուղացիները շին գնում այդ աշխատանքները կատարելու և կաթողիկոսը ստիպված էր հորդորանքների դիմելու: Երբ Օշական գյուղից ծառայողներ են պահանջում, նրանք հրաժարվում են տալուց և գնում ընկնում են «ի յայլագրիս», այսինքն օտարազգիների մոտ են վարձվում⁴²: Աշխատող ձեռքեր գծվարությամբ էին ճարվում և էջմիածինը լրիվ կերպով չէր կարողանում օգտագործել իր հողերը, իսկ պահանջներն ու հորդորները միշտ Թ, որ արդյունք էին տալիս:

Տնտեսությունը վարելու համար կաթողիկոսը նշանակում էր ղանադան պաշտոնյաների, որոնք վարում էին այս կամ այն ճյուղը: Այսպես, վարդապետներից մեկը նշանակվում էր տնտես, որը վարում էր ընդհանուր ծախսերը: Մեկ այլ վարդապետ նշանակվում էր ամբարդար, որի մոտ կենտրոնանում էին ինչպես էջմիածնի տնտեսությունից, այնպես էլ գյուղերից ստացվող ցորենը, դարին և գյուղատնտեսական մյուս մթերքները: Շորապանը գլխավորում էր այն պահեստները, որտեղ կենտրոնանում էին երկաթեղենը, փայտեղենը, բամբակը, բուրդը, մանածը և այլն: Նրա ենթակալության ներքո էին գտնվում պայտառները, դարբինները, մազմանները, որոնց պարտականությունն էր «մանել զմազ, ոլորել զշուանս և յօրինել զթօռ վասն դարմանի, որքան պիտոյ իցէ, նակ գործել զշուալ և զշուլ և զփալանի երեսք», փալանտուղները (համետագործ), ձիթապանն, «որ աղէ և ցամաքեցուցանէ զմորթան», մինախոռը (ախոռապետ) մեհտարները (ձիապանները), ջորեպանները, ուղտապանները և իշապանները⁴³: Բացի այդ նշանակվում էին նաև գործակալներ, որոնցից մեկը հետևում էր մշակների վարձմանը և այգիների ու հողատարածությունների մշակմանը, իսկ մյուսները՝ գյուղերից պետք է հարկերը ստանալին և տեղավորելին էջմիածին:

Գյուղերի կառավարման համար էջմիածինը նշանակում էր զարուղա, որը և պետք է հսկեր Վաղարշապատի շուկային, հետևեր շափ ու կշռին և հավաքեր տուրքեր՝ տանուտերերի միջոցով:

Ինչ վերաբերում է ջրաղացներին, ապա դրանք մեծ մասամբ կապալով էին տրվում ղանադան մարդկանց, որի դիմաց ստանում էին դրամ:

⁴² Նույն տեղում, թղթ. 18, վավ. 202:

⁴³ Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 32, վավ. 242:

Ինչպես արդեն հիշատակվեց, էջմիածնի տնտեսական վիճակը այնուամենայնիվ 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակում խիստ ծանր էր: Չնայած հողային տարածություններին և մյուս մուլքերին, էջմիածինը չէր կարողանում դուրս գալ Ֆինանսական այն ճգնաժամից, որի մեջ ընկել էր Դավիթ-Դանիելյան գավազանավեճի և պատերազմական գործողությունների հետևանքով: Եվրեմի կաթողիկոսանալուց հետո բազմաթիվ փորձեր են կատարվում էջմիածնի վիճակը փարելավելու նպատակառումով, սլաններ և ծրագրեր են մշակվում, բայց բոլորը մնում է անարդյունք: Պարտքերը դիզվում էին և անելով հասնում աճուրդի գումարների: Պարտատերերի ճանկերից խուսափելու համար էջմիածինը ստիպված էր ծանր տոկոսներով, որոնք վաշխառուների կողմից տրվում էին խիստ կարճ ժամկետներով, մեկից դրամ վերցնել և գոճացնել մյուս պարտատիրոջը, մինչդեռ պարտքերը դրանից ոչ թե պակասում, այլ ավելանում էին:

Ժամանակի էջմիածնի կացությունը այսպես էր նկարագրում Եվրեմ կաթողիկոսը. «... ըստ առաջնայն չէ այժմոյս կեցութիւնսրբոյ աթոռոյս. յառաջ երկուց կաթողիկոսաց (Միմեռնի և Ղուկասի—Վ. Դ.) ժամանակն, որ մեք ներկա եղեալ գիտակ եմք. գինին, բախին, բրինձն, բամբակն, ցորեանն, դարին և այլ արմտիք այնքան առաւել գայր, և դեռ ևս ի նոցունց ծախիւր դրամօք...»⁴⁴:

Այլ էր դրությունը XIX դարի առաջին քառորդում: Խանական կառավարության ճնշումներն ուժեղացել էին, ամեն մի առիթ օգտագործվում էր, որպեսզի դրամ կորզեն էջմիածնից, քանի որ գիտեին, թե ամբողջ Արևելյան Հայաստանում դա միակ հիմնարկությունն էր, որտեղ բավական խոշոր հարստություն էր հավաքված աշխարհի տարբեր մասերում ապրող հայերից: Դեռևս 1808 թ., սարգար դառնալուց մի տարի անց, Հյուսիսին Ղուլի խանը, ռուսական զորքերի երևանյան երկրորդ արշավանքի ժամանակ վանքից վերցրել էր 2500 թուման արծաթ դրամ (Երևանի հաշվով—Վ. Դ.) և մեծ քանակությամբ ցորեն ու գարի: Ռուսական զորքերի վերադարձից հետո նա վանքից կորզել էր ևս հազար թուման, իսկ իբր թե փոխարինարար վերցված ցորենից ու գարուց 1/5 մասն էլ չէր վերադարձվել⁴⁵: Եվ այդպես տարիներ շարունակ նվերների ու

⁴⁴ Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 23, վավ. 161:

⁴⁵ Նույն տեղում, թղթ. 45, վավ. 142 ր:

կաշառքների ձևով էջմիածնի վանքից դրամը հոսում էր սարգարական գանձարանը: Եվ ահա «վասն այսպիսի անողորմ կառավարութեանց աթոռն էջմիածնի ըստ փոքու մասին ի միջոցի հինգ ամաց՝ և ըստ մեծ մասի ի միջոցի երկու և կէս մինչև ցելանելն կաթողիկոսի անդի» ընկնում է 33684 թուման 5018 շահի պարտքի տակ: Թեև այդ նույն ժամանակամիջոցում վանքը վճարել էր 35536 թուման 3000 և կես շահի, սակայն պարտքի գումարը դարձյալ հասնում էր 32 հազար թումանի⁴⁶: Դրա պատճառն այն էր, որ սարսամուրհակները յուրաքանչյուր վեց ամիսը մեկ փոփոխվում էին, այն էլ տասին երեք շահով, չհաշված այն, որ վաշխառուները, օգտվելով խանական կառավարության թողտվությունից, դիմում էին զանազանակերպ խարդախությունների: Այսպես, 1821 թ. հունիս ամսին էջմիածինը փոխարինարար 2050 թուման պարտք է վերցնում սարթիպ Քեալբալայի Մամուշից և փոխիցա են տալիս այն պայմանով, որ փոխիցատարը կոստանդնուպոլիս և Իզմիր ժամանելուց հետո սպասի 11, 21 ու 31 օր և այդ ժամանակվա ընթացքում այնտեղ ստանա իր գումարը: Հակառակ դեպքում, եթե վերոհիշյալ քաղաքներում այդքան գումար չվճարվի նրան, ապա էջմիածին գալով տասին հինգ շահով իր դրամն ետ ստանա: Փոխիցատարը նույնիսկ տեղ էլ չի հասնում, այլ մի քանի օրից վերադառնում է և բռնությամբ ետ է վերցնում ոչ միայն իր տված 2050 թումանը, այլև տոկոսն էլ հետը, այսինքն 613 թուման ավել դրամ է վերցնում⁴⁷:

Նման իրավիճակից դուրս գալու և պարտքատերերի ճանկերից խուսափելու միակ ելքը Եվրեմ կաթողիկոսը տեսնում է միայն փախուստի մեջ: 1821 թ., պատրվակ բռնելով, որ ուղում է Ղարաբաղի կողմերում հանգանակություն կատարել պարտքերը մարելու համար, Եվրեմ կաթողիկոսը փախուստ է գործում վրաստան, որտեղից անցնում է Հաղբատի վանք և մնում այնտեղ մինչև Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը պարսկական լծից:

Ինչպես Հյուսիսին Ղուլի խանը, այնպես էլ Աբաս-Միրզան զանազան հնարանների է դիմում կաթողիկոսին էջմիածին վերադարձնելու համար, որպեսզի նրա փախուստը չօգտագործվի ռուսական կառավարության կողմից քաղաքական նկատառումներով,

⁴⁶ «Համառոտութիւն անցից...», էջ 19:

⁴⁷ Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 32, վավ. 222:

ինչպես և շթեժացնելու համար դժգոհությունը հայ ժողովրդական զանգվածների մեջ:

Ի պատասխան բոլոր այդ փորձերի, 1823 թ. Վրաստանի թեմակալ—Ներսես Առաքարակեցին զայրույթով լեցուն գրություններ է ուղարկում և Աբաս-Միրզային և Հյուսեին Ղուլի խանին՝ մի առ մի թվարկելով այն բոլոր բռնություններն ու ճնշումները, որոնց ենթարկվել է էջմիածնի միաբանությունը, գահակալը և ժողովուրդը Հյուսեին Ղուլի խանի և նրա պաշտոնյաների կողմից: Նա պահանջում էր ոչ միայն վերջ դնել բռնություններին ու բացահայտ կողոպուտին, այլև վերացնել բոլոր նախկին պարտամուրհակները և վճարումները, վերջ տալ յուրաքանչյուր վեց ամիսը մեկ պարտամուրհակները նորոգելուն: Ներսես Առաքարակեցին պնդում էր, որ այդ անօրինականությունները պետք է արմատախիչ արվեն, տոկոսը տասին երկուսից ավել չպետք է լինի, իսկ պարտամուրհակները պետք է նորոգվեն տարին մեկ անգամ: Իր պատասխան գրությունում Աբաս-Միրզան հայտնում էր, որ եղել է էջմիածնում, տեսել է նրա թշվառ վիճակը և խոստանում էր կատարել այնպես, ինչպես Ներսես Առաքարակեցին էր խնդրում, բայց պայմանով, որ կաթողիկոսը ետ ուղարկվի⁴⁸:

Դեռ նախքան Եփրեմ կաթողիկոսի փախուստը, մի շարք փորձեր էին կատարվել բարվոքելու էջմիածնի կացությունը, խնայողաբար վարելու տնտեսությունը և խոսափելու ավելորդ ծախսերից: Այդ նպատակով 1817 թ. Եփրեմ կաթողիկոսը հատուկ գրությամբ դիմում է սինոդին և առաջարկում մայր աթոռի բոլոր ռեզուսյան կառավարություններից և գործավարաց» վրա կարգել մի սրբեպիսկոպոսի որպես վերատեսուչ: Այդ վերատեսուչի պարտականությունը պետք է լիներ՝ հետևել բոլոր գործավարներին, իսկ իրենց պաշտոնների մեջ թերացողներին և խախտումներ թույլ տվողների հարցը դնել սինոդի առջև, որպեսզի նրանց հանձնին պաշտոնից: Այնուհետև. նա պետք է հոգ տաներ որպեսզի ավելանային մայր աթոռի գյուղերից և մյուս մուլքերից ստացվող արդյունքները, ինչպես նաև միջոցներ փնտրեր ավելորդ ծախսերից խոսափելու համար: Վերահսկիչ-արքեպիսկոպոսը պետք է վերահաստիքուն ունենար «ի վերայ գեօղիցն մերոց և վերայ կառավարութեան միրզայ տարուղային և բազարին, դի լաւագոյն կերպիւ ընթանայցէ կառավարութիւն նոցին»: Նա պարտավոր էր

48 Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 45, վավ. 80 ա:

նաև այնպես կարգադրել հարկերի հավաքումը, մշակների վարձակալումը և այլն «զի լինիցին համապատասխան գլխացաութեան մերումն վասն նոցա և վնասուց»: Վերահսկիչի նշանակումից հետո բոլոր գործավարները նրա հետ պետք է գործ ունենային, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ հարցը վերաբերում էր կաթողիկոսին կամ սինոդին:

Վերատեսուչը պետք է ունենար նաև օգնական, որը առաջինի բացակայությամբ պետք է փոխարիներ նրան այդ պաշտոնում, պետք է ընդուներ այլազգի հյուրերի և նրանց ներկայացներ կաթողիկոսին կամ այն անձնավորությունը, որի մոտ նրանք եկել էին: Սակայն նա իրավունք չուներ որևէ հրաման արձակել առանց վերատեսուչի գիտություն⁴⁹:

1819 թ. կաթողիկոսը և սինոդը կրկին անգամ անդրադառնում են էջմիածնի նյութական ու տնտեսական գրությունը բարելավելու հարցին: Նույն թվականի փետրվար ամսին որոշում է ընդունվում, համաձայն որի, նախ դրվում էր պարտքերը փակելու հարցը: Այդ նպատակով գերադասելի է համարվում մեկ կամ երկու հոգուց տասին երկու կամ երկուսուկես տոկոսով այնքան գումար վերցնել, որով հնարավոր լինի ծածկել պարտքերը և գրանուլ իսկ բավականաչափ պակասեցնել տրվելիք գումարը: Միաժամանակ ցանկալի էր համարվում այնպիսի տեղեր նվիրակներ ուղարկել, որտեղ շկային, իսկ մյուս նվիրակներին, որոնց ժամկետը լրացել էր, ետ կանչել էջմիածին: Անհրաժեշտ էր համարվում երեք տարուց ավել նվիրակներին և նպաստահավաքներին շթողնել ուղարկված վայրերում, «զի մի կորիցնն նուիրակական և այլ աթոռապատկան արդիւքն»: Ինչ վերաբերում է աթոռային ծախսերին, ապա հարկ էր գրանք շահավորել և բոլոր ծախսերը ճշտությամբ գրանցել մատչաններում: Մախսերի համար կաթողիկոսից գրամ ստանալիս պետք է խնդրագիր ներկայացնեին և յուրաքանչյուր վեց ամիսը մեկ հաշիվ տային կաթողիկոսի և սբ. ժողովի առջև կատարված ծախսումների մասին: Մայր աթոռի «վարձատրաց» վարձը պետք է տրվեր տարին երկու անգամ, այն էլ տումարագիրների գիտությամբ և գրանցումով:

Անհրաժեշտ էին գտնում ցուցակագրել բոլոր իրերը, պիտանիքները պահել, իսկ ոչ-պիտանիքները վաճառքի հանել: Իրերը այժմ պետք է գտնվեին ոչ միայն կաթողիկոսի և մի գանձապահի տըն-

49 Մատենադարան, Զեռագիր 2917, թ. 84—85:

տեսութեան և պահպանութեան ներքո, այլ նաև երկու տոմարագիրներ, որոնց միջոցով էլ պետք է ստացվեին և հանձնվեին այս կամ այն իրերը⁵⁰:

Հավանաբար այս բոլոր որոշումները և միջոցառումները հնարավոր չէր լինում կենսագործել, հետեւաբար և դրանք քիչ արդյունքներ էին տալիս: Ուստի և 1820 թ. նոյեմբերի վերջին սինոդը միաձայն մի նոր վճիռ է ընդունում, որը նախորդների նման ուղղված էր մայր աթոռի վիճակը բարելավելուն: Այս որոշմամբ արգելվում էր վանքի հաշվին ընծաներ տալը, հյուրերին երկար ժամանակով, եթե հարկ չկար, Ղազարապատում թողնելը, հասարակ միաբաններին, եթե արժանի չէին, հագուստ տալը: Գանձարկղը պետք է մշտապես լիներ կնքված վիճակում, ընդ որում այն կնքելու էին կաթողիկոսը, նրա տեղապահը, ավագ լուսարարը, տեղապահի օգնականը և գանձապահները: Ամեն շորեքշաբթի արքեպիսկոպոսները պետք է հաշվետվություն լսեին ծախսերի ու կառավարման վերաբերյալ, իսկ ամիսը մեկ անգամ սինոդի անդամները պարտավոր էին ստուգելու հաշիվների ճշտությունը: Վաղարշապատի և նրա շուկայի կառավարումը սրվում էր տեղապահի և նրա օգնականի վրա: Տեղապահը, առանց սինոդի զիտության, իրավունք չունեի հինգ թումանից ավել դրամ ծախսել: Անհրաժեշտ էր համարվում ճշտել ունեցած անասունների թիվը: Սինոդի անդամները պետք է վերահասու լինեին նաև բոլոր տեսակի մուլքերից ստացված եկամտների քանակին, իսկ դրանց գործակատարներն ու կառավարիչները առանց սինոդի գիտության իրավունք չունեին գործելու: Այսպիսով, բոլոր մուտքն ու ելքը պետք է պահվեր սինոդի հսկողության ներքո: Հարկ էր համարվում բոլոր ավելորդ հողերականներին ու աշխարհականներին, որոնց վրա «զուր» ծախս էր կատարվում, հեռացնել աթոռից: Այլ տեղերից եկածներին հարկ էր համարվում շքնդունել: Այս անգամ էլ գրվում էր նվիրակության հարցը⁵¹: Սակայն բոլոր այդ փորձերն ու որոշումները գրեթե ոչ մի արդյունք չտվեցին, իսկ կաթողիկոսի փախուստից հետո լիովին մոռացության մատնվեցին:

Էջմիածնի եկամտների բազմապատկման համար նշանակալից աղբյուր էր նվիրակությունը:

Նվիրակները կաթողիկոսի կողմից առաքվում էին աշխարհա-

սփյուռ հայ գանձավածների մոտ նպաստ հավաքելու հօգուտ էջմիածնի և Անդաղի պահելու հայ եկեղեցու կապը իր ցանուցիք հոտի հետ: Երեք տարին մեկ անգամ իրենց նվիրակության վայրերից նվիրակները հավաքում էին որոշակի գումար յուրաքանչյուր շնչից, ինչպես և տարբեր բնույթի ընծայաբերություններ: Դրանցից էին՝ քառանից, հիշատակի, խոստմունք, հոգեբաժին, խաչահամբույր, աջահամբույր, մատաղ, գավազանապտուղ, փոքրավորեք, ժամուց, պաշտոնեից և այլ անուններ կրող նվիրատվությունները, որոնց մի փոքր մասը (գավազանապտուղ, փոքրավորեք, ժամուց) նվիրակի և նրա սպասավորների համար էր նախատեսված, իսկ մնացյալը՝ մայր աթոռի: Ընդ որում, նվիրակները իրավունք չունեին բնադատելու ժողովրդին վճարելու նվիրական տուրքերը, այլ պետք է «հեղութեամբ» համոզեին⁵²: XIX դարի սկզբում էջմիածնի նվիրակային արդյունքները պակասեցին, մանավանդ Եփրեմի կաթողիկոսանալուց հետո: Արևմտյան Հայաստանից, նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ, նվագ արդյունքներ էին ստացվում, քանի որ Օսմանյան կայսրությունը Եփրեմի կաթողիկոսությունը հաստատող Ֆերման չէր տվել, ուստի և արգելել էր մեռնի առաքումը կայսրության հայկական շրջանները⁵³: Դրանից, անշուշտ, էջմիածինը խիստ մեծ վնասներ էր կրում, թեև, կառավարության արգելքից անկախ, նվիրակային գումարները շարունակվում էին հավաքել: Կարինում 1814 թ. էջմիածնի նվիրակին հանձնվել էր տաս հազար դուռուշ օսմանյան դրամ⁵⁴, իսկ 1818 թ. Կոստանդնուպոլսի հայերը, որպես նվիրատվություն, էջմիածնի գանձան սկսեցին մուծել 559735 դուռուշ⁵⁵:

Նվիրակության ինստիտուտի գոյությունը սոսկ շահախնդրական նկատառումներով չէր պայմանավորված, թեև առաջին խնդիրը դա էր: Նվիրակները էջմիածնի, աշխարհասփյուռ հայ գանձավածների և անգամ օտար պետությունների միջև մի տեսակ հասարակական և քաղաքական հարաբերությունները շղկապող օղակ էին հանդիսանում: Նրանք լայն տեղեկություններ էին հաղորդում այս կամ այն երկրում ծվարած հայ ազգաբնակչության կեցության մասին, կապում էին նրանց էջմիածնի, որպես հայ ժողովրդի

52 Մ. Թաղիադյան Ժանապարհորդութիւն ի Հայս, էջ 240—241:

53 Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 47, վավ. 324:

54 Նույն տեղում, թղթ. 25, վավ. 6:

55 Նույն տեղում, կաթող. դիվ. թղթ. 29, վավ. 133:

50 Նույն տեղում, կաթող. դիվան, թղթ. 16, վավ. 79 չ:

51 Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 26, վավ. 285:

հոգևոր կենտրոնի հետ, կենդանի էին պահում ազգային ազանդություններն ու ոգին, պայքարում էին կրոնափոխությունների դեմ և շատ դեպքերում ջանքեր էին թափում թուլացնելու հալածանքներն ու ճնշումները, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում: Նվիրակները միաժամանակ ամենայն հայոց կաթողիկոսին տեղյակ էին պահում քաղաքական այն բոլոր իրադարձություններին, որոնք կատարվում էին իրենց գտնված երկրներում, անգամ հնարավոր քաղաքական տեղաշարժերին: Այդ բոլորը հնարավորություն էր տալիս ամենայն հայոց կաթողիկոսին կողմնորոշվելու քաղաքական իրադրություն մեջ և անհրաժեշտ քայլերն առնելու, էթն էջմիածնի վրա հայ ժողովրդի այս կամ այն հատվածի շահերը դա հրատապ էին դարձնում:

Սակայն նվիրակների մեջ պատահում էին եկեղեցականներ, որոնք առաջին հերթին իրենց անձնական, շահախնդրական նպատակներն էին հետապնդում, նվիրակության ժամկետը լրացնելուց հետո ձգձգում էին իրենց վերադարձը, անհրաժեշտ և մանրամասն հաշվետվություն չէին տալիս նվիրակության արդյունքների մասին: Կինում էին նաև դեպքեր, երբ կեղծ կոնդակներով նվիրակություն էին կատարում մարդիկ, որոնք ոչ մի առնչություն չուներին այդ գործի հետ և խաբելով ժողովրդին, խաղաղով նրա կրոնական զգացմունքների հետ, հակայական գումարներ էին հավաքում և յուրացնում:

1819 թ. փետրվար ամսին, էջմիածնի սինոդը, որոշում ընդունելով էջմիածնի տնտեսական ու ֆինանսական վիճակը բարվորելու միջոցառումների մասին, միաժամանակ անդրադարձավ նվիրակության և նրա աշխատանքների կանոնավորման հարցերին: Հիշյալ որոշման երկրորդ կետում ասված էր. «հոգատարութիւն լիցի առանց անազանութեան առաքել զնպատահաւարս և զնուիրակունս յայնպիսի տեղիս, ուր ոչ ունիմք այժմ ներկայապէս և յայն տեղիս ևս, ուր եղեալ նուիրակունքն մեր մերձ են յաւարտումն գործոյն և լրացեալ է ժամանակն նուիրականութեան նոցին, որոց հարկ է և զբել, զի փութով աւարտեալ զթերին վերադարձցեն ի աւրբ գահս, և այսոհետև այնպիսի զգուշութիւն լիցի, որ յիւրաքանչիւր վիճակս մեր մինչ լրացի երեք տարին նուիրակութեան աւելի ժամանակ մի ունիցի անցանել զի մի կորիցեն նուիրակական և այլ աթոռապատկան արդիւնքն»⁵⁶: Այս որոշման

հիմնական մեխանիզմն էլ այն էր, որպեսզի ապահովվի նվիրակների դարձը ճիշտ ժամանակին, այսինքն երեքամյա ժամանակամիջոցն անցնելուց հետո, որպեսզի հավաքված արդյունքները կորստի ջմատնվեն:

Բացի նվիրակներից կային նաև նպաստահավաքներ կամ իմտատաճիկներ, որոնց պարտականությունը կայանում էր բնամթերքով հօգուտ էջմիածնի նպաստներ հավաքելում: Նրանք հատկապես ուղարկվում էին Արևելյան Հայաստանի, ինչպես նաև Վրաստանի ու Արևմտյան Հայաստանի սահմանամերձ շրջանները, որտեղից դուրսին էր անասուններ, ցորեն, գարի, աղ, յուղ, պանիր և այլ մթերքներ հավաքելն ու տեղափոխելը:

Նվիրակության ինստիտուտի հետ սերտորեն առնչվում էին էջմիածնի այսպես կոչված «առևտրա-քանկային» գործառնությունները: Նվիրակների կողմից հավաքված դրամական գումարներն այն հիմքն էին հանդիսանում, որոնց վրա էջմիածինը կառուցում էր իր այդ գործարքները: Հիմնականում հավաքվելով հայկական գաղթավայրերից և Արևմտյան Հայաստանի հայկական այլևայլ թեմերից, այդ դրամական գումարները նվիրակների կողմից ստացականով հանձնվում էին այսպես կոչված «վերջիներին», առևտրական աշխարհիկ գործակալներին ի պահ: Վերջիններիս, շրջանառության մեջ դնելով հավաքված գումարները, ստացված շահույթը ուղարկում էին էջմիածին այդ նույն նվիրակների միջոցով, երբ սրանք շնորհում էին վերադարձի ճանապարհը:

Այդ շահույթը էջմիածին էր գալիս ինչպես դրամական, այնպես էլ եվրոպական զանազան ապրանքների ձևով: Վերջինների մոտ գտնվող դրամական միջոցների դիմաց էջմիածինը առևտրական գործառնությունների մեկնող վաճառականներից կամ Երուսաղեմ ու Մեքքա, ուխտագնացության ելնող ուխտավորներից տեղում ստացած դրամի փոխարեն տալիս էր համապատասխան մուրհակներ, որովհետև ճանապարհների անապահովությունը և կողոպտվելու մշտական վտանգը ստիպում էր վերջիններիս դիմել այդ միջոցին: էջմիածնի սոված մուրհակներով նրանք Քաղաղում, Կարինում, Զմյուռնիայում, Կոստանդնուպոլսում, Սպահանում, Թավրիզում, Կարկաթայում, Մադրասում և այլուր ստանում էին կանխիկ դրամ այդ նույն վերջինների ձեռքից⁵⁷:

⁵⁷ Б. Арутюнян, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII—XVIII веках, Ереван, 1940, էջ 100:

⁵⁶ Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 16, վավ. 79:

Բացի նվիրակութեան գումարներից, վեբիլներին էին հանձն-
վում նաև գանձանակադրամները: Բոլոր հայկական խոշոր եկե-
ղեցիներում էջմիածինն ուներ իր գանձանակները, որտեղ հա-
վաքված դրամները հանձնվում էին վեբիլներին և ապա նվիրակ-
ների ձեռքով ուղակվում էջմիածին: 1813 թ. Եփրեմ կաթողիկոսը
կարգադրեց, որպեսզի գործակալները գանձանակադրամը ուղարկեն
ամեն տարի և ոչ թե «նուիրակէ ի նուիրակ»: Միաժամանակ ըն-
դարձակվում էին գործակալների լիազորութիւնները: Հոգեբա-
ժինը, կտակները, խոստմունքները և այլ անուններ կրող եկեղե-
ցական անուղղակի տուրքերը նույնպես պետք է «ստացեալ
եղիցին ձեռամբ գործակալաց կամ վաքիլաց և մի լիցին ըստ
առաջնոյն կախեալք ի նուիրակաց»⁵⁸:

Վերոհիշյալ կարգադրութիւնը ի կատար ածելու նպատակով
կաթողիկոսը հրամայում էր ամենուր գործակալներ վարդել, որոնք
եկեղեցիների գանձապետներից պետք է ստացականով ստանա-
լին գանձանակադրամը և ուղարկեին էջմիածին⁵⁹:

Վեբիլներ սովորաբար կարգվում էին հարուստ վաճառա-
կաններից, որոնց նյութական հարստութիւնը և գրաված դիրքը
կասկած չէր հարուցում: Այսպես, Բայազետում գործակալ էր
հանդիսանում աղա Հակոբ Արծրունին, Երևանում աղա Խաչա-
տուրը, Կարինում Հակոբ աղա Կետիկյանը և այլն: Սրանք բոլորն
էլ խոշոր վաճառականներ էին, իսկ նրանց մոտ ապրանքաշրջա-
նառութիւնը մեծ գումարների էր հասնում:

էջմիածնի «առևտրա-բանկային» գործառնութիւնները բա-
վական մեծ ծավալ էին ընդունում և դրանցից օգտվում էր նույ-
նիսկ խանական ընտանիքը: 1815 թ. Հյուսեին Ղուլի խան
սարդարը էջմիածնին տասին երկուս ու կես շահով և վեց ամիս
ժամանակով փոխ է տալիս 1000 թուման երևանյան դրամ և միա-
ժամանակ լնդրում է գրութիւն տալ, որպեսզի այն ուղարկի իր
եղբայր Հասան խանին, իսկ այս վերջինն էլ, իր հերթին,
Բաղդադի իր վեբիլին, որպեսզի էջմիածնի գործակալից այդ
դրամն ստանան Բաղդադում, հավանաբար այնտեղ ապրանքներ
ձեռք բերելու նպատակով: Այդ առումով էլ Եփրեմ կաթողիկոսը
գրում էր այդ ժամանակ Բաղդադում գտնվող Հնդկաստանի նվի-
րակ Վրթանես արքեպիսկոպոսին, որպեսզի իր գրութիւնն ստա-

նալուց և ստուգելուց հետո, սեպտեմբերի 20-ից հետո միայն
«հատո նմա հազար թուման Երևանու սաղ դրամ. և թէ տակաւին
վեց ամիսն չիցէ լրացեալ, ըստ այնմ պակասեցուցես զմու-
ղաթն»⁶⁰: էջմիածնի նման բնույթի գործառնութիւնների վերա-
բերյալ բաղմաթիւ փաստեր կարելի է բերել:

«Միջնորդ-բանկիրի» նման դերը, որ ընդունված էր և ճա-
նաչված աշխարհի գանազան վայրերում և, առաջին հերթին,
անշուշտ Անդրկովկասում, էջմիածնի համար բավական մեծ հե-
ղինակութիւն էր ստեղծում և շահույթներ բերում, թեև XIX դարի
առաջին երեսնամյակում դրանք սկսվել էին կրճատվել:

Կասկած չինել չի կարող, որ պատմական հանգամանքների և
ճակատագրի արդյունք հանդիսացող էջմիածնի նվիրակութեան
ինստիտուտը ժամանակին խաղացել է դրական խոշոր դեր հա-
յադավան եկեղեցու միասնութիւնը պաշտպանելու, էջմիածնի
քաղաքական դերն ու հեղինակութիւնը ամրացնելու խնդրում:
Միաժամանակ նվիրակութեան ինստիտուտը մեծապես նպաստել
է առևտրական հարաբերութիւնների զարգացման գործին, Արև-
մուտքի ավելի բարձր կուլտուրայի առարկաները ինչպես Արևելյան
Հայաստանում, այնպես էլ ամբողջ Անդրկովկասում տարածելու
գործին: Անգամ Երևանի սարդարը էջմիածնի միջոցով էր ստանում
եվրոպական այնպիսի ապրանքներ, ինչպես ժամացույցներ,
ակնոցներ, հայելիներ, կաննացի պերճանքի առարկաներ, թանկ-
արժեք մորթիներ և այլն:

Ընդհանուր գծերով այսպիսին էր էջմիածնի, վանական հողա-
տիրութեան Արևելյան Հայաստանում այդ ամենակարկառուն ներ-
կայացուցչի տնտեսական վիճակը XIX դարի առաջին երեսնամ-
յակում:

* * *

Վերևում նկարագրված փաստերը մեզ իրավունք են վերա-
պահում հանգելու հետևյալ եզրակացութիւններին: XIX դարի
սկզբին աչքի է զարկում այն փաստը, որ նախորդ ժամանակա-
շրջանի համեմատութեամբ էջմիածնի վանական տնտեսութիւնը
բռնել էր վայրէջքի ուղին, խիստ քայքայում էր ապրում: Դա

⁵⁸ Մատենադարան, ձեռագիր 3743, Բ. 107:

⁵⁹ Մատենադարան, ձեռագիր 3743, Բ. 107:

⁶⁰ Մատենադարան, ձեռագիր № 3743:

հետևանք էր ոչ միայն պատերազմական գործողությունների հասցրած հարվածների, այլև հաճախացած այն ոտնձգությունների, որոնք կատարելու ոչ մի աննշան իսկ առիթ բաց չէր թողնում խանակյալ վարչությունը: Այդ քոլորի հետևանքով էջմիածինն սկսում է խրոնիկական բնույթ կրող ֆինանսական ճգնաժամ ապրել, որից դուրս գալու հնարավորություն չէին ընձեռում ոչ նվիրվող գումարները, և ոչ էլ «մլքատու» գյուղերից ու սեփական տնտեսությունից ստացվող եկամուտները: էջմիածնի տնտեսության օրինակը գալիս է վկայելու, որ վաշխատվությունը հիշյալ ժամանակամիջոցում խիստ մեծ չափեր էր ընդունել և լայն տարածում ունենր:

Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության հարցում խիստ կարևոր է էջմիածնի ընձեռած օրինակը: Վանական այդ խոշոր տնտեսության կառուցվածքը, աշխատանքի կազմակերպումն այնտեղ գալիս են վկայելու, որ սխալվում են մեր երկրի ագրարային հարաբերությունների պատմությունն ուսումնասիրող այն հետազոտողները, որոնք գտնում են, թե ճորտությունը անվիճարկելի փաստ է Արևելյան Հայաստանում: Մինչդեռ վարձու աշխատանքի կիրառումը էջմիածնի տնտեսության ամենատարբեր բնագավառներում խոսում է այն մասին, որ նման հարաբերությունների առկայության պայմաններում գյուղատնտեսական ամենաբազմազան աշխատանքները չէին վճարվի դրամով: Իսկապես, եթե անգամ այնպիսի գյուղատնտեսական աշխատանքներ, ինչպես խաղողի այգիների բացումը, ծերատումը, թաղումը, բանջարանոցների մարգոցումը, քաղհանումը և այլն վարձատրվել են, ապա խոսք իսկ չի կարող լինել ճորտության գոյության մասին: Իսկ էջմիածնի տնտեսությունը բացառություն չէր կարող կազմել Արևելյան Հայաստանի հողատիրական հարաբերությունների ընդհանուր սխտեմում: Ինչ վերաբերում է այն պնդումներին, թե էջմիածնի կողմից գյուղացիներին վճարված վարձը խիստ աննշան է եղել և փաստորեն սիմվոլիկ բնույթ է կրել, որպեսզի նրանց մոտ հարկադրանքից ազատ լինելու պատրանք ստեղծի, ապա դրանք հազիվ թե լուրջ կարելի է համարել: Նման պնդումները սոսկ անհաջող ձեռնածություններ են երևույթների վրա ուղիղ նայելուց խուսափելու համար: Իհարկե, արտատնտեսական հարկադրանքի մոմենտի մասնակի առկայությունը չի կարելի ժխտել, բայց և հակադիտական է այն բացարձակ մեծության վերածելը: Փաստն

այն է, որ էջմիածնի վանական տնտեսությունը մի խոսուն օրինակ է տալիս վարձու աշխատանքի առկայության և տարածման շրջանակների մասին: Այդ իսկ իմաստով էլ էջմիածնի վանական տնտեսության հեռագա ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտա պարզաբանելու տնտեսական զարգացման այն յուրահատկությունը, որ բնորոշ էր հիշյալ ժամանակաշրջանի Արևելյան Հայաստանի հասարակական տնտեսական հարաբերությունների համար:

ԱՌՈՎՅԱՆԻ ԵՎ ԲԵԼԻՆՍԿՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Վ. Ջ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Արտվյանն ու Բելինսկին ժամանակակիցներ են բառի բուն իմաստով: Նրանք ոչ միայն ապրել ու ստեղծագործել են պատմական նույն ժամանակահատվածում, այլև հանդես են եկել որպես նույն դարաշրջանի ծնունդ և դարձել երկրում տիրող միևնույն պեղծիցիայի զոհերը: Նրանց միջև որևէ կապ որոնելու փորձը շատերի ուշադրություն է գրավել, բայց գրավոր փաստերի բացակայությունը ուսումնասիրողներին միշտ բացասական եզրակացություն է բերել: Մեր կարծիքով խնդրին շստեք է մոտենալ այդ տեսանկյունից, որովհետև հինգ դեկաբրիստների կախաղաններով իր թագավորությունը նշանավորած Նիկոլայ 1-ի ստեղծած դաժան պեժիմի պայմաններում առաջադեմ գործիչների անմիջական շփման մասին գրավոր փաստեր որոնելը ապարդյուն պիտի լինեն: Այդ մի ժամանակաշրջան էր, երբ Ռուսաստանի հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառների վրա անսահմանափակորեն իշխում էր տխրահռչակ Երրորդ բաժանմունքը, որի ամենատես աչքերից չէին վրիպում անգամ մարդկանց անձնական նամակագրությունները: «Я перо в руки взять не в силе,— գրել է Պուշկինն իր կնոջը,— мысль, что кто-нибудь нас с тобой подслушивает приводит меня в бешенство»¹:

Բելինսկին գրական քննադատության մեջ մտավ լեոնային հեղեղի նման և անմիջապես կլանվեց նոր ու համարձակ խոսքի տոչորանքից տապակվող հասարակության կողմից: Առաջին իսկ հայացքից պայքարի դրոշ բարձրացնելով պաշտոնական գաղա-

փարախոսություն դեմ, նա իր շուրջը համախմբեց համախոհներին մի մեծ բանակ, ինչպես նաև իր դեմ հարուցեց ցարիզմին վաճառված գրչակների անհաշտ ատելությունը: Եվ եթե Բելինսկին հրավիրվեց «Օտեչեստվեննիե դապիսկի» ամսագրում աշխատելու՝ այդ շստեք է վերագրել ամսագրի տնօրենի շունեցած դեմոկրատական աշխարհայացքին, այլ սոսկ ամսագրային գործարքներում վերջինիս ձեռք բերած առևտրական հոտառությանը: Հենված ցարական արքունիքում իր հզոր պաշտպաններին ամսագրի խմբագիր Կրասնկին Բելինսկու մեջ տեսավ դեմոկրատական տրամադրություններով տոգորված ընթերցող հասարակությանն ընդառաջող այն գրախոսին, որի հոգվածները կարող էին երաշխիք դառնալ ամսագրի տարածմանը: Եվ նա շստալվեց: Հնարավոր բան է, որ ճշմարտությունից հեռու չէր նույնիսկ ժամանակակիցների մոտ տարածված այն լուրը, որ ամսագրի հրատարակմանը նպաստելու համար ժանդարմերիայի շեֆ Գուբելտը Կրասնկուց տարեկան 30 հազար ռ. էր ստանում²:

Բելինսկու հրապարակ գալու հենց առաջին օրից գաղափարական հակառակ լագերի ներկայացուցիչները նրա վրա հրավիրեցին Երրորդ բաժանմունքի ուշադրությունը: Սա կարևոր մի փաստ է, որը Պուշկինին ստիպել էր իր խմբագրությունը լույս տեսնող «Սովրեմեննիկի» հատորը նրան ուղարկել երրորդ մարզու միջոցով և «ТИХОНЬКО ОТ НАБЛЮДАТЕЛЕЙ» նախադգուշական հանձնարարությամբ: Այդ էր պատճառը նաև, որ Բելինսկու անոճը տալու և նրա տաղանդը իր ամսագրում գնահատելու համար Պուշկինը ստեղծեց Գոգոլին ակնարկելու առիթը և թաքնվեց «Տվերցի Ա. Բ.» ծածկանվան տակ: Հոգվածի տակ Պուշկինն այնպես խնամքով էր թաքցրել իր ինքնությունը, որ այն պարզվեց համարյա մեկ դար հետո միայն³:

Ժամանակի առաջավոր գրողները քաջ դիտեին, որ Երրորդ բաժանմունքի լրտեսները սովերի նման հետևում են իրենց, ուստի և նրանցից յուրաքանչյուրը մեծ ղգուշություն էր քանեցնում մյուսների հանդեպ: Հայտնի փաստ է, որ Բելինսկին ու Լերմոնտովը 1837 թ. ամբողջ ամռանը եղել են Պյատիգորսկում և համարյա ամեն օր միասին են եղել: Մինչդեռ այդ մասին ոչ մեկի և ոչ էլ

¹ Переписка, под редакцией Саитова, т. 3, էջ 122:

² Տե՛ս «Дело Петрашевцев» — Մ—Լ, 1951, հ. 3, էջ 363:

³ Տե՛ս Դ. Благой, Белинский и Пушкин в сборнике «Белинский историк и теоретик литературы», Մ—Լ, 1949, էջ 258—259:

մյուսի մոտ գրավոր ոչ մի հետք չկա: Եվ այնուամենայնիվ մի՞թե հնարավոր էր տաք ջրեր եկած սահմանափակ մարդկանց շրջանում Մոսկվայի համալսարանի միևնույն ժամանակաշրջանում սովորող ուսանողների իրար հետ հանդիպում չունենալը այն դեպքում, երբ նրանցից մեկն արդեն մեծ քննադատի համբավ ուներ, իսկ մյուսը՝ Պուշկինի մահվան առթիվ գրած իր բանաստեղծությունը Ռուսաստանում լայն ճանաչում էր գտել:

Կայսրության մեջ տիրող քաղաքական նման իրադրության պայմաններում, իրազեկ ցարական գաղտնի ոստիկանության կողմից իր վրա դրված հսկողությունը՝ Աբովյանը երբեք գրավոր փաստ չէր թողնի ոչ Բելինսկու, ոչ Պուշկինի և ոչ էլ ռուս մյուս առաջադեմ գործիչների մասին: Այդ իսկ պատճառով Աբովյանի ժառանգության մեջ նման անսքող փաստերի որոնումը պետք է ապարդյուն անցներ:

Բոլոր այս պատճառներով Աբովյանի ժառանգության մեջ պաշտոնական գաղափարախոսության կողմից (թուլլատրված Լոմոնոսովի, Դերժավինի, Կարամզինի (հասկանալի է՝ նաև ժողովակու) անուններից բացի չկա և չէր կարող լինել իշխող գաղափարախոսության այնպիսի հակառակորդների անուններ, որոնցից մեկը հայտնի էր իր «խոռվարարությունը» (Պուշկին) և այդ պատճառով պաշտոնական դասագրքերից հանված և արգելված՝ հեղինակ էր, մյուսը՝ Պուշկինի մահվան առթիվ գրած իր հանդուհն բանաստեղծությունը լայն ճանաչում գտած ապստամբ (Լերմոնտով), երրորդը՝ ցարական գաղտնի ոստիկանության կողմից հեղափոխական պայքարի կենտրոնական «շտաբի պետի» անուն վաստակած (Բելինսկի) և այլն: Աբովյանն անգամ, բացառությամբ մի մասնավոր նամակի, չի նշել նույնիսկ հաշտվողականության ուղին բռնած ռուս հայտնի առակագիր Կոխլովի անունը, թեև կասկածից դուրս է, որ ինքը թարգմանել է նրա առակներից ավելի քան տասը:

Նման իրադրությունը մեզ հարկադրում է վերնագրված նյութին մերձենալ ոչ թե փաստերի պարզ արձանագրության, ակնհայտ

⁴ Տե՛ս մեր «Ն. Աբովյանը և ցարական դարձնությունը» «Տեղեկագիր» 2002 թ. (հասարակական գիտություններ) 1965, № 9, էջ 49—62:

⁵ Տե՛ս: В. В. Стасов, Училище правоведения 40 л. тому назад, «Русская старина», 1881, № 2, էջ 410: Н. И. Пирогов, Севостопольские письма и воспоминание, У. 1950, էջ 245:

անհաջողության դատապարտված ուղիով, այլ դիմել գաղափարական ռեալ առնչությունների որոնման եղանակին:

Աբովյանի և Բելինսկու գաղափարական առնչության վերաբերյալ կանոք կառնենք Աբովյանի երկու ստեղծագործությունների, այն է՝ «Ֆեոդորա կամ որդիական սեր» դրամայի և Ներսես Աշտարակեցուն Աբովյանի գրած հայտնի նամակի վրա, որոնց համադրումը մեր կարծիքով առավել հավանական է դարձնում Բելինսկուց կրած Աբովյանի գաղափարական ազդեցությունը:

«Ֆեոդորա» դրամայի սյուժեն վերցնելու մասին խոսելիս Աբովյանի երկերի լիակատար ժողովածուի ակադեմիական հրատարակության 4-րդ հատորի համապատասխան ծանոթագրության մեջ հանդուցյալ բանասեր Հ. Մուրադյանը անհավանական է համարում, այն՝ նույն թեմայով ֆրանսիացի երկու հեղինակներից վերցնելու գաղափարը և ավելացնում «Կամ Ա-ը սխալվում է զրույցի ծագման ժամանակի վերաբերմամբ, կամ, որ նույնպես հավանական է՝ հնում գոյություն ունեցող զրույցը նորոգվել է՝ կապվելով 1812 թ. անցքերի հետ»⁶:

1. Մեր կարծիքով հիշյալ դրամայի սյուժեն Աբովյանը վերցրել է ոչ ֆրանսիացի Մարի Կոտտե և Քոսավիե դը Մեստր հեղինակներից և ոչ էլ նույն սյուժեով Ն. Պուլևոյի գրած դրամայից, այլ՝ 1840 թ. Պոպովի թարգմանությունը ռուսերեն լույս տեսած Քոսավիե դը Մեստրի «Երիտասարդ սիրերուհին» վիպակի առթիվ Բելինսկու գրած գրախոսականից, որ լույս էր տեսել նախ «Լիտերատուրնայա գազետա»-ի 1840 թ. փետրվարի 3-ի, ապա նաև՝ «Օտեչեստվեննիե զավիստկի» ամսագրի մայիսյան համարներում⁷:

Սույն ենթադրության համար հիմք են ծառայում, նախ տեղի ունեցած դեպքի թվագրությունը: Զրույցի հին լինելու Հ. Մուրադյանի փաստարկն այն է, որ այդ սյուժեով գրող ֆրանսիացի հեղինակներից մեկը՝ Մարի Կոտտեն մահացել է 1807 թ., այսինքրն 1812 թ. առաջ, որի հետ Աբովյանը կապում է այդ զրույցը: Մինչդեռ իսկությունը այն է, որ ինչպես ֆրանսիացի գրողների «Ներդավետա Լ***, կամ Սիրիլ աքսորվածները» վեպի և «Երիտասարդ սիրերուհին» վիպակի, այնպես էլ Ն. Պուլևոյի «Պարաշա սիրերյաչկա» դրամայի հիմքում ընկած է իրական մի դեպք: 1804 թ. Պրոսկովյա Լուպալովա անունով մի աղջիկ, հոր նկատ-

6 Ն. Աբովյան ԵԼԺ, 4, էջ 3245:

7 Տե՛ս В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., 1954, 4, 4, էջ 169—170, 625:

մամբ ունեցած սիրուց մեծ շարժարանքներով ու զրկանքներով Սիրիոյից հետևող գալիս է Պետերբուրգ և հասնում այն բանին, որ աքսորված իր հոր համար ցարից ձեռք է բերում ազատութուն: Ուրեմն զրույցը հին չէ և Մարի Կոտտեն էլ դեպքի ժամանակակիցն է:

Արովյանի կողմից դեպքը 1812 թ. հետ կապելու հանգամանքը գալիս է Բելինսկու գրախոսականից, ուր հեղինակը գրում էր, թե «Երիտասարդ սիրիոսահին» ոչ այլ ինչ է, քան չհորինված իրական անցքի պատմություն, որ տեղի է ունեցել հանգուցյալ Ալեքսանդր կայսեր թագավորության սկզբնական շրջանում»⁸:

Արովյանը իր հերթին գրել է. «Շատ մարդ կըլի լսած, որ Ալեքսանդր կայսեր ժամանակին, երբ Ռուսք, Ֆրանցուզին ջարդեցին... մեկ ջահել աղջիկ Սիրիոցը փախած՝ եկավ Մոսկով»⁹ և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, երկու դեպքում էլ տեղի ունեցած դեպքի որոշակի թվագրում չկա, մի դեպքում Ալեքսանդր I թագավորության սկզբնական շրջանն է, մյուս դեպքում՝ երբ ուսաները Ֆրանսիացիներին ջարդեցին, այսինքն 1812 թ., որ նույնպես Ալեքսանդրի թագավորության սկզբնական շրջան կարող էր նկատված լինել:

2. Տեղի ունեցած դեպքի վայրի ընտրության հարցը: Իրականում դեպքը տեղի է ունեցել Պետերբուրգում և Քսավիե դը Մեստրը հավատարիմ է մնացել իրականությանը: Ն. Պոլեոյը դեպքը տեղափոխում է Մոսկով՝ Կրեմլյան հրապարակը: Իր գրախոսականում Բելինսկին տալով պատմվածքի սյուժեն, սակայն ցույց չի տալիս կատարված դեպքի վայրը: Արովյանը Ֆեոդորային ցարի հետ հանդիպեցնում է Մոսկվայից Պետերբուրգ տանող ճանապարհին ընկած մի գյուղում: Սա նշանակում է, որ Արովյանի աղբյուրը եղել է ոչ Մեստրի վիպակը և ոչ էլ Պոլեոյի գրաման, այլ Բելինսկու գրախոսականը, որտեղ շգտնելով դեպքի վայրի մասին ոչ մի նշում, ինքը ենթադրաբար գրել է երկու մայրաքաղաքների միջև:

3. Գրամայի հասարակ կառուցվածքը: Վիպակի մեջ Բելինսկին ամենից բարձր գնահատում է իրականության նկատմամբ հեղինակի ցուցաբերած հավատարմությունը, նրա պատմելու

կենսագրական, հասարակ ձևը: Անպաճույն, կյանքից վերցրած և իր իսկությամբ հուզիչ այդ փոքրիկ վիպակի թողած ուժեղ տպավորությունը համեմատելով Կոտտենի «ոտմանտիկական դառանցանքներով» իրականությունը խեղաթյուրած վեպի, և Պոլեոյի թատերական տպավորություն գործող տեսարաններով պարուրված գրամայի հետ, Բելինսկին գրում է. «Առանց խանդաղատանքի անհնարին է կարողալ նրա իսկապես գրամատիկական կյանքի այդ հասարակ նկարագրությունը»¹⁰:

Ընդառաջելով Բելինսկու իրականությանը հավատարիմ լինելու պահանջին Արովյանը շնչյած սյուժեն վերցրել է ուսական կյանքից և գործող անձինք էլ ուս հերոսներ են, բայց այնպես հասարակ, հայ գյուղացուն հարազատ ախպիսի դարձվածքներով ու լեզվով է ներկայացնում, որ կարծեք այդ բոլորը հայ կյանքից է վերցված:

Գրախոսականի վերջում Բելինսկին ավելացնում է. «Նորհուրդ ենք տալիս այն տալ երեխաների ձեռքը, իսկ ով կարող է, նաև գրագետ հասարակ ժողովրդին. հասարակ ժողովրդի համար այն սքանչելի վիպակ է»¹¹:

Հայտնի է, որ Արովյանը այդ գրաման գրել է իր մասնավոր պանսիոնի երեխաների և նրանց ուժերով ցուցադրելու համար: Այդ աշակերտներից մեկը Գևորգ Արիմյանը, վկայում է, որ «1841 թ. օրհնյալ թվի ամառը հուլիս ամսին մեզ համար (Արովյանը վ. Ղ.) մի պիես էլ էր սարքել՝ «Որդիական սեր» վերնագրով¹²: Ինչ մնում է այդ վիպակը հասարակ ժողովրդի համար գրելուն (կամ թարգմանելուն), ապա այդ մասին վկայում է ինքը Արովյանը. «Մախսուս էս լեզվովը գրեցի, որ գեղցիք էլ հասկանան, քաղաքացիք էլ: Մի՞թե գեղըցին մարդ չի, չի ուզի, որ մեկ նոր բան էլ նա լսի, կամ կարդա»¹³:

Եթե մեր այս առաջին համոզեցուցիչ գաղափարական կապը կարող է փոքր կասկածանքի ենթարկվել Բելինսկու հողվածի անստորագիր լինելու պատճառով, ապա այն փարատվում է 1847 թվականի հուլիսին Գոգոլին գրված Բելինսկու հուշակավոր նամա-

10 «Литературное наследство», т. 56, էջ 31:

11 Նույն տեղում:

12 Ժամանակակիցները Արովյանի մասին, Ե, 1941, էջ 112:

13 Խ. Արովյան, ԵԼԺ, հ. 4, էջ 241:

8 «Неизвестные страницы Белинского», «Литературное наследство», т. 56, էջ 30:

9 Խ. Արովյան ԵԼԺ, հ. 4, էջ 241:

Քի¹⁴ և նույն թվականի վերջին Ն. Աշտարակեցուն գրած Աբովյա : ր հայտնի նամակի համադրությունից: Սույն երկու վավերագրերի մի շարք ընդհանրությունների համեմատությունը անկասկած են դարձնում մեր պնդումը:

1. Ժամանակի հասարակական-քաղաքական հնչեղություն ու նեցող ամենահրատապ հարցերի բարձրացումը երկուսի կողմից: Բելինսկին առաջ է քաշում Ռուսաստանի համար ամենակենսական ազգային արդիական հարցերը՝ ճորտատիրական իրավունքի ոչնչացում, մարմնական պատժի չվերացում և այլն:

Աբովյանը նույնպես առաջ է քաշում Հայաստանի քաղաքական ազատության ամենակարևոր հարցերը: «Ինչո՞ւ են խաբում մեզ Կովկասի կեղծավոր լրագրերը,— գրում է նա,— թե մեր ազգը փառքի և բարեբախտության մեջ է, որ ճշմարտության օղածայն շփոթ է միայն: Ի՞նչ օգուտ և փառք մեր ազգին Հայաստանի ազատությունից, երբ նույնիսկ ինքը Հայաստանը գտնվում է ավելի խավար տգիտության մեջ, քան նախկին ժամանակները... Ի՞նչ բարեբախտությունն ներկայումս և ապագայում, քանի որ քաղաքական բռնակալության լծի վերանալուց հետո, այժմ խառնաբարոյության, ժողովրդի բարքերի ապականության չուժը, խաբեբայությունը... մեր հայրենիքի ազատության 20 տարվա ընթացքում էլ ավելի արմատացած են երևում, քան թե բարբարոսների բռնակալության դարավոր ժամանակներում: ...Պարսիկների ու տաճիկների դահիճների ու մահակների տակ մխիթարում էր մեզ սուրբ հավատը, այժմ ամենաօրհնված Ռուսաց Տերություն խնամքի թևերի տակ անառակությունը և անկարգությունները կեղեքում են ամեն մի տեսնող անցավորի անմեղ սիրտը միայն: ... Պոլսում, Չմյուռնիայում անտերունջ ազգը բարբարոսների ժանիքների մեջ ընկերություններ է կազմում¹⁵, ինքնահորդոր զոհաբերություններ դպրոցներ է բաց անում¹⁶, էջմիածնում ազգի հավատի և լույսի աղբյուրին կից մեծացնում են

¹⁴ Վ. Ի. Լենինն այդ նամակը համարել է Բելինսկու գրական գործունեության հանրագումար և գրաքննության շենթարկված դեմոկրատական մամուլի լավագույն երկ: Տե՛ս Լենին, երկեր, Ե. 1950, հ. 20, էջ 298:

¹⁵ Խոսքը «Համազգայց ընկերության» մասին է, ստեղծված Թուրքիայում 1846 թ.:

¹⁶ Աբովյանը նկատի ունի Վենետիկի Ռաֆայելյան վարժարանը (1836) և Իսկյուտարի ճեմարան ս. Երուսաղեմի կողմից դպրոցը (1838):

Գոմշագյուլը¹⁸ և բարեղարգում անասունների գոմը... Անմահ Աբրահամ¹⁹, առանց ազգի, առանց օգնականի մի քանի աշակերտների հետ միասին ազգի կեսը գրավեց և կայսրները ցանկանում են ապրել նրա տոնելի դամբարանի մոտ, իսկ այժմ հայրենասերներն անգամ խորշում են մինչև իսկ նայել այն սրբավայրերին, որտեղ հանգչում են մեր ազգի առաքինազարդ հովվապետները: Բարբարոսների օրերով իսկ Սիմեոն կաթողիկոսը, Պետրոս Բերդումյանը հոգում էին ծաղկեցնելու Հայոց աթոռի վիճակը, իսկ մեծագործ Նիկողայոս արքայի և ռուսաց հզոր տերություն օրերին, զոմեշները և էշերը պետք է զովանան լճերի մեջ և պարարտանան մեծակառույց գոմերի մեջ: ... Ո՞րտեղ է այստեղ բարեբախտությունը, ո՞ւր է իր անգին հատկությանը արժանի ազատության պտուղը, ... Թող այժմ խաբեբա լրագրերը դարձյալ շարունակեն մեզ ցույց տալ իրենց կեղծուպատիր դիմակները. նրանք միայն անձնական շահ են որոնում և մարդկանց հաճոյանալու համար խոսում, ուստի և ստում են, և ինձ, ականատեսիս... ազգի այսպիսի տարաբախտության կարեկցիս, մնում է միայն արձակ-համարձակ, առանց ակնառության ասել, թե խաբված ակնկալությունն ու հույսը ավելի սուր, քան ամերիկացիների սլաքը (իմա՝ ամերիկյան հեղիկների նետը—Վ. Ղ.), ավելի թունավոր, քան իժի խայթը կխոցոտեն մարդու, շեմ ասում արդեն բովանդակ ազգի, սիրտը»²⁰:

2. Պաշտոնական Ռուսաստանից ժողովրդի խաբված լինելու փաստի ընդգծումը:

3. Եկեղեցու՝ որպես մտրակի հենարանի դերի ընդգծումը: Բելինսկին գրում է՝ «չի կարելի լուել, երբ կրոնի քողի և մտրակի պաշտպանության տակ սուտն ու անբարոյականությունը բարոզում են որպես ճշմարտություն և առաքինություն»²¹:

Աբովյանն իր հերթին գրում է՝ «տգիտությունը, որ զորեղ բռնակալության ներքո սասանում էր, իսկ այժմ օրենքի պաշտ-

¹⁸ Գոմշագյուլը էջմիածնի լճակն է, որը ներսեւը շինել տվեց նախկին «Գոմշագյուլ» տեղում:

¹⁹ Աբովյանի խոսքը Մխիթարյան միաբանության հիմնադիր Մխիթար Աբաստացու մասին է:

²⁰ «Գիւլան և. Աբովյանի» հ. 2, էջ 51—53:

²¹ Բելինսկի, նամակ Գոգոլին, էջ 11—12:

պանութեան վարագույրի տակ, ինչպես անբաժանելի ժանտախտ վարակել և գրավել է ամենքի սիրտն ու հոգին»²²:

4. Ժողովրդի մեջ կրոնասիրութեան, կրոնական հավատի ունշացման փաստի ընդգծումը:

«Ավելի ուշադիր նայեցեք և կհամոզվեք,— Բեյլինսկին գրում է Գոգոլին,— որ նա (ոուս ժողովուրդը—Վ. Ղ.) իր բնութամբ խորապես աթեիստ ժողովուրդ է: Նրա մեջ դեռևս շատ անհավատություն կա, բայց կրոնասիրութեան նշույլ անգամ չկա»²³:

Արովյանն Աշտարակեցուն գրում է. «Այն ժամանակները թշնամիների հարստահարությունները վարում և կրթում էր ժողովրդին կրոնի ջերմեռանդության և աստվածապաշտության մեջ, այժմ քաղաքական ազատությունները վերացնում և արմատախիլ է անում մեր առաջին և վերջին սուաքինությունը, որով հայոց ազգը անկման օրերից մինչև այսօր քարձրագույն պարծենում էր բոլոր ազգերի մեջ. հավատի հաստատության մասին եմ ասում, բարբերի մաքուրյան և անկեղծ ջերմեռանդության մասին, իր կրոնի և ազգակիցների հանդեպ (ընդգծումը հեղինակինն է, տես ԽԱ. ԵԼԺ 4. 10, էջ 296)²⁴:

5. Հոգևորականության վարքադրկումը ժողովրդի աչքում:

Բեյլինսկին գրում է. «Ո՞ւմ մասին է ոուս ժողովուրդը անպատկառ քաներ պատմում. տերտերի, երեցկնոջ, տերտերի աղջկա և տերտերի աղխատողի մասին:... Մի՞թե տերտերը Ռուսիայում բոլոր ուսանքի համար որկրամոլության, ժլատության, ստորաքարշության, անամոթության ներկայացուցիչը չէ:... Իսկ մեր հոգևորականության մեծամասնությունը միշտ աչքի է ընկել միայն հաստ փորով, սխոլաստիկական բժախնդրութեամբ և վայրի տգիտություն»²⁵:

Այս մասին իր հերթին Արովյանը գրում է՝ «Հայաստանում հավատի և աթեոսականները և ատենակալները քնելու, պարապոթության, խոռվարարության, ծուլության, բամբասանքի և որկրամոլության մեջ տքնում են գերազանցել միմյանց... հարություն առավ էլ ավելի ոճրագործ մի թշնամի... մեր հոգևորականների կուրությունը և խավարամտությունը, որոնք կորցնելով ազգի

22 «Դիվան Խ. Արովյանի», հ. 2, էջ 51—52:
23 Բեյլինսկի, նույն տեղում, էջ 20:
24 «Դիվան Խ. Արովյանի», էջ 51:
25 Բեյլինսկի, նամակ Գոգոլին, էջ 19, 21:

առաջ իրենց հարգ ու վարքը, կորստյան են մատնում և նախնիքների և ազգապետների բոլոր սրբությունները»²⁶:

6. Հասցեատիրոջ և ցարիզմի միջև հաստատված սերտ հարաբերությունների մասին արված հեզնանքը:

Քննադատելով ոուս ժողովրդի և նրա տերերի փոխհարաբերության մասին Գոգոլի ներկայացրած կեղծ պատկերը, Բեյլինսկին գրում է. «Ինչ վերաբերում է անձամբ ինձ, ձեր խղճին եմ թողնում հափշտակվելու ինքնակալության աստվածային գեղեցկության հայեցումով (դա հանգիստ է և ասում են, շահավետ է ձեզ համար)... իսկ բարձրագույն իշխանություններին ուղղված օրհներգը լավ է դասավորում բարեպաշտ հեղինակի երկրային դրությունը»²⁷:

Արովյանը քննադատելով Աշտարակեցու գործունեության հետադիմական շրջադարձը գրում է. «Եթե ճիշտ չեմ խոստովանում, ձգեցեք ինձ, խնդրում եմ, ամենախիստ նզովքի տակ, անպիտան ոչ թանկ է և ձեր մի րոպեն, որը զուր տեղը կորցնում եք Տիֆլիսում, զուր եմ ասում, որովհետև ես ինքս ականատես եղա մեր ազգային աթոռի թշվառության, որտեղ միայն տգիտությունն է, որ բազմած է լուսավորչի գահի վրա»²⁸ և այլն:

Ինչ է ակնարկում Արովյանը գրելով, թե հայոց կաթողիկոսը, որ կոչված է բազմելու լուսավորչի գահին և հոգալու ժողովրդի կենսական կարիքները, այն թողել է տգետներին և անգործ նստել Թիֆլիսում: Արք. Զամինյանը գրում է, թե «Ներսես կաթողիկոսը չէր սիրում էջմիածնում մնալ, թողնելով այնտեղ տեղապահ Ղուկաս եպիսկոպոս Արագածոտն՝ ինքը կյանքի մեծ մասը Տիֆլիս էր անցկացնում»²⁹: Իր հերթին Կ. Կոստանյանցը ավելացնում է. «Ինչ վերաբերում է նրա կաթողիկոսությանը, ճշմարտության դեմ մեղանշած, չենք լինի, եթե ասենք, որ նա ունեցավ անհաջող հայրապետություն:... Նա հաճախ շփոթեց սկզբունքը հաճույքի հետ: Զգտելով գործել իբրև ծայրագույն հոգևոր պետ ինքնուրույնաբար, շատ անգամ նա ինքն իրեն հակասում էր, հակասելով և իր անցյալին»³⁰:

Եթե ավելի քան կես դար հետո Աշտարակեցու կենսագիրները

26 «Դիվան Խ. Արովյանի», էջ 52, 53:
27 Բեյլինսկի, նույն տեղում, էջ 21—22:
28 «Դիվան Խ. Արովյանի», էջ 53:
29 Ա. Զամինյան, Հայոց կեղեցու պատմություն, էջ 165:
30 Կ. Կոստանյանց, Տ. Ներսես է... էջ 49—50:

չէին հասկանում նրա «իր անցյալին հակասելու» պատճառը, ապա ի պատիվ Աբովյանի պետք է ասել, որ նրան շատ լավ հայտնի էր հայ լուսավորչական եկեղեցու գերագույն վարչությունը և ցարական ղեկավարող օրգանների ներքին կապը և այդ լավատեղյակությունն էր, որ լինելով ներսեսի կուսակցության կողմնակից, նրան «սիրելի» անձնավորություն, Աբովյանը աջակցում էր նախնիական տակ շատորագրեց, որպեսզի նրա ձեռքը քաղաքական մեղադրանքի իրեղեն հիմք չտա: Նման համոզմունքն էր հիմք տալիս Աբովյանին, որպեսզի կոպկասյան կեղծավոր լրագրերի «օղաձայն շփոթների» համար ներսեսին դիմի, նրան մեղադրի:

7. Ռուսաստանի համեմատությամբ եվրոպական պետություններում քաղաքական ազատությունների գերադասելի վիճակի ընդգծումը:

Բելիսկին գրում է. «Ռուսաստանում ապրած ժամանակս ես չէի կարող այդ բանն անել (ձմարտությունը բացարձակ հայտնել — Վ. Ղ.), որովհետև աջակցելի «Շպեկինները» ուրիշների նամակները բաց են անում ոչ միայն անձնական բավականության համար, այլև պաշտոնի բերմամբ՝ մատնությունների համար»³¹:

Աբովյանը արձագանքում է. «Եվրոպայի տերությունների մեջ ուրախ են լինում, որ արդարն է խոսվում և մտածվում, չգիտեմ այստեղ ինչպես է, միմիայն կարելի է լրագրերի միջոցով նախատել իմ հանդեպությունը» (ասել է թե մատնել — Վ. Ղ.)³²:

8. Հեղինակների և հասցեատերերի միջև եղած գաղափարական նախկին սերտ մերձակցությունը և արդի անհաշտությունը:

«Այո, — գրում է Բելիսկին, — ես ձեզ սիրում էի այն ամբողջ կրքով, որով իր երկրի հետ արյունակցորեն կապված մարդը կարող է սիրել երկրի հույսը, պատիվը, փառքը, նրա մեծ առաջնորդներից մեկին՝ գիտակցության, զարգացման, առաջադիմության ճանապարհին»: Ապա՝... «Մտրակի քարոզիչ, տգիտության առաքյալ... փ՞նչ եք անում դուք: Նայեցեք ձեր ոտքերի տակ, չէ՞ որ դուք կանգնած եք անդունդի եզրին»³³ և այլն:

«Սույն եռանդով և ես, — գրում է Աբովյանը, — Արամյան տոհմի որդիներից նվաստս ոտքի տակ տալով շատ հեռավոր

³¹ Բելիսկի, նույն տեղում, էջ 32:

³² «Գիվան և Աբովյանի» 4. 2, էջ 53:

³³ Բելիսկի, նամակ Գոգոլին, էջ 12, 17—18:

երկրներ, դիմեցի մեր հավատի մորը սրբազան ուխտով հաղորդակից լինելու տենչալի տիրոջը աշխարհաքարոզ հայտնության ու փառքին...» և ապա՝... «և ձեր դարը, որ օվսանայով գովաբանեցինք, այդցունքի մաղթանքներով խնկարկեցինք, ավելի քան հնգապատիկ խոր ցած զցեց ոչ միայն մի դար, այլ տասնյակ դարեր, և շատ շատերին ձեր հետնորդներից, որոնց խաբված ազգն այլև չի հավատալ»³⁴ և այլն:

9. Հասցեատերերից հեղինակների ակնկալությունները և նրանց արդի գործունեությունից խոր հիասթափությունը:

Գոգոլի մոտ Բելիսկին գնահատելով իրականությունը մերկացնող նրա ռեալիզմը, գրում է, որ իր հիանալի գեղարվեստական ստեղծագործություններով նա հզոր թափով նպաստում էր Ռուսաստանի ինքնագիտակցությանը, հնարավորություն տալով նրան ինքն իրեն, ինչպես հայելու մեջ, նայելու Մինչդեռ այժմ հանդես է գալիս մի գրքով, որտեղ հանուն Քրիստոսի, բարբարոս կալվածատիրոջը սովորեցնում է ավելի շատ շահագործել գյուղացիներին և ավելի շատ հայհոյել նրանց՝ անվանելով անվա մուլթ, միևնույն ժամանակ «խրատում» մուժիկներին, որոնք չեն լվացվում հենց նրա համար, որ հավատալով իրենց տերերին իրենց մարդ չեն համարում:

Գիմելով Աշտարակեցուն Աբովյանն ընդգծում է թե Հովհաննես հայրապետի օրոք զրկվելով լուսավորչի գահի հովանավորությունից ինքը փախագել է Հնչոց աթոռին ներսեսի գալստյան օրերին: «Սակայն այժմ ո՞ր նորոգությունը, ո՞ր առաքինագործությունը կարող են տաքացնել մեր սառած սրտերը, — գրում է նա, — Գոմշագո՞ւլը, թե՞ դպրոցների բացակայությունը, հոյակապ գո՞մբը, թե՞ արդարացի անբավականությունը և բարեփոխված մարդկանց տրտունջը ազգի մեջ... թե՞ Ձերդ վեհափառության անընկճելի պատերազմը... քաղաքների և առաջնորդների դեմ, որի հետևանքով մեր ազգը կրկին ոտնահար է լինում լուսավոր և բարեխոհ մարդկանց առաջ»³⁵:

10. Անգամ ոճական դարձվածքները. ա) համեմատությունը ամերիկական նեգրերի հետ, բ) երկուսն էլ խոսում են ոչ թե իրենց, այլ ժողովրդի անունից, գ) ասելու շատ բան ունեն, բայց կարճ են կտրում:

³⁴ «Գիվան և Աբովյանի», էջ 51, 52:

³⁵ «Գիվան և Աբովյանի», 4. 2, էջ 52:

«Եթե ես լիակատար ազատութիւն տայի իմ զգացմունքին, այս նամակը շուտով կվերածվեր մի հաստ տետրի»³⁶ — գրում է Բելինսկին: «Այլև շատ բան ունեի երկար ու ձեռք ասելու, բայց իմ վիրավորված սիրտը ինձ ուժ և զորութիւն չի տալիս շարունակելու խոսքիս ընթացքը»³⁷ գրում է Աբովյանը, և այլն:

11. Վերջապես ողջ նամակի մարտական շունչը:

Այսպիսով, որ Աբովյանը գիտեր ու կարգում էր Բելինսկուն և նույն ոգով անդրադառնում Հայաստանում իշխող իրադրութեանը անտարակուսելի ենթ համարում: Չմոռանանք նաև, որ մեզ հասածը Աշտարակեցուն ուղղված Աբովյանի գրութեան սևագիրն է, մաքրագիրը անկասկած ավելի կատարյալ է եղել: Բայց բանք Բելինսկուն իմանալու կամ շիմանալու մեջ չէ միայն, թեև ուղի ինքնըստինքյան դա գիտական մեծ հետաքրքրութեան խնդիր է: Ամենակարևորը այն երևույթն է, որ Աբովյանը կայսրութեան գաղութային հետամնաց ծայրամասում իր մոտ ունեւ հակացարական, հակակառավարական այնպիսի գրականութիւն, որի գոյութեան մասին տվյալ ժամանակ ոչ միայն մայրաքաղաքներում, այլև ընդհանրապես Ռուսաստանում երկրի առաջադիմական շրջաններին հայտնի չէին³⁸, և որի համար մարդկանց առանց դատ ու դատաստանի Սիբիր էին քշում: Մյուս կողմից Աբովյանի այդ գրականութեան առկայութիւնն իսկ կասկած չի թողնում, որ նրա ակտիվ ընթերցողն արդեն պարզ գիտակցում էր, իրար հակոտնյա երկու Ռուսաստանի գաղափարը և հակառակ ցարական, պաշտոնական Ռուսաստանի կանգնած էր դեմոկրատական ժողովրդական Ռուսաստանի պաշտպանութեան գիրքերում:

Կարծում ենք այս փաստերը կարող են նոր ճշտումներ մտցնել Աբովյանի կյանքի ու գործունեութեան սակավ ուսումնասիրված կողմերի վրա և օգնել դրանք նոր լույսով մեկնաբանելու:

36 Բելինսկի, նույն տեղում, էջ 32:

37 «Դիվան և. Աբովյանի», էջ 53:

38 Խոսքը Գոգոլին գրած Բելինսկու նամակի մասին է, տես՝ «Письмо Белинского к Гоголю», статья и публикация К. Богаевской, «Литературное наследство» 4. 56, էջ 526:

ՀԱՅ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՄԲ

ՄԱՅՈՍ ԱՎԴԱԼՅԱՆ

Միքայել Նալբանդյանի համարյա բոլոր աշխատութիւններում շնչին բացառութեամբ, շոշափվում են հայ հին գրականութեան հետ կապված հարցեր, բայց առավել մանրամասնորեն դրանք արծարծվում են նրա «Յաղագս հայկական մատենագրութեան» ճառում (1854—1855 թթ.), «Քափառական հրեայի» թարգմանութեան առաջաբանում (1857), «Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանը» (1858), «Մեռելահարցուկ» (1859), «Հիշատակարաններ» (1858—60), «Երկու տող» (1861), «Ղազար Փարպեցու թուղթը» (1864), «Նկատողութիւնք» (1864—65) աշխատութիւններում: Սրանցից զատ Նալբանդյանն զբաղվել է նաև հայ հին գրական երկերի ժողովրդականացումով՝ թարգմանութեամբ և ծանոթագրութիւններով:

Նալբանդյանի աշխատութիւնների այս ժամանակագրական թվարկումն ապացույց է այն բանի, որ հայրենի գրականութեան անցյալ ու ներկա վիճակը նրան զբաղեցրել է ողջ գիտակից կյանքի ընթացքում, և ինչպես ցույց է տալիս վերոհիշյալ ցանկը, ավելի մասնադիտորեն և խորացված՝ կյանքի վերջին շրջանում:

Միքայել Նալբանդյանի՝ հայ հին գրականութեանը նվիրված առաջին և ամբողջական աշխատութիւնը «Յաղագս հայկական մատենագրութեան» ճառն է, գրված 1854—55 թվականներին, երբ նա նոր էր Նախիջևանից Մոսկվա փոխադրվել և ուսանում էր Մոսկվայի համալսարանում*:

* «Յաղագս հայկական մատենագրութեան» ճառը առանձին քննութեան է առնված՝ մեր «Միքայել Նալբանդյանը և հայ հին գրականութեանը» անտիպ ուսումնասիրութեան մեջ: Այստեղ ուրվագծվում են ճառի հիմնական դրույթները միայն:

Մ. Նալբանդյանի «Յաղագս հայկական մատենագրութեան» ճառը նվիրված է նոր գրական լեզվի և նոր գրականության դատի պաշտպանությանը: Ժամանակի բոլոր լուսավորիչների նման նրան հետաքրքրում է լուսավորական գաղափարների տարածման հարցը, ժողովրդին «մոլախոտեալ ճանապարհից» «արքունի պողոտա» հանելու նպատակը: Դրա առաջին պայմանը նրան մատչելի լեզվով խոսելու, գրականության լեզուն ժողովրդին ըմբռնելի դարձնելու մտահոգությունն է: Բայց լեզուն միայն միջոց է. «Զի՞նչ արդեօք կարէ բարբառիլ դժբաղդ լեզուն՝ աղաչեմք ասել... Եթէ բանականութիւնն ծածկեալ և դեռևս փշովք և մամուլք՝ ոչինչ ոմնի հանելոյ ի հրապարակ»¹: Ժողովրդին լուսավորելու ճանապարհը՝ մատչելի լեզվով լուսավոր գաղափարներ մատուցելն է: Հակառակ դեպքում լեզվի նորամուծությունը մնում է սոսկ ինքնանպատակ «ձգտողություն»: «Այն լեզուագիտութիւն, որ ոչ հարբստացուցանէ զմիտս ուղիղ գաղափարօք... ի բնաւ՝ էր միայն անխորհուրդ մեքենապաշտ ձգտողութիւն գիտելոյ զլեզուն, առանց մշակելոյ զանշէն մնացեալ բանականութիւնն...»²: Գրականությունը պետք է մշակի ազգի «անշեն մնացեալ բանականութիւնը», այն պետք է օգնի հարստացնելու ժողովրդի միտքը կյանքի բազմազան երևույթների ճանաչողությամբ:

Գրականությունը պետք է հազուրդ տա մարդու, առաջին հերթին երեխայի, հետաքրքրասեր հոգուն, նրան դարձնի բազմակողմանի գիտելիքներով զինված հասարակության անդամ: Այնինչ հայկական մանուկները «ի բերան առեալ զանուղ և զանծուծ ուղղականն և զսեռականն զգուփն և նողկտան, ցամաքին և շորանան հոգում»³: Պետք է կյանքի կոչել հայ երեխաների և ազգի «ննջեցեալ բանականութիւնը» խավարը լույսով փարատել, «և կենդանութեամբ կյանքի կոչել զնիրհեալ հոգի հայկական մանկրտոյ...» առանց բռնելու նրան դժվար ուսանելի հին հայախոսությունը:

Այս տեսանկյունով Նալբանդյանն ակնարկ է դրում հայ եղած մատենագրության վրա և գտնում, որ գրականությունն իր եղած վիճակով անօգնական է տնօրինելու հայ երեխաների դաստիարակության ու կրթության գործը:

1 Մ. Նալբանդյան, ԵԺ, հատ. 2, էջ 24:

2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում, էջ 22:

Հայ հին գրականության մեջ, ըստ Նալբանդյանի, «հաղի ուրէք գտանեմք զայնպիսի ինչ, որ կարող էր մշակել զանշէն մնացեալ բանականութիւն ազգի մերոյ»⁴: Ժողովրդին լուսավորելու համար անհրաժեշտ են ոչ թե մեր հին, թեկուզ և անզուգական գործերը, այլ «Պէտք գոն հայկական նորախօս մատենից, յորս աւանդեալ լիցին այն ամենայն գիտութիւնք, որք հասարակաց են այժմուս յԵրոսպայ»⁵: Նա ցույց է տալիս այդ պահանջի ժողովրդական բնույթը. «Ազգն ինքնին խոստովան լինի թէ օտարացեալ է ի սեպհական գրականութեանէ և օտարին ապրի ժառանգութեամբ... և պահանջէ, զի գրուածքն մեր լիցին նմա հասկանալի, կիրթ և մաքուր նոր հայախօսութեամբ, զոր ընթերցեալ և աճեցցի բարոյապէս և աճեցուցէ զբողբոջ լեզուին»⁶:

Եթե մի հայացք նետենք դեպի 19-րդ դարի 30—40-ական թվականները, ապա այս մտքերի արտահայտությունը կգտնենք Խաչատուր Աբովյանի ստեղծագործություններում և, հատկապես, հայ նոր գրականությունը նշանավորող անմահ «Վերք Հայաստանի» վեպում:

Բայց այն ժամանակ, երբ Նալբանդյանը գրում էր իր «Յաղագս հայկական մատենագրութեան» ճառը, Աբովյանի «Վերքը» դեռևս անհայտ էր ժողովրդին: Այն հրապարակ եկավ մի քանի տարի հետո միայն: Եվ երբ լույս տեսավ Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը, այն, ըստ Նալբանդյանի, նշանավորեց հայ նոր գրականության սկիզբը:

Նալբանդյանը հայ հին գրականության գնահատության հարցում ելնում էր ոչ միայն ժամանակի լուսավորական գաղափարների տեսանկյունից, այլև հասարակական անհրաժեշտություն դարձած նոր ռեալիստական գրականության պահանջներից: Դեռևս «Յաղագս հայկական մատենագրութեան» աշխատության մեջ, քննադատելով ու մերժելով կղերական գրականության սխոլաստիկական էությունը և նշելով եվրոպական ու ռուսական գրականությունների ռեալիստական ուղղությունը, Նալբանդյանը պա-

4 Նույն տեղում, էջ 50:

5 Նույն տեղում, էջ 60:

6 Նույն տեղում, էջ 58:

հանջում էր հայ իրականության մեջ ևս հրաժարվել գրական հին ձևերից և ստեղծել ժողովրդի կյանքն արտացոլող ռեալիստական գրականություն:

Բնութագրելով գեղարվեստական գրականությունն իբրև ազգի ոգու, նրա հայացքի, նրա ընկերական կյանքի ռեալիստական արտացոլում, Նալբանդյանը դրանով իսկ սահմանում էր իր «էսթետիկական շափանիշը»: «Այն մատենագրությունը, — գրում է նա Ս. Նաղարյանի «Հանդէս նոր հայախոսութեան» գրքի մասին հոդվածում, — որ անբակտելի կապված չէ մի ազգի հոգու հետ, այն մատենագրությունը, որի մեջ, իբրև հայելու մեջ չէ երևում ազգի կյանքը, նրա և ամենանուրբ գծագրությունը, այդպիսի մի մատենագրություն, թող ներեն մեզ այսպես ասել ճշմարտությունը, նման է ձիգվիթների կրոնավորությունը... այդպիսի մատենագրությունը այնքան դաստիարակիչ կլինի ազգին, որքան մի խորթ մայր օտարի դավակներին»⁷: Կյանքի արտացոլման այս շափանիշով նա նորից նայում է հայ գրականության անցյալին և սրտի անհուն ցավով արձանագրում, որ մեր մատենագրության մեջ չեն երևում հայ ժողովրդի «գծագրությունը»՝ նրա հոգին, նրա «ընկերական կյանքը»: Այստեղ նա հանգում է այն հետևություն, թե հայերը դեռևս չունեն իսկական մատենագրություն: «Մեր սիրտը արյունով է լցվում այս ճշմարտությունը ասելու ժամանակ, — գրում է Նալբանդյանը, — որովհետև մի շար բաղդով այս լուսնիս այնտեղ ենք հասած, որ չենք կարող առանց մեր խղճմտանքը արատավորելու ասել, թե մեր ազգը ունի մատենագրություն»⁸: ... «լավ ու վատ եղել է և կա արեղայական դրսևություն»⁹:

Գրականության ժողովրդայնության պահանջի այս շափանիշով արդեն համկանալի է դառնում և՛ այն բացասական գնահատականը, որ տալիս է Նալբանդյանը Սայաթ-Նովայի և միջնադարի մի շարք հեղինակների ու տաղերգուների ստեղծագործությանը, մյուս կողմից՝ այն ծայրահեղ բարձր գնահատականը, որ տալիս է նա Մ. Թաղիադյանի «Տէր կեցո՛ղ զՀայս» բանաստեղծությունը, որի առանցքային հարցը ամեն մի հայի հուզող Հայաստանի ու հայության դժբախտ ձակատագրի խնդիրն էր: Այս բա-

7 Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ, հատ. 2, էջ 146:

8 Նույն տեղում, էջ 146:

9 Նույն տեղում, էջ 65:

նաստեղծության հայրենասիրական բովանդակությունը գրավել է Նալբանդյանին ավելի, քան մեր գրականության մեջ մինչ այդ եղած որևէ բանաստեղծություն: «Այս երգը, — ասում է Նալբանդյանը, — թե՛ յուր բովանդակությամբ, թե՛ յուր բանաստեղծական վառվռուն հորինվածքի և թե՛ հայոց ներկա վիճակի ճշգրիտ պատկերը հանդիսացնելու և դորա բարվոքելու համար հարկավոր եղած հնարները խնդրելու մասին, արժանի է ազգի մասնավոր ուշադրությանը: Եթե հնար ունենայի ես, ամենասուրբ պարտականություն կըզնեի ամեն մի հայի վերա անգիր ուսանել այս երկը: Մինչև այսօր իմ կյանքի մեջ չեմ տեսած կամ լսած մի այսպիսի երգ. ահա բուն ազգային երգ»¹⁰:

Այսպիսով, Նալբանդյանը հայ հին գրականության մեջ շտեմանելով հայ ժողովրդական կյանքի գեղարվեստական արտացոլում, ոչ թե հին գրականությունից էր պահանջում այդ, այլ տեսնելով այդ հնի պահպանումը և հարատևումը իր օրերի գրականության մեջ ժխտում էր այդ ավանդները, ջանալով ուղի հարթել և լայն ասպարեզ բացել նոր գրականության համար: Սրանով հայ հին գրականության հարցը Նալբանդյանի համար կրկին անգամ դառնում էր մի գենք նոր գաղափարների արծարծման համար:

* * *

Եթե «արեղայական» գրականության ոգին շշարունակվեր նաև Նալբանդյանի օրերում, եթե նրանց գաղափարները չհեղեղեին հայ գրականությունը և շարգեյակեին նոր ռեալիստական, ժողովրդային գրականության զարգացմանը, հաղիվ թե Նալբանդյանն այդքան կարևորություն տար հին գրականության հարցերի լուսաբանմանը: Նալբանդյանը, իհարկե, դեմ չէր անցյալի ուսումնասիրության, նա, ինչպես կտեսնենք, անցյալի արժեքների ամենագործոնյա պրոպագանդիստն է, բայց ամեն մի անցյալ, ըստ նրա, այն շափով է միայն օգտակար, որ շափով նա կարող է «պտուղ տալ ներկայումս» «օգտակար լինել ապագային»: Նալբանդյանն, օրինակ, գտնում է, որ պետք է ուսումնասիրել հեռավոր անցյալից եկող ավանդությունները. «ազգային ավանդությունը որքան կա-

10 Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ, հատ. 1, էջ 267:

րելի է, անշուշտ արժան է քրքրել և դուրս բերել փոշիների տակից. բայց ավանդությունը ենթադրում, որ իբրև մի պատմական սերմ, միշտ կարող են ազգի կյանքի մեջ ծլիլ, ծաղկիլ և պտուղ բերել»¹¹: Բայց ոչ ամեն հնություն պետք է իբրև սրբություն պաշտել և դորա քարոզի ու անվերջ կրկնության մեջ տեսնել ժողովրդի լուսավորության և փրկության ուղին: «Իպրուքյան և լուսավորության խորհուրդը այն չէ, — գրում է Նալբանդյանը «Կրիտիկայում», — որ ամեն անցած խավար լույս փառագե, ամեն դարերի ծանրության տակ ննջվածին անխտիր ծունր դնե, այլ որպեսզի փարատէ այդ խավարը»¹²: Այնինչ միջնադարյան խավարը փարատելու փոխարեն մեր Եկեղեցու պարոնները, անդադար այդ միջին դարերի կպրե կարասում լողալով ազգության և լուսավորության անունով, աշխատում են նորոգել և հաստատել ազգի վերա այդ խավար ուղղության տիրապետությունը: Այդ գրագետներն իրենց պահպանողական հայացքներով անկարող են առաջնորդել ժողովրդին լուսավոր ուղիներով, որովհետև «հասարակ ժողովուրդը շատ անգամ ավելի ազատ է միջնադարյան լուծից, քան մեր պատվելի գրագետները»: Կյանքն առաջ է գնացել, իսկ գրականությունը մնացել է ետ, և իբրև այդպիսին արգելափակում է նորի զարգացմանը, ժողովրդի առաջընթացին: Ժողովրդի կյանքն առաջ մղելու համար պետք է հրաժարվել միջնադարյան մտածողությունից. ժողովուրդը չոչ թե վնաս կրելու չէ միջնադարյան ուղղությունը մերժելուց, այլ դորա հակառակ այդ մերժողությունը միակ պայման է նոցա առաջադիմության»¹³:

* * *

Հայ նոր ռեալիստական-ժողովրդական գրականության պահանջի տեսանկյունից անդրադառնալով հայ հին գրականությանը և մերժելով նրա՝ իբրև նոր գրականության մնուցիչի պիտանիությունը, Նալբանդյանը միաժամանակ մեծ սիրով և հիացմունքով է խոսել հայ հին գրականության արժեքների մասին: Նալբանդյանը ոչ միայն չի ժխտում, այլ մեծ հայրենասիրությամբ և ազ-

11 Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, հատ. 3, էջ 137:

12 Նույն տեղում, էջ 140:

13 Նույն տեղում, էջ 139:

գային հպարտության զգացումով է վեր հանում իր ժողովրդի անցյալի մշակութային ժառանգությունը, նրա լավագույն նմուշները, հարկ եղած դեպքում վարպետորեն օգտագործելով ժամանակի հարցերի արժարժման համար:

Ղազար Փարպեցու «Թղթի» թարգմանության ծանոթագրություններում նա իր ամենաջերմ խոսքն է ուղղում այդ «Թղթի» անհայտ ընդօրինակողի և պահպանողի հասցեին, որը միաժամանակ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդել Ղազար Փարպեցու կյանքի մասին: Այդ գործը ձեռնարկողը, ըստ Նալբանդյանի, եղել է «մի արժանավոր մարդ, որ քաջ էր ճանաչում Ղազար Փարպեցու արժանավորությունը: Անտարակույս, նորան ենթադրատական, որ այս հրաշալի Թուղթը կարդում ենք այսօր մենք, մեր նախահարց օրերից հեռացած, նոցա սրտերից օտարացած, կորած ու շվարած որդիքս: Այս պատմական մարդը միտք է արել, որ Փարպեցու պատմության քամակում դնե և նորա այս Թուղթը, որ մոռմոխեղով ենք ասում, մի քանի տողերում ազնատված է այսօր, և որ ավելի ցավալի է, երկու քերք էլ խալառ պակաս»¹⁴:

Նալբանդյանը հայ հին գործիչների լավագույն արժեքավորողն ու գնահատողն է: Նա սքանչացած է հայ հեղինակների ջերմ հայրենասիրությամբ, որոշ հեղինակների մտքի խորաթափանցությամբ ու սրությամբ, նրանց վարպետությամբ, գեղարվեստական հարուստ հնարանների առկայությամբ, լեզվի ճոխությամբ, մտքի և նրա դրսևորման զարմանալի ներդաշնակությամբ, և որ ամենակարևորն է՝ իրենց ժամանակի հարցերի խոր անդրադարձումով: Շատ քչերը հայ հետագա գրողներից ու հրապարակախոսներից կարողացան այնպես արժեքավորել ու գնահատել հայ հին գրականության առանձին արժեքներ, ինչպես Նալբանդյանը:

Նալբանդյանը հայ հին գրականության ամենաարժեքավոր շրջանը համարում է 5-րդ դարը, որտեղ ամենից ավելի են արտացոլված ազգային-կյանքի որոշ կողմերը, այն էլ գեղարվեստական բարձր դրսևորումով: Հետագա հեղինակների (պատմագիրների) մոտ էլ կա ազգային պատմության արտացոլում, բայց այստեղ բացակայում է աշխարհայացքի ավելի լայն հորիզոնն ու գեղարվեստական համապատասխան ձևը: Այս իմաստով էլ և՛ իբրև

14 Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, հատ. 3, էջ 251:

առանձին անհատ հեղինակներ, և՛ իբրև ամբողջություն, նալբանդյանը բազմիցս առանձնացնում է 5-րդ դարը և 5-րդ դարյան հայ գործիչներին: 5-րդ դարն առանձնացրել ու գովերգել են նաև կղերական և լիբերալ պատմագրության և գրականագիտության ներկայացուցիչները, սակայն նալբանդյանի մոտեցումը միանգամայն տարբեր է նրանցից: Տարբեր է նրանով, որ մինչդեռ առաջինները 5-րդ դարի գործիչներին համարում են հայ եկեղեցական գրականության ամենափայլուն և տիպական ներկայացուցիչներ, նալբանդյանն առանձնացնում է սրանց իրենց գործունեություններ և հակադրում կղերա-եկեղեցական գործիչներին, որպես նրանցից տարբեր և նրանց հարկադրվող ուժեր, ցույց տալով նրանց բախումը շրջապատի հետ և ոչնչացումը, իբրև արգասիք այդ հակադրությունների ու պայքարի:

«Երկու տող» պամֆլետում նալբանդյանը որոշակի է արտահայտում իր հայացքն այդ մասին. «Մեր այս խոսքերը հոգեվորներին ընդդեմ,— գրում է նա,— չէ վերաբերվում մեր տոնելի թարգմանիչներին կամ նոցա հետևող փոքրագույն մասին:

Ինչպե՞ս, այդ սուր քարգմանիչք, ախարվեցան և հալածվեցան մինչև ի մահ, ընդհանուր հոգևորականության ձեռքով»:

Նրանց հալածանքն ու մահը նալբանդյանն ուրիշների պես չի բացատրում սոսկ դավանաբանական կամ անձնական հանգամանքներով, այլ հասարակական առաջատար և հետահայաց ուժերի պատմական բախմամբ: Ժամանակի լուսավոր մտածողները ոչնչացվել են տիրող մեծամասնության կողմից:

Նալբանդյանը բազմաթիվ փաստեր է բերում իրեն բաշտանոթ հայ մատենագրությունից. «Խնկելի Խորենացին, այդ հրեշտակ ծերունին շարաշար հալածվեցավ...»

Հայոց եկեղեցականությունը և մահով չհաշտվեցավ այդ պատկանելի ծերունու հետ. նորա ոսկերքը փորեց հանեց գերեզմանից և գետը թափեց:

Ղաղար Փարպեցուն ոտքը բորիկ քշեցին վանքից: Վանքից ազատելու ժամանակ նորա բոլոր ինչքը հափշտակեցին, նաև հունարեն գրքերը, թեև մարդ չկար վանքում հունարեն կարդացող:

Խոսքովիկը, դեռևս Հայաստան չմտած, երբ լսեցին թե գալիս է, փրփրեցան նախանձով և վառեցին բորբոքեցին յուրյանց հալածանքը, մինչև որ հայրենիքի անձուկով այրված առջուկով

երիասասարդր, որ աշխարհից աշխարհ գնացել էր բան ուսանելու ազգք լուսավորելու համար, լսելով այս մահաձայն աղեղների զանչյունքը աղթեց առ տեր և վճարեց յուր կյանքը, որի ոսկերքը օտարքը և ո՛չ մեք արժանի եղանք ընդունելու»¹⁵:

Այսպիսով բացահայտ է նալբանդյանի վերաբերմունքը 5-րդ դարի հայ գործիչների նկատմամբ: Իրենց կուլտուրայով ու մտահորիզոնով ժամանակակիցներից բարձր կանգնած լինելով, նրանք ջանացել են ծառայել ժողովրդի լուսավորության գործին ու հասարակության առաջընթացին, բայց բախվելով ժամանակի խավարամիտ ուժերին, ոչնչացվել են հենց այդ բախման մեջ: Այս է նալբանդյանի առանձնահատուկ համակրանքի ու բարձր գնահատականի սկզբնաղբյուրը:

Սրանից ակնհայտ է, որ նալբանդյանը հայ հին գրականությունը չի դիտում իբրև միասնական մի գրականություն: Նա չի դասում հեղինակներին մեկը մյուսի հետևից՝ մի դժի վրա, այլ հայ անցյալ գրական ժառանգության մեջ տեսնում է՝ երկու միմյանցից տարբեր ուղղություններ. մեկը՝ իշխող, հետահայաց արեղայտական ուղղությունը, և մյուսը՝ նրանից տարբեր՝ առաջադեմ, լուսավոր գաղափարներ, համազգային առաջամարտ տենչանքներ արտահայտող ուղղությունը:

Հայ հին գրական դեմքերից ոչ ոք այնքան չի արժանացել նալբանդյանի հիացմունքին, որքան Մովսես Խորենացին: Եվ այս արտահայտվել է նրա ողջ կյանքի ընթացքում: Ամենաջերմ ակնածալից խոսքերով է բնութագրված Խորենացին նալբանդյանի երկերում՝ «Մաստուն փիլիսոփա», «անմահ», «խնկելի, «անդուգական» և բոլոր դեպքերում էլ իբրև որոշակի գիտակցված գնահատություն:

Նալբանդյանը Խորենացուն գնահատել է իբրև մեծ հայրենասերի, խիզախ մտածողի և լուսամիտ մարդու: Նալբանդյանին հիացմունք է պատճառել Խորենացու շրջահայեցությունն ու մեծ միտքը՝ հայ ժողովրդի պատմական անցյալը հայ ժողովրդական բանահյուսությամբ լրացնելու հանձարեղ փորձով: Խիզախ այս նախաձեռնությունը անգնահատելի է մեր հեթանոսական և վաղ մշակութի պահպանման տեսակետից և ապացուցում է Խորենացու, իբրև մտածողի, զարմանալի մեծ ուժը: Խոսելով հայ

¹⁵ Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, հատ. 3, էջ 27—28; Հմմտ. նաև նույնի հատ. 2, էջ 207—208:

ժողովրդի մեջ պահպանված ավանդությունների օգտագործման մասին, նալբանդյանն այն միտքն է դարգացնում, որ բանահյուսական հնագույն նմուշների մեջ իսկ անդրադարձված է հայ կյանքի պատմությունը, որ նույնիսկ ամենավերացական թվացող ավանդությունն էլ իր հիմքով պատմական է, իրական: «Որ արդի մեջ կամենա թող լինի,— գրում է նալբանդյանը,— բայց և այնպես չկա աշխարհիս երեսին մի ավանդություն, որ առանց ամենայն պատճառի առաջանար... Բայց և այնպես անհնար է թե նոցա հիմքը եղած չլինի կամ մի ստույգ պատահած իրողություն կամ մի գաղափար, որի այլաբանությունը, վերջի սերունդը ընդունում է պատկերաբար, առանց նոցա մեջ թաքնված ճշմարտության կամ փիլիսոփայության վերահասու լինելու: Բայց ասիական այլաբանությունքը մի աննշան բաներ են համեմատելով հունական զիցարանության հետ»¹⁶:

Այս բնութագրումը հիշեցնում է խորենացու խոսքերը այդ առթիվ, որը և հիացմունքով բերում է ինքը նալբանդյանը. «Մի արդեօք յունական պերճ և ողորկ առասպելքն իցեն, և անդեռն պատնառաւ, որք զնշմարտութիւն իրաց այլաբանաբար յինքեանս ունին թագուցեալ»: «Այսպես էր գրում մեր անդուգական բերթողահայրը Սահակ Բագրատունուն» — ավելացնում է նալբանդյանը:

Այնուհետև նալբանդյանը գնահատել է խորենացուն իբրև իր դարի ամենադարգացած մարդկանցից մեկը, որը մեծ հայրենասիրություն մինչև կյանքի վերջը ժողովրդի լուսավորության հարցերն էր առաջ բաշում, ձգտելով տեսնելու մի լուսավոր բարգավաճ հայրենիք, խաղաղ ու շեն, ապահով ժողովուրդ: խորենացին խոսելով Հայոց աշխարհում տիրող խավարի թագավորության մասին, նախանձով հիշում է հունաց երկիրը, որի պետական գործիչները աշխատել են մարդկության ստեղծած փուլտուրան իրենց ժողովրդին տալու: «Բազմաթիվ անվանի և գիտություն պարապած մարդիկ հունաց աշխարհից,— գրում է խորենացին,— հոգ տարան հույն լեզվի թարգմանելու ոչ միայն ուրիշ ազգերի թագավորների գիլանների ու մեհյանների գրքերը... այլև և մեծամեծ զարմանալու արժանի արվեստները, որոնք այս և այնտեղ դժվարությամբ գտնելով փոխադրեցին հույն լեզվի...: Եվ գովելի են ինչպես ուսումնասիրողները՝ իրենց ջանքի և գիտությունը ուրիշ ազգերից ձեռք բերելու համար, նույնքան և ավելի

նրանք որոնք գիտություն այդպիսի գյուտերն ընդունեցին և պատվեցին»¹⁷: խորենացու այս խոսքերը արդիաբար են հնչել նալբանդյանի ակնշիջին:

Տարբեր դարերում և տարբեր հասարակական պայմաններում տարբեր ձգտումներ ունեցող գործիչներին հարադատացրել է իրենց ժողովրդին ծառայելու անսահման տենչն ու ձգտումը, գաղափարի համար անձը ի սպաս դնելու վեհ զգացումը: նալբանդյանին չէր կարող չհմայել խորենացու ջերմ հայրենասիրական ոգին, այդ ոգին մարմնացնող նրա Հայոց պատմությունն իր ամառ ողբով: խորենացու պես նալբանդյանն էլ այրվում է հայրենիքի վշտով. «Ո՛վ նախախնամություն,— բացագանչում է նա խոսված հոգով,— ինչո՞ւ ապա վառեցիր, բորբոքեցիր իմ մեջ մի ազգասիրության անշիջանելի կրակ, ինչո՞ւ այդպես անգթաբար պատժեցիր ինձ բորբոքելով այդ կրակը, մինչ նա, փոխանակ ջերմացնելու իմ սիրելի ազգակիցների պաղած սիրտը, խորովելու էր իմ ներսը»¹⁸:

Նալբանդյանը չէր կարող չգնահատել խորենացու Պատմության համարյա ամբողջությամբ աշխարհիկ բովանդակությունը, իբրև հայ ժողովրդի կյանքն արտացոլող մի հուշարձան:

խորենացու Պատմության մեջ ամենագուլված և երանելի գործիչները մինչքրիստոնեական շրջանի գործիչներն են, վիպական գույներով նկարագրված Արամը, Արտաշեսը, Տիգրանը: Սրանք, ըստ պատմահոր, այն գործիչներն են, որոնք շենություն և խաղաղություն են բերել երկրին, և նրա համար չկա ավելի դուրալի գործ, քան հայրենի այսպիսի գործիչների հերոսացումը: խորենացու պատմության մեջ բարձրացված են ժողովրդի լուսավորությանը ծառայող ու նպաստող գործիչները, և դրանց թվում ամենից ավելի Սահակն ու Մաշտոցը:

խորենացին անհամեմատ ավելի շրջահայաց է մեր մյուս պատմիչներից, նրան հետաքրքրում են ժողովուրդներն իրենց պատմությամբ, կոսյտուրայով, որոնց «շարադրած գրվածքները կարդալիս աշխարհական կարգերի գիտություն ենք ձեռք բերում և քաղաքական կարգեր ենք սովորում»¹⁹:

խորենացին հիացրել է նալբանդյանին իր Պատմության գի-

17 Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Թարգ. Ստ. Մալխասյանի, 1940, էջ 5:

18 Մ. նալբանդյան, ԵԺԺ, հատ. 1, էջ 363:

19 Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, էջ 7:

16 Մ. նալբանդյան, ԵԺԺ, հատ. 3, էջ 144:

տական հիմունքներով, աղբյուրների ճշգրտությունը, քննական հայացքով ու լայն ընդգրկմամբ: Այս բոլորի հետևանքով, Նալբանդյանը բազմիցս նշելով խորենացու, իբրև գործչի և նրա Պատմության մեծ արժանիքները, Ղազար Փարպեցու «Թղթի» թարգմանության մեջ նորից առիթն օգտագործում է Քերթոզհոր մեծությունը մեկ անգամ ևս ընդգծելու համար: «Հայոց մեջ եղել են հեղինակներ,— գրում է նա,— որ Փարպեցուն դասել են Եղիշեից հետո. եթե որպես պատմագիր, Եղիշեից երկրորդ պիտի համարվի Փարպեցին, այդ մենք շենք ընդունում, պատճառ՝ մի միայն մարդ կա, որ կարող է Փարպեցուց առնուլ նորա առաջնությունը, և այդ մարդը է անգուգական Մովսես Խորենացին»²⁰:

Խորենացու նկատմամբ Մ. Նալբանդյանի վերաբերմունքն արտահայտվում է և այն բանավեճի մեջ, որ նա տանում է խուզաբաշևի և Իսահակյանի գեմ, քննադատելով խորենացու և նրա Պատմության մասին նրանց հակադիտական, հակապատմական հայացքները: Նալբանդյանն անողորք հարվածներ է հասցնում իր հակառակորդներին, ապացուցելով նրանց իմաստակությունն ու տգիտությունը՝ խորենացուն գնահատելու և նրա Պատմությունն արժեքավորելու խնդրում: Խուզաբաշևի «Обозрение Армении» գրքում խորենացին անվանված է թեթևամիտ հեղինակ: Նալբանդյանը, մի կողմ թողնելով այդ գրքում եղած բոլոր «ծուռ ու սխալ հայացքները ազգային պատմության մեջ երևացած իրողությունների վերա», իր զայրույթն է հայտնում խորենացու մասին այդպիսի վայրիվերո կարծիք հայտնելու համար. «Ինչպես շհարցանենք Պ. Խուզաբաշևից, թե խորենացու ո՞ր բանը իրավունք է տվել նորան, որ նա խորենացին անվանե քեթևամիտ (ընդգծումը Նալբանդյանինն է): Խորենացին, մեր պատմության հայրը, յուր ժամանակի անզուգական փիլիսոփան, ազգի համար մինչև ի մահ աշխատողը և այն խոհեմ, ծանր, խելացի և իմաստուն ծերունին, մի թեթևամիտ հուշակել... Ո՞չ ապաքեն առավել քան թեթևամիտ է նա, որ այսպիսի անհիմն և անտեղի կարծիք ունի այն երկնաքաղաքացի ծերունու վրա: Առաջին անգամ լսելով այս բանը Պ. Խուզաբաշևից, բնավ չտարակուսեցանք, որ պարոնը, կամ ամենևին չի կարգացել Խորենացին, կամ թե չէ՝ հաս-

20 Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ, հատ. 3, էջ 259—260:

կանում նորա գրվածքը»²¹: Նալբանդյանի այս խոսքերը վերաբերում են ոչ միայն անձնապես խուզաբաշևին, այլև այն բոլոր հայ և օտարազգի «գրագետներին», որոնք խորենացու Պատմության մեջ տեսնում են ամեն տիպի կեղծիք ու հերյուրանք, թերություն և արատ, բայց ոչ իսկական պատմություն: Նալբանդյանը ցույց է տվել, որ սրանք ունակ չեն տեսնելու ու գնահատելու խորենացու Պատմության իրական արժեքներն ու նրա դերը հայ մատենագրության պատմության մեջ:

Բարձր գնահատականի է արժանացել Նալբանդյանի ստեղծագործության մեջ և Եղիշեն, որի մասին խոսելիս Նալբանդյանն առանձնապես ընդգծում է նրա հայրենասիրական զվարթ հոգին ու բանաստեղծական մեծ շունչը:

Դեռևս իր առաջին գործում, երբ ցանկանում էր ցույց տալ հայ հին գրականության աղբատությունը մանուկներին հոգեպես սնելու գործում, Նալբանդյանը Եղիշեին՝ խորենացու և Փարպեցու հետ մեկտեղ, առանձնացնում էր իբրև լավագույն հեղինակ: Նալբանդյանը չէր կարող անտարբերությամբ անցնել Եղիշեի Պատմության պատմական մեծ արժանիքների կողքից, հայ ժողովրդի կյանքի այն նկարագրի կողքից, ինչպիսին չի տվել մեր պատմիչներից և ոչ մեկը. «Բայց, ո՞վ կարող է պատմել, թե ինչպիսի ծանր տուրքեր ու սակեր, բաժեր ու հասեր էին նշանակված լեռների, դաշտերի և ննտառների վրա: Առնում էին ոչ թե ինչպես վայել է պետական արժանապատվությանը, այլ ավագակարար հափշտակելով, այն աստիճան, որ իրենք էլ մեծապես զարմանում էին՝ թե մի տեղից, որ այսքան զանձ է դուրս գալիս, էլ ի՞նչպես է շեն մնում այդ աշխարհը»²²: Ըիշտ է, Եղիշեի նկարագրածը օտարների հարկահանությունն է, բայց, միևնույն է, այնտեղ պատկեր է առել հայ ժողովրդի տնտեսական վիճակը:

Նալբանդյանին գրավել է Եղիշեի Պատմության «առողջ և կենդանի հայեցողությունը»: Սրանք այն չափազանց հետաքրքրական մտքերն են լուսավոր բանականության և դադափարական հերոսի կատարյալ կերպարի մասին, որոնք Եղիշեի Պատմության մեջ մարմնավորվում են Վարդանանց նահատակների մեջ: «Բոլոր շարիքները մարդու միտքն են մտնում անուսումնու-

21 Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ, հատ. 1, էջ 475:

22 Եղիշե, Վարդանանց պատմությունը, թարգմ. Ե. Տ. Մինասյանի, 1946, էջ 115:

թյունից: Կուրբը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տգիտությունը զրկվում է կատարյալ կյանքից: Կալ է աչքը կուր լինել, քան մտքը կուր:» Կամ թե. «Ամբողջ մարմնի կենդանությունը հոգին է, իսկ մարմինն ու հոգին կառավարողը միտքն է. և ինչպես որ մի մարդու վերաբերմամբ է, այնպես էլ ամբողջ աշխարհի վերաբերմամբ»²³: Այս և նման մտքերն են, որի մեջ, Նալբանդյանի խոսքերով, լծորդված են ոճի պարզությունը փիլիսոփայական մտքի հետ: Այս մտքերը Նալբանդյանին գրավել են նաև իրենց այժմեություններ:

Եղիշեի այն խոսքերը, թե Ուր հոգիները թուլացած են երկնավոր առաքինությունից, սաստիկ երկյուղի մեջ է ընկած (նրանց) մարմնի բնությունը. ամեն հողմից շարժվում է և ամեն խոսքից վրդովվում և ամեն բանից դողում. այդպիսի մարդը երազական բաներով է անցկացնում իր կյանքը, իսկ մահվան ժամանակ էլ անդառնալի կորստյան է մատնվում: Ինչպես որ հներից մեկն ասել է՝ չհասկացված մահը մահ է, հասկացված մահը՝ անմահություն»²⁴ ո՞ւմ ավելի, քան Մ. Նալբանդյանին պիտի ոգեշնչեին:

Նալբանդյանի հայացքների հետևողականությունը հետաքրքրական նմուշ է Եղիշեի Պատմության տված նրա ընդհանուր գնահատականը: Նալբանդյանը, բարձր գնահատելով Եղիշեին իբրև հեղինակի, այնուամենայնիվ, ինչպես վերը տեսանք, Եղիշեի Պատմությունը ետ է դասում Ղազար Փարպեցու Պատմությունից: Նալբանդյանի այս վերաբերմունքը միանգամայն հասկանալի է հետևյալ պատճառաբանությամբ: Նալբանդյանը, որի պայքարի հիմնական սլաքներից մեկն ուղղված էր հայ կղերի ու կղերամտության դեմ, չէր կարող անուշադրության մատնել Եղիշեի Պատմության կրոնական շղարշն ու վկայաբանական շունչը:

Բայց, չնայած սրան, Նալբանդյանը օգտագործում է Եղիշեի Պատմությունը ժամանակի հուզող հարցերի արծարծման համար: Իր «Հիշատակարան»-ում, բարձրացնելով հայ երեխաների դաստիարակության հարցը, նա քննադատում է ժամանակի հայ կանանց բարքերը, որոնք իրենց մեջ ոչինչ հայկական շունենալով, «տալիս են ազգին «կեղևով միայն հայ դավակներ»»: Հայ կանանց մեջ ազգային արժանապատվության դրացում արթնացնելու և

²³ Նույն տեղում, էջ 108:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 108:

ներշնչելու համար, Նալբանդյանն օգտվում է Եղիշեի Պատմության ջերմ հայրենասիրական ոգուց և փորձում դրանով շարժել նրանց մեջ պատվասիրության ոգին. «Հայ կանայք, ձեզ պես չէին ձեր մայրերը, նոցա սիրտը զարկում էր ազգության համար. ազգին հասած հարվածներին քաջությամբ մասնակից եղան նոքա, յուրյանց ամուսինների հետ միասին: Նոքա շուրացան ազգի օգուտները, նոքա այրություն ցույց տվեցին յուրյանց կանացի կերպարանքի տակ և երբեք չկամեցան, որ նայեին նոցա վերա, որպես մի խաղալիքի, կամ որպես մի հագված զուգված պանու-նապատանքի վերա: Հինգերորդ դարում, երբ հայոց ընտիր որդիքը զոհ գնացին պարսկական վիշապին, նոցա մայրերը, կանայքը, քույրերը և դստերը պակաս չերեացան այն քաջերից, որ ազգի պահպանության համար քաջությամբ ընկան պատերազմի դաշտում: Նոքա մոռացան յուրյանց կանացի տկարությունը, յուրյանց փափկասունեղ կյանքը, դուրս եկան յուրյանց փառահեղ բնակարաններից և պարզ երկնքի տակ, գետնի վերա տարածվելով շարշարակից գտանվեցան առաքինի զինվորներին... Փոշոտվեցան և ծխոտվեցան սենյակները և առագաստները նորահարսների, և սարդի ոտտայն պատեց նոցա նախկին շքեղության վերա: Շատ ձմեռներ անցան, շատ դարուններ եկան, նոցա հետ միասին և պարնան ծիծեռնակներ, բայց նոցա տղամարդիկը հետ չղարձան. նոքա յուրյանց պարիությունը նախատինք չհամարեցին ինքյանց, այլ մանավանդ պարծանք, առաքինի ժուժկալությամբ հարսնանալով երկնավոր անմահ փեսային: Այսպես էին մեր հին մայրերը և քույրերը, այսպես էին մեր կանայք, բայց ի՞նչ մնաց այն օրից...»²⁵:

Հայ հին գրականության արժեքավորման ամենալավագույն փաստերից մեկն է Ղազար Փարպեցու ստեղծագործության օգտագործումը:

Բացի այն բնութագրումից, որ Նալբանդյանը տվել է Փարպեցուն իր «Յաղագս հայկական մատենագրության» ճառում և 5-րդ դարի թարգմանիչների մասին զանազան հիշատակություններում, Փարպեցու ստեղծագործության բարձր գնահատման ամենացատուն արտահայտությունն է նրա կողմից 1864 թվին Պետրոպոլիսի բերդում կատարած «Թղթի» աշխարհաբար

²⁵ Մ. Նալբանդյան, ԵՊԺ, հատ. 1, էջ 455—456:

թարգմանությունը՝ շարիադանց արժեքավոր առաջաբանով և բանասիրական հմուտ ծանոթագրություններով:

Նալբանդյանին Փարսեցու Քուղթը հետաքրքրել է և՛ իբրև պատմական վավերագիր, և, նամանավանդ, իբրև զենք ժամանակակից պահպանողական հոգևորականության դեմ պայքարելու համար: Այս իմաստով էլ նա անհրաժեշտ է համարել այդ «Քուղթը» հասարակության սեփականությունը դարձնել: Նալբանդյանին գրավել է «Քուղթի» մեջ ակնառու դարձած այն պատմական ճշմարտությունը, թե հայ հոգևորականությունը երբեք միատարր չի եղել և որ նրա առաջադեմ, լուսամիտ գործիչները կործանվել են խավար պահպանողական ուժերի դեմ պայքարում: Նա «Քուղթը» թարգմանել է հենց այս ցույց տալու նպատակով: «Առհասարակ, այս հիշատակարաններից ենթադրելով միայն պիտի գոչակել այն դառը հանգամանքը, որոնց մեջ փակված էր Փարսեցին: Նորա «Քուղթը» և հառաջաբանը, պարզ երևում է, որ պահել են իրենց մեջ եղած բաների հագիվ մի հարյուրերորդ մասը»²⁶:

Եվ հենց այս կիսատն ու պակասը լրացնելու ու ամբողջական ներկայացնելու նպատակով, Նալբանդյանը մանրակրկիտ բանասիրական աշխատանք է թափում և հատուկ ծանոթագրություններով աշխատում ընթերցողին ճիշտ ներկայացնել Փարսեցու երբևէ մշուշապատ կամ ալլաբանական մտքերը: Կարելի է ասել, որ առանց Նալբանդյանի այս ծանոթագրությունների զգալի շարիով կտուժեր Ղազար Փարսեցու երկի գաղափարական կողմի ըմբռնումը և հեղինակի՝ իբրև անվեհեր գործչի, կերպարը կներկայանար ոչ ճշմարտացի: Այսպես, օրինակ, Վահան Մամիկոնյանին ուղղած Քուղթի այն հատվածում, որտեղ Փարսեցին իր մասին է խոսում, նրա դարձվածքների մի մասը բացասական տպավորություն է թողնում իր ինքնանվաստացման, ինքնաստորացման, իսկ երբեմն էլ ամբարտավան դրսևորումներով: Միայն Նալբանդյանի բանասիրական ճշտումների ու ծանոթագրությունների հեռանքով այն գիտակցվում է իբրև Փարսեցու կողմից աստվածաշնչական Պավղոսի կերպարի և նրա ոնեի օգտագործման մի փաստ՝ իր վիճակի նույնությունը նկարագրելու համար:

Իր ծանոթագրություններով Նալբանդյանը մի կողմից նպատակ ունի հստակ ու զիպուկ դարձնել Փարսեցու «Քուղթի» գաղափարները, մյուս կողմից նրանց միջոցով հարվածել հայագիտու-

թյան սխալաստիկ ուղղությունը, ցույց տալու էմինի ծանոթագրությունների դիտական-բանասիրական միակողմանիությունը: Ինչպես ընդհանրապես, այս գործում ևս, Նալբանդյանի յուրաքանչյուր բառը և կետը կշռված է և նրա ամեն մի քաջ հետպնդում է որոշակի նպատակ: «Մեր ուսումնական եղբարքը շնեղանան մեզ,— գրում է նա «Քուղթի» ծանոթագրություններից մեկում,— որ այդպիսի մանրամասն ծանոթագրություններ ենք գտնում ամեն ֆայլափոխ. նոքա ազատ են շկարդալ. մենք հասարակ ժողովուրդի համար ենք գրում»²⁷:

Ժողովրդի համար գրելով, Նալբանդյանը բանասիրական մանրուքներին իսկ տալիս էր բանավիճական-հրապարակախոսական ուժ և մանր փաստերի ճշտումն իսկ դարձնում հակառակորդների մերկացման միջոց:

Նալբանդյանը բարձր է գնահատել նաև Ղազար Փարսեցու «Պատմությունը» համեմատելով այն Տակիտոսի Տարեգրության հետ: Խոսելով այն մասին, որ Փարսեցին իր Պատմությունը համարում է երրորդը՝ Ազաթանգեղոսից և Բուզանդից հետո, Նալբանդյանն ասում է, որ այդ ճիշտ է ժամանակագրական իմաստով, իսկ նայելով նրանց իբրև պատմական աշխատությունների՝ «ապա ուրեմն այս երեքի մեջ առաջինն է Ղազար Փարսեցին, որի Պատմությունը ստույգ, անցքերի դասակարգայնությունը պարզ, և ժամանակագրական հաջորդությունը անշիթթ: Արդարեւ, Փարսեցու «Պատմությունը» շատ տեղ և մեծ մասով նմանություն ունի Տակիտոսի հոյակապ Տարեգրությանց, թե իր անախտակիր ոգու և թե նարտարության մասին: Եվ մեզ թվում է, թե այս համեմատությունը է՛ր ամենամեծ գովասանությունը, որ կարող ենք տալ Փարսեցու «Պատմության», առանց վախենալու եվրոպական գիտության դատաստանից»²⁸:

Հայ հին գրականությունից բերված այս մի քանի նմուշները՝ ապացույց են այն մեծ գնահատականի, որ տվել է Մ. Նալբանդյանը այդ գրականության մնայուն և մեծարժեք ստեղծագործություններին ու հեղինակներին:

Նալբանդյանի ծրագրային ելակետից բխող որոշ դրույթներ ու հայ հին և միջնադարյան առանձին հեղինակների գնահատականներ այսօր կարող են վերապահելի լինել մեզ համար, բայց

27 Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ հատ. 3, էջ 277:

28 Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ հատ. 3, էջ 259:

26 Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ հատ. 3, էջ 251:

նրանք միանգամայն հատկանալի են պատմական իրենց ժամանակաշրջանում նոր—գարի մարտնչող զաղափարախոսության կրքոտ ու շիկացած պայմաններում:

Նախքան դյանը հատկացել ու գնահատել է հայ անցյալի ժառանգության պատմական նշանակությունը. մերժելով այն իրրև հասարակական նոր հանդամանքների համար իր դարն ապրած մի ժառանգություն, նա այդ ժառանգության լավագույն մասի արժեքավորման և օգտագործման նախանձախնդիրներից մեկն է եղել իր ողջ կյանքի ընթացքում:

ԲԵԼԻՆՍԿՈՒ, ԴՈՒՐՈՒՅՈՒԲՈՎԻ, ՉԵՐՆԻՇԵՎՍԿՈՒ ԵՎ
ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ԲԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԻ
ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. Տ. ՂԱՆԱԼՅԱՆ

1.

Հասարակական-քաղաքական մտքի անցյալի տարբեր հոսանքների ներկայացուցիչների կողմից ժողովրդական բանահյուսությանը տրված բնութագրումների ու գնահատականների մեջ, գիտական առանձնակի արժեք են ներկայացնում 19-րդ դարի ռուս նշանավոր հեղափոխական-դեմոկրատների մտքերը: Դրանք ծընունդ են առել և զարգացել են ժամանակի ազնվականական և բուրժուական բանագիտության դեմ մղված զաղափարական պայքարի ընթացքում և յուրովի արտացոլում են իրենց մեջ հասարակական լայն զանգվածների ձգտումներն ու ակնկալությունները:

Հակադրվելով ժամանակակից պաշտոնական գիտության մեջ իշխող հետադիմական տեսակետներին, ռուս հեղափոխական-դեմոկրատները հանձին Բելինսկու, Դոբրոլյուբովի և Չերնիշևսկու ճշմարտացի կերպով բացահայտել են ժողովրդական բանահյուսության հասարակական էությունը, վեր են հանել նրա զաղափարական և գեղագիտական արժեքն ու նշանակությունը:

Ռուս հեղափոխական-դեմոկրատների հայացքով ժողովրդական մասսաների բառ ու բանը սերտորեն կապված է պատմական կոնկրետ իրականության և առաջին հերթին ժամանակակից կյանքի հետ. այն զարգանում ու նորոգվում է յուրաքանչյուր նոր դարաշրջանում, տնտեսական-հասարակական և կուլտուր-կենցաղային նոր հարաբերությունների համեմատ և դրանց հետ միասին: Այս հիման վրա էլ ահա նրանք ժողովրդական բանահյուսության տարբեր ժանրի ստեղծագործությունները (հեքիաթ, վեպ, երգ, առած և այլն) իրավացիորեն համարել են ժողովրդի կյանքի, պայքարի ու աշխարհայացքի ճանաչողության կարևոր սկզբնաղբյուրներից մեկը:

Հակառակ առասպելաբան բանագետների և այսպես կոչված պաշտոնական ժողովրդայնության ներկայացուցիչների, որոնք իդեալականացնում էին անցյալը և ժողովրդական բանահյուսության մեջ առաջին հերթին փնտրում էին այդ անցյալի կենցաղի ու բարքերի պահպանողական կողմերի արձագանքները, ուս հնդափոխական-գեմտկրատներին ժողովրդական հեքիաթների, էպոսի, երգերի մեջ հետաքրքրել է գլխավորապես գյուղացիության ժամանակակից կյանքի ու աշխարհայացքի առաջավոր կողմերի, նրա պայքարի ու ոգևորումների արտացոլումը:

Խոսելով ուսական ժողովրդական քնարական երգերի մասին, Բելինսկին նրանց մեջ արտահայտված է տեսնում ուս ժողովրդի ազգային բնավորության լավագույն հատկությունները, նրա «հոգու ամրությունը, հզորությունն ու անխորտակելիությունը»: Այդ երգերի մեջ առկա թախծի և տխրության մոտիվները նա համարում է ոչ թե ժողովրդի թուլության դրսևորում, ոչ թե նրա անօգնականության ու դատապարտվածության հոռետեսական արձագանք, այլ իբրև արտահայտություն նրա բողոքող առնացի և ուժեղ ոգու. «Ռուսական ոգու թախիծն ունի յուրահատուկ բնավորություն. ուս մարդը չի տարրալուծվում թախծի մեջ, չի ընկնում նրա ճնշող լծի տակ... նրա թախիծը չի խանգարում ոչ նրա հեզնանքին, ոչ սարկազմին, ոչ խրախճանքին, ոչ կտրճական հանդգնությանը. դա ամուր, հզոր, անխորտակելի ոգու թախիծն է»¹:

Միանգամայն դրական վերաբերմունք ունենալով ժողովրդական բանահյուսության լավագույն ստեղծագործությունների նրկատմամբ իբրև, աշխատավոր ժողովրդի առողջ ու առաջավոր ձգտումների արտահայտությունների, Բելինսկին առաջ է քաշել այդ ստեղծագործությունների գրառման և ուսումնասիրության անհետաձգելի անհրաժեշտության հարցը, գրվատանքի ջերմ խոսք ասել տվյալ ուղղությամբ հրապարակ եկած լավագույն գրքերի հասցեին: «Ինչպիսի շնորհակալության են արժանի այն համեստ, անշահախնդիր մշակները, որոնք շթուլացող հետևողականությամբ, մեծագույն դժվարություններով ու զոհողություններով հավաքում են ժողովրդական պոեզիայի գանձերը և փրկում են դրանք մոռացության կործանումից»²:

Ուշագրավ են նաև Գորբոլյուբովի մտքերը ժողովրդական բանահյուսության մասին: Հակառակ առասպելաբանական ուղղության ներկայացուցիչների, որոնք ժողովրդական բանահյուսությանը մոտենում էին իբրև հնուստիանների յուրօրինակ մի թանգարանի Գորբոլյուբովն այդ բանահյուսության մեջ առաջին հերթին տեսել է ժամանակակից իրականության արտացոլման փաստը: «Ժողովուրդը մինչև հիմա էլ չի դադարում երգել, չի դադարում բանաստեղծական ստեղծագործությունների մեջ դրսևորել ավանդությամբ ստացած իր հայացքները, հասկացությունները, հավատալիքները, մերթ հորինելով նորերը, մերթ էլ իր ժամանակակից վիճակի համապատասխան վերափոխելով այն, ինչ առաջուց արդեն ստեղծված էր»³:

Ժողովրդական հեքիաթների, երգերի, առածների մեջ Գորբոլյուբովի կարծիքով արտացոլվում է ժողովրդի աշխարհայացքը, նրա կենցաղը, նրա կրթական մակարդակը: Այդ ստեղծագործությունները, քննադատի խորը համոզմամբ, հանդիսանում են այն միջոցներից մեկը, որով հնարավոր է որոշել ժողովրդի զարգացման աստիճանը: Այս հիման վրա էլ ահա Գորբոլյուբովը շափազանց կարևոր է համարում, որպեսզի ժողովրդական հեքիաթների ու երգերի գրի առնողները, չբավարարվեն միայն վերջիններիս սովորյալ գրանցումով, այլ տան «ողջ պայմանները, ինչպես զուտ արժանքին, այնպես էլ ավելի ներքին, բարոյական, որոնց մեջ նրանց հաջողվել է լսել այդ երգերը կամ հեքիաթները»⁴:

Հակառակ ժամանակի լիբերալ-բուրժուական էսթետներին, որոնք թերազնահատում էին ժողովրդական բանաստեղծության բարոյական և գեղագիտական արժանիքները, Գորբոլյուբովը նրա մեջ տեսել է իսկական պոեզիա, բարձր իդեալներ և մեծ արվեստ, զգացումների հարստություն ու նրբություն: «Հին արմատացած սովորություններ, մենք մինչև այժմ ժողովրդի վրա նայում ենք ինչ-որ կանխակալ կարծիքով: Նա մեզ տակավին ներկայանում է իբրև կոպիտ ամբոխ, որն անընդունակ է բարձր կամ ազնիվ ու նուրբ զգացումների: Իսկ մինչդեռ, ընդհակառակը, այդ բոլոր զգացումները մեր հասարակության մեջ շատ ավելի քիչ են զար-

¹ В. Г. Белинский. Собр. соч., под ред. Венгерова, т. VI, էջ 477:

² В. Г. Белинский, Собр. соч., т. III, էջ 448:

³ Н. А. Добролюбов, Собр. соч., т. I, էջ 593:

⁴ Նույն տեղում, էջ 433, 522:

գացած: (Եթե դեռ աշխարհում կա պոեզիա, ապա այն պետք է փնտրել ժողովրդի մեջ»⁵։

Բելինսկու և Դորբոլյուբովի նման Չերնիշևսկին ևս իր գրական-հրապարակախոսական աշխատությունների մեջ հատուկ ուշադրություն է նվիրել ժողովրդական բանահյուսությանը։ Նա տարբեր առիթներով խոսել է ժողովրդի բանվոր ստեղծագործության հասարակական-քաղաքական և բարոյական արժանիքների մասին։ Ժողովրդական բանահյուսության նկատմամբ իր ունեցած բարձր կարծիքը Չերնիշևսկին բացատրում է միայն և միայն ճշմարտության պահանջով, և ոչ երբեք ինչ-որ կողմնակի նկատառումներով, ինչպես այդ լինում է հաճախ⁶։

«Իր անվանն արժանի ժողովրդական պոեզիայի էական հատկությունները, — Չերնիշևսկու համոզմամբ, — ակնհայտ է ժողովրդի հատկություններից, որին այն պատկանում է, նրա ծագման ու դերի հանգամանքներից, որպիսին այն կատարում է ժողովրդական կյանքում... Նա պատկանում է ողջ ժողովրդին, դրա համար էլ նրան խորթ է ամեն տեսակ մանրունք և դատարկություն... Այն ընդհանրապես լեցուն է կյանքով, եռանդով, պարզությամբ, անկեղծությամբ, շնչում է բարոյական առողջությամբ։ Ինչպիսին նրա բովանդակությունն է, այդպիսին է և ձևը՝ պարզ, անարվեստ, աղնիվ, կենսունակ»⁷։

Ժողովրդական բանահյուսության հարստության շափանիչը Չերնիշևսկին համարում է նրա հասարակական-քաղաքական բովանդակությունը։ «Ժողովրդական պոեզիան միայն այնտեղ էր հարուստ, ուր ժողովրդական մասսան ապրում էր ուժեղ և ազնիվ զգացումներով, որտեղ ժողովրդի ջանքերով կատարվում էին մեծ անցուղարձեր. կյանքի այդպիսի շրջաններ են եղել իսպանացիների համար մավրերի հետ պատերազմները, սերբերի և հույների համար՝ թուրքերի հետ կռիվները, մալդոուանների համար՝ լեհերի դեմ մղած պատերազմները»⁸։

Ուշագրավ է նաև Չերնիշևսկու հայացքը ժողովրդական հեքիաթների գեղարվեստական բարձր հատկությունների, և անցյալի գրականության նշանավոր հուշարձանների վրա նրանց

ունեցած աննախընթաց ազդեցության մասին։ «Կան հեքիաթներ ոչ-մանուկների համար. Դրանց ժողովածուներով, ավելի քան Գանտեով, հռչակված էր վերածնության դարաշրջանի իտալական գրականությունը։ Նրանց հմայիչ ազդեցությունը իշխում է Շեքսպիրի պոեզիայի վրա. ինչ-որ լուսավոր է՝ վերջինիս մեջ դարգացել է այդ ազդեցությամբ... Ես երիտասարդ ժամանակս սքանչանում էի «Հազար ու մեկ գիշերներ» հեքիաթներով, որոնք նույնպես բնավ «եքեխանների համար հեքիաթներ» չեն. հետագայում, հասուն տարիներս, ամեն անգամ նոր հիացմունքով ես վերբնթեմունում էի այդ զմայլելի ժողովածուն։ Ես գիտեմ ոչ պակաս սքանչելի պոետական ստեղծագործություններ, ավելի սքանչելիները չգիտեմ»⁹։

Կարևոր և ուսանելի են Բելինսկու, Դորբոլյուբովի և Չերնիշևսկու մտքերը գրականության ժողովրդայնության գործում ժողովրդական բանահյուսության ունեցած դերի մասին։

Բելինսկու կարծիքով ժողովրդական բանահյուսության օգտագործումը գրականության մեջ ընդունելի է միայն ստեղծագործական ինքնուրույն մտահղացման պայմաններում։ Նա անթույլատրելի է համարում, երբ գրողը բռնում է սովորական ընդօրինակման ուղին։ Ժողովրդական պոեզիայի ստեղծագործական օգտագործման այդպիսի օրինակ է նա համարում կերմոստովի «Песнь о купце Калашникове»։ Հռչակավոր ստեղծագործությունը։ «Մեր բանաստեղծը մուտք է գործել ժողովրդայնության աշխարհը, իբրև նրա տերը և, ներշնչվելով նրանով, ձուլվելով նրա հետ, դրսևորվել է ոչ թե իր նույնությունը, այլ իր հարազատությունը. ստեղծագործության բուն պահին անգամ նա տեսել է նրան իր առջևում, իբրև առարկա և դուրս է եկել նրանից դեպի այլ ուղորտներ, դարձյալ իր իսկ կամքով»¹⁰։

Դորբոլյուբովը՝ ժողովրդական բանահյուսության և գրականության փոխհարաբերության հարցը սերտորեն շաղկապել է հնդափոխական-դեմոկրատական էսթետիկայի կենտրոնական հարցերից մեկի՝ գրականության ժողովրդայնության հարցի հետ։ Ժողովրդայնության գլխավոր գրավականը համարելով «ժողովրդի առօրյա շահերի» արտացոլումը, «ժողովրդի կարիքների» իմացությունը, Դորբոլյուբովը դրա հետ մեկտեղ կարևոր տեղ է հատ-

5 Н. А. Добролюбов, Собр. соч., т. I, с. 465.

6 Н. Г. Чернышевский, Полное собр. соч., т. II, 1949, с. 294.

7 Նույն տեղում, էջ 297—298.

8 Н. Г. Чернышевский, Полное собр. соч., т. II, с. 295.

9 Նույն տեղում, հատ. XII, էջ 130.

10 В. Г. Белинский, Собр. соч., т. II, с. 35.

գացած: «Եթե դեռ աշխարհում կա պոեզիա, ապա այն պետք է փնտրել ժողովրդի մեջ»⁵:

Բելինսկու և Դոբրոլյուբովի նման Չերնիշևսկին ևս իր գրական-հրապարակախոսական աշխատությունների մեջ հատուկ ուշադրություն է նվիրել ժողովրդական բանահյուսությանը: Նա տարբեր առիթներով խոսել է ժողովրդի բանավոր ստեղծագործության հասարակական-քաղաքական և բարոյական արժանիքների մասին: Ժողովրդական բանահյուսության նկատմամբ իր ունեցած բարձր կարծիքը Չերնիշևսկին բացատրում է միայն և միայն ձյմարտության պահանջով, և ոչ երբեք ինչ-որ կողմնակի նկատառումներով, ինչպես այդ լինում է հաճախ⁶:

«Իր անվանն արժանի ժողովրդական պոեզիայի էական հատկությունները, — Չերնիշևսկու համոզմամբ, — ակնհայտ է ժողովրդի հատկություններից, որին այն պատկանում է, նրա ծագման ու դերի հանգամանքներից, որպիսին այն կատարում է ժողովրդական կյանքում... Նա պատկանում է ողջ ժողովրդին, դրա համար էլ նրան խորթ է ամեն տեսակ մանրունք և դատարկություն... Այն ընդհանրապես լեցուն է կյանքով, եռանդով, պարզությամբ, անկեղծությամբ, շնչում է բարոյական առողջությամբ: Ինչպիսին նրա բովանդակությունն է, այդպիսին է և ձևը՝ պարզ, անարվեստ, ազնիվ, կենսունակ»⁷:

Ժողովրդական բանահյուսության հարստության շափանիչը Չերնիշևսկին համարում է նրա հասարակական-քաղաքական բովանդակությունը: «Ժողովրդական պոեզիան միայն այնտեղ էր հարուստ, ուր ժողովրդական մասսան ապրում էր ուժեղ և ազնիվ զգացումներով, որտեղ ժողովրդի ջանքերով կատարվում էին մեծ անցուղարձեր. կյանքի այդպիսի շրջաններ են եղել իսպանացիների համար մավրերի հետ պատերազմները, սերբերի և հույների համար՝ թուրքերի հետ կռիվները, մալրոուսների համար՝ լեհերի դեմ մղած պատերազմները»⁸:

Ուշագրավ է նաև Չերնիշևսկու հայացքը ժողովրդական հեքիաթների գեղարվեստական բարձր հատկությունների, և անցյալի գրականության նշանավոր հուշարձանների վրա նրանց

ունեցած աննախընթաց ազդեցության մասին: «Կան հեքիաթներ ոչ-մանուկների համար. Դրանց ժողովածուներով, ավելի քան Դանտեով, հուշակված էր վերածնության դարաշրջանի իտալական գրականությունը: Նրանց հմայիչ ազդեցությունը իշխում է Շեքսպիրի պոեզիայի վրա. ինչ-որ լուսավոր է՝ վերջինիս մեջ զարգացել է այդ ազդեցությամբ... Սա երիտասարդ ժամանակ սքանչանում էի «Հազար ու մեկ գիշերներ» հեքիաթներով, որոնք նույնպես քնավ «երեսյանների համար հեքիաթներ» չեն. հետագայում, հասուն տարիներին, ամեն անգամ նոր հիացմունքով ես վերընթեռնում էի այդ զմայլելի ժողովածուն: Սա գիտեմ ոչ պակաս սքանչելի պոետական ստեղծագործություններ, ավելի սքանչելիները չգիտեմ»⁹:

Կարևոր և ուսանելի են Բելինսկու, Դոբրոլյուբովի և Չերնիշևսկու մտքերը գրականության ժողովրդայնության գործում ժողովրդական բանահյուսության ունեցած դերի մասին:

Բելինսկու կարծիքով ժողովրդական բանահյուսության օգտագործումը գրականության մեջ ընդունելի է միայն ստեղծագործական ինքնուրույն մտահղացման պայմաններում: Նա անթույլատրելի է համարում, երբ գրողը բռնում է սովորական ընդօրինակման ուղին: Ժողովրդական պոեզիայի ստեղծագործական օգտագործման այդպիսի օրինակ է նա համարում կերմոնտովի «Песнь о купце Калашникове». Հոշակավոր ստեղծագործությունը: «Մեր բանաստեղծը մուտք է գործել ժողովրդայնության աշխարհը, իբրև նրա տերը և, ներշնչվելով նրանով, ձուլվելով նրա հետ, դրսևորվել է ոչ թե իր նույնությունը, այլ իր հարազատությունը. ստեղծագործության բուն պահին անգամ նա տեսել է նրան իր առջևում, իբրև առարկա և դուրս է եկել նրանից դեպի այլ ոլորտներ, դարձյալ իր իսկ կամքով»¹⁰:

Դոբրոլյուբովը՝ ժողովրդական բանահյուսության և գրականության փոխհարաբերության հարցը սերտորեն շաղկապել է հեղափոխական-դեմոկրատական էսթետիկայի կենտրոնական հարցերից մեկի՝ գրականության ժողովրդայնության հարցի հետ: Ժողովրդայնության գլխավոր գրավականը համարելով «ժողովրդի առօրյա շահերի» արտացոլումը, «ժողովրդի կարիքների» իմացությունը, Դոբրոլյուբովը դրա հետ մեկտեղ կարևոր տեղ է հատ-

⁵ Н. А. Добролюбов, Собр. соч., т. I, с. 465.

⁶ Н. Г. Чернышевский, Полное собр. соч., т. II, 1949, с. 294.

⁷ Նույն տեղում, էջ 297—298.

⁸ Н. Г. Чернышевский, Полное собр. соч., т. II, с. 295.

⁹ Նույն տեղում, հատ. XII, էջ 130.

¹⁰ В. Г. Белинский, Собр. соч., т. II, с. 35.

կացրել նաև ժողովրդական բանահյուսության իսկական տիրույթներին մոտ լինելու հանգամանքին, համարելով այն ժողովրդայնության հասնելու պայմաններից մեկը: Ի թիվս մի շարք այլ հեղինակների, նա «բոստ ամենայնի» ժողովրդական բանաստեղծ է անվանում ուկրաինական ժողովրդի մեծ կորուստը Տարաս Շևչենկոյին, նախ այն բանի համար, որ նա իր ստեղծագործության մեջ ցայտուն կերպով արտացոլել է ժողովրդի ազատասիրական ձգտումները, և ապա նաև այն բանի համար, որ Շևչենկոն «մոտ է ժողովրդական երգին, որն ընդգրկում է իր մեջ ժողովրդի առօրյա կենսական շահերի ողջ շրջանակը»¹¹:

2.

Ինչպես քաղաքական, փիլիսոփայական, տնտեսագիտական և գեղագիտական հարցերում, այնպես էլ ժողովրդական բանահյուսության բնութագրման ու գնահատման գործում Բեկինսկու, Գորբուլյուբովի և Չերնիշևսկու հայացքներին շատ կողմերով մոտ ու համահունչ են Մ. Նալբանդյանի հայացքները: Եվ դա բնական ու հասկանալի է: Իբրև համոզված ու հետևողական հեղափոխական ու դեմոկրատ, կանգնած լինելով շահագործվող մեծամասնության շահերի պաշտպանության դիրքերում, Նալբանդյանը, Բեկինսկու, Գորբուլյուբովի ու Չերնիշևսկու նման, բարձր գնահատական է տվել աշխատավորական մասսաների բառ ու բանին, նրանց տենչանքները, ակնկալությունները, պայքարն ու ոգորումներն արտացոլող բանավոր գեղարվեստական, ստեղծագործությանը (ժողովրդական բանահյուսությանը): Իր գրական-քննադատական և հրատարակախոսական աշխատությունների մեջ նա արժանի ու պատշաճ տեղ է հատկացրել այդ ստեղծագործության հարցերին, մատերիալիստական և սպտմական մոտեցում ցուցաբերելով դրանց լուծման ժամանակ:

Բեկինսկու, Գորբուլյուբովի և Չերնիշևսկու նման Միքայել Նալբանդյանի բանագիտական հայացքները ևս ծագել ու կազմավորվել են ժամանակի պահպանողական ու հետադիմական մտահայացքության դեմ մղված գաղափարական պայքարի մեջ և արտացոլում են նրա լուսավորական և հեղափոխական-դեմոկրատական

համոզմունքները հասարակական կյանքում ժողովրդական լայն զանգվածների ունեցած բախտորոշ դերի և նույն այդ զանգվածների ստեղծած հոգևոր մեծ արժեքների մասին:

Իրեն հատուկ սրությամբ Նալբանդյանը քննադատության է ենթարկել բոլոր նրանց, ովքեր մեզանում ազգի կողմից ստեղծված հոգևոր արժեքները կապել են միայն հասարակական վերնախավերի հետ: Իսկ ազգ ասելով, ինչպես հայտնի է, նա հասկանում էր «հայոց հասարակ ժողովուրդը» և ոչ «այն մի քանի մարդիկը, որ արծաթի սանդուղքով վեր էին բարձրացել ազգի մակերևույթից»¹²:

«Մենք կարծում ենք,— գրել է նա այդ առթիվ,— թե իրավունք չկա առանց դրական ապացույցներ ունենալու, ամեն մի հին սովորության մնացորդ տեսնելու ժամանակ վաղել թագավորների քամակիցը. ազգը մինչև թագավորության հասնելը, ստանում է և ստեղծում է իր ավանդությունը, ծեսերը և արարողությունը, արժեք, այժմ թե՛ թագավորների ժամանակ և թե՛ նոցանից հետո ընկնում են դարերի ազդեցության տակ»¹³:

Ժողովրդին համարելով հոգևոր արժեքների հիմնական ստեղծողը, Նալբանդյանը ըստ այդմ գրականության ակունքները տեսնում է անգիր բանահյուսության մեջ: Նրա հայեցակետով բոլոր ժողովուրդների մոտ էլ գրականությանը անմիջապես նախորդել է մի շրջան, երբ գեղարվեստական ստեղծագործությունը արտահայտվել է երգերի, առածների և ուրիշ ժանրերի միջոցով: Իր խոսքը մասնավորելով հայ գրականության «մանկության» շրջանով, Նալբանդյանը գտնում է, որ «Գրականության լեզուիս, որչափ յույս տան մեզ նշխարք մնացեալք առ հինաւորցն Խորնոյ, յար և նման առ ամենայն ազգս՝ սկսանի վիպասանական երգովք գրաչափործութեանց դիւցազանց, զորս դեռ ի շորրորդ և ի հինգերորդ դարս երգիչքն ի Գողթան բամբուսմբ երգէին»¹⁴:

Հակաստակ այն մարդկանց, ովքեր ժողովրդական բանահյուսության մեջ փնտրում էին միայն հեռավոր անցյալի արձագանք-

12 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1, էջ 452 («Հիշատակարան»):

13 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 163 («Կրիտիկա»):

14 Նույն տեղում, հատ. 2, էջ 25 («Յաղագս հայկական մատենագրութեան»):

11 Н. А. Добролюбов, Собр. соч., т. 1, с. 566:

ները, նալբանդյանը գտնում է, որ ավանդական բանահյուսու-
թյունը անցյալից ոչ պակաս արտացոլել է նաև ժողովրդի ժա-
մանակակից կյանքը: Նալբանդյանի կարծիքով ժողովրդական
բանահյուսութունը կապված լինելով ժողովրդի կյանքի ու աշ-
խարհայացքի հետ, դարգանում, փոխվում ու նորոգվում է յուրա-
քանչյուր նոր դարաշրջանում, համապատասխանելով տնտեսա-
կան, հասարակական, քաղաքական ու կենցաղային նոր երևույթ-
ներին ու հարաբերություններին: Ահա թե ինչու նա խտրություն չի
դնում պատմական տարբեր դարաշրջաններում ստեղծված բան-
արվեստի հուշարձանների մեջ, ըստ արժանվույն գնահատելով թե՛
վաղնջական դարերից եկող առասպելների և թե՛ նոր ժամանակ-
ների գյուղական խաղիկների ճանաչողական և գեղարվեստական
նշանակությունը¹⁵:

Ի տարբերություն հակապատմական այն ըմբռնման, որի հա-
մաձայն ժողովրդական բանահյուսութունը դիտվել է իբրև համադ-
գային՝ մի երևույթ, նալբանդյանը այդ բանահյուսության մեջ բուն
ժողովրդական ստեղծագործությունները որոշակիորեն տարբերում
է հասարակական վերնախավերի հոգեբանությունն ու տրամա-
դրություններն արտացոլող հորինվածքներից: Նա իրավացիորեն
վեր է հանում առաջինների արժանիքները և ընդհակառակը, քննա-
դատության ենթարկում վերջինների հետադիմական էությունը:
Նալբանդյանը հիացմունքով է արտահայտվել, օրինակ, Ար-
տավազդի ավանդության մասին, համարել այն իսկական անտիկ-
յան մի ստեղծագործություն, ուր հանձին դարբինների խորհրդա-
նշված է հայ ժողովրդի կորովն ու կամքը սանձահարելու աշխար-
հին կործանում սպառնացող դիվային շար ուժը¹⁶:

Ճիշտ հակառակ կարծիք է արտահայտել նա մոգական գա-
վազանով շոր տեղից ջրի առու հանող Սուրբ Ականատեսի կրոնա-
կան ավանդության վերաբերյալ, համարելով այն «ուրեքորդ ամե-
նախավար դարի արձագանքը»¹⁷:

Չհամաձայնվելով ժամանակին ընդունված այն տեսակետի
հետ, ըստ որի տարբեր ժողովուրդների բանահյուսական հուշար-
ձաններում եղած նմանությունները բացատրվում էին կամ ժողո-
վուրդների նախապատմական ցեղային ազգակցությամբ, կամ էլ

փոխառությամբ, նալբանդյանն այդ երևույթի հիմնական պատ-
ճառը համարում է ժողովուրդների «բնական կամ ընկերային
պայմանների» ընդհանրությունը: «Թող ինչ կամին խոսին, բայց
մարդկային հոգին ցուլացնում է արտաքին բնությունը»¹⁸:

Հիմնական շեշտը դնելով յուրաքանչյուր ազգի բանավոր
ստեղծագործության ինքնուրույնության վրա, նալբանդյանը բոլո-
րովին շի անտեսել նաև փոխազդեցության հնարավորությունը:
Ինչպես նմանության, այնպես էլ այս դեպքում նա մեկնակետ ունի
տնտեսական, հասարակական և քաղաքական այն պայմանները,
որոնք պատճառ են հանդիսանում դրան:

«Մեկ մարդ տասը տարի մնալով մի օտար ընկերության մեջ,
բիշ-շատ ընկնում է այդ օտար լեզվի, օտար ազդեցության տակ.
հայր հազար տարի ընկած լինելով թուրքի, թաթարի և ուրիշների
ազդեցության տակ, ինչպե՞ս կարելի է պահանջել, որ պատմական
իրողությունքը իրենց կնիքը խոր շրոշմեխին ազգի սրտի և հոգու
վրա. ինչպե՞ս կարելի է, որ այդ դրոշմը շցուլանար նորա լեզվի
և մտածելու ձևերի վրա»¹⁹:

Հատուկ հետաքրքրություն ու արժեք են ներկայացնում այն
ճշմարտացի ու դիպուկ բնութագրումները, որ տվել է նալբանդ-
յանը ժողովրդական բանահյուսության առանձին ժանրերին:

Վիպասանական երգերի հետ հնագույն ստեղծագործություններ
համարելով դիցաբանական առասպելներն ու ավանդությունները,
նալբանդյանը գտնում է, որ դրանց մեջ բանաստեղծական ձևով
դրսևորված են ժողովուրդների հեթանոսական շրջանի հավատա-
լիքներն ու պաշտամունքի առարկաները, նրանց պատկերացում-
ները արեկի, կրակի և բնության մյուս ուժերի ու երևույթների մա-
սին²⁰:

Թերելով լուսավորչի կանթեղի հայտնի առասպելական
ավանդության օրինակը, նա բացահայտում է նման կարգի ստեղ-
ծագործությունների էությունն ընդհանրապես: Արագածի կատա-
րին կախված հրաշալի կանթեղի լույսը, որի մասին պատմում է
հիշյալ ավանդությունը, նալբանդյանը բացատրում է «բնության
մեջ եղած կրակներով կամ լույսերով»²¹:

18 Նույն տեղում, էջ 183—184:

19 Նույն տեղում, հատ. 3, էջ 184—185:

20 Նույն տեղում, հատ. 1, էջ 21:

21 Աներկրայելի է «Լուսավորչի կանթեղին» նալբանդյանի տված վերո-
հիշյալ բացատրությունը, իբրև բնության մեջ եղած լույսերի յուրօրինակ մի

15 Նույն տեղում, հատ. 3, էջ 161—163:

16 Նույն տեղում, էջ 137—138:

17 Նույն տեղում, էջ 138:

«Հայոց ազգը,— գրում է նա,— Արագածի վրա կրակ կամ լույս եթե շտեմաներ, անհնար է, թե չեղած տեղից կանթեղ հնաոներ և չուսավորչին ուղարկեր այնտեղ նարեկ քաղելու: Մենք այդ լույսը կամ կրակը Արագածի վրա ընդունում ենք որպես իրողութուն»²²:

Դիցաբանական ստեղծագործությունների ծագումն ու գոյութունը բացատրելով բնության երևույթներով նախանդյանը միաժամանակ ճիշտ կերպով ընդգծում է, որ այդ երևույթները ժողովրդի երևակայության մեջ, նրա զարգացման ցածր աստիճանի պատճառով, վաղնջական դարերում, ստացել են ոչ իրական, ֆանտաստիկ մեկնաբանություն:

«Որքան մոլորությունք որ կան աշխարհի երեսին, այդ բոլորը սկզբնաբար ծագել են կամ բնությունը թյուր հասկանալուց, կամ իսպառ շհասկանալուց: Եվ այդ մոլորությունքը ոչինչ ուրիշ բանով չեն փարատիլ, մերժվիլ, եթե ոչ բնության ուղիղ հասկանալով»²³:

Ուշագրավ է այն հետաքրքրությունը, որ ցուցաբերել է նախանդյանը երեխաների միջավայրում պահպանված նուրիսի երգի նկատմամբ, խելամտորեն կռահելով նրա մեջ հնուց եկող և ժողովրդի մոտ խոր արմատներ ունեցող մի ստեղծագործություն:

«Երաշտության ընդդեմ նուրիսի ավանդությունը թեև իսպառ չգիտենք թե ի՞նչ բան է այդ և ի՞նչ արարողության մնացորդ, բայց և այնպես կարծում ենք, թե հին բան լինի: Սաստիկ զրգում է այդ բանը մեր հարցասիրությունը, մանավանդ, երբ տեսնում ենք, որ շատ խոր արմատացած է նա ազգի հասկացողության մեջ և մեծ վարկ ունի ազգը նորա մասին»²⁴:

Եվ նախանդյանը շի սխալվել իր կռահման մեջ: Նուրիսի երգը համապատասխան ծիսական արարողության հետ միասին, որի միջոցին կատարվում է այն, իրոք արժանի է այդպիսի հետաքրքրություն: Նրա մեջ յուրովի անդրադարձել է Հայաստանի բնակիչների համար կենսական բացառիկ կարևորություն ունե-

անդրադարձան: Ավելի ճիշտը, սակայն, ոչ թե Արագած լեռան խոտոյներում եղած ծծմբից կամ ֆոսֆորից առաջ եկած լույսերն են, ինչպես նշում է նա, այլ այն լույսերը, որ գոյանում են հիշյալ լեռան կատարին համապատասխան էլիկտրական պարպումներից:

²² Նույն տեղում, հատ. 3, էջ 144—147:

²³ Նույն տեղում, էջ 146—147:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 141:

ցող ջրի պաշտամունքը: Դա ոչ այլ ինչ է, բայց եթե ջրի դիցուհու տոնի օրը մեղանում ժամանակին գոյութուն ունեցող ջուր ցրելու, նույն դիցուհու արձանը դետր տանելու, ջրեզրին կամ ջրերի մեջ կանգնեցնելու հնօրյա ծեսի մի վերապրուկ, որը կատարվում է երաշտ ժամանակ ոտոգման առունների ջուրը շատացնելու համար»²⁵:

Առավել կարևոր են այն դիտողություններն ու դատողությունները, որ արել է նախանդյանը պատմական ավանդությունների վերաբերյալ:

Նախանդյանին առաջին հերթին զբաղեցրել է այն հարցը, թե ինչ հողի վրա են առաջ եկել այդ ավանդությունները, ուրիշ խոսքով, որո՞նք են նրանց ծնունդ տվող հասարակական պատճառները: Ինչպես ժողովրդական բանահյուսության մյուս ստեղծագործությունների, այնպես էլ ավանդությունների առաջացման պատճառները, իբրև մատերիալիստ մտածող նախանդյանը բնականորեն համարել է «կյանքի և ընկերական պայմանք», «մի ստույգ պատահած իրողություն» կամ էլ «մի դադափար»: «Որ ազգի մեջ կամենա թող լինի, բայց և այնպես չկա աշխարհիս երեսին մի ավանդություն, որ առանց ամենայն պատճառի առաջանար»²⁶:

Մատերիալիստական նույն այդ դիրքերից էլ նախանդյանը մեկնաբանել է պատմական ավանդությունների մեջ դարերի ընթացքում կատարված նշանակալից փոփոխությունները, այդ երևույթը դարձյալ բացատրելով հասարակական կյանքում կատարված համապատասխան տեղաշարժերով: Նրա կարծիքով պատմական ավանդությունները որքան հեռանում են իրենց ծագման ժամանակից, այնքան ավելի են կերպարանափոխ լինում: Ընկնելով ժամանակների և հասկացողությունների ազդեցության տակ, դրանք այնքան են ալլափոխվում, որ շատ անգամ դժվար է լինում հասկանալ կամ մեկնել նրանց իմաստը²⁷:

Ուշագրավ է նաև ըստ ամենայնի դիտական այն բացատրությունը, որ տվել է նախանդյանը պատմական ավանդությունների մեջ հաճախակի հանդիպող ժամանակաբանական տեղա-

²⁵ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Վիշապներ կոչված կոթողները, Երևան, 1941, էջ 89, 91:

²⁶ Մ. Նախանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 144—145:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 144, 163:

շարժերին, որը կարելի է տարածել ժողովրդական բանահյուսու-
թյան մշուս ժանրերի և հատկապես էպոսի վրա: Այդ կարգի տե-
ղաշարժերի պատճառները նա իրավացիորեն կապում է ավան-
դությունների մեջ հանդես եկող պատմական անձանց ու հե-
րոսների «աղբի մեջ ունեցած խորհրդի, արժանավորությունների
ու հատկություն» հետ, գրելով. «Հայտնի է, թե մի պատերազմ,
մի քաջագործություն, մի հաղթություն չի վերագրվիլ մի սուրբի,
որպես նաև մի հրաշագործություն մի երևելի զորավարի: Եթե
ազգը Թորոսի օրով տեսել է մի խորհրդավոր անցք, բայց Թորոսի
վրա բնավ համարում չունի, ազգի հետագա զավակները այդ անց-
քը անպատճառ կխլեն Թորոսից և կվերագրեն մի մարդու, որ կամ
առաջ է ապրել Թորոսից կամ վերջը, որի վրա ազգը մեծ համա-
րում ունի քաղաքականապես կամ կրոնապես, նայելով անցքի բնա-
վորության: Ավանդությունքը, զրկվելով այսպես ժամանակագրա-
կան ճշտությունից, շատ անգամ այնքան շատ հավաքվում են մի
մարդու վրա, որ այդ մարդը շատ դարեր հետո դառնում է մի
պահարան, մի շտեմարան սքանչելի անցքերի և գործերի, իսկ
մշուս բոլոր մարդիկը, այն մեկ նշանավոր մարդու օգտի հա-
մար գրկվում են իրենց ստուգապես ունեցածից»²⁸:

Տվյալ փաստից նախնայանը տրամաբանորեն բխեցնում է
մի ուրիշ կարևոր եզրակացություն ևս: Նրա կարծիքով որևէ ան-
վան առևանջությունը այս կամ այն ավանդության մեջ՝ բավական
չէ վերջինիս ստեղծման ժամանակը որոշելու համար: Իբրև օրինակ
բերելով Լուսավորչի կանթեղի ավանդությունը, նախնայանը
գրում է. «Լուսավորչի անունը այդ ավանդության հետ խառը տես-
նելով չէ կարելի պնդել, թե ստուգապես շորրորդ դարումն է
երևել այդ կրակը: Այո՛, կարող էր և այն ժամանակ երևիլ. մեր
խոսքը այդ չէ, այլ այն, թե լոկ անունը չէ կարող ընդունվիլ որ-
պես ապացուցություն ժամանակի: ավանդությանց մեջ»²⁹:

Իր ցարանական առասպելներին և պատմական ավանդու-
թյուններին նախնայանի տված վերոհիշյալ բնութագրումները
դրանորում են հեղինակի խորաթափանց միտքը և ընդհանրա-
ցումներ անելու կարողությունները: Այդ բնութագրումների լույսի
տակ բացահայտվում են բանահյուսական տվյալ ժանրերի ոչ

միայն հասարակական-գաղափարական էությունն ու ճանաչո-
ղական նշանակությունը, այլև պարզվում դարերի ընթացքում
նրանց կրած փոփոխությունների ճշմարտացի պատկերը:

Նախնայանի բանագիտական հայացքների հետ ուղղակիոր-
են անընդհատ հարցերից մեկն էլ գրականության ժողովրդայնու-
թյան հարցն է: Իբրև դեմոկրատ լուսավորիչ գրականության հիմ-
նական խորհուրդը համարելով «հասարակ ժողովրդի», իմա ազգի
մեծամասնության հոգու, վերջինիս հասկացողության, վարք ու
բարքի, սովորությունների, ծեսերի և բարոյական վիճակի արտա-
ցումը, նախնայանը այդ գործի մեջ կարևոր տեղ է հատկաց-
նում գրողի՝ ժողովրդական ստեղծագործության ակունքներին
մոտ լինելուն և այդ ստեղծագործության լավագույն նյութերով
գրականությունն առողջացնելուն ու թարմացնելուն: Ահա թե ինչու
նա ջերմորեն ողջունել է հայոց նոր գրականության այն ներկա-
յացուցիչներին, որոնց գրվածքներում տեսել է ժողովրդական
բանահյուսության այդ բարերար ազդեցությունը:

Նախնայանի կարծիքով այս տեսակետից ուսանելի են նախ
և առաջ Աբովյանի, և ապա՝ նրա հետևողությամբ, Պոռչյանի
օրինակները, որոնք տեղին ու հաջող օգտագործել են ժողովրդ-
ական բառ ու բանը, դրանով իսկ «աղ ու համ» և «հոգի ու
սիրտ» տալով իրենց գրվածքներին³⁰:

Իր «Կրիտիկա»-ում խոսելով Պոռչյանի «Սոս և Վարդիթեր»
վեպի մասին, նախնայանը՝ այդ առթիվ գրում է. «Արգո հեղի-
նակը հետևելով պ. Աբովյանի ուղղության, իր բովանդակ գործի
մեջ միշտ աչքի առջև ունեցել է գործ դնել ազգային առածներ,
ասացվածքներ: Մենք լիասիրտ շնորհակալություն ենք հայտնում
մեր հեղինակին»³¹: Եվ ապա. «Պ. Պոռչյանի ոտանավորքը մեծ
հարազատություն ունին Արարատյան աշխարհի և տեղ-տեղ էլ
ամբողջ ազգի ոգու և ձևի հետ»: Եվ իբրև նմուշ մեջ բերելով
«Սոս և Վարդիթերի» 74-րդ էջում տեղ գտած «Ջան գյուղումը»,
նախնայանը ավելացնում է. «Շատերը կան նույնպես ազնիվ,
նույնպես գեղեցիկ, բայց մենք ուզում ենք միայն «նանիկը» մեջ
բերել (ևր. 100), ուր հայ պատավի ոգին ու սիրտն ամեն հարա-
զատությամբ թափել է հեղինակը»³²:

³⁰ Նույն տեղում, հատ. 1, էջ 275, 279, հատ. 3, էջ 165, 168, 183,
187—188:

³¹ Նույն տեղում, հատ. 3, էջ 183:

³² Նույն տեղում, էջ 187—188:

²⁸ Նույն տեղում, հատ. 3, էջ 145:

²⁹ Նույն տեղում:

Ըստ արժանվույն բարձր գնահատելով ինչպես Խ. Աբովյանի, այնպես էլ Պ. Պոռչանի գրական փորձը ժողովրդական բանահյուսության ասորբեր ժանրի ստեղծագործությունների և մասնավորապես առածների ու ասացվածքների գրականության մեջ օգտագործելու բնագավառում, ինքը նախնադասը ևս թե իր գեղարվեստական երկերում և թե մանավանդ հրապարակախոսական գրվածքներում բազմիցս դիմել է ժողովրդական բառ ու բանի (իմա առածների ու ասացվածքների) օգնությանը: Վերջիններիս տեղին ու հաջող օգտագործման միջոցով նա ավելի պատկերավոր, հասկանալի ու դիպուկ է դարձրել գաղափարական հակառակորդների դեմ ուղղված իր քննադատական խոսքը, առավել լավ մեկնացրել ու դիմակադերժել կղերա-պահականության և քուրճուսական դասակարգերի ներկայացուցիչներին: Այսպես, «Թատրոսական հրեա»-ի թարգմանության առաջաբանում խոսելով պատրականության երբևէ ջատագով Իգնատիոս Փափաղյանի «Նկեղեցական պատմություն» գրքի մասին, նախնադասը ծաղրանքով նկատում է, որ «Պարոն Փափաղյանի նման մարդիկ աշխատություն են կրում մեր համար եկեղեցական պատմություն գրելու. հալոց ազգը շեն առն հարս կգնա Փափաղյանից ուսանելով յուր նկեղեցու պատմություն»³³ (այս և հաջորդ ընդգծումները մերն են. Ա. Ղ.):

«Հիշատակարանի» մեջ անդրադառնելով «Ճոթաբաղ» և «Մեղու Հայաստանի» պարբերականների աշխատակից Հովսեփ Զերբեղյանի «Հյուսիսափայլի» և սրա գործակիցների դեմ գրած ամբաստանական հոդվածներին, նախնադասը գրում է. «Պ. Զերբեղյանը յուր բոլոր կյանքում միշտ գտնվել է վարագույրի քամակում և յուր հսկայական գիտության ապացույցը գրավորական կերպով բերած գրած չէ հանդիսի մեջ, որ հասարակությունը կարող լինի բան հասկանալ և չհավատալ այնուհետև շար լեզունների խոսածին, թե՛ դատարկ տակաղը մեծ ձայն է տալիս»³⁴:

«Նյութագործությունը որպես ուղիղ հանապարհ» խորագրով իր նշանավոր աշխատության մեջ խստորեն դատապարտելով Եվրոպայի բուրժուական ազգերի փոխադարձ ոչնչացման գիշատիչ միտումը, նախնադասը դայրությունով բացականչում է. «Հերի՛ք է, որչափ կույր և ֆանատիկական ազգությունը ունի յուր եսական

կողմերը. հերի՛ք է, ասում ենք, որ մի ազգություն յուր մի շամփուր խորովածի համար մոռնում է մյուս ազգի եզր»³⁵ և այլն:

Աշխատավոր ժողովրդի և նրա ստեղծած հոգևոր արժեքների պաշտպանության նշանաբանով, նախնադասը մերկացրել է հասարակական մտքի հակառակորդ հոսանքների ներկայացուցիչների հայացքները ժողովրդական բանահյուսության մասին:

Նրա սկզբունքային ու անողոր քննադատությանն է արժանացել օրինակ 50—60-ական թվականների այդպիսի հայազգի գործիչներից մեկի՝ Ա. Խուրաբաշևի «Обзор. Армени в геогр. историч. и литературном отношении» խորագրով գիրքը, ուր այն թեպես է վարդացվում, ըստ որի հին Հայաստանում, հեթանոսական շրջանում մտավոր վարդացումը եղել է շափազանց ցածր աստիճանի վրա, և որ իբր այնտեղ գոյություն չեն ունեցել քիչ թե շատ ուշագրավ բանահյուսական ստեղծագործություններ³⁶:

Հակառակ Խուրաբաշևի վերոհիշյալ պնդմանը, նախնադասը վեր է հանել հայ ժողովրդական բանահյուսության հնագույն շրջանից մեղ հասած մի շարք թանկարժեք գոհարների մեծ արժեք՝ երախտագիտության ջերմ խոսք ասելով այդ գոհարները փրկող Մ. Խորենացու հասցեին: Նա գրել է «Հայոց հին դարթությունը ևս ունեցել է երգեր, ավանդություններ և առածներ, որոնցից մի քանիսը Խորենացի պատվական ծերունու միջնորդութենովը կամ այլ Ոսկեփորիկների միջնորդութենով հասած են մեղ. որպես «Երկներ երկին և երկիր», «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն», «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս» և այլ մի քանիսը, որոնց շատիցը բաղդի անգլխանալովը այժմուս դրկված ենք. և այս բնիցը, որ մեր ձեռքը հասած է, եղրակացնում ենք, որ պիտո է անհամար շատ ունենալիք այսպիսի երգեր մեր քաջերի վերա, որոնք կացած էին նահապետական ժամանակներում. պիտո է, որ ունենալիք և մեհենական վամ նվիրական երգեր, որովհետև դիցարայաշտը, արևապաշտը և կրակապաշտը էինք, իսկ ինքն ըստ ինքյան տիցարանությունը բանաստեղծություն է, և ի՞նչ հնար կար, որ առանց նվիրական երգերի կատարվելին նոցա պաշտամունքը»³⁷,

Հերքելով բանահյուսական ստեղծագործությունների գոյու-

³³ Նույն տեղում, հատ. 2, էջ 67:

³⁴ Նույն տեղում, հատ. 1, էջ 458:

³⁵ Նույն տեղում, հատ. 3, էջ 82:

³⁶ Նույն տեղում, հատ. 3, էջ 418:

³⁷ Նույն տեղում, հատ. 1, էջ 21:

թյան փաստը հին Հայաստանում, Խուզաբաշևը դրանով հաստատում էր իր նիհիլիստական վերաբերմունքը ժողովրդի ստեղծագործական կարողությունների նկատմամբ:

Փաստացի օրինակներով և տրամաբանական դատողություններով հաստատելով ժողովրդական հարուստ բանահյուսությունների գոյությունը հին Հայաստանում, Նալբանդյանը դրանով իսկ հերքում էր Խուզաբաշևի ու նմանների միտումնավոր նիհիլիզմը:

Մի ուրիշ անգամ անդրադառնալով Մ. էմինի «Վեպը հնոյն Հայաստանի» աշխատությանը (Մոսկվա, 1850 թ.) և գնահատելով հեղինակի գիտելիքները տվյալ ասպարեզում, Նալբանդյանը միաժամանակ բննադատում է նրան այն բանի համար, որ նա միակողմանիորեն տարվելով հեռավոր անցյալի բանահյուսական նյութերի ուսումնասիրությունում, մոռացության է տվել հայ ժողովրդի բանավոր ստեղծագործության հետագա դարերի հուշարձանները:

էմինի աշխատության մյուս նկատելի թերությունը Նալբանդյանը համարում է այն, որ այնտեղ Խորենացու Պատմության շատ հատվածներ անհիմն կերպով դիտված են իբրև բանահյուսական նյութեր: Քաջ գիտակ լինելով՝ Պատմահոր աղբյուրներին և ունենալով բանասերի հոտառություն, Նալբանդյանը գտնում է, որ այդ հատվածները ոչ մի կապ չունեն ժողովրդական բանահյուսության հետ:

Տեղին է հիշել, որ տասնամյակներ հետո, զբաղվելով Խորենացու Պատմության մեջ բերված ժողովրդական առասպելների ուսումնասիրությամբ, Մ. Արեղյանը փաստական հարուստ նյութերով և գիտական անառարկելի փաստարկներով հաստատեց էմինի աշխատության մասին Նալբանդյանի արած վերոհիշյալ դատողության ճշտությունը³⁸:

Մ. Նալբանդյանի մտքերն ու կարծիքները ժողովրդական բանահյուսության այլ և այլ հարցերի մասին, մոտիկից հիշեցնում են այն մտքերն ու կարծիքները, որ ժամանակին արտահայտել են նրա ուս նշանավոր գաղափարակիցները՝ Բելինսկին իր «Письмо к Гоголю» և «Общ. взгляд на народн. поэзию» («Отеч. записки» 1841, «Полярная звезда», 1855), Դոբրոլյուբովը իր «О степени участия народности в разв.

³⁸ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899, էջ 3, 7—8:

русск. литературы» («Современник», 1858), Չերնիշևսկին իր «Песни разных народов», «Полемич. красоты» («Современник», 1854, 1861) և ուրիշ հոդվածներում, նույն հարցերի մասին:

Հայ մեծ հրապարակախոսին ամենայն հավանականությամբ ծանոթ էին Բելինսկու, Դոբրոլյուբովի և Չերնիշևսկու վերոհիշյալ հոդվածները, քանի որ նա, ինչպես հայտնի է, հետևել է թե՛ «Отечественные записки»-ին, թե՛ «Полярная звезда»-ին, և թե՛ մանավանդ «Современник»-ին:

Ընդ տ շ էր լինի սակայն Նալբանդյանի և ուս հեղափոխական-դեմոկրատների խնդրո առարկա հայացքներում առկա նմանությունները համարել առաջինի կրած ուղղակի ազդեցության կամ փոխառության հետևանք, չնայած այդ փաստն ինքնին կվկայեր ազդողի ու ազդվողի հոգեհարազատության և հայացքների քնդհանրության մասին:

Միքայել Նալբանդյանի բանագիտական հայացքների հողն ու զինարանը եղել են հայ ժողովրդի ավանդական բանահյուսության ու դիցարանության փաստերը, հայկական բնաշխարհը, հայոց նյատմությունն ու գրականությունը:

Ինչ վերաբերում է վերը դիտված նմանություններին, ապա դրանք պետք է բացատրվեն ոչ թե սովորական ազդեցությամբ կամ փոխառությամբ, այլ հասարակական, քաղաքական, փիլիսոփայական, գրական, գեղագիտական ըմբռնումների այն ընդհանրությամբ և գաղափարական զինակցությամբ, որ ունեցել է հայ մեծ հրապարակախոսը Բելինսկու, Դոբրոլյուբովի և Չերնիշևսկու հետ:

Շարունակելով ու զարգացնելով Թադիսդյանի, Աբովյանի, Ալիշանի, Ախվերդյանի լուսավորական-դեմոկրատական և ազդաչին-ոռմանտիկական հայացքները ժողովրդական բանահյուսության վերաբերյալ և յուրովի արձագանքելով Բելինսկու, Դոբրոլյուբովի և Չերնիշևսկու այդ առթիվ արտահայտած մտքերին ու կարծիքներին, Միքայել Նալբանդյանը մի նոր էջ բաց արեց հայ բանագիտական մտքի պատմության մեջ: Նրա տեսակետները ժողովրդական բանահյուսության մասին իրենց հիմնականում ճիշտ մեկնակետի և մատերիալիստական բնույթի շնորհիվ, արժանի են հատուկ ուշադրության: Այդ տեսակետները ունեն ոչ միայն պատմական, այլև արդիական արժեք ու նշանակություն:

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԱՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԻ
ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ս. Կ. ԳԱՐՈՆՅԱՆ

1859 թ. «Հյուսիսափայլ» ամսագրում «Գ. Յ. Պախալյան» ստորագրությամբ տպագրվել էր երեք ստեղծագործություն՝ «Անթար», «Մի զարմանալի պատմություն. Կարլոս տասն և մի երրորդի տեսիլը» և «Մունեջիմ-բաշի»:

Ո՞վ էր «Գ. Յ. Պախալյանը» և գոյություն ունեցե՞լ է արդյոք նման ազգանունով իրական հեղինակ: Բանասիրական մանրակրկիտ հետախուզումներից հետո մենք եկանք այն համոզման, որ «Գ. Յ. Պախալյանը» Միքայել Նալբանդյանի կեղծանուններից մեկն է¹: Որքանով որ «Հյուսիսափայլ»-ի արխիվը չի պահպանվել, և հնարավոր չէ վերոհիշյալ ստեղծագործությունների հեղինակի ինքնությունը պարզել ձեռագրի միջոցով, մեր առաջադրած հիպոթեզի փաստարկումը կառուցված է, հիմնականում, անուղղակի տվյալների վրա:

Սկսենք արևելյան «Անթար» վիպակից:² Մինչև վերջերս այն կարծիքն էր տիրում, որ դա ոմն Գ. Յ. Պախալյանի գրչին պատկանող ինքնուրույն ստեղծագործություն է և գրված է արաբական ժողովրդական «Անթարի գործերը» վեպի մոտիվներով՝ 6-րդ դարի արաբ կիսալեզենդար բանաստեղծ Անթարի կյանքի մասին³:

¹ Այդ մասին առաջին անգամ կարճ հաղորդում հրատարակել ենք «Գրական թերթ»-ի 1967 թ. մարտի 24-ի համարում:

² «Հյուսիսափայլ» 1859, № 1, էջ 15—41:

³ Տե՛ս Մ. Մխիթարյան, «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը, Երևանի պետ. համալսարանի հրատարակչություն, 1958, էջ 174, «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 2-րդ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1962, էջ 428—430:

Սակայն, ինչպես պարզեցինք, «Հյուսիսափայլ»-ում տպագրված «Անթար» արևելյան վիպակը ինքնուրույն ստեղծագործություն չէ, այլ ուս հայտնի արևելագետ, լրագրող և գրող Օ. Ի. Սենկովսկու համանուն վիպակի թարգմանությունը: Այն առաջին անգամ տպագրվել է «Նովոսելյե» ժողովածուում (1833 թ.), իսկ հետո մտել է հեղինակի երկերի ժողովածուի ետմահու հրատարակության մեջ: «Անթար»-ի հրատարակչության կողմից արված ծանոթագրության մեջ ասված է. «Այս վիպակը արաբական «Անթար» վեպի թարգմանությունը չէ, այլ ինքնուրույն ստեղծագործություն՝ գրված արաբական պոեզիայի ոգով»⁴:

Համոզվելու համար այն բանում, որ «Հյուսիսափայլ»-ի «Անթար»-ը թարգմանություն է, համեմատենք թեկուզ և սկզբնական տողերը:

Մենկովսկու վիպակի սկզբում. «Прекрасна Шамская пустыня; прекрасны в Шамской пустыне развалины волшебного Тедмора»:

«Հյուսիսափայլ»-ում. «Գեղեցիկ է Շամ անապատը, զեղեցիկ են Շամ անապատի մեջ կախարդական թաղմորի ավերակները»⁵:

Նման ճշտությամբ թարգմանված են Սենկովսկու «Անթար» վիպակի ողջ տեքստը, ինչպես և հեղինակի տողատակի ծանոթագրությունները:

Եվ այսպես, առաջին բանը, որ մենք համոզիչ կերպով իմանում ենք, այն է, որ «Հյուսիսափայլ»-ում հրատարակված «Անթար» արևելյան վիպակը Սենկովսկու համանուն վիպակի թարգմանությունն է և, հետևաբար, Գ. Յ. Պախալյանը սոսկ թարգմանիչ է և ոչ հեղինակ, ինչպես ընդունված է եղել կարծել առ այսօր: Եվ դա զարմանալի չէ. «Հյուսիսափայլ»-ի թարգմանչական պրակտիկայում համանման դեպքերը հազվադեպ չէին, երբ թարգմանվող ստեղծագործության հեղինակին չէին հիշատակում: Այսպես, օրինակ, «Հյուսիսափայլ»-ի նույն համարում, «Անթար»-ից անմիջապես հետո, Ստ. Նազարյանցի ստորագրությամբ տպագրված է «Թե ի՞նչ բարոյական խորհուրդ ունի մի ազգային թեատրոն» հոդվածը, որը, ինչպես հայտնի է, Ֆ. Շիլլերի «Թատրոնը իբրև բարոյական հիմնարկություն» «նորացված» հոդվածի թարգմա-

⁴ Сенковский (Барон Брамбеус), Собрание сочинений, т. I, СПб, 1858, էջ 321:

⁵ «Հյուսիսափայլ», 1859, № 1, էջ 15:

նությունն է: «Հյուսիսափայլ»-ի նույն թվականի № 10-ում տպագրվել է Անանիա Սուլթանշահի «Հայոց ազգի լուսավորչքը» կոմենդիա—պամֆլետը, որը Ս. Ֆյոդորովի «Դաստիարակիչներ» («Современник», 1858, № 9) պիեսի «հայացված» թարգմանությունն է: Հենց ինքը՝ Մ. Նալբանդյանն էլ ազատ թարգմանություններ էր կատարում Հայնեից, Բերանտեից, Բենեդիկտովից և ուրիշներից, ընդ որում շնչելով թարգմանվող հեղինակին:

Բայց ինչու ենք մենք կարծում, որ Սենկովսկու «Անթար»-ի թարգմանիչը պետք է հենց Մ. Նալբանդյանը լիներ և ոչ թե մեկ ուրիշը: Բանն այն է, որ Նալբանդյանն էլ պատրաստել է «Հյուսիսափայլ»-ի համար Սենկովսկու «Սատանայի պաշտոնական մեծ հանդեսը» (1858—1859) ֆելյետոնի թարգմանությունը, որը չէր տպագրվել, հավանաբար, գրաքննական նկատառումներով (Նալբանդյանի «հայացրած» թարգմանությունը հայ հասարակության կղերա-պահպանողական շրջանների սուր քննադատությունն էր պարունակում):

Սենկովսկու հիշյալ ֆելյետոնը նույնպես տպագրված է նրա երկերի ժողովածուի առաջին հատորում, ինչպես և «Անթար»-ը: Այդ իսկ պատճառով էլ տրամաբանական է եղրահանգել, որ «Անթար»-ն էլ Մ. Նալբանդյանն է թարգմանել:

Նալբանդյանի հետաքրքրությունը դեպի Սենկովսկին պատահական չէ: Ֆ. Ի. Սենկովսկու (1800—1858) անձնավորությունը բարդ է և հակասական: Մինչև վերջերս «Գրադարան ընթերցանության համար» հրատարակության խմբագրին կապում էին Բուլգարինի և Գրեչի հետ: Բայց ահա 1966 թ. գրող Վ. Ա. Կավերինը լույս ընծայեց իր պատմա-գրական «Ֆ. Ի. Սենկովսկի (Բարոն Բրամբեուս), կյանքը և լորժոնեությունը» աշխատության վերամշակված և լրացված հրատարակությունը, որն առաջին անգամ լույս էր տեսել 1929 թ.: Նոր խմբագրությամբ նա փորձ է կատարել (մեր կարծիքով, ամբողջությամբ վերցրած, հաշտված) տալ Սենկովսկու օբյեկտիվ բնութագիրը, ջրբաժան գիծ անցկացնել նրա և, այսպես կոչված, «ամսագրային եռապետություն» մյուս երկու անդամների միջև: «Բարդ հանգամանքների բերումով,— գրում է Կավերինը իր աշխատության ներածականում,— Սենկովսկու անունը ընկել Բուլգարինի և Գրեչի անընդունելի անունների շարքը: Բայց արդյո՞ք միևնույն շափանիչն ունեն Գրեչի և Բուլգարինի անունները մի կողմից և Սենկովսկունը՝

մյուս: Ես փորձել եմ այդ հարցին պատասխանել իմ գրքում»⁶: Փաստական հարուստ նյութի հիման վրա Կավերինը բավական համոզիչ հերքում է Սենկովսկու մասին կազմված նախապաշարմունքը, թեև երբեմն շափաղանցության մեջ է ընկնում և իդեալականացնում է նրա կերպարը:

Ի՞նչն է անկասկած «Գրադարան ընթերցանության համար»-ի խմբագրի դրական հաշվեկշռում: Նա լայն գիտելիքների տեր գիտնական էր, ռուս արեւելագիտության հիմնադիրներից մեկը: Եվ նա անսովոր կերպով սրամիտ ձիրքաշատ մարդ էր: «...Նա գերում է իր ամբողջ սրամտությամբ, սեմիտական լեզուների իմացությամբ, յոթ գրականություններով, աշխույժ հիշողությամբ, կտրուկ շարագրանքով»⁷,— գրում էր նրա մասին Գերցենը «Կուրյուլ»-ում 1859 թ., Սենկովսկու մահից մի տարի անց:

Սենկովսկին, ինչպես պարզված է այժմ, Պետերբուրգի ռուսական գրականության սիրողների ընկերության մասնակից էր, որը հեղափոխական գաղտնի «Բարօրության միություն» ընկերության տեղական մարմիններից մեկն էր, հիմնված 1818 թ., ապագա գեկաբրիստների կողմից: 1821 թ. վերջերին Սենկովսկուն ընտրեցին ռուսական գրականության սիրողների ընկերության մեջ (դեկաբրիստ Ա. Օ. Կոռնիլովիչի հետ մեկտեղ): Նրա լեհերեն ստեղծագործությունները, Ա. Ա. Բեստուֆևի թարգմանությամբ, ընթերցվում էին այդ ընկերության նիստերում: Լինելով Ադամ Միցկևիչի քարեկամը, Սենկովսկին, ինչպես ցույց է տալիս Կավերինը, լեհական ազգային շարժման գործիչներից մեկն էր, շարժում, որը 1818—1819 թթ. համախմբված էր Վիլնոյի համալսարանի շուրջը, որտեղ այդ ժամանակ ուսանում էր Սենկովսկին: Նա բարեկամական կապերի մեջ էր լեհական ապստամբության ապագա գրեթե բոլոր ղեկավարների հետ:

Սենկովսկին տաղանդավոր գրող և ժողովախոս էր: Նրա արեւելյան վիպակներն ու արաբերենից և պարսկերենից կատարած թարգմանությունները 1823—1825 թթ. տպագրվել են դեկաբրիստների «Պոլյարնայա զվեզդա» ամսագրում: Ա. Վ. Գրուսի-նինի բնորոշմամբ, Սենկովսկին ռուսական ժողովախոսիկայում հիմք է դրել հանրագիտական ուղղությանը (դրան էին ձգտում

⁶ В. Каверин, Собрание сочинений в шести томах, т. VI, изд. «Художественная литература», М., 1966, էջ 285—286:

⁷ «А. И. Герцен о литературе», Гослитиздат, М., 1962, էջ 381:

նաև «Հյուսիսափայլ»-ի հրատարակիչները): Լրագրային գործում նրա կազմակերպչական ընդունակությունները գնահատել են Բելինսկին, Գերցենը, Չերնիշևսկին:

Սենկովսկին նուրբ քննադատ և հողվածագիր էր: Առաջինը նա (ըստ ձեռագրի վարդացած «Պիկովայա դամա»-ի առաջին երկու գլուխների) բարձր գնահատեց պուշկինյան արձակը (բայց նաև նա էր, որ Բուլգարինի և Գրեչի հետ մեկտեղ մասնակցեց Պուշկինի, որպես պոետի, անժամանակ «հոգեհանգստին» և դնուս լույս շտեմած «Սովրեմեննիկ»-ի դեմ գրոհին): Սենկովսկին ջերմ կերպով պնդում էր Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս» կոմեդիայի հրապարակման վրա, որն այն ժամանակ ձեռագիր էր տարածվում: «Անժամոթ կինը» ֆելյետոնում («Անթար»-ի հետ միասին մտել է Սենկովսկու երկերի ժողովածուի առաջին հատորում) նա գրում էր, որ «Խելքից պատուհաս»-ը «հայտնվեց հորիզոնում որպես իր հետ լույսի հեղեղ բերող ահեղ երկնաքար»⁸ (բայց այդ նույն ֆելյետոնում նա կոպիտ հարձակումներ էր կատարում Պուշկինի դեմ):

«Գրադարան ընթերցանության համար»-ի առաջին համարներում Սենկովսկին իսկապես գրական անունների «շքերթ» բացեց—Ժուկովսկի, Կոխլով, Պուշկին, Վյազեմսկի, Բարյատինսկի, Օդոևսկի, Լերմոնտով և այլն: Այստեղ տպագրվում էին թարգմանություններ Բալզակի, Ժորժ Սանդի, Թեքսերեյի, էժեն Սյուրի (որին թարգմանել է նաև Մ. Նալբանդյանը) և ուրիշների ստեղծագործություններից: Բայց ավելի ուշ ամսագիրը կորցրեց իր բոլոր խոշոր հեղինակներին: Սենկովսկին «հռչակվել էր» իր խմբագրական շրջած կամայականությամբ, բայց միաժամանակ նա գրեթե ձեռք չէր տալիս Ժուկովսկու, Կոխլովի, Պուշկինի, Վյազեմսկու, Բարյատինսկու և մյուս ականավոր գրողների ձեռագրերին:

Կարելի էր շարունակել այդ ինքնատիպ անձնավորության գործունեության այդչափ հակասական գծերի թվարկումը: Գերցենը այսպես էր բացատրում Սենկովսկու, այդ, ըստ նրա խոսքերի, «նիկոլաևյան ժամանակաշրջանի Մեֆիստոֆելի» արատները: «Ի՞նչ էր պակասում նրան,— հարց էր տալիս նա «Կոլուկոլ»-ում, 1859 թ. և պատասխանում.— այն, որ այնպես լիովին ունեին Բելինսկին, Գրանովսկին,— սիրո և դայրույթի այն հավերժ

տազնապող դեր, որը երևում է արցունքի և ծիծաղի մեջ: Նրան պակասում էր այնպիսի համոզմունք, որը լիներ նրա կյանքի գործը, խաղափառ, որի վրա դրված է ամեն ինչ, կիրք, ցավ...: Բայց մենք հեռու ենք այն բանից, որպեսզի Սենկովսկուն դատապարտենք անպայմանորեն, նա արդարացվում է կապարե այն ժամանակաշրջանով, որում ապրում էր»⁹:

Այսպիսին է Սենկովսկու գործունեության օբյեկտիվ բնութագիրը: Նալբանդյանին նա վարող էր հետաքրքրել որպես գիտնական, Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան բաժնի պրոֆեսոր (որտեղ Սենկովսկու մահից մի տարի անց սովորել է նաև նա): Սենկովսկին շատ էր ճանապարհորդել, եղել էր Արևելքի մի շարք երկրներում (այդ թվում նաև Թուրքիայում), գրել էր մի քանի հետաքրքիր աշխատություններ, այդ թվում նաև Հայաստանի մասին: Այսպես, «Գրադարան ընթերցանության համար»-ում (1834, № 7) նա հրապարակել էր մի ընդարձակ հողված՝ «Հայ ժողովրդի պատմության տեսություն» խորագրով, իսկ իր «Ճանապարհորդություն Եգիպտոսում, Նուբիայում և Հաբեշտանում» (1821) աշխատության մեջ մեծ ջերմությամբ էր խոսում նաև հայ թարգմանիչ Բողոս—Յուսուֆի մասին¹⁰:

Սենկովսկին գիտա-փիլիսոփայական վիպակի ժանրը ստեղծողն էր, ժանր, որի հիմքում ընկած էր բնական գիտությունների ներկայացուցիչների հետ սուր հակաճառությունը: Պ. Սավելևը, Սենկովսկու երկերի ժողովածուի առաջաբանում (բանիցս նրան է վկայակոչում նաև Վ. Կավերինը) նշում էր. «Գիտնականը (Սենկովսկին—Ս. Գ.), տանում էր ընթերցողին դեպի գրական լուսավորություն... երգիծանքի զենքով մտրակում էր սխոլաստիկան, մշուշապատ տեսությունները, միստիկականությունը, բնափիլիսոփայությունը, հետամնաց գաղափարները և երազկոտ մտատեսությունը, բրբիջով վայր նետելով պատվանդաններից անարժան հեղինակություններին և հպարտ շառլատանությունը: Առարկայի կարևորությունը երգիծաբանի հայացքից չէր թաքցնում նրա ծիծաղելի կողմերը և հենց այդ ոտնձգություններն էլ գիտության անկատարելության, սխոլաստիկ գիտության դեմ, նրա «բրմերի» սխալների և ինքնավստահության և ոչ թե իրեն՝ գիտության դեմ, ընդունում էին իբրև կանխամտածված օբսկուրանտիզմ, որի օգտին

⁸ Сенковский (Барон Брамбеус), Собрание сочинений, т. I, էջ 365:

⁹ «А. И. Герцен О литературе», стр. 381—382:

¹⁰ Сенковский (Барон Брамбеус), Собрание сочинений, т. I, էջ 4—6:

երբեք և ոչ մի տող չէր տպագրվել «Գրադարան ընթերցանության համար»-ում¹¹։

Ս. Սենկովսկի-երզիծարանի և հակաճառողի ստեղծագործական անհատականության այդ գծերը շատ մոտ էին Նալբանդյանին։ Հիշենք նրա «Յաղագս հայկական մատենագրութեան» հոդվածը պոլեմիկականորեն սուր, մերկացնող էջերը սխոլաստիկայի և խավարամտության դեմ, էժեն Սյուի «Թափառական հրեա» վեպի առաջին գրքի թարգմանության իր առաջաբանում (1857 թ.), «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» (1858)¹² վիպակում, «Մեռելահարցուկ» (1859) վեպում, «Հիշատակարան»-ում (1858—1860), «Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթեր» (1864) հոդվածում, նամակներում և այլն։

Իհարկե, ճիշտ չէր լինի Նալբանդյանի երզիծանքը ամբողջովին դուրս բերել Սենկովսկու երզիծանքից, բայց այն, որ վերջինս որոշակի ազդեցություն է թողել հայ հրապարակախոսի և գրողի վրա, անկասկած է։

Սենկովսկու լրագրության սրամիտ ձևը այնքան է հրապուրել Նալբանդյանին, որ նա «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» վիպակի գլխավոր հերոսներից մեկին անվանել է Սենկովսկու առաջին կեղծանունով՝ Թյուսթյունճի-օղլի։ Ավելին, ինչպես ենթադրում ենք մենք, իր հիմնական կեղծանունը, «Կոմս էմմանուել», Նալբանդյանը հնարել է Սենկովսկու հայտնի կեղծանունի՝ «Բարոն Բրամբեուսին» ձևով։ Այդ կեղծանունով Նալբանդյանը սկսեց ստորագրել իր ստեղծագործությունները «Հյուսիսափայլ»-ում 1858 թ., այսինքն Սենկովսկու «Սատանայի պաշտոնական մեծ հանդեսը» ֆելյետոնը և «Անթար» վիպակը թարգմանելու շրջանում։

Նալբանդյանին չէր կարող չգրավել նաև Սենկովսկու գեղարվեստական արձակը, գրված Արևելքի երկրների խոր իմացություն

և ուսումնասիրության հիման վրա¹³։ Ահա թե ինչու նա, Սենկովսկու հիշյալ ֆելյետոնի հետ մեկտեղ, թարգմանում է նաև նրա «Անթար» վիպակը։

«Անթար» արևելյան վիպակը հետաքրքրել է Նալբանդյանին ոչ միայն որպես բանաստեղծական ստեղծագործություն սիրո անմահության մասին¹⁴, այլև նրանով, որ վիպակի հերոսի՝ Անթարի ումանտիկական կերպարը մոտ էր նրան իր խոսվածույզ սգով։ Հետաքրքիր է այդ իմաստով Անթարի խոստովանությունը։ Նա հիասթափված է մարդկանցից, որոնք իր բարի գործնքի ճշմարտության համար նրանից շնորհակալ լինելու փոխադեն «հարուցին իմ վերա նոցա բամբասանքը և նախանձը։ Բացի վշտերից, ծանր ու անտանելի վշտերից, ես ոչինչ այլ բան կրած չեմ նոցա հասարակության մեջ»¹⁵։ Անթարի այդ դառն խոսքերը որքան են հիշեցնում 1858 թ. «Հիշատակարան»-ում Նալբանդյանի գրառած տողերը. «...Ճշմարտությունը հալածվում է միշտ և պառաճառ է լինում յուր պաշտոնների հալածանքին... Ի հարկե կարդացած կրկինիք կերմոնտովի Մարգարեն...»

«Ակսեցի սեր քարոզել,
Սուրբ ուսումը ճշմարտության,
Եվ իմ բոլոր մերձավորքը
Կամեին ինձ քարկոծ առնել»¹⁶։

Դժվար չէ այստեղ հոգեկան մերձավորություն նկատել Անթարի և մարգարեի (Նալբանդյանի) միջև։

Անթարի կերպարը երկար ժամանակ մնաց Նալբանդյանի

13 «Սենկովսկու թարգմանությունից և ծանոթագրություններից («Շանֆարի մահ» — Ս. Գ.), — գրում էր Պ. Սավելևը, — օգտվել է Միցկևիչը «Շանֆարի» պոեմը լեհերեն վերածելիս։ Նրա «Չարիս» և «Ալմո-տ-Ենաբբի» և «Ղրիմյան ստեղծանք»-ը իրենց արևելյան ճիշտ երանգավորումով նույնպես պարտական են Սենկովսկու ազդեցությանը» (Сенковский, Собрание сочинений, т. I, стр. СХХ: տե՛ս նույնպես՝ В. Каверин. Собрание сочинений, т. VI, էջ 312)։

14 Ի միջի այլոց, Ավ. Խաչատրյանի «Հավերժական սեր»-ը ցողված է այդ էպիկնդի շոքոֆներով։

15 «Հյուսիսափայլ», 1859, № 1, էջ 27: Ինչպես հայտնի է, Նալբանդյանը այդ շրջանում իր զաղափարական հակաուկորդների կողմից, որոնց մերկացնում էր «Հյուսիսափայլ»-ի էջերում դաժան հարձակումների էր ենթարկվում։

16 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լրակատար ժողովածու, հատ. 1-ին, էջ 316—317։

11 Сенковский (Барон Брамбеус), Собрание сочинений, т. I стр. XXIX—XXX.

12 Այդ վիպակը մինչև վերջերս համարվում էր կորած։ Տպագրված լինելով Մոսկվայում 1858 թ., այն, հեղինակի կամքով, լույս չի տեսել։ 1966 թ. պրոֆ. Մ. Հասրաբյանը Բելյուսից Նալբանդյանի վիպակի մեկ օրինակը Կվեր տվեց ակադեմիկոս Ա. Գ. Հովհաննիսյանին։ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս М. Налбандян, Сочинения в 2 томах, т. II, изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1970, стр. 354—359)։

հիշողութեան մեջ: Կալիթայից 1861 թ. հունիսի 26-ին Անանիա Սուլթանշահին հղած նամակում նա գրում էր. «Կարմիր ծովից դուրս գալու ժամանակ, կանգնեցանք շորս ժամ Ադին քաղաքի առջև: Սա հին թատմորն է արաբական, որ երբեմն Սողոմոնը շինեց և որ վերջումը, նյութ եղավ արաբական բանաստեղծներին. իհարկե, հիշում ես Անթարը»¹⁷:

Կասկած չի հարուցում, որ նալբանդյանն այստեղ իր մերձավոր ընկերոջը հիշեցնում էր ոչ այլ ինչ, քան Սենկովսկու «Անթար» վեպի իր թարգմանությունը: Բառերի համաձայնությունից «Անթար»-ը ընկալվում է ոչ թե որպես անուն, այլ՝ ստեղծագործություն: Իսկ շակերտների բացակայությունը բացատրվում է նրանով, որ այն ժամանակ դրանք միշտ չէ, որ դրվում էին նամակներում, անգամ յուրաքանչյուր աշխատություններում:

Նալբանդյանի նամակում հետաքրքիր է նաև մի այլ պարագա: Նա շոշափում է հենց «Անթար» վիպակի բովանդակությունը, որտեղ մի քանի էջ նվիրված է Սողոմոն արքայի կողմից թաղմորի շինության լեգենդին և «արաբ պոետներին», որոնց համար Արաբական անապատը «նյութ եղավ» իրեն Անթարի, ինչպես նաև Շանֆարիի և Լեբիդի համար¹⁸: Թաղմորի (Թեղմոր կամ Պալմիրոս) ավերակների նկարագրությունից ակավում է Սենկովսկու վիպակը, և հենց ճիմնական իրադարձություններն էլ կասկած են այդ լեգենդական քաղաքի հետ:

Այս ամենը պերճախոս վկայություն է այն մասին, որ «Անթար»-ի թարգմանությունը պատկանում է նալբանդյանին. նշանակում է, «Գ. Յ. Պախալյանը» Մ. Նալբանդյանի կեղծանունն է:

Մեր վարկածի օգտին են խոսում նույն ստորագրությամբ հրատարակված երկու ուրիշ ատեղծագործություն ևս:

Ղրիմի թաթարների «Մունեջիմ-բաշի»¹⁹ (Աստղագետ) առակի հիմքում ընկած է Ղրիմի Գիրեյ-խանի թանկագին մատանու գողության պատմությունը և այն, թե ինչպես է այդ մատանին գտել աստղագետը: Հետաքրքրական է, որ Գիրեյ-խանի կախարդական մատանու հափշտակման մասին առակի տարբերակը նալ-

բանդյանը բերում է իր «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» (գլուխ 9-րդ) վիպակում: Ընդ որում, տեղ-տեղ նույնիսկ տեքստը համընկնում է (օրինակ, Բախչիսարայի խանական ապարանքը, Գիրեյ խանի դաժանությունները և այլն նկարագրելիս): Ինչպես ցույց կտրվի, «Աստղագետ» առակը գրի է առնված և մշակված իրեն նալբանդյանի կողմից: Հետևաբար, այս դեպքում էլ «Գ. Յ. Պախալյանը» ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Մ. Նալբանդյանը:

Մնում է ոչ մեծ՝ «Մի զարմանալի պատմություն. Կարլոս տասն և մի երրորդի տեսիլը»²⁰: Անկասկած է, որ դա էլ ինքնուրույն գործ չէ, որ պարզ երևում է շվեդական Կարլոս 11-րդ թագավորի «տեսիլի» ֆանտաստիկական պատմվածքի թեմայից և բովանդակությունից: Առաջիմ չհաջողվեց պարզել, թե ո՞վ է այդ պատմվածքի հեղինակը: Բայց հայտնի է, որ այդ տարիներին նալբանդյանը արևմտյան գրողներից թարգմանել է Կլեմանս Լեոբերտի «Դքսուհի դը Ներեոզը» («Հյուսիսափայլ», 1858, № 2, նույն թվին լույս է տեսել և առանձին հրատարակությամբ) և Պարր դ'Օլիվիեի «Թալիսմանները» («Հյուսիսափայլ», 1858, № 12): Այդ երկու վիպակներն էլ նախատեսված էին «Թեթև» ընթերցանության համար: Նույն շարքին են պատկանում նաև Սենկովսկու «Անթար»-ը, և «Աստղագետ»-ը, և «Մի զարմանալի պատմությունը...»: Ինչ վերաբերում է վերջինիս, ապա իր շարադրանքի ոճով այն հիշեցնում է այն անսովոր պատմությունները, որոնց մասին նալբանդյանը խոսում էր իր «Հիշատակարան»-ում: Այդ տեսակետից բնորոշ է «Պատմության» եզրափակիչ պարբերությունը: Պատմելով շվեդական Կարլոս 11-րդ թագավորի «զարմանալի տեսիլի» մասին, հեղինակը վերջում գրում է. «Թուղթերը, որ հաստատում են այս զարմանալի անցքը, գտնվում են այժմուս Պետերբուրգի մեջ...»²¹: Երևում է, որ «Գ. Յ. Պախալյանի» այդ ավելացումը արված է առավել համոզչության համար: Բայց գրական այդ հնարը նալբանդյանը մեկ անգամ չէ, որ օգտագործել է իր «Հիշատակարան»-ում, որպես ապացույց տարբեր անսովոր պատմությունների «ճշմարտանմանության»: Եվ անգամ Պետրոպոլսի վանքում հարցաքննության ժամանակ, պատմելով Միլանից ոմն Պետրոս-բեյի (!) անհավանական արկածների մասին, իրրե «հաստատումն» իր իսկ հնարած պատմության, նա

²⁰ Նույն տեղում, 1859, № 1, էջ 60—65:

²¹ «Հյուսիսափայլ», 1859, № 1, էջ 65:

¹⁷ Նույն տեղում, հատ. 4-րդ, էջ 109. (ընդգծումը մերն է—Մ. Գ):

¹⁸ Սենկովսկու երկերի ժողովածու 1-ին հատորում մտել է արաբական «Շանֆարիի մահը» վիպակի թարգմանությունը, իսկ «Անթար» վիպակից առաջ՝ արաբներից «Մուսլիսի» լեգենդի թարգմանությունը: Պարզ է, որ նալբանդյանը կարդացել էր նաև Սենկովսկու այդ գործերը:

¹⁹ «Հյուսիսափայլ», 1859, № 5, էջ 337—360:

հենվում էր ինչ-որ թղթերի վրա, որոնք իբր պահվում են... Պետերբուրգում:

Մի խոսքով, «Մի զարմանալի պատմություն...» վրա էլ երևվում է Նալբանդյան-Պախալյանի ձեռքը:

Եվս երկու կարևոր պարագա՝ կապված «Գ. Յ. Պախալյանի» հետ: Ստորագրությունն ինքնին անվան սկզբնատառերի մատնանշումով (և ոչ թե պարզապես անվան և ազգանվան, որը բնորոշ է հայկական ստորագրություններին) հիշեցնում է Նալբանդյանի «Հիշատակարան»-ի թղթակիցներին՝ «Ս. Խ. Շահբեգ», «Ա. Գ. Բաբկենյան» և ուրիշներ: Իսկ Պախալյան ազգանունը թավականաչափ տարածված էր նոր Նախիջևանի հայերի մեջ²², և Նալբանդյանը, ըստ երևույթին, հաշվի էր առնում նրա տարածված լինելը՝ «Գ. Յ. Պախալյանի» «իրական լինելը» առավել ևս շեշտելու համար, ինչ-որ հատուկ էր նաև «Հիշատակարան»-ի հեղինակի գրելաձևին, երբ նա իր «Ս. Խ. Շահբեգին» մտցնում էր «Հյուսիսսափալլ»-ի իրական բաժանորդների շարքը:

Վերջապես, «Գ. Յ. Պախալյան» ստորագրությամբ հիշյալ բոլոր երեք ստեղծագործություններն էլ հանդիպում են «Հյուսիսսափալլ»-ի այն համարներում, որտեղ հրատարակված են միայն Մ. Նալբանդյանի և Ստ. Նազարյանի երկերը: Եվ ահա, որպեսզի անընդհատ աչքի չընկնեին միևնույն ազգանունները, Նալբանդյանը, ինչպես այդ ընդունված էր ժամանակի պարբերականների պրակտիկայում (երբ փոքրաթիվ հեղինակներ և աշխատակիցներ կային), զանազանության համար հնարել է ևս մի կեղծանուն՝ իր համար՝ «Գ. Յ. Պախալյան»: Իսկ Ստ. Նազարյանը «Հյուսիսսափալլ»-ի 1859 թ. № 5-ում (որտեղ տպագրված է «Աստղագետ»-ը) իր երկու նյութերը ստորագրել է «Թեգորոս Լազարյան» կեղծանունով (ըստ երևույթին, համահնչունության համար իր ազգանվան և Լազարյան ճեմարանի հետ, որտեղ նա պրոֆեսոր էր):

Եվ այդպես, բոլոր այս փաստարկումների համադրումը հիմք է տալիս արդեւու, որ «Գ. Յ. Պախալյանը» Մ. Նալբանդյանի մինչև այժմ անհայտ ևս մեկ նոր կեղծանունն է, որով նրա գրական ժառանգության մեջ, հարկ է ընդգրկել ևս երեք ստեղծագործություն: Եթե «Անթար» վիպակը այսպես թե այնպես հայտնվել է

գրականագիտական աշխատություններում (թեկուզ և հեղինակի ոչ ուղղակի նշումով), ապա «Մի զարմանալի պատմություն...» և «Աստղագետ»-ը լրնգհանրապես շեն հիշատակվել, թեև վերջին գործը կարող էր մեծ հետաքրքրություն ներկայացնել բանահավաքների համար (հեղինակի ինքնությունից անկախ). այն հայ գրականության մեջ հեքիաթների, առակների և այլն առավել վաղ մշակումն է, այն դեպքում, երբ մինչև հիմա համարվում էր, որ այդ ժանրի հիմքը մեզ մոտ գրվել է Ղազարոս Աղայանի «Ահահիտ» (1881) հեքիաթով²³: Իսկ հիմա, երբ «Աստղագետ»-ը շաղկապում ենք Մ. Նալբանդյանի անվան հետ, հետաքրքրությունը դեպի այդ գործը աճում է կրկնակի շափով:

«Աստղագետը» ժողովրդական առակը Նալբանդյանի ստեղծագործության մեջ պատահական երևույթ չէ: Արդեն «Յաղագս հայկական մատենագրութեան» հոդվածում նա հիացմունքով էր գրում հին հայկական վիպերգությունների մասին, լեզունդար Գողթն գավառի մասին, որը հուշակված էր իր ժողովրդական գուսաններով: Հ. Գեորջյանին հղած 1855 թ. մայիսի 12-ի նամակում Նալբանդյանը գրում էր. «... Ամենյան աղբի գրականությունը սկսանում է՝ երգերով, առածներով և տաղաչափություններով... Հայոց հին դպրությունը ևս ունեցել է երգեր, ավանդություններ և առածներ, որոնցից մի քանիսը խորենացի պատվական ծերունու միջնորդութենովը կամ այլ ոսկեփորիկների միջնորդութենով հասած են մեզ. որպես «Երկնէր երկին և երկիր», «Հատուած զնացեալ Վարդգէս մանուկն», «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս» և այլ մի քանիսը, որոնց շատիցը բաղդի անգլիանալովը այժմուս զրկված ենք, և այս քչիցը, որ մեր ձեռքը հասած է, եզրակացնում ենք, որ պիտո է անհամար շատ ունենայինք այսպիսի երգեր մեր քաջերի վերա, որոնք կացած էին նահապետական ժամանակներում. պիտո է, որ ունենայինք և մեհենական կամ նվիրական երգեր, որովհետև դիցապաշտք, արևապաշտք և կրակապաշտք էինք, իսկ ինքն ըստ ինքյան դուցաբանությունը բանաստեղծություն է... Այժմուս մեր լեզվի վերանորոգության դարում... ամենայն տեղից լսվում են երգերի ձայներ, տեսնվում են առակներ, բանաստեղծություններ—հատված բաներ, որոնք

22 Տե՛ս օրինակ, Ռ. Պատկանյանի 1887 թ. հուլիսի 25-ի նամակը Բ. Պախալյանին: Գրականության և արվեստի թանգարան, Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ:

23 Տե՛ս «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 3-րդ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1964, էջ 312:

դարձյալ մի գալոց հակայամարմին նոր հայխոսութեան սաղմն են...»²⁴։

Կարգում ես այս տողերը և թվում է, թե կարծես դրանք վերցված են նալբանդյանի կողմից անձամբ գրի առնված հայ ժողովրդական բանահյուսութեան նրա մտահղացած ժողովածուի առաջարանից։ Ինչպես պատմում են ժամանակակիցները, նալբանդյանը հավաքում էր ժողովրդական ստեղծագործությունները և անգամ մտադիր էր հրատարակել դրանք։ Բայց, ցավոք, այդ մտահղացումը մնաց չիրագործված։

Նալբանդյանի «Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթերի» հոգվածը սկսվում էր հետևյալ բառերով. «Ազգային սեփական դպրութունը էապես հիմնվում է ազգային բանաստեղծության վրա և այնպիսի աշխատությանց, որ հայկական հոգու բղխվածք լինելով հայ ազգին էին վերաբերվում դարձյալ»²⁵։ Եվ այդ ծրագրային թեզը նա համոզիչ կերպով բացահայտել է Պ. Պոռշյանի «Սոս և Վարդիթեր» վեպի օրինակով։

Այդ հոգվածում նալբանդյանը նորից վերագառնում է բոլոր այն տարիներին նրան հուզող հարցին՝ հայ բանահյուսության հավաքումին. «Ազգային ավանդութունքը,— գրում էր նա,— որքան կարելի է, անշուշտ, արժան է քրքրել և դուրս բերել դարավոր փոշիների տակից. բայց ավանդութունք ենք ասում, որ իբրև մի պատմական սերմ, միշտ կարող են ազգի կյանքի մեջ ծլիլ, ծաղկիլ և պտուղ բերել»։ Ժողովրդական նման ավանդութունների շարքն էր նա դասում Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի, Արտավազդի շղթաները կող դարբինների մասին ավանդութունները։ Խոսելով Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ Արտավազդի մասին բերված և Պ. Պոռշյանի կողմից իր վեպում վերարտադրված ավանդության մասին, նալբանդյանը նշում էր. «...Ավանդութունը կենդանի է և այն պատմական ավանդութունը, որի լուկ հիշելը բերում է մարդու երևակայության առջև ամբողջ հայ աշխարհը, որի վրայից արդեն գլորվել են շատ դարեր»²⁶։ Նա այնքան էր տարված «Սոս և Վարդիթեր» վեպում եղած բանահյուսական նյութերով, որ արտագրեց «Ջան գյուլում» խաղը և

24 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1-ին, էջ 21։

25 Նույն տեղում, հատ. 3-րդ, էջ 119։

26 Նույն տեղում, էջ 137—138։

օրորոցայինը (հոգվածը նախատեսված էր «Հյուսիսսփայլ»-ի «Կրիտիկայի» բաժնում տպագրվելու համար)։ Նալբանդյանը հավանութուն էր տալիս Պոռշյանին այն բանի համար, որ նա «Հետևելով պ. Աբովյանի ուղղության, իր բովանդակ գործի մեջ միշտ աչքի առջև ունեցել է գործ ղնել ազգային առածներ, ասացածներ»²⁷։

Մ. Նալբանդյանի ստեղծագործություններից երևում է, որ նա կենդանի հետաքրքրութուն էր ցուցաբերում դեպի աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների բանահյուսութունը։ Դրան նպաստում էր և այն պարագան, որ նալբանդյանը շատ էր ճանապարհորդել, եղել էր Եվրոպայի և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներում։

Նալբանդյանը առանձին հետաքրքրութուն էր տածում առականրի, զվարճալի պատմությունների և մյուս այլաբանական երկերի նկատմամբ։ «Յաղագս հայկական մատենագրութեան» մեջ հայ գրականության ուժը և հզորութունը վկայող ստեղծագործությունների թվում նա հիշատակում էր նաև Մխիթար Գոշի խրատաբանական առակները, իսկ Մ. Նալբանդյանի անձնական գրադարանում պահպանվում է 1854 թ. Վենետիկում հրատարակված Մ. Գոշի առակների ժողովածուն։

Նալբանդյանը լավ ծանոթ էր աշխարհի շատ ժողովուրդների առակներին (հայերեն և ռուսերեն թարգմանություններից) և հաճախ էր օգտագործում, դրանք իր երկերում բնդարձակածավալ այլաբանության կամ պատկերավոր համեմատության ձևով։ Նա քարձր կարծիքի էր հին հույների մտածողության արեգորիկ ձևի մասին։ Այսպես, «Սոս և Վարդիթերի» կրիտիկայում, խոսելով հնութեան զանազան ավանդութուններում արեգորիաների և նրանց հետևում թաքնված ճշմարտության մասին, նալբանդյանը գերադասութունը տալիս էր հունական արեգորիային, իսկ որպես հիմնավորում իր մտքի նա քաղվածաբար բերում էր Մովսես Խորենացու ուղերձը իր մեկենաս Սահակ Բագրատունուն. «Յաղագս հայկական մատենագրութեան» մեջ, մերկացնելով կղերամիտներին, նա օգտագործում է եզովպոսի հայտնի «Ոյխարներ և դայեր» առակը, իսկ «Հոռմեական նամակում»՝ («Հյուսիսսփայլ», 1861, № 10) եզովպոսյան սառած օձի և երախտավոր մարդու առակի միտքը»²⁸։

27 Նույն տեղում, էջ 183։

28 Նույն տեղում, հատ. 2-րդ, էջ 380։

Լավ գիտեր Նալբանդյանը և ուսական առակները: Նրա գրադարանում կա Կոնիլովի, Դմիտրիևի, Խեմնիցների առակների ժողովածուն Հ. Գեորջեյանի թարգմանությունը (Մոսկվա, 1849): 1864 թ. հունվարի 1-ին Պետրոպոլիսի ամբիոնից Ա. Սուլթան-շահին հղած նամակում, անդրադառնալով Ն. Նախիջևանում եկեղեցական գումարների համարակազմության գործին, որում խառն էին Գ. Ալվազովսկին և ընկ., Նալբանդյանը բերում էր Կոնիլովի «Անապատականը և արջը» առակի բովանդակությունը:

«Հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը Եվրոպայում և հայ գրականության գիտական նշանակությունը» (1860) թեկնածուական դիտարկում Նալբանդյանը, նշելով հայ գրողների հետաքրքրությունը դեպի սիրիական գրականությունը, հիշատակում է հաև «Հետաքրքրական պատմությունների գրքի» հեղինակին՝ Գրիգորիոս Աբուլ-Ֆարաջին (13 դար): Սիրիական այդ գրողի անունը լայնորեն հայտնի էր Մերձավոր Արևելքում և Հայաստանում, որտեղ նրան գրկաբաց էին ընդունում (նա գիտեր, նաև հայերեն): Սիրիացի նշանավոր այդ գրողը մահացավ Մարազայում, 1286 թ., իսկ նրա թաղմանը մասնակցեցին նաև հայերը: Իր «Հետաքրքրական պատմություններում» և առակներում Աբուլ-Ֆարաջը հմտորեն օգտվում էր եզովպոսյան լեզվից:

Նալբանդյանի մեծ հետաքրքրությունը դեպի արևելյան առակները վկայում է նաև այսպիսի մի փաստ: Իր գիտա-մասսայական «Թե ինչպես է երկրագունդի ներքին կազմակերպությունը» ակնարկում (Հյուսիսսփայլ, 1858, № 9), պատմելով այն մասին, թե ինչպես է սարսափը համակում մարդկանց բնական տարերքի առջև, Նալբանդյանն այդ կապակցությամբ բերում է արևելյան մի կարճ առակ (հավանաբար արաբական):

Նալբանդյանի անձնական գրադարանում պահպանվել է Գրիմմ եղբայրների գերմանական հեքիաթների հանրահռչակ գրքի հայկական թարգմանության ժողովածուն (ՍՊԵ, 1864), իսկ «Կրիտիկա Սոս և Վարդիթեր» հոդվածում հիշատակվում է 18-րդ դարի գերմանական ակնավոր լուսավորիչ Գեորգ Լիխտենբերգի անունը, որի երգիծական տաղանդով և աֆորիզմներով սքանչանում էին Գյոթեն, Գեյդեներ և Տոլստոյը:

Նալբանդյանը, ծնված և մեծացած լինելով Դոնի հայ-Պակաս գաղութում, իհարկե, ամենից առաջ պետք է հետաքրքրվեր հայերենի վայրերի բանահյուսությամբ, որին լավ ծանոթ էր մանկուց: Այսպես, «Կրիտիկա Սոս և Վարդիթեր» հոդվածում, անդրադառնալով Պոռչյանի նկարագրած ավանդությանը Նուրիի (չրի և անձրևի աստվածուհու) մասին, որը գալիս էր հեթանոս դարերից, Նալբանդյանը հիշում է. «...Այդ ոտանավորի հետքը կա Նոր Նախիջևանում, գոնե շատ տարի առաջ, ես լսել եմ պատմությունից: Որքան միտքս գալիս է, այնտեղ մի փոքր այլալված է այդ ոտանավորները և ասվում է սպիտակաբար, առանց որևէ արարողության կամ խորհրդի: Չորս տող միայն հիշում եմ... Լավ գիտեմ, որ մի քանի տող էլ կար: Նախիջևանի մեջ բնավ ավանդություն չկա այս Նուրիի մասին. լավ գիտեմ, որ տղայությանս ժամանակ, շատ եմ զզվացուցել պառավներին, որ պատմեն ինձ, թե ով է այս Նուրիին կամ նազարեթը, բայց ոչինչ չեմ լսել նոցանից, որովհետև իրենք էլ չգիտեին»²⁹:

Նալբանդյանի հավաքած Նախիջևանի բանահյուսությունը մասամբ իրացվեց արդեն «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» վիպակում, որտեղ բերված են պաշտամունքային երգեր և անեծքներ, ավանդություններ, առածներ, ասացվածքներ և այլն: Վիպակի վերնագիրն էլ, ասենք, արձագանքում է ժողովրդական ասացվածքին՝ «Մեկը հարս կըլլա, մեկալը փեսա, խեղ մեջը կը խաղա»³⁰: Ասացվածքն է դարձել և Մ. Նալբանդյանի մեղ շհասած «Կուտանք հազարը, կըլլա-բազարը» կոմեդիայի վերնագիրը³¹:

18-րդ դարի վերջին Ղրիմից Ազովի ավերը տեղափոխված նախիջևանցի հայերը պահպանել էին իրենց բանավոր ժողովրդական ստեղծագործությունը³²: Իսկ ինչպես հայտնի է, Ղրիմի հնագույն հայկական գաղութում, բացի զարգացած գրավոր գրականությունից, եղել է հարուստ բանահյուսություն³³: Բավական է

29 Նույն տեղում, հատոր 3-րդ, էջ 14:

30 Խ. Փարջեյան, Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, Երևան, 1965, էջ 163:

31 Տե՛ս Կ. Ս. Պատկանով, Нахичеванский говор, СПб, 1875, էջ 121—122:

32 Տե՛ս Վ. Ք. Բախալարյան, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779—1861 թթ.), Երևան, 1967:

33 Տե՛ս Վ. Ա. Միխայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1964:

ասել, որ հենց Ղրիմում են 18-րդ դարի սկզբին առաջին անգամ գրի առնվել հայկական ժողովրդական երգերը³⁴: Եվ քանի որ Ղրիմի հայերը դուրս էին եկել Արևելյան Հայաստանից, և միաժամանակ կրում էին արևմտահայ լեզվի ու մշակույթի ազդեցությունը, նրանց բանահյուսությունը համազգային կնիք ունի:

Նալբանդյանը գրում էր. «... Նախիջևանցին անեցի է և տանն և շորորդ դարում Հայաստանից դուրս եկած»³⁵ հայտնի է, թե շատ ավանդություններ կամ ատանավորք՝ և այլ այսպիսիք որ վերաբերություն չունենին կրոնի հետ, պիտի կորչեին: Թեև խեղճ բաներ, բայց և այնպես կարելի է տակավին հավաքել բավական վիճակախաղեր և մի քանի ոտանավորք Աստվածածնի և ուրիշ սրբերի վրա: Գեղացիք, որ առաջ ավելի ավանդապահ էին քան թե այժմ, ունեին դանազան երգեր, մանավանդ հարսանիքի վերաբերյալ, որ հայտնի են անունովս «պար»³⁶:

Նախիջևանի հայերը Ղրիմահայերից ժառանգել էին և այն ազդեցությունը, որ դարերի ընթացքում ունեցել էին նրանց վրա թաթարները: Նախիջևանի հայերի լեզվի և մշակույթի վրա այդ ազդեցությունը Նալբանդյանը նշել էր արդեն «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» վրայակում: «Նորա (Թյուսթյունճի-օղլու կնոջ— Ս. Գ.) հագուստը, ինչպես առհասարակ նախիջևանցի կնիկ մարդերի հագուստը, շատ հավատարիմ էր մնացած թաթարի տարազին, որ 1779-ին բերել էին Ղրիմից»³⁷: Իսկ Թյուսթյունճի-օղլի անունը (ավելի ճիշտ մականունը) թուրք-թաթարական է և նշանակում է ծխախոտազործի որդի, որը և ցույց է տալիս նրա ծագումը Ղրիմի հայերից:

Ղրիմի թաթարների՝ նախիջևանի հայերի վրա ունեցած ազդեցության մասին ավելի ընդարձակ Նալբանդյանը խոսում է իր «Հիշատակարան»-ում. «Նախիջևանի ժողովուրդը երկար ժամառակ Ղրիմում կենակից լինելով թաթարների հետ, վեր է առել նոցա շատ սովորություններ... Բնակիչների զգեստը, որ սկզբումը բոլորովին համաձայն էր թաթարի ձևերին, այժմ ենթարկված է մեծ փոփոխություն... Ժողովրդի կենակցությունը թաթարի հետ, որպես և

նորա ձևերը ընդունելը մեծ ազդեցություն է ունեցել և հայկական լեզվի վերա... Նախիջևանի լեզուն, որպես և Ղրիմեցոց լեզուն, ունի յուր մեջ շատ և շատ թուրքի և թաթարի բառեր ու ոճեր, այնպես որ, այդ լեզուքը շիմացողը կը դժվարանա հասկանալ նախիջևանցուն, և այդ բառերը գործ են ածվում անխտիր որպես բուն ազգային բառեր»³⁸:

Իսկ ահա թե ինչ է գրում այդ հարցի վերաբերյալ մեր ժամանակակից հետազոտողը. «Ղրիմում հյուսված ժողովրդական բնաբերությունը իր վրա կրում է թաթարական ազդեցություն... Ղրիմի հայոց լեզուն մինչև այժմ նախիջևանում պարունակում է իր մեջ շուրջ 30 տոկոս թաթարական բառեր: Ժողովրդական բանահյուսությունը նույնպես պարունակում է իր մեջ բազմաթիվ թաթարական բառեր»³⁹: Այսպես, մասնավորապես, նախիջևանցի հայերը, թաթարների պես, հեքիաթը, առակը և այլն մի բառով «մասալ» են անվանում: «Աստղագետը» առակը անվանված է «Ղրիմյան թաթարների մասալ», իսկ այդ բառին տրված է այսպիսի ծանոթագրություն. «Մասալ—արաբական բառ է և նշանակում է առակ: Իսկ մասալճի—առակախոսող»: Առակի վերնագիրն էլ թուրք-թաթարական է՝ «Մունեջիմ-բաշի»: «Մունեջիմ-բաշի» նշանակում է «արքունի կամ պալատի աստղագետ»⁴⁰:

Հարկ է նշել, որ անցյալում Ղրիմի և նախիջևանի շատ մասալճի հայեր տիրապետում էին երկու լեզուներին էլ՝ հայերենի և թաթարերենի, զրա հաճար էլ նրանց ռեպերտուարում կային թաթարական առակներ և հեքիաթներ⁴¹: Ըստ երևույթին, նման մի անանուն մասալճիից էլ գրի է առել Նալբանդյանը Ղրիմի թաթարների «Աստղագետը» առակը: Այն նա կարող էր լսած լինել նոր նախիջևանում, ավելի շուտ՝ Ղրիմում, ուր հաճախ էր լինում ծառայության գործերով, հանդիսանալով նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի թեմական խորհրդի քարտուղարը (1848—1853): Իսկ այժմ անցնենք բուն առակի բնութագրմանը:

38 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1-ին, էջ 351—352:

39 Խ. Փոբեշյան, Նշված աշխատություն, էջ 31—32: Հմմ. К. П. Патканов, Нахичеванский говор; Исследования о диалекте армянского языка, СПб, 1869.

40 «Հյուսիսափայլ», 1859, հ. 5, էջ 337:

41 Հետաքրքիր է, որ 20-րդ դարի 30-ական թթ. թաթարական հայտնի «Կենդանի Արգի մասին»-ը գրի է առնվել մի Ղրիմահայ կնոջից (տե՛ս, «Сказки и легенды татар Крыма», Симферополь, 1936, стр. 373:

34 Տե՛ս Աս. Մենացակեյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 10—11:

35 Ըստ այլ տվյալների՝ 11—13-րդ դարերում: Տե՛ս՝ Վ. Ա. Միքայելյան, Նշված աշխատություն, էջ 26:

36 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3-րդ, էջ 142:

37 Մ. Նալբանդյան, Մինին խոսք, մյուսին հարսն, Մոսկվա, 1858, էջ 16:

«Աստեղագետը» առակի (հեքիաթի) սյուժեն՝ երևակայական և հաջողակ աստղագետի (գուշակի, հեքիմի, վհուկի և այլն) մասին, համալսարանային բանահյուսության մեջ ամենատարածվածներից մեկն է: Ըստ ֆինն գիտնական Ա. Աարնեի տիպաբանական սխեմայի, այն մտնում է «պատահական երջանկություն» (№. № 1641⁴²) խորագիրը կրող հեքիաթների խմբի մեջ: Այդ նույն խմբի մեջ է մտցվում երևակայական հերոսի մասին ոչ պակաս տարածված հեքիաթների ցիկլը, ինչպես հայկական «Ջիկուն», ռուսական «Յոմա Բերեննիկովը», Գրիմմ եղբայրների «Քաջ դերձակուհին» և այլն, ցիկլ, որը խիստ մղտ է երևակայական աստղագետի մասին հեքիաթներին:

Երևակայական աստեղագետի (հեքիմի) մասին հեքիաթի հնագույն տարբերակը 2000 տարվա հնություն ունի: Այն մտել է հին հնդկական բանաստեղծ Գունա-Ադիի «Մեծ ասք» պոեմի մեջ, որը մեզ հասել է ավելի ուշ վարիանտով՝ Սամադեիի (11-րդ դար) «Օվկիանոս ասքերի հեղեղից» պոեմում:

Կախարդ-հեքիմի մասին հնդկական հեքիաթը կա նաև «Վետալի 25 պատմվածքները»⁴³ ժողովրդական գրքում (նույնը մոնղոլների մոտ՝ «Կախարդական մեռյալը»⁴⁴): Ինչպես ենթադրում են գիտնականները, այն երբեմն մտնում էր վերոհիշյալ «Մեծ ասք» պոեմի մեջ:

Գերմանական հայտնի արևելագետ և սանսկրիտագետ Տ. Բենֆեյը «Պանչատարա»-ի Վարդամանության (1859) առաջաբանում, բազմաթիվ գրավոր հուշարձանների հիման վրա, ցույց է տվել երևակայական հեքիմի մասին հնդկական հեքիաթի անցումը Արևելքի և Արևմուտքի այլևայլ երկրներ: Հեքիաթային այդ սյուժեին է նվիրել իր առաջին «Ռուսական մի հեքիաթի արևելյան և արևմտյան ազգականները» (1870) աշխատությունը հայտնի ռուս

42 Н. П. Андреев, Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне, Л., 1929, стр. 98:

43 «Двадцать пять рассказов Веталы», перевод с санскритского И. Серебрякова, Гослитиздат, М., 1958, стр. 140—146:

44 «Волшебный мертвец», монгольские сказки, перевод акад. Б. Я. Владимирцова, изд. Восточной литературы, М., 1958, стр. 38—46. («խոզի գլխով հեքիմը» հեքիաթը): *Sb'u nունպես* «Монгольские сказки», пер. М. Орловской, Гослитиздат, М., 1962, 111—114.

արևելագետ Վ. Ֆ. Միլլերը: Այդ նույն թեմայով հատուկ հոդված է գրել ակադեմիկոս Ա. Կրիմակին 1900 թ., իսկ 1964 թ. լույս է տեսել հույն գիտնական Յունգամանի պատկանելի մինա-գրությունը:

Երևակայական աստեղագետի (հիմքի) մասին հեքիաթների հրատարակությունը Արևելյան Եվրոպայում սկսվել է բավական վաղ՝ 1506 թ. լատիներեն, իսկ 1703 թ. ֆրանսերեն լեզուներով: 1812 թ. Գրիմմ եղբայրները հեքիաթների իրենց նշանավոր ժողովածուի մեջ մտցրին դրա գերմանական տարբերակը՝ «Ամենագետ բժիշկը»⁴⁵: Հետագայում սանսկրիտ և գերմաներեն լեզուներով լույս տեսավ վերոհիշյալ «Օվկիանոս ասքերի հեղեղից» (1835) պոեմը: Մյուս բոլոր տարբերակները հրատարակվեցին 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարում. ռուսական և ուկրաինական երկրորդ կեսին և 20-րդ դարում. ռուսական և ուկրաինական «Հեքիմը»⁴⁶, թուրքական «Մունեջիմ-բաշին»⁴⁷, ադրբեջանական «Վախկոտը»⁴⁸, պարսկական «Գուշակը»⁴⁹, մոնղոլական «Հաջողակ ծուլիկը», կալմիկական «Թե ինչպես ծուլ ծերունին աշխատել սկսեց»⁵⁰ և շատ ուրիշներ: Հայկական տարբերակը («Թամբալը») գրի է առնվել 1913 թ. Վաղարշապատում և հրատարակվել Ե. Լալայանի հայտնի «Մարգարիտներ» (1914—1915) ժողովածուներում. հետագայում այն մտել է հեքիաթների բազմաթիվ ժողովածուների մեջ⁵¹:

Այսպիսով, նախնական «Մունեջիմ-բաշին»-ն պատկանում է այդ հեքիաթի առավել վաղ գրառումների և հրատարակումների շարքին: Նրա հիմքում ընկած է Ղրիմի թաթարական տարբերակը, որի հրատարակումը մեզ չհաջողվեց պարզել: Բոլոր հայտնի տար-

45 Братья Гримм, Сказки, перевод с немецкого Г. Пятникова, Гослитиздат, М., 1949, стр. 411—414:

46 «Народные русские сказки А. Н. Афанасьева», т. III, Гослитиздат, М., 1957, стр. 159—160: «Украинские народные сказки», пер. Г. Пятникова, М., 1955, стр. 114—115.

47 «Турецкие народные сказки», пер. Н. А. Цветинович-Грюнберг, изд. «Наука», М., 1967, стр. 387—390:

48 «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XIII, Тифлис, 1892, стр. 295—297:

49 «Персидские сказки», пер. А. Розенфельд, Гослитиздат, М., 1956, стр. 84—93:

50 «Калмыцкие народные сказки», пер. И. И. Попова, Элиста, 1961, 183—186:

51 «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», հատ. 2-րդ, Երևան, 1959, էջ 507—512:

բերակաների համեմատութեամբ, նրա մեջ առավել շատ են էպի-
զոզները, իսկ սյուժեով նա ավելի մոտ է համանուն թուրքական
հեքիաթին և հատկապես պարսկական «Գուշակ»-ին:

Նալբանդյանի «Աստեղագետ»-ում, ինչպես և պարսկական ու
թուրքական տարբերակներում, բացակայում է այդ հեքիաթի
գլխավոր մոտիվներից մեկը՝ հերոսի ծուլութունը: Ընդհակառակը,
այստեղ ընդգծվում է նրա աշխատասիրութունը: Եվս մեկ կարևոր
առանձնահատկություն. Նալբանդյանի «Աստեղագետը» և պարս-
կական «Գուշակը» հեքիաթ-նովելներ են՝ ծավալուն սյուժեով,
մանրամասն նկարագրություններով, այն, ինչ որ գրեթե չկա
մյուս բոլոր տարբերակներում: Նալբանդյանի մշակմամբ «Աստե-
ղագետը» ձեռք է բերել ռեալիստական նովելի գծեր, և այդ իմաս-
տով այն կարելի է համեմատել Ղ. Աղայանի «Անահիտ» և Ավ
Իսահակյանի «Աղա Նազար» հեքիաթների հետ (հոգեբանական
կողմը, ծավալուն դիալոգները՝ հեղինակային միջամտությամբ,
շարադրանքի ձևը, ուշադրությունը դեպի մանրամասները և այլն):

Մ. Նալբանդյանի «Աստեղագետ»-ի սյուժեն համառոտակի
հետևյալն է.

Բախշխարայում ապրում էր խանական աստղագետ Սա-
լեհ-էֆենդին, որի փառքը տարածվել էր ամբողջ արևելյան աշ-
խարհում: Այդ նույն քաղաքում էր ապրում նաև աղքատ բեռնակիր
Մեյն-խոջան, որի կինը՝ Մենգլիզը նախանձում էր պալատական
աստղագետի կնոջ՝ Շերֆեի հարստությանն ու զգեստներին: Մեն-
գլիզը ստիպում է իր ամուսնուն նույնպես աստղագետ դառնալ,
թեև դրա համար նա ոչ մի տվյալ չուներ, անգրագետ էր: Բայց
նա ստիպված էր համաձայնվել:

Վերջին փողերով գնելով մի հին գիրք, Մեյն-խոջան գնում
նստում է Բախշխարայի մուտքի ամենանկատելի տեղում: Պա-
տահաբար նրան հաջողվում է «գուշակել», թե որտեղ են սայլա-
պանի կորած ուղտերը, և նոր աստղագետի համբավը արագ տա-
րածվում է ամբողջ մայրաքաղաքում:

Այդ ժամանակ Ղրիմի խան Գիրեյից գողանում են նրա
թանկարժեք մատանին: Այդ կապակցությամբ դիվան են հրավի-
րում: Բայց պալատական աստղագետ Սալեհ էֆենդին ոչինչ չի կա-
րողանում անել, որպեսզի գտնի գողացված մատանին: Այն ժամա-
նակ որոշում են պալատ հրավիրել նորահայտ աստղագետ Մեյն-
խոջային: Վերջինս քառասուն օր է խնդրում խանի գողացված
մատանին գտնելու համար:

Մեյն-խոջայի վճռականությունը սարսափեցնում է պալատա-
կան քառասուն մարդկանց, որոնք գողացել են մատանին: Եվ
նրանք որոշում են հետևել Մեյն-խոջային, որը փակվել էր իր
տանը և ոչ մի տեղ չէր գնում: Երբ առաջին գողը գիշերը մոռն-
նում է աստղագետի տանը և սկսում ակնաչ գնել, լսում է, թե
ինչպես Մեյն-խոջան ասում է. «Ահա քառասունից մինը անց կա-
ցավ»: Գողը վախենում է, մտածելով, որ այդ իր մասին է աս-
ված: Ուղարկում են երկրորդին, երրորդին... Եվ ամեն անգամ
կրկնվում է նույնը: Սարսափած գողերը ստիպված են լինում
Մեյն-խոջային խոստովանել իրենց գողությունը: Վերջինս առա-
ջարկում է նրանց մատանին տալ խանական սագերից մեկին կուլ
տալու և ջարդել սագի ոտքը, ինչ և նրանք անում են:

Քառասուն օրը անցնում է: Բոլորը հավաքվում են խանի
պալատում: Մեյն-խոջան առաջարկում է պալատ բերել բոլոր կեն-
դանիներին: Երբ անցնում են սագերը, նա տեսնում է ջարդված
թաթով սագին և կարգադրում է բացել նրա փորը, և հանում են
մատանին: Դրանից հետո խանը Մեյն-խոջային նշանակում է
գլխավոր աստղագետ: Բայց վերջինս մշտական սարսափի մեջ է,
մտածելով, որ ամեն ինչ կրացվի: Դաժան խանից ազատվելու
համար նա որոշում է խելագար ձևանալ: Բազմիքում տեղի ունե-
ցած դեպքը օգնում է նրան. Մեյն-խոջան մերկ խանին դուրս է
հրում բազմիքից: Բայց մի բույս էլ չի անցնում, որ բազմիքը
քանդվում է, և, այդպիսով, աստղագետը փրկում է խանի կյանքը:
Խանը Մեյն-խոջային առաջալիցում է խնդրել ինչ որ ուզում է: Եվ
վերջինս խնդրում է իրեն բաց թողնել (քանի դեռ ուշ չէ): Խանը
համաձայնվում է, և Մեյն-խոջան վերադառնում է տուն:

Ինչպես տեսնում ենք, այս սյուժեն բոլորովին մոտ է թուր-
քական և հատկապես պարսկական տարբերակին:

Երևակայական աստղագետի մասին բոլոր վերսխաները, չնա-
յած սյուժետային ընդհանրություններ, իրենց վրա կրում են աղգա-
յին ինքնատիպության ցայտուն կեիքը: Դա բնորոշ է նաև Նալ-
բանդյանի «Աստեղագետ»-ի համար: Նրանում պահպանվել է Ղրի-
մի թաթարների հեքիաթների համար ավանդական սկիզբ. «Կա-
րող խաներից մինի ժամանակ, — և այս կարող խանը էր Մենեկլի-
Գիրեյ-խանը, — այսպես սկսեց առակախոսը յուր գրույցը, —
ապրում էր մի երևելի մունեջիմ...»⁵²:

52 «Հյուսիսափայլ», 1859, № 5, էջ 337: Հմմտ.

Նման սկիզբով, որտեղ հիշատակվում էր Ղրիմի առաջին խաներից մեկը, հեքիաթասացը շեշտում էր հեքիաթի հնությունը: Աղգային կոլորիտը պահելու համար նալքանդյանը տեքստում անսիտիոս է թողել թաթարական անունները, տիտղոսները, պալատականների կոչումները, թաթարական որոշ արտահայտություններ, կենցաղային մանրամասներ և մահմեդական կրոնական հասկացություններ, դրանց կողքին զուգահեռաբար դնելով հայկական թարգմանությունները⁵³:

Ինչպես և թաթարական շատ հեքիաթներում, «Աստեղագետ»-ում որպես գործող անձինք հանդես են գալիս խանը, բեյը, ուլեմը, հաճին (սովորաբար աղբատները) և մյուսները՝ ավանդական էպիտետներով:

Նալքանդյանի «Աստեղագետը» դեպի օտարազգի նյութը ունեցած խնամքի օրինակ է: Միաժամանակ այն գործոն է հանդիսացել հայ երիտասարդ գեղարվեստական գրականության: Համեմատելով այդ առակը «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» վիպակի և «Մեռելահարցով» վեպի հետ, մենք դրանց մեջ պատմելու ձևի, արտահայտությունների, կառուցվածքի, բառապաշարի և այլն շատ ընդհանրություններ ենք գտնում:

«Աստեղագետը» առակը հետաքրքրական ընթերցանության նյութ էր, գրված աշխարհաբարով, որի կրքոտ պրոպագանդիստի դերում բոլոր այդ տարիներին «Հյուսիսափայլ»-ի էջերում հանդես էր գալիս նալքանդյանը: Բայց նրանում գրված էր նաև այլաբանական խոր իմաստ, որ բնորոշ էր առհասարակ նալքանդյանի ստեղծագործությանը՝ նրա գեղարվեստական և հրապարակախոսական գործերին: Բացատրելով ընթերցողներին իր գրվածքների այլաբանական բնույթը, «Հիշատակարան»-ի հեղինակը 1859 թ. ասում էր. «Իմ համար ասում են, թե շատ բաներ ունիմ առակի ձևերով, և թե իմ բովանդակած բաների մասին նախընթաց տեղեկություն չունեցողը կը դժվարանա շատ անգամ հասկանալ բանի զորությունը. ճշմարիտ է այս: Ճշմարիտ է, որ

ասում են, թե ես ներկարարի կարաս ունիմ և թե կենդանիք, որ ընկել էին այդ կարասի մեջ, երևում են այնուհետև հասարակությանը ներկված և դժվարձանաչելի բերով»: «Այո, կա այդ բանի մեջ ճշմարտություն,— պատասխանում է նալքանդյանը,— բայց դու զուգահեռաբար հառաջ գնալով ազգի կյանքի հետ, ամենայն առողջամտությամբ հարկադրված ես այդպես ընթանալ: Ճշմարտությունը ավելի շուտով ըմբռնելի է լինում անդաստիարակ և ասիացի ազգերին. այդ վնաս չունի, միայն դու հառաջ գնա: Կը գա օր, կը ծագե և քո համար այն արշալույսը, երբ քո ընթերցողը կարող կը լինին նայել եգիպտական աստվածուհու երեսը առանց քողով ծածկելու նորան»⁵⁴:

Իր «Հիշատակարան»-ի վերջում նալքանդյանը կրկին է անդրադառնում այդ հարցին. «Ազգի լուսավորության և հասկացողության աստիճանը, այլև այն շրջապատը, որի մեջ կանք մեք (թափանցիկ ակնարկ ցարական գրաքննության մասին— Ս. Գ.) վաղուց արդեն հարկադրել են մեզ հայկական դպրությանը տալ այն ակնարկական ուղղությունը, որ երբեմն հայտնի էր Ֆրանսիայում անունով «Littérature allusionnelle»⁵⁵:

Եվ այդպես, «եղովպոսյան ձևերը» նալքանդյանը բացատրում էր որպես իր իսկական մտքերի քողարկման միջոց (գրաքննությունից), այլև որպես այլաբանության գեղարվեստական միջոց, որը մատչելի է մասսաներին և սկիզբ էր առնում հայկական և համաշխարհային առակային գրականության և ժողովրդական ստեղծագործության հարուստ ավանդներից:

Մ. նալքանդյանի «Աստեղագետը» նույնպես ունի իր «երկրորդ պլանը», այլաբանական իմաստը կամ ենթատեքստը: Դասոցիալական կծու երգիծանք է, որը խթանում է բոլոր նրանց, ովքեր անարժան կերպով բարձրանում են հասարակության մեջ և պարծենում իրենց ենթադրյալ վաստակներով: Ինչպես որ նալքանդյանը պատկազերծում է երևակայական աստղագետին, նույնպես և պատկազերծում էր երևակայական գիտնական Մսեր Մրսերյանցին «Սատանայի պաշտոնական մեծ հանդեսը» պամֆլետում և մեծահարուստ Հովնաթանյանցի թթու հայրենասիրությունը՝ «Մեռելահարցով» վեպում:

⁵³ Օրինակ. «Կափու-խալիս—նշանակում է արքունի դրան ծառայող մարդ, մի խոսքով պալատական պաշտոնյա»: «Բողա—մի խմելիք է, և սորան շատ են գործածում Ղրիմի թաթարները»: «Հեքիմ—բժիշկ»: «Փեք էի փեք էի—շատ բարի շատ բարի»: «Խայիր օլսուն, խայիր օլսուն—շնորհավոր լինի, շնորհավոր լինի»: «Ալահ արբար. Ալ համդու լիլահ—աստված մեծ է. փառաբանություն աստուծո»: «Կալբ ուլ անմազա ֆի ֆիհի վա լիսան ուլ ախլի կալբիհի—հիմարի սիրտը բերանում է, իսկ խոհեմի լեզուն նորա սրտումը» և այլն:

⁵⁴ Մ. նալքանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1-ին, էջ 411:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 487:

Միաժամանակ նալբանդյանը, լինելով լուսավորիչ-դեմոկրատ, առական ծաղրում էր աստղագիտական «գիտությունը»: Ահա թե ինչպես է մեկնաբանվում աստղագետ Սալեհ-էֆենդու ճառը դիվանում:

«Մա նստած էր այս տեղ և որպես իմաստուններից իմաստունը, մի խոսք բերանից հանած չէր... Սալեհ իմաստունը լսելով Դիվանի վճիռը, նախ և հառաջ ցանկանում էր սրտումը, որ բարձր աստիճան ուլեմաները՝ գետին մտանեն, և նույնպես կամենում էր մտքումը թքել ոչ թե միայն բոլոր ներկա գտանվողների մորուքի, այլ և նոցա նախահարց մորուքի՝ վերա. սակայն ամրացնելով սիրտը, թեև ցույց շտալով որպես թե այդ վճիռը, ամենևին հավանելի չէր նորան, հանապազորդեց յուր խոր լռության մեջ... Սակայն Սալեհ-էֆենդին, որչափ ևս լուռ մնար, պարտ էր հավանություն տալ մատանու գողացողը որոնելու յուր հնարագիտության դորությունը... Ժողովելով հոգու ամենայն դորությունը, վեր կացավ տեղից, և շփելով յուր փառավոր մորուքը, ասաց վերջապես. «Իմաստուն Դիվանը,—թող պահպանի Ալլահը,—չէ սխալվում: Աստեղաբանության մեծ գիտության օգնությամբը կարելի է երբեմն (վերջին բառը արտասանեց շատ ցածր ձայնով) իմանալ ծածուկ գաղտնիքը:—Ճառի սկիզբը, ինչպես տեսնում եք, չէր վատ, և բարձր աստիճան Դիվանի անդամքը, որպես նշան ուրախության, շփեցին յուրյանց մորուքները:—Սակայն...,— այստեղ նորա ձայնը սկսավ հայտնի թուլանալ,— սակայն դեռ երեկ, բոլոր գիշերը նստած էի պալատական ջամիա մինարեթումը (Սալեհ-էֆենդին սուտ ասեց), հարցրեցի աստղերից, բայց նոքա,—ավաղ-իմ սիրտը «բյարբար» (խորոված) դարձավ,— ոչինչ հաստատ բան չասացին ինձ:—Ժողովի անդամքը քիթերը կախեցին:—Ես խնդրում եմ,— խոսքը հառաջ տարավ Սալեհ-էֆենդին,— ես խնդրում եմ բարձր աստիճան Դիվան, առաջարկել մեր ամենազոր և ամենիմաստ իշխանապետին,—թող պայծառանա նորա ստվերը երկրի վերա,— հրամայել ժողովելու մունեջիմները յուր բոլոր թագավորութենից: Կարող է պատահել, որ մինը իմանա մի ուրիշ առանձին բան իմ գիտությանս մեջ, որ ինձ հայտնի չէ, և այդպես կը գտանե խանի գանձը գողացողին»⁵⁶:

Այդպես է նալբանդյանը հեզնում «մեծ գիտությունը»՝ աստղագիտությունը: Ընդունույնպես «Մինին խոսք, մյուսին հարսն»

վիպակում նա ծաղրում էր հեքիմությունը և աստղագիտությունը, ալքիմիան՝ «Մեռելահարցուկ» վեպում, իսկ «Կրիտիկա «Սոս և վարդիթեր» հոդվածում՝ կախարդությունը և այլ շառլատանությունը, այն ամենը, ինչով հոգևորականությունը թմրեցրել էր ասեղ ժողովրդին: Եվ նալբանդյանը ամեն կերպ ձգտում էր ձերբազատել ժողովրդական դանդաղածներին նախապաշարումներից և սնահավատությունից: Ամենից առաջ այդ խնդիրն էր հետապնդում նալբանդյանը, հրատարակելով «Աստեղագետը» առակը: Այն նրան հետաքրքրել է հենց սոցիալական խոր բովանդակությամբ, ճիշտ այնպես, ինչպես հետագայում հետաքրքրել է Քաջ նազարի կերպարը բազմաթիվ հայ նշանավոր գրողներին⁵⁷:

Մ. Նալբանդյան-Պախալյանի «Աստեղագետը», ինչպես և Ղ. Աղալյանի «Անահիտ»-ը, Հ. Թումանյանի «Քաջ նազար»-ը, Ավ. Իսահակյանի «Աղա-նազար»-ը, Գ. Դեմիրճյանի «Քաջ նազար»-ը, իր արժանի տեղը կգրավի հայ գեղարվեստական գրականության պատմության մեջ:

⁵⁷ Այդ մասին տե՛ս Ս. Գուլակյանի հոդվածները՝ «Фольклорные истоки сказки «Кадж Назар», «Некоторые особенности комедии Д. Демирчяна «Храбрый Назар» («Литературная Армения», 1964, № 10; 1966, № 2):

⁵⁶ «Հյուսիսփայլ», 1859, № 5, էջ 346—347:

ԷԶԵՐ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ ԳՐԱՔՆՆՈՒ-
ԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մ. Հ. ՄԵԻՔԱՐՅԱՆ

19-րդ դարի վերջին քառորդի արևելահայ լրագրության պատմության համար գրեթե անփոխարինելի դեր են կատարում հայ պարբերականների գրաքննության հետ կապված արխիվային փաստաթղթերը: Այդ առավել մեծ կարևորություն է ստանում մանավանդ այն պատճառով, որ մեր նույնիսկ շատ նշանավոր պարբերականների արխիվները չեն պահպանվել: Այս առումով եթե Ս. Արեշյանի, իր տեսակի մեջ եզակի մենագրությունը բաղմամբիվ հարցերում հստակ կողմնորոշում է տալիս 19-րդ դարի արևելահայ հասարակական միտքն ուսումնասիրող բանասերներին և պատմաբաններին, ապա Կովկասյան գրաքննական կոմիտեի արխիվի նյութերը հնարավորություն են տալիս ոչ միայն ինչոր շափով վերականգնել հայ մամուլի առանձին օրգանների պատմությունը, այլև առավել տեսանելի են դարձնում այն քաղաքական մթնոլորտը, որում գործել են հայ լրագրողները: Օգտվելով այդ արխիվի նյութերի ընձեռած հնարավորություններից, կիրթձենք ցույց տալ 1875—1900-ական թվականների ժամանակաշրջանի Կովկասյան գրաքննական կոմիտեի աշխատանքի մի շարք առանձնահատկությունները և Կոմիտեի վերաբերմունքը դեպի ժամանակի հայ պարբերականները:

19-րդ դարի 50-ական թվականների վերջերին, ցարական Ռուսաստանում գյուղացիական ռեֆորմի նախապատրաստման շրջանում որոշակի քայլեր են կատարվում և գրաքննական ողջ սիստեմը վերակառուցելու ուղղությամբ: Այլևս անհնար էր հարգուրժել 1848—1855 թթ. «ցենզուրային տեռորի» դաժան տարիներին ստեղծված գրաքննական ոչ բանական օրենքները: Ժամա-

նակաները փոխվել էին. Ղրիմի պատերազմից հետո Ռուսաստանը ռաբ էր գրել տնտեսական կյանքի վերանորոգումների ուղին և այդ երևույթը իր արտահայտությունն էր գտնում նաև գրքերի ու մամուլի աշխարհում: Երկրում հեղափոխական ճգնաժամի այս օրերին ինքնաբերաբար վերանում են գրաքննական մի շարք սահմանափակումներ ու խստություններ: Անհամեմատ լայն հնարավորություններ են ստեղծվում ինչպես ռուսական, այնպես էլ կովկասյան ժողովուրդների մամուլի զարգացման համար:

Սակայն Ռուսաստանում հասունացած գյուղացիական հեղափոխությունը չհասավ հաղթական վախճանի. ցարական կառավարությունն անցավ հակահարձակման և 1863 թվականին երկրում ծավալվող շարժումները ճնշելուց հետո ձեռնամուխ եղավ գրաքննական սիստեմի խստացմանը: Ամեն բանից առաջ գրաքննության գլխավոր վարչությունը դուրս բերելով ժողովրդական լուսավորության մինիստրության եղբակալությունից, (որի ղեկավարության տակ գտնվում էր՝ սկսած 1804 թվականից), Ալեքսանդր երկրորդն այն հանձնում է ներքին գործոց մինիստրության տնօրինությանը: Այնուհետև վերջնականապես խմբագրվում և 1865 թվականին կիրառության մեջ է գրվում վաղուց ի վեր մշակվող գրաքննական նոր կանոնադրությունը, որը մայրաքաղաքի հրատարակությունների մեծ մասը ազատում էր նախնական պարտադիր գրաքննությունից:

Հայ գրականության և պարբերական մամուլի գրաքննության գործը, որը 1849 թվականից դրված էր Կովկասի գրաքննական կոմիտեի վրա, մինչև 1863 թ. ղեկավարում էր Կովկասի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձությունը: 1863 թվականից, համապատասխանաբար, Կովկասի գրաքննական կոմիտեն ենթարկվում է Կովկասի փոխարքայությանը: Թեև վարչականորեն Կովկասի գրաքննական կոմիտեն ենթարկվում էր մամուլի գործերի գլխավոր վարչությանը, բայց իրականում այն գործում էր փոխարքայության ղեկավարությամբ: Այն բանից հետո միայն, երբ Ալեքսանդր երկրորդը սպանվում է և նրան հաջորդած Ալեքսանդր երրորդը ձեռնամուխ է լինում հաշվեհարդար կատարելու մամուլի և գրականության հետ, իրավիճակը փոխվում է և Կովկասում: Այստեղ 1882 թվականին փոխարքայությունը վերակազմվում է կառավարչապետության: Կովկասի առաջին կառավարչապետ իշխան Ա. Մ. Գոնդոլով-Կորսակովի նախագահությամբ ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով, որը մշակում է Կովկասի կառա-

վարման նոր կանոնադրությունը: 1882 թ. մարտի 21-ին նոր կառավարչապետը հրավիրելով Կովկասի մամուլի 12 խմբագիրներին, ծանոթանում է նրանց հետ և հույս հայտնում, որ հետագայում իրենք համերաշխ կհամագործակցեն, միաժամանակ նրանց հայտնելով գրաքննական կոմիտեի պերատեսչական առաջիկա փոփոխության ծրագիրը, նա խմբագիրներին խորհուրդ է տալիս հանդես գալ համապատասխան առաջարկներով:

Ինչ փոփոխության մասին էր խոսքը:

Վրացական կենտրոնական պետական արխիվում պահպանվում է «Կովկասյան երկրամասի կառավարման կանոնադրությունը մշակող հանձնաժողովին» ուղղված մի ղեկուցագիր, որտեղ խոսվում է Կովկասի գրաքննական կոմիտեի գործերի պրճակի և իրավունքների մասին: Զեկուցագրի ստեղծման շարժառիթը՝ ներքին գործոց մինիստրության պաշտոնական գրությունն էր, ուր հայտնվում էր, թե առաջիկայում Կովկասի պարբերական մամուլը և ողջ տպագրական գործը (տեղական լեզուներով գրված պիեսներից բացի), պետք է անմիջականորեն ղեկավարի մամուլի գործերի գլխավոր վարչությունը:

Քանի որ ենթակայության այս նոր սիստեմը կազմակերպական բարդություններից բացի ենթադրում էր և քաղաքական որոշ անհարմարություններ, և օգտվելով այն առիթից, որ Դոնդուկով-Կորսակովը առաջարկում էր արտահայտվել այդ հարցի մասին, գրաքննական կոմիտեի նախագահ Լ. Ն. Մոձալեսկին կազմում է վերահիշյալ ղեկուցագիրը, որտեղ հանգամանորեն շարադրում է կոմիտեի հայացքը՝ առաջիկա վերակառուցումների հարցի շուրջը¹: Այստեղ, փաստորեն, տրվում է Կովկասի ժողովուրդների ժամանակի հասարակական տրամադրությունների պաշտոնական գնահատականը: Զեկուցագրում վեր է հանվում Կովկասի և մայրաքաղաքի թերթերի փոխհարաբերության շատ հետաքրքրական հարցը, ինչպես և բնութագրվում է տեղական մամուլը՝ իր իրավունքների, արտոնությունների, զանցանքների ու պատժի խաշուղիներում:

Չափազանց հետաքրքրական է Մոձալեսկու հայացքը մայրաքաղաքի և տեղական թերթերի գնահատականի հարցում: Կովկասյան իշխանավորի համար նարոդնիկական շարժումների տաղ-

¹ «Записка о положении и правах цензуры на Кавказе», (Վրացական կենտրոնական պետական արխիվ, ֆոնդ 480, բուցակ լրացուցիչ I, գործ 74):

նապով ապրող մայրաքաղաքները հեղափոխության վտանգավոր օջախներ էին, բարձիթողի արած լրագրային բարբերով: Մինչդեռ Կովկասը, ըստ նրա, ապրում էր քաղաքական կուսական կյանքով. «Տեղական մամուլը,— գրում է Մոձալեսկին,— օգտվելով գրաքննական ազատության շնորհներից, և շահելով դրանից, իր նշանակությամբ ուժեղ հակակշիռ է ներկայացնում մայրաքաղաքի ուսական պարբերականների նկատմամբ: Այն՝ տեղի ժողովուրդներին հեռացնում է ուսական հասարակությանը հուզող քաղաքական և սոցիալական խնդիրներից և նրանց ուշադրությունը կենտրոնացնում տեղական, իրենց ավելի մոտ խնդիրների վրա: Այդ առավել ևս օգտակար է,— շարունակում է նա,— քանի որ մեր մայրաքաղաքի մամուլը վերջին ժամանակներս գավառի, առավելապես Կովկասի նկատմամբ ստանձնել է գրեթե այն դեբը, ինչ դեր երբեմնապես խաղում էր Ռուսաստանի համար Լոնդոնի և Փնեի մամուլը: Կովկասյան գրաքննության մերժած հոգվածները, մասնավորապես բանաստեղծությունների մեծ մասը հրապարակվում են մայրաքաղաքի պարբերականների էջերում և ազահորեն կարգացվում նաև Կովկասում, և այդ առանձնապես այն ժամանակ, երբ նման հոգվածները ինչ-որ վիրավորական կամ հանդուգն արտահայտություններ են պարունակում պետական իշխանության կամ օրենքով հաստատված տեղական կարգերի հասցեին»:

Այնուհետև ոչ առանց հպարտության՝ Մոձալեսկին ընդգծում է, թե Կովկասում չեն հայտնաբերվել ոչ քաղաքական գաղտնի խմբակներ, ոչ ընդհատակյա տպարան, ոչ մամուլի անլեգալ օրգաններ: Հիշելով Ալեքսանդր երկրորդի սպանության փաստը, նա ապահովագրում է իրեն հանձնված հաստատությունը, հավաստիացնելով, թե իր քաղաքականության շնորհիվ Կովկասում չեն եղել ոչ միայն տեղորի գեպրեր, այլ անգամ քաղաքական ելույթներ կամ սոցիալիստական պրոպագանդայի մասնակի փորձեր:

Լիովին սահմանադատվելով Ռուսաստանից, Կովկասի գրաքննական վարչության պետը հույս ունենալով, թե առաջիկայում ևս կհաջողվի պահպանել իր կոմիտեի ամբողջականությունը, կշտամբանքի խոսք է նետում կենտրոնին. Կայսրության մայրաքաղաքից է, գրում է նա, որ այս խաղաղ և իր թագավորին նվիրված երկիրն են մտնում ուսական ընդհատակի զանազան հրատարակությունները, «այժմ շնչին շափով իսկ արձագանք չգտնելով մեր տիրապետ հասարակության կողմից»: Նա համոզ-

ված է միանգամայն, որ այլ միջոցառումների հետ մեկտեղ Կովկասում գործող գրաքննական համեմատական ազատութեան սխառման է, որ տեղի երիտասարդութեանը հեռու է պահում այն շարութեան ոգու, ժխտման և քաղաքական անբարեհուսութեան արտահայտություններից, որոնք այնքան ակնառու են Ռուսաստանի այլ գավառներում, որտեղ, ի դեպ, ամբողջ խստութեամբ կիրառվում է ներկայումս գործող գրաքննական սխառմամբ»:

Մոծալեակին իր առաջարկի քաղաքական հիմնավորումից անցնում է զուտ տեղական, ազգային նկատառումներին, որոնք բացահայտում են փոխարքայութեան քաղաքականությունը տեղական ազգութիւնների նկատմամբ: Խոստովում է այն մասին, որ Կովկասի իշխանավորները առանձնահատուկ նշանակություն են տվել մամուլի ուսական օրգաններին, որոնք իրենց թվական և որակական գերակշռությամբ նշանակալից դեր են կատարել՝ բնակչության մեջ հետաքրքրություն և սեր արծարծելով դեպի ուսաց լեզուն²: Ռուսաց լեզվի իմացությունը, — գրում է նա, — աստիճանաբար մտել է տեղի ազգաբնակչության մտավոր պահանջմունքների և կենցաղի մեջ, այդ ազգաբնակչությանը մոտեցնելով ուսական հայրենիքին:

Պետք է ենթադրել, որ հայերին ու վրացիներին ուսական պետականության հետ կապելու ձգտումը Կովկասյան գրաքննական վարչության ծրագրային գործերից մեկն էր, որը իրականացվում էր մի կողմից ուսական անհամեմատ ազատ պարբերականների հրատարակչության ճանապարհով, մյուս կողմից, գրաքննական օրենքների թեթևակի մեղմացումով:

Մինչ 80-ական թվականների սկիզբը գրաքննական կոմիտեն փոքրիկ ազատություններ տալով Կովկասյան թերթերին, իրականացնում էր Արեքսանդր երկրորդի քաղաքականությունը՝ առհասարակ արևելյան քրիստոնյա ժողովուրդներին սիրաշահելու հարցում: Անհրաժեշտ էր առանձնապես հայերի մեջ ամրապնդել ուսական պետության անվերապահ գերադասության գաղափարը՝ հարևան օսմանյան և պարսից պետություններից: Ավելին, Ալեքսանդր երկրորդը 60-ական թթ. հնարավորություն տալով հայ պարբերական մամուլի ազատ զարգացմանը, նպատակ ուներ դրա

² 70-ական թվականներին Կովկասում ուսերեն լեզվով հրատարակվում էին 7 պարբերականներ: 1882 թ. երկրամասում հրատարակվող 30 թերթերից 5-ը՝ ուսական օրգաններ էին:

միջոցով՝ արևմտահայութեանը նույնպես կապել ուսահայ մամուլի, և հետևապես՝ ուսական քաղաքակրթության հետ³:

Առաջնորդվելով այս հայացքով, Մոծալեակին իր զեկուցագրում հիշում է վերջին Արևելյան պատերազմի իրադարձությունները և հայտնում այն միտքը, թե մամուլի ազատութեամբ կարելի կլիներ հետազայում ևս կաշառել Փոքր Ասիայի հայերին և հույներին, որոնք ուս-թուրքական պատերազմների շրջանում բացահայտ համակրանքով էին վերաբերվում ցարական պետությանը:

80-ական թվականներին իրավիճակը փոխվում է և կյանքից հետ մնացած կովկասյան գրաքննական կոմիտեի պաշտոնյաները դարմանքով հաճախակի բախվում են ներքին գործոց մինիստրության անհաշվենկատ հրահանգներին ու հրամաններին: Այսպես, ներքին գործոց մինիստրության և մամուլի գործերի վիսավոր վարչության կողմից արվում են մի շարք հարցումներ, ուղարկվում հրահանգներ, «որոնք դրդում են տեղական գրաքննական կոմիտեին՝ ավելի ուժեղացնել առանց այն էլ ուժեղացված խստությունները՝ տեղական պարբերական հրատարակությունների նկատմամբ»: Դիտողություն է արվում «Մշակին», թուրքական ադմինիստրացիայի շարաշահումների մերկացման և էջմիածնի սինոդի մասին գրած հոդվածների համար: Զանազան զեղծարարությունների մերկացման համար հետապնդվում են վրացական մամուլը և ուսական «ГУСЛН» օրգանը:

Այս խստությունները, Մոծալեակու կարծիքով, կարող էին ոչ միայն թուլացնել Կովկասում ուսական մամուլի և շանակությունը և տեղացիներին ստիպել, որ նրանք հետևեն կենտրոնական թերթերում արծարծվող սոցիալական հարցերին, այլև կարող էին սասանել Կովկասյան ազգաբնակչության հավատը ուսական պետականության հանդեպ և նրան բերել այն համոզման, թե մամուլի համար հարևան թուրքիայում շատ ավելի ազատություններ կան, քան Ռուսաստանում:

Մոծալեակու զեկուցագրից երևում է, սակայն, որ տեղական մամուլին տրված «ազատությունները» պայմանական հասկացողություն է: Այսպես, թեև պաշտոնապես մինչ այդ չէր փակվել ոչ մի թերթ, բայց գրաքննական «պետական խիստ պահանջ-

³ Մ. Մխիթարյան, «Հյուսիսփայլ» ամսագիրը, էջ 31, С. Арешян, Армянская печать и царская цензура, էջ 178:

ներին» չհարմարվելու պատճառով փակվում են «Тифлисский вестник», «Кавказский курьер», «Судебные порядки» պարբերականները: Նշվում է նաև, որ դատական օրգանները զանազան զանցանքների և գրաքննական օրենքների խախտումների համար բազմիցս պատասխանատվության են կանչել և՛ խմբագիրներին, և՛ տպարանատերերին: Ուշագրավ է հենց միայն այն հայտարարությունը, թե ընդամենը երեք հոգուց բաղկացած գրաքննական կոմիտեի կազմում վերջին վեց տարում (1877—1882) փոխվում են վեց գրաքննիչներ: Նախագահը ստիպված էր խոստովանել «գրաքննական և վարչական... խիստ միջոցառումներին դիմելու տխուր անհրաժեշտության» փաստերը:

Կովկասյան գրաքննական կոմիտեի ինքնուրույնությունը պահպանելու նպատակով կոմիտեի նախագահը քաղաքական և ազգային շարժառիթներից զատ վկայակոչում է խմբագրական-հրատարակչական մի շարք կենսական հարցեր, որոնք կարող էին տուժել Պետերբուրգի ենթակայության հետևանքով: Իբրև ժողովնալային գործի գիտակ՝ Մոծալեսկին նշում է, թե պետերբուրգյան գրաքննիչները դժվարությամբ կկողմնորոշվեն ազգային հարցերում, իսկ մամուլի գործերի գլխավոր վարչությունը իրազեկ չլինելով տեղական իշխանությունների շահագրգռություններին, նույնպես կգժվարանա ղեկավար ցուցումներ տալ: Այդ հնավոր կասն, անտարակույս, կազդի և պետական թերթերի հրատարակության նորմալ ընթացքի վրա, քանի որ վիճելի խընդիրների պարզաբանման կամ բողոքի դեպքում հեղինակը, խմբագիրը, տպարանատերերը Պետերբուրգի հետ գրագրություն սկսելով՝ հսկայական ժամանակ պետք է կորցնեին:

Այս ամենի պատճառով գրաքննական կոմիտեի նախագահը ամենպատակահարմար է գտնում գրաքննական վարչության վերակազմության նախագիծը և հետևյալում է, թե այդ միջոցառումը վերջնականապես կքայքայի տեղական պարբերականների ունեցած որոշ ինքնուրույնությունը և գոյություն ունեցող գրաքննական միանգամայն նպատակահարմար սխառները»:

Մասնակի այս ազատությունները, որոնց անունից խոստում է Մոծալեսկին, և որ տրվել էին տեղական թերթերին, հասկանալի էին 70-ական թվականների վերջին: Այս ժամանակ եթե կովկասյան իշխանությունները համեմատական ազատություններ էին տալիս լրագրողներին, նրանց համար տեսանելի դարձնելու ռուսական տիրապետության առավելությունները, ապա նույն այդ

տարիներին մայրաքաղաքի գրաքննիչները համեմատական ազատություն էին տալիս դեմոկրատական բանակի գործիչներին («Отечественные записки» -ի աշխատակիցներին), նրանց գործունեությունը լեզալ շրջանակներում պահելու համար: Թե՛ մեկ, թե՛ մյուս գրաքննական սխառները ապրում են իրենց օրհասը՝ նախողությունների դեմ 1881 թվականին սկսված դաժան պայքարի պայմաններում: Ուստի և, շնայած կովկասյան գրաքննական կոմիտեի նախագահի կազմած պերճախոս զեկուցագրին, Կովկասի ղեկավարման նոր կանոնադրության հետ, որը կիրառվում է 1883 թվականից, Կովկասյան գրաքննական կոմիտեն սկսում է աշխատել մամուլի գործերի գլխավոր վարչության անմիջական հսկողության տակ: Այս նոր ընթացքը միանգամայն նոր ժամանակաշրջան է սկզբնավորում Կովկասի լրագրության աշխարհում:

Կոմիտեի նոր նախագահ Յակովևովը իր գործունեության առաջին իսկ քայլերից հրաժարվում է Մոծալեսկու լավատեսական, ինչ-որ շարժում բարեհոգի քաղաքականությունից: Ամեն բանից երևում է, որ նա հատուկ հրահանգավորում ուներ անզիջում հետապնդելու ոչ միայն հեղափոխական շարժումների, սոցիալիզմի գաղափարախոսության, այլև ազգային-ազատագրական շարժումների հետ առնչվող բոլոր դրսևորումները: Մայրաքաղաքից ստացված հրահանգները Կովկասի կառավարչապետության և սրա միջոցով՝ գրաքննական կոմիտեի աստիճանավորների հիշողության մեջ թարմացնում էին «Երիտասարդ Հայաստան» կուսակցության անունը, որն ուղղակի իր իմաստով ահազանգում էր սեպարատիզմի փտանգը:

Մեր քանասիրության մեջ առաջին անգամ ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանն իր «Անտիպ երկերում» խոսելով նախանգյառի անվան հետ ինչ-որ շարժում առնչվող «Երիտասարդ Հայաստան» տերմինի մասին, բացատրում է դրա ստեղծման հանգամանքները: Ի սկզբանե այն ծագել էր Կովկասյան ուսումնական մասի տեսուչ նեկրովի զեկուցագրից, որի համաձայն Թիֆլիսում հայտնաբերել էին մի քանի գիմնազիստներից կազմված «Երիտասարդ Հայաստան և երիտասարդ Վրաստան» կուսակցությունը: Այդ բավական էր, որպեսզի երրորդ բաժանմունքի լրտեսները Նախանգյանին, Շահազիզին, Պատկանյանին և հայ մտավորա-

կաններից ոմանց մեղադրելն հիշյալ կուսակցութեան պատկանելիութեան մեջ⁴։

Ահազեմիկոս Հովհաննիսյանը այդ կուսակցութեանից սահմանազատելով նալբանդյանին, նրա գլխավորած հեղափոխական-դեմոկրատական կուսակցութեանը իր քաղաքական կողմնորոշումով և սոցիալական բնույթով համարում է կովկասահայ ազգային-պահպանողական հոսանքի հակապատկերը։ Աշ. Հովհաննիսյանը «Երիտասարդ Հայաստան» կուսակցութեանը վերագրվող ազգային-քաղաքական տրամադրությունները առավելապես կասում է Քիֆլիսի ազգային-պահպանողականների շրջանակների հետ։ «Դեպի Արևելքի շուկաները հայող կամ դեպի Արևմուտքի տերությունները թեքված այս խմբակցութեան մարդիկ ներկայացնում էին եվրոպական տրանզիտով շահագրգռված կովկասահայ բուրժուազիայի օրինետացիան⁵»։ Այնուհետև ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանը կանգ է առնում այն աղմուկի վրա, որ բարձրացնում է Կատկովի ռեակցիոն թերթը «Московские ведомости» -ն՝ «Երիտասարդ Հայաստան» կուսակցութեան շուրջը մանավանդ 1865 թ. Քիֆլիսի համբարական ելույթից հետո։ Պատասխան հոդվածներով «С. Петербургские ведомости» թերթում հանդես է գալիս Կ. Եզյանը, որը թեև մերժում է հայ ազգի մտավորականության մեծ մասի հակումը դեպի այդ կուսակցությունը, բայց չի էլ ժխտում «Երիտասարդության սակավթիվ այն հատվածի» գոյությունը, «որ աղբյուր է դերագանջորեն Պետերբուրգում», և որը կարող էր հարել այդ կուսակցությունը⁶։

Տասնհինգամյա դադարից հետո, 80-ական թվականների սկզբին «Երիտասարդ Հայաստան» անվան հիշատակությունը մենք արդեն գտնում ենք Կովկասի գրաքննական կոմիտեի արխիվներում։ Կառավարության ռեակցիոն քաղաքական կուրսի սկզբնավորումով՝ Կովկասը նույնպես առնվում է կասկածների ոլորտի մեջ։ Եվ քանի դեռ այստեղ նարոզնիկական-հեղափոխական շարժման ակնառու փաստեր չկային, ներքին գործոց մինիստրությունը ուշադրություն է դարձնում Արևմտահայաստանի նկատմամբ հայկական շրջանակներում ծավալվող աշխույժ հե-

տաբրբությունների վրա։ 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը նոր էր ավարտվել և ողջ հայությունն ապրում էր արևմտահայերի ազատագրման ակնկալությունների պատրանքը։ Այդ վիճակն ավելի է մերձեցնում երկու հատվածի հայությունը։ Արևելահայերը զանազան միջոցներով օգնում են օսմանյան բռնապետության ճիրաններում հեծող իրենց եղբայրներին, մամուլի էջերում շարունակաբար խոսվում է Բեռլինի կոնգրեսի ընդունած 61-րդ հոդվածի կենսագործման անհրաժեշտության հարցի շուրջ, նորանոր փաստեր են բերվում արևմտահայության վիճակի ծանրացման մասին։ Սակայն ռուսական կայսրության շրջադարձը դեպի օսմանյան պետության քաղաքականությունը՝ նրան պարտադրում էր լռեցնել և արևելահայ մամուլը։

Աշխուժացած օսմանյան կառավարության դիվանագետները բողոք են ներկայացնում Ռուսական կայսրությանը՝ Կովկասի հայ մամուլի դեմ, որը, իրեն թե իր թշնամական ելույթներով վրդովում էր երկրի խաղաղությունը։ 1880 թ. սկզբին Պոլսում արգելվում է «Փորձ», «Մշակ», «Մեղու Հայաստանի» պարբերականների մուտքը (տե՛ս հավելված № 1)։

«Մշակը» և «Փորձը» ներկայացնում էին Կովկասում 50-ական թվականներից առկա երկու տարբեր հասարակական հոսանքներ և արտահայտում էին դրանց գաղափարախոսությունը։ Իր «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» մենագրության, ինչպես և «19-րդ դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները» մեծարժեք ուսումնասիրության մեջ ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանը առաջին անգամ հայ պատմագրության մեջ սխտեմի է բերում հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների զարգացման պատմությունը։ Ի հակակշիռ հայ լիբերալ պատմագրության, որը 19-րդ դարի հայ հասարակական կյանքում նշմարում էր սոսկ երկու հոսանք (ռեակցիոն կղերապահպանողական և առաջադիմական-լուսավորական), Աշ. Հովհաննիսյանը տեսնում է շուրս հոսանքի առկայությունը։ Նա մանրազնին վերլուծության է ենթարկում հոսանքներից յուրաքանչյուրի տնտեսական ու քաղաքական շահագրգռությունների ակունքները, վեր հանում նրանց գործունեության նպատակը։ Աշ. Հովհաննիսյանը նշում է երկու նոր՝ ազգային-պահպանողական և ազգային-լիբերալ հոսանքները, որոնք 50—60-ական թվականներին որոշակիորեն սահմանազատվում էին հեղափոխական-

⁴ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, «Անտիպ երկեր», Երևան-Մոսկվա, 1935, էջ 706։

⁵ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք Բ, էջ 11։

⁶ Նույն տեղում, էջ 15—16։

դեմոկրատական հոսանքի ուղեգծից և հետապնդում այլ նպատակներ:

«Պայքարի լայն ճակատ բացելով կղերա-աղայական ոեակցիայի դեմ՝ սրանք ընդառաջում էին հայ ժողովրդի ազգային-մշակութային և ազգային-քաղաքական գիտակցության զարթոնքին, նպաստում աշխարհական մտայնության, աշխարհիկ գրականության, լեզվի ու մշակույթի ժողովրդական տեղեկանքների հաղթանակին»⁷: Սակայն ընդհանուր այս շահախնդրությունների հետ մեկտեղ վերոհիշյալ երկու հոսանքները տարբեր վերաբերմունք ունեին ցարական կառավարության նկատմամբ: Ազգային-պահպանողականները «Ազգի գոյության, նրա ինքնապահպանության, նրա «կենդանության» ու «շարժողության» տեսանկյունից էին բննում ու վերադնահատում ընթացիկ կյանքի բոլոր երևույթները»: Ուստի, «վտանգված համարելով ազգի ու նկեղեցու գոյությունը Ռուսաստանում, նրանք յուրովի ընդդիմակալում էին ցարիզմին, նրա դադուսային քաղաքականությանը Կովկասում, որոնելով հայ ազգային անցյալի ու ներկայի հաստարանը Ռուսաստանից դուրս, Արևմտյան Հայաստանում, ուր հայ ժողովուրդը ազգային-մշակութային վերանորոգության զարթոնք էր ապրում և թևակոխում էր նույնիսկ ազգային-քաղաքական ինքնորոշման համար մղվող աշխույժ պայքարի շրջանը»⁸:

Ազգային-լիբերալ հոսանքի պարագլուխները, որ իրենց գործունեությամբ նպաստում էին կապիտալիզմի զարգացմանը, 60-ական թվականների համառուսական հեղափոխական ձգնաժամի տարիներին նահանջում են բուրժուա-դեմոկրատական, ազգային-քաղաքական ինքնորոշման պահանջներից: Հետագա երկու տասնամյակներում բուրժուազիայի զարգացմանը զուգընթաց ազգային-լիբերալ հոսանքի պարագլուխները սկսում են պրոպագանդել ազգային-քաղաքական համախոմբման գաղափարները: Այդ հոսանքի «ազգային-քաղաքական» եռանդը բորբոքող գործոնները, սակայն, Ա. Հովհաննիսյանը պայմանավորում է սոսկ այն բանով, որ «արևելահայ բուրժուազիան նշմարում էր իր զլխավերևը ցարական քաղաքականության հովանին»:

Այս ընթացքն իր զենիթին է հասնում ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին: Դրանից հետո, ելնելով օսմանյան կառավարության նկատմամբ ցարիզմի բարյացակամության նոր քաղաքականությունից, արևելահայ բուրժուազիայի լիբերալ գաղափարախոսները թողնում են նախկին ակտիվ ուշադրությունը հայկական հարցի նկատմամբ և «Մշակը» առաջնորդվում է նոր ժամանակներին պատշաճ ծրագրով:

Լիբերալ-պահպանողական հոսանքի օրգան «Փորձի» խմբագիրը, սակայն, դատապարտելի ոչ մի բան չգտնելով իր ուղղության մեջ, հետագայում արդեն «Արձագանքի» էջերում շարունակում է հաստատակամորեն խոսել արևմտահայության վիճակի բարվոքման մասին, ինչ-որ հույսեր կապելով նաև կաթողիկոսի գործունեության, հայ ազգային կյանքի կոնսոլիդացման հեռանկարի հետ:

Այս բավարար հիմք էր ներքին գործոց մինիստրության համար, աշխուժացնելու «Երիտասարդ Հայաստանի» ստվերը: Աշ. Հովհաննիսյանի այն ենթադրությունը, թե ազգային-պահպանողական հոսանքը Կովկասում ամենից ավելի հարմար էր «Երիտասարդ Հայաստանի» պիտակին, ամբողջովին հատատվում է գրաքննական կոմիտեի արխիվի նյութերով: Մենք հակված ենք ենթադրել, անգամ, որ հետագա երկու տասնամյակներում «Երիտասարդ Հայաստան» ասելով ցարական աստիճանավորները նկատի ունեին հենց ազգային-պահպանողական գործիչներին, որոնք մեկընդմիջ առնվելով մամուլի գործերի զլխավոր վարչության հսկողության տակ, դիտվում էին իբրև հիմնական վտանգը Կովկասում: Այդ է ապացուցում «Արձագանքի շուրջը ստեղծված գրագրությունների փաստը (որն առանձին ուսումնասիրության թեմա է), այդ է ապացուցում և այն հանգամանքը, որ հայ հրապարակախոսներին տրվող բնութագրերում գրաքննական կոմիտեն նրանց վստահելի լինելու աստիճանը որոշում էր այդ կուսակցության գաղափարախոսության հետ ունեցած նրանց առնչությունների շահով (տե՛ս հավելված № 8):

Եվ այսպես, հայ լրագրությունը 1883 թ. ոտք էր դնում իր համար ճակատագրական մի նոր ժամանակաշրջան: Կովկասի կառավարչապետը նույն թվականին կարգադրում է գրաքննական կոմիտեի նոր նախագահ Կ. Վ. Յակիմովին՝ ուղի-ուղով հետամուտ լինել ազգային սեպարատիստական շարժումներին: Թե որքան

⁷ Աշ. Հովհաննիսյան, 19-րդ դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4:

⁸ Նույն տեղում:

լորջ նշանակություն էր տալիս կառավարչապետությունը այդ մտացածին շարժմանը, երևում է այն բանից, որ իշխան Գոնդուկով-Վորսակովը Ալեքսանդր երրորդից թուլյուլություն է խնդրում՝ գրաքննություն ուժեղացնելու «հայերի մեջ սկսվող քաղաքական շարժումների գեմ»։ Շուտով նա ստանում է թագավորի կամքը հավաստող ներքին գործոց մինիստրի հրահանգը՝ «Ուժեղացնել գրաքննական խստությունները տեղական և արտասահմանյան հայ մամուլի նկատմամբ»⁹։ Այնուհետև արդեն սկսվում է շրայտուլտը։ Հայ մամուլը, իբրև պոտենցիալ վտանգ ներկայացնող մի գործոն, պետք է շարունակ պաշտպանվեր գրաքննական հարձակումներից։ Կառավարչապետի հրահանգչական գրությունն ի պատասխան Յակիմովը նույնպես հաստատում է, թե, հիրավի, հայ լրագրերը առերես խոսելով թուրքիայի հայությունը խոստացված քարենորոգումների իրականացման մասին, փաստապես ձգտում են Հայաստանի վերածնությանը՝ իբրև քաղաքական մի ամբողջական մարմին։ Արմատապես պայքարելու համար այդ շարժման դեմ, նա թուլյուլություն է խնդրում արգելելու հայկական հարցին և էջմիածնին նվիրված բոլոր հոդվածների տպագրությունը։ Այդ առաջարկն ընդունվում է¹⁰։ Յարական ժյուրուկրատիայի համովմունքով էջմիածնի աթոռն էր խրախուսում «Երիտասարդ Հայաստան» անվանված կոռակցություն գործիչներին, որոնք իբր ձգտում էին վերածնել Հայաստանը, անշատելով այն և՛ թուրքիայից, և՛ Ռուսաստանից։ էջմիածնի Աթոռը, ճեմարանում կրթություն ստացած գործիչները, առհասարակ հոգևորականությունը համարվում էին կառավարության դեմ գործող օպոզիցիայի արտահայտիչները։ Այս պայմաններում ցարական կառավարության համար կենսականորեն անհրաժեշտ է դառնում կաթողիկոսական գահի վրա տեսնել կառավարությանը նվիրված արևելահայ եկեղեցականներից մեկին։ Այնինչ Գևորգ 4-ի մահից հետո (1882 թ.), նախընտրական ժողովներում և պարբերական մամուլի էջերում հղովվում էին միմիայն արևմտահայ հոգևորական գործիչներ Ն. Վարժապետյանի, Մ. Խրիմյանի և Մ. Մոնթրադյանի անունները։ Կանխելու համար հարցի անցանկալի լուծումը, կառավարությունը առաջարկում է ընտրությունները, ի տար-

⁹ Տե՛ս Մ. Մխիթարյան, «Հրապարակումներ», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 2, էջ 148:

¹⁰ Նույն տեղում:

բերությունն նախորդ երկուսի, անցկացնել Պոլսոժենիայի պահանջներին համապատասխան¹¹:

Արևմտահայ մամուլում սկսում են երևալ հոդվածներ, որոնց հեղինակները այդ փաստի մեջ տեսնում էին ոչ միայն իրենց Ազգային սահմանադրության նսեմացումը, այլև Աթոռի իրավունքների սահմանափակման փորձ:

Ընտրությունները նախապատրաստվում և անց են կացվում բուն խանդավառությամբ։ Ընտրվում է ներսես Վարժապետյանը։ Նա իր քացառիկ հեղինակությամբ մեծ հույսեր էր ներշնչում հայերին, թե կարող էր տեղից շարժել եվրոպական դիվանագետների կողմից փակուղի մտցված հայկական հարցը և Արևելահայաստանում խթանել Գևորգ 4-ի գործունեությամբ սկսված հայ մտավոր կյանքի զարգացումը:

Հարցի մասին, սակայն, ինչպես ասացինք այլ հայացք ուներ Ալեքսանդր երրորդը, որը վարում էր հայկական լուսավորական և մշակութային կենտրոնները կաթվածահարելու քաղաքականություն։ Այդ քաղաքականության իրագործման ճանապարհին նա պետք է հաղթահարեր մի մեծ պատվար, էջմիածնի դիմադրությունը։ Ահա թե ինչու, երբ ներսեսի ընտրությունից հետո հայ ժողովուրդը տոնում էր իր հաղթանակը, թագավորը ընտրությունների կարգի խախտման պատճառաբանությամբ (թեև կառավարության ներկայացուցիչը տեղում գոհունակություն էր հայտնել ընտրական կարգի ճշգրիտ պահպանման համար), բեկանում է ընտրությունները և նշանակում նորը։ Կառավարությունը վճռում է այս անգամ ավտիվ մասնակցություն ունենալ նոր ընտրություններին։ Հարկավոր էր հաղթահարել արևմտահայ մամուլի պրոպագանդը և հասնել այն բանին, որ Աթոռի համար առաջարկվեր արևելահայ եկեղեցականներից մեկը (թագավորը նկատի ուներ Մակար արքեպիսկոպոսի թեկնածությունը)։ Մամուլի գործերի գլխավոր վարչության պետ Ֆեոկտիստովն այս առիթով դիմում է Յակիմովին։ Պոլսահայերը, զգուշացնում է նա, նոր ուժով են ջանում արևելահայերի մեջ ևս տարածել իրենց սեպարատիստական

¹¹ Վերջին երկու ընտրությունները արևմտահայերը անց էին կացրել Ազգային սահմանադրության համաձայն, որը հեշտացնելու համար զավառների ընտրողների գործը, Ազգային ժողովին լիազորում էր կատարել վերջնական ընտրությունները և արդյունքները ներկայացնել էջմիածնի ընտրական հանձնաժողովին։ Պոլսոժենիայի համաձայն, սակայն, բոլոր թեմերի պատգամավորները ընտրություններին պետք է մասնակցեին անձամբ՝ էջմիածնում:

ձգտումները: Նրանք ցանկանում են կաթողիկոսական աթոռ քար-
ձրրացնել անպայման իրենց նվիրված և իրենցից կախված մի
արևմտահայ եպիսկոպոսի: Արևելահայերն ընդառաջելով նրանց
ցանկությունը, շարունակում է Ֆեոկտիստովը, պրոպագանդում են՝
ընտրությունների ժամանակ ձեռք-ձեռքի ընթանալ Ազգային ժողո-
վի հետ: Այս շարժման արտահայտիչը Կովկասում՝ Ֆեոկտիստովը
համարում է «Արձագանք» թերթը, որը պայքարում է Հայաստանի
վերածնության համար և «խանգարում հայության ձուլմանը՝ ընդ-
հանուր պետական էլեմենտի հետ»: Քանի որ Պոլսի մամուլի և
«Արձագանքի» ուղղությունը հակադրվում է կառավարության նկա-
տառումներին և գործելակերպին, ապա առաջարկվում է գրաքննիչ-
ների զգոն ուշադրությունը հրավիրել և՛ «Արձագանքի» և՛ Պոլսից
ստացվող թերթերի ուղղության վրա¹²: Իր գրությունը Ֆեոկտիս-
տովը կցում է մի հավելված, որը քաղվածքներ էր պարունակում
«Թէրջումանի էֆքյար», «Մասիս» և «Հայրենիք» թերթերից: Այն
փաստը, որ Ֆեոկտիստովն իր տրամադրության տակ ուներ
արևմտահայ մամուլից կատարված, այսպես կոչված, թշնամա-
կան հողվածների նմուշները, խոսում է այն մասին, որ կառա-
վարությունը իսկապես քաղաքական լուրջ նշանակություն էր
տալիս կաթողիկոսական ընտրությունների հարցին, այն կապելով
«Երիտասարդ Հայաստանի» գործունեության հետ: Հայ լրագրող-
ների համար սկսվում է գործունեության մի նոր, առավել խճճված
ժամանակաշրջան: Ֆեոկտիստովի գրության հետքերով կովկասյան
գրաքննիչները նոր հանձնարարություններ են ստանում, կազմվում
է մի հատուկ ղեկուցագիր՝ տեղի լրագրության վիճակի մասին և
ուղարկվում մամուլի գործերի գլխավոր վարչություն: Յակիմովը
անձամբ զրույց է ունենում «Արձագանքի» խմբագիր Աբգար
Հովհաննիսյանի հետ և սպառնում է փակել սրա թերթը, եթե
Հովհաննիսյանը չիփոխի իր ընթացքը: «Ամեն մի կառավարու-
թյուն, — ասում է նա, — իրավունք ունի իր երկրում հրատարակ-
վող մասնավոր թերթերից օժանդակություն սպասելու՝ իր պե-
տական քաղաքականությունը անցկացնելու գործում»: Հովհան-
նիսյանը խոստանում է լուրջամբ անցնել կաթողիկոսական ընտ-
րությունների հարցի կողքից¹³: Սակայն այս զրույցից մի քանի

օր անց, իրավիճակը փոխվում է: Հոկտեմբերի 26-ին վախճան-
վում է Ներսես պատրիարքը: Աբգար Հովհաննիսյանը մոռանալով
իր տված խոստումները, վճռում է պատրիարքի հոգեհանգստի
առիթով «Արձագանքը» հրատարակել սև շրջանակի մեջ և էրբ
գրաքննիչը առարկում է, խմբագիրը իրավունք է վերապահում
իրեն՝ առանց թույլտվության տպագրելու թերթը: Սակայն նրան
հաջողվում է լույս ընծայել միայն 200 օրինակ (700-ից). տպա-
րանատիրոջ միջամտությունից հետո շրջանակը հանվում է: Ու
թեև գրաքննիչից չէր հաջողվել ստանալ լույս ընծայման տոմ-
սակը, Հովհաննիսյանը տպագրված համարները քննությանը հա-
նում է տպարանից և տարածում¹⁴: Վրա հասած տպարանների
տեսուչ Ենգալիչևը շտապում է արձանագրություն կազմել տեղի
ունեցածի մասին և ղեկուցել գրաքննական կոմիտեի նախագահին:
Յակիմովը խնդրում է կառավարչապետից իսկույն կապվել Ներքին
գործոց մինիստրի հետ և վարչական տույժ տալ խմբագրին: Նա
միաժամանակ պահանջում է դատական պատասխանատվության
կանչել տպարանատիրոջը և գրաշարներին: Յակիմովը, սակայն,
նպատակահարմար չի գտնում խմբագրին դատական պատաս-
խանատվության կանչել և երբ հետագայում օկրուգային դատա-
րանի դատախազը անհրաժեշտ է համարում վերջ հիշված մեղա-
վորների հետ դատական գործ հարուցել և խմբագրի դեմ, Յակի-
մովը ստիպված է լինում խնդրել, որ մյուսներին էլ հանգիստ
թողնեն: Ինչո՞ւմ էր գաղտնիքը: Յակիմովը այդ բացատրում է
Ֆեոկտիստովին ուղղած իր մի գրության մեջ: Նա վախենում էր,
թե Աբգար Հովհաննիսյանը դատական պրոցեսը քաղաքական
ցույցի կվերածեր: Նա կարող էր իր ճառում խմբագրին և նրա
թերթը համարել գրաքննական արգելքների զոհ և դրանով խոր-
հրդածությունների առատ նյութ տալ մյուս թերթերի խմբագիրնե-
րին: Այնուհետև լավ հասկանալով, որ սոսկ սև շրջանակի խնդիրը
օրենքով նախատեսվող ծանր հանցանքներից չէ, Յակիմովը նույ-
նիսկ ենթադրում էր, թե դատարանը կարող էր արդարացնել
Հովհաննիսյանին: Իսկ «Ըմբռնել այն առանձնահատուկ քաղաքա-
կան ու հանցավոր խմաստը, որ տվյալ դեպքում ուներ սև շրջա-
նակը, դատարանը, հարկավ, չէր կարողանա»¹⁵: Այո, Յակիմովը

12 Տե՛ս Մ. Մխիթարյան, «Հրապարակումներ», «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1968, № 2, էջ 152:

13 Նույն տեղում:

14 Այս մասին տե՛ս Ս. Արեշյան, Армянская печать и царская цензура, Երևան, 1957, էջ 455—458:

15 Վրացական կենտրոնական պետական արխիվ, ֆոնդ 480, ցուցակ 1, գործ № 607:

երկյուղ էր կրում, թե քաղաքացիական գործերի քննարկումներին վարժված դատարանը անձեռնհաս կլինի քաղաքական երանգավորում տալու Հովհաննիսյանի վարքագծին և ամբողջ հույսը դնում է ներքին գործոց մինիստրի վրա: Յակիմովը շէր սխալվում: «Արձագանքը» ուժ ամսով դուրս է բերվում շարքից և այս կերպ միայն հնարավոր է դառնում արևելահայ լրագրության էջերում դադարեցնել բանավեճը և խորհրդածությունները՝ կապված կաթողիկոսական ընտրությունների հետ:

1885 թ. հունվարից սկսում են փակվել հայկական դպրոցները: Նույն թվականին տեղի ունեցած կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ թեև միաձայն ընտրվում է առաջին թեկնածու Մելքիսեդեկ Մուրադյանը, բայց թագավորը հաստատում է երկրորդ թեկնածու Մակար արքեպիսկոպոսին: Ալեքսանդր 3-ը բացահայտ հակահարձակում է սկսում հայկական առաջավոր մտքի, էջմիածնի աթոռի ինքնուրույն գործունեության դեմ, արգելակում է ազգային լեզվի ու մշակութի դարգացման բնականոն ընթացքը: Այդ ամենը կոչվում էր պայքար՝ «հայկական շարժման դեմ», մտացածին մի հակառակորդ, որը պարզապես սիմվոլացնում էր Ռուսաստանում ապրող ազգային փոքրամասնություններից մեկի՝ բանական կյանքով ապրելու արդար և մարդկային ձգտումը... Սակայն ազգային այդ փոքրամասնության դեմ սկսած հարձակումը նշանավորում էր մի ողջ պետական քաղաքականության ընթացքը և ուղղությունը: Այդ և հաստատնում տարվող քաղաքականության մի նոր երանգն էր Անդրկովկասում, և կամ ուկրաինական ազգային լեզվի նկատմամբ մշտապես ձեռնարկված ոտնձգությունների շարունակությունը: 90-ական թվականներին հայ թերթերի խմբագիրները օրվա հասարակական-քաղաքական խնդիրներին կարող էին անդրադառնալ միայն ռուսական հեռագրական գործակալության միջնորդությամբ: Չնայած դրան, հայ խմբագիրները փորձում էին ազգային հրատապ հարցերը լուսաբանել միջազգային որոշ հարցերի արժարժումով: Հիրավի, մի անգամ չէ, որ «Արձագանքի» խմբագիրը ռուսական թերթերից վերցրած թարգմանական հոդվածների միջոցով խոսելով լեհական ազգային լեզվի բախտի, ցարական կառավարության ռուսիֆիկացման քաղաքականության աննպատակահարմարության մասին, հաստատում էր այդ քաղաքականության անշահեկանությունը՝ նաև Կովկասյան ազգային լեզուների ճնշման ջանքերի մեջ: Հանգամանալից հոդվածներ ղեկավարելով

չեխ ժողովրդի հետևողական պայքարի մասին՝ ազգային լեզվի և մշակութային հաստատությունների պահպանման ուղղությամբ, Հովհաննիսյանը անուղղակիորեն մատնացույց էր անում սեփական լեզվի և մշակութային հաստատությունների պաշտպանության անհրաժեշտությունը՝ չեխ ժողովրդի արժանապատվությամբ ու հաստատակամությամբ: Հունգարական և բուլղար ժողովուրդների ձեռք բերած համեմատական ազատությունները դրվատելով՝ հայ հրապարակախոսը նշում էր ազգային հարցում պայքարի և կամքի դրսևորման նշանակությունը: Հույն և հունգար ժողովուրդների ազգային-ազատագրական կռիվների անցյալի դրվագները վերաշարադրելով՝ «Արձագանքի» խմբագիրը իր արևմտահայ և արևելահայ ընթերցողներին խրախույս էր կարգում օրինակ առնել այդ ժողովուրդների փորձից: Այդ տարիներին գրաբնությունը, թույլատրելով վերոհիշյալ հոդվածների մի մասը (իսկ զգալի մասը դարձյալ դուրս նետելով թերթի էջերից), հետևողականորեն ջնջում էր ազգային դպրոցների հետ կապված ամեն մի հաղորդում: Այսպես, 1885 թ. սկզբին «Աղբյուր» հանդեսից արգելվում է հետևյալ հաղորդումը. «Փետրվարի 22-ից կառավարության հրամանով սկսեցին փակվել նոր կանոններին չենթարկվող հայոց եկեղեցական ուսումնարանները»: 1886 թ. «Մեղու Հայաստանի» թերթից արգելվում է մի այլ պաշտոնական հաղորդում. «էջմիածին, 20-ին հունվարի: Երեկ ստացվեցավ Կովկասի գլխավոր կառավարչից հեռագիր հայոց դպրոցների բացման մասին, համաձայն միջնորդության նորին մեծության վեհափառ կաթողիկոսին: Սպասում են գրություն նույն առարկայի վերաբերությամբ»¹⁶: Այդ օրերին արգելվում են բոլոր հեռագրերը և լուրերը, կապված դպրոցական հանդեսների, էջմիածնում կատարված մաղթանքի, ուրախության ցույցերի հետ¹⁷: Արգելվում են և հաղորդումները՝ կաթողիկոսական ընտրությունների մասին: Կառավարությունը առաջին մեծ հաղթանակը տանելուց հետո հայկական դպրոցների դեմ, ընդառաջելով նորընտիր Մակար կաթողիկոսի միջնորդությանը, թույլատրում է կրկին բահալ

¹⁶ Նույն տեղում, գործ № 717:

¹⁷ «Մեղու Հայաստանի» թերթի նոր նախնականի թղթակիցը, օրինակ, հաղորդում էր դպրոցների բացման առիթով տեղի ուսուցչության կազմակերպած խնջույքի մասին, որտեղ «պ. Շահազիզյանը խոսեց դպրոցի նշանակության վերա ազգայնության համար, որ կեցցեով ընդունվեցավ»: (Տե՛ս վրաց. կենտ. պետ. արխիվ, ֆոնդ 480, ց. 1, գործ № 717:

ծխական շորսդասյան դպրոցները: Երկդիմի խաղ էր այս, որ ինչ-պես արդեն նշված է մեր բանասիրական գրականության մեջ, եթե մի կողմից սիրաշահում էր հայերին, նրանց հաշտեցնելով Մակարի կաթողիկոսացման փաստի հետ, մյուս կողմից բացելով սոսկ ծխական դպրոցները, հիմնովին փշրում էր տասնամյակների ընթացքում ստեղծված հայկական դպրոցական ամրակուռ փաստեմը¹⁸: Աղգային դպրոցների հարցին Ալեքսանդր 3-ը գեռ ժամանակ ուներ անդրադառնելու:

1891 թ. մեռնում է Մակար կաթողիկոսը: Կաթողիկոսական ընտրություններն անհամեմատ խաղաղ են անցնում: Կար մեկ անվերապահ թեկնածու, Նրիմյան Հայրիկը, որի հեղինակության հետ դժվար էր խաղաղ և նա էլ հաստատվում է կայսեր կողմից: Սահայն կառավարության քաղաքականությունը մնում էր անփոփոխ: Ալեքսանդր 3-ի և ապա Նիկոլայ 2-ի պետությունը աստիճանաբար սահմանափակելով կաթողիկոսի իրավունքները, տնջեղ բայլերով դիմում էր դեպի նրա գործունեության բացարձակ չեզոքացումը: Ահա թե ինչու, երբ 1893 թ. օգոստոսին «Каспий» լրագրի խմբագրությունը հոգված է նվիրում Նրիմյանին, թե՛ կոմիտեի նախագահը և թե՛ կառավարչապետը տազնապի մեջ են ընկնում: Վերջինս ավելորդ է համարում թերթում խոսել ոչ միայն կաթողիկոսական ընտրությունների հարցի, այլև առավել ևս՝ Նրիմյանի կարծեցյալ վերանորոգչական գործունեության մասին (տե՛ս հավելված № 3):

1894 թ. Արևմտահայաստանում սկսվում են հայկական շար-դերը, որոնք մեծ չափերի են հասնում 1895 և 1896 թվականներին: Հայ հասարակական միտքը հուզվում է անօրինակ կերպով. լրագրությունը փորձում է իր խոսքն ասել ճակատագրական իրադարձությունների մասին, սակայն ներքին գործոց միջնատրու-թյունը նորից ոտքի է հանում Կովկասյան գրաքննությանը: Հայ լրագրողները պետք է բավականանային արտասահմանյան և ուս-սական թերթերից կատարած արտատպություններով: Կովկաս են հասնում գաղթականների առաջին խմբերը: Փոքր Ասիայի հա-

18 Վ. Երկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970:

յություն թշվառ ներկայացուցիչները, որ այժմ համալրում էին Բաբվի և Թիֆլիսի մշակների ընտանիքները, Կովկասի հայոց եկեղեցիներում հոգեհանգստի մաղթանք են կատարում Արևմտահայաստանում զոհվածների հիշատակին:

Հայ հրապարակախոսները փորձում են արձագանքել այս դեպքերին, սակայն... ուռճացնում են գրաքննական կոմիտեի արխիվները: 1894 թվականին «Արձագանքի» նյութերից մերժվում է 83 հոդված, 1895-ին՝ 141, 1896-ին՝ 145 և 1897 թվականին՝ 89 հոդված¹⁹: Այդ հարցին վերաբերող նյութերի տպագրությունը մերժվում է նաև «Նոր-Պար» ու «Մշակ» թերթերում: Տեսնենք, թե ինչպիսի՞ օրենքներով և ցուցումներով էին ղեկավարվում գրաքննության կոմիտեի աստիճանավորները: Այն բանից հետո, երբ վախճանվում է Մակար կաթողիկոսը, մամուլի գործերի գլխավոր վարչության անդամ Ֆ. Ելենևը շտապում է մի գրու-թյամբ նախադառնալ գրաքննական կոմիտեի ղեկավարությանը, թե տեղական մամուլի իրավունքները պետք է խիստ սահ-մանափակվեն՝ հայկական եկեղեցական-հասարակական խնդիր-ների քննարկումների ժամանակ: Կովկասի նոր կառավարչապետ Ս. Ա. Շերեմետևը, որը ավելի մոտ էր կանգնած տեղական շրջա-նակներին, կշռադատելով իրավիճակը և զժոհ՝ մնալով Ելենևի ինքնազուխ կարգադրությունից, անձամբ դիմում է ներքին գոր-ծոց մինիստրին: Նա խորհուրդ է տալիս թույլատրել վերոհիշյալ հարցերի քննարկումը այն հաշվով, որ գրաքննության միջամե-տությունը հասարակությունն ստանա ճշգրիտ (իմա՛ պաշտոնա-կան) հայացքներ՝ իրերի դրության մասին: Դրանով, գրում է նա մինիստրին «կառավարական հայացքը իշխող կզառնա մամուլի էջերում» (տե՛ս հավելված № 2):

Ավելի ուշ՝ Կովկասյան գրաքննության կոմիտեն կրկին դի-մում է կառավարչապետին՝ խնդրելով սահմանել Արևմտահայաս-տանում ծավալվող իրադարձությունների լուսաբանման կարգը: Սակայն 1894 թ. դեկտեմբերի 2-ին, երբ Սասունն այլևս ավե-րակների կուլտի էր վերածված և հայ թերթերը մեծ տազնապի մեջ էին, Շերեմետևի գրասենյակից կարգադրում են գրաքննա-

19 Թվական տվյալները վերցված են Ս. Արեշյանի «Армянская печать и царская цензура» գրքից և միանգամայն համապատասխանում են վրացական կենտրոնական պետական արխիվում պահպանվող մերժված նյութերի քանակին (տե՛ս Վրաց. կենտրոնական պետական արխիվ, ֆոնդ 480, ցուցակ 1, գործ № 1236, 1273, 1404 և 179 (ց. լրացուցիչ 1):

կան կոմիտեի նախագահ Մ. Պ. Գակկելին, ուժի մեջ պահել նախկինում հայ պարբերականների վրա դրված արգելքը, խոսելու ազգային շարժման և Փոքր Ասիայի իրադարձությունների մասին՝ 1895 թ. նույնպես՝ ողջ եվրոպական և ուսական մամուլը իբրև օրվա առաջնահերթ հարց քննարկում էր բնաշնչվող հայությունից ճակատագրի հարցը, այնինչ Գակկելի հարցմանն ի պատասխան (տեղական թերթերին խոսելու իրավունք շնորհելու մասին), Շերեմետևը կարգադրում է չղբաղվել միջազգային հարցերով, ինչպիսին շանակություն արդեն ձեռք էր բերել հայկական հարցը: Նա հայ թերթերին առաջարկում էր զբաղվել տեղական հարցերով միայն²¹:

Գեկտեմբերին «Новое обозрение» «Тифлисский листок» թերթերում հրատարակված այդ թերթերի սեփական թղթակիցների հեռագրերի առիթով կառավարչապետությունը կարգադրում է զլխավոր գրաքննիչին՝ արգելել հեռագրերի տպագրությունը և սահմանում է դրանց հրատարակման բացառիկ դժվարին մեկնանակ:

«Նոր-դարում» տպագրված մի հոդվածի առիթով Ֆեոկտիստովը դիտողություն է անում գրաքննական կոմիտեին և սրանախագահը զլխացավանքից ազատվելու համար հատուկ որոշում է կայացնում՝ առհասարակ մերժելու հայկական հարցի հետ կապված բոլոր հոդվածների տպագրությունը²²:

Սակայն ամբողջությամբ դուրս նետել այդ հարցը՝ անհնար էր: Խմբագիրները սպառել էին իրենց իմաստությունը բոլոր հնարավորությունները՝ պատասխանելու համար օրվա հուզող խնդիրներին: Տպագրվում էին ուսական և եվրոպական երկրների հեռագրական գործակալությունների հաղորդումները, զանազան թղթակցություններ և ականատեսների ուղեգրական նոթերը (քաղված արտասահմանյան թերթերից), ջարդերից փրկված հայերի պատմությունները և այլն: Տպագրվում էին սոսկ փաստեր, առանց մեկնաբանությունների, կամ՝ տրվում էին միայն արտասահմանյան լրագրերի մեկնաբանությունները: Հրատարակվում էին արտասահմանյան ցույցերի, ժողովների նկարագրությունները, հայերի համար հանգանակվող նպաստների ցուցակները և այլն:

20. Տե՛ս Մ. Մխիթարյան. «Հրատարակումներ», «Պատմա-բանասիրական հանդես»: 1968, № 2, էջ 157:

21. Նույն տեղում, էջ 158:

22. Նույն տեղում, էջ 159:

Այս օրերին կաթողիկոսը հարցում է անում Պոլսում ուսանող կառավարության դեսպան Նելիդովին, թե ինչ վիճակում է տեղի հայկական համայնքը: Իր արտասահմանյան կոլեգաների պարկետային տրամաբանությունը հետևելով, Նելիդովը հայտարարում է, թե սուլթանն արդեն ընդունել է նրան ներկայացված բարենորոգումների պահանջները և նախապատրաստվում է իրագործել դրանք: Այնուհետև կաթողիկոսին հանգստացնելով այն բանով, թե Պոլսի հայության կյանքն ապահովության մեջ է, Նելիդովը իրեն թույլ է տալիս հանգիմանել հայերին. թե նրանք է, որ բորբոքում են թուրքերի վրեժխնդրությունը. կաթողիկոսը պետք է հնազանդության կոչի իր ըմբոստ հոտին (տե՛ս հավելված № 4):

1895 թ. դեկտեմբերին, հավանաբար, առաջնորդվելով սեփական լրտեսների գեկոցագրերի տվյալներով, Ներքին գործոց մինիստրը անձամբ զբաղվում է Կովկասի հայ մամուլի հարցով: Մինիստրության գործերի կառավարիչը հայտնում է Կովկասի կառավարչապետին, թե մինիստրը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել տեղի «հայ մամուլի վնասակար ուղղության վրա»: Նա հայտնում է մինիստրի կամքը՝ նախկինում ևս բնավ երբեք իր բարենուսուլթյամբ աչքի չընկած հայ մամուլի էջերում սանձահարելու հայկական [հարցի] պրոպագանդան²³:

Այնուհետև Կովկասում գեպրերը զարգանում են մի զարմանալի հետևողականությամբ: 1896 թվականին վերջնականապես փակվում են հայկական դպրոցները: Օրավուր սահմանափակվում են հայ եկեղեցու իրավունքները: 1897 թ. օգոստոսին թագավորի կարգադրությամբ «Արարատ» ամսագրից հետ է վերցվում նրան շնորհված ազատությունը և պարտադիր է դառնում նախնական գրաքննությունը: Սահմանափակվում է այդ պարբերականի ծրագիրը. այն զրկվում է գրական, բանասիրական, մանկավարժական բաժիններից: 1898 թ. հունվարին, փոքրիկ մի պատրվակով Ներքին գործոց մինիստրության կողմից նախ ութ ամսով, ապա ընդամիջոց դադարեցվում է «Արձագանք» լրագիրը, իսկ Աբգար Հովհաննիսյանը զրկվում է որևէ այլ թերթ հրատարակելու իրավունքից:

Յարական բյուրոկրատիան չէր կարող հանդուրժել այն ընդգծված քաղաքականությունը, որով առաջնորդվում էր լիբերալ-

23. Նույն տեղում, էջ 160:

պահպանողական «Արձագանքը»: Արգար Հովհաննիսյանը հետևողականորեն պայքարում էր ազգային լեզվի ու մշակույթի անվթար դարգացման համար, ջանում էր մամուլի էջերում պաշտպանել հայոց դատը, այս խնդիրների շուրջ մարտական հոգվածներով բանավիճում էր ռուսական ռեակցիոն օրգաններ «Кавказ» և «Новое время» թերթերի հետ: Էջմիածնի իրավունքների պաշտպանության ոգով գրված նրա հոգվածները, որոնք անբարեխիղճ տեսաբանների կողմից մեկնաբանվում էին իբրև Արևելյան Հայաստանի անջատման սեպարատ ծրագրի արտահայտություն, «Արձագանքի» վրա են բեռում ներքին գործոց մինիստրության ուշադրությունը:

Սակայն «Արձագանքը» իրո՞ք պրոպագանդում էր «հայկական սեպարատիզմի» գաղափարախոսությունը և Հովհաննիսյանի ելույթները որքանո՞վ էին ուղղված ցարական կառավարության դեմ:

Ինչպես տեսանք, Ֆեոկտիստովի Յակիմովին ուղղած գրությունների մեջ անց էր կացվում այն միտքը, թե «Արձագանքը» գլխավորում է «Երիտասարդ Հայաստան»-ի գործունեությունը, և այն հրահրում՝ կառավարության դեմ ուղղված հոգվածներով: Այդ գրություններից մեկի մեջ, ի դեպ, նշվում է վերը հիշված հոգվածների տեղը: Իրականում այդ հոգվածներում Հովհաննիսյանը պաշտպանում էր կաթողիկոսական ընտրություններին արևմտահայերի մասնակցության այն կարգը, որն ընդունում էր Արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունը: Անդրադառնալով կաթողիկոսական թեկնածուների հարցին, Հովհաննիսյանը առանց ալեկալության նշում էր միմիայն արևմտահայ գործիչների անունները, անգիտանալով այն փաստը, որ թագավորը միանգամայն հակառակ սկզբունքն էր պաշտպանում: Այս հարցում հիմնավորելու համար իր ելակետը, Հովհաննիսյանը «Արձագանքում» զետեղում է թերթի տեսաբան Ն. Տեր-Ղևոնդյանի պարզաբանող հոգվածը «Ո՞վ պետք է լինի հայոց ազգի կաթողիկոսը»: Թերթի բարձրացրած հարցը իր հետ ուներ և պատրաստի պատասխան, շփանիշ. կաթողիկոսության թեկնածուն անվերապահ ընդունակությունների տեր մի գործիչ պետք է լինի, որն ունենա Սինոդը գլխավորելու հմտություն, գիտական ու գրական ձիրք: Կա՞ այդպիսի մի թեկնածու ռուսահայերի մեջ, հարցնում է հոգվածագիրը.— եթե այո, կարելի է առաջադրել և նրա՞ թեկնածությունը: Սակայն հարցումն ինքնին ժխտում էր առաջադրված խնդրի

լուծման հնարավորությունը²⁴: Արևելահայ եկեղեցին կաթողիկոսության թեկնածու չունի: Այս հարցի նկատմամբ իր վերաբերմունքը Արգար Հովհաննիսյանը ավելի հստակորեն արտահայտում է այն բանից հետո, երբ պարզվում է, որ արևմտահայերը Ն. Վարժապետյանի և Մ. Մուրադյանի հետ մեկտեղ առաջարկել և քվեարկել են նաև Մակար արքեպիսկոպոսի թեկնածությունը: Ի՞նչ սկզբունքով, — հարցնում է Հովհաննիսյանը, — միթե այդ արվել է նրա համար, որպեսզի հարգանքի տուրք մատուցվի Ռուսաստանին: «Արձագանքի» խմբագիրն ավելորդ է համարում քաղաքավարական այդ ժեստը, գտնելով, թե հարցի լրջությունը երբեք չի կարելի դո՛հաբերել ձևական շարժառիթների²⁵:

Ինչ վերաբերում է Արգար Հովհաննիսյանի դեմ հարուցված մյուս մեղադրանքին, նրա կարծեցյալ սեպարատիստական հայացքներին, ապա նաև հարցին սպառիչ պատասխան է տալիս ինքը, Հովհաննիսյանը, գրաբնիություն կողմից արգելված «խավարամիտ ռուս օրագրության մեղադրանքները» բանավիճային հոգվածում²⁶: Ի՞նչ է նշանակում սեպարատիզմ, հարցնում է նա.— Ռուսաստանից անջատվելու և անկախություն ձեռք բերելու ձրդտում, որը իբր պաշտպանում են և դարգացնում հայոց հոգևորականները, ինտելիգենցիան և մանավանդ գրականությունը: Առանց հայոց լեզուն իմանալու, սկզբնաղբյուրները կարգալ կարողանալու, առանց որևէ փաստի «Кавказ» և «Новое время» թերթերի տեսաբանները այնքան անհիմն մեղադրանք են հարուցում հայ գործիչների դեմ, որ դրանք հերքում է նույնիսկ «Русская Мысль» հանդեսը:

Արգար Հովհաննիսյանը թվարկում է այն խնդիրները, որոնք առաջ էր քաշում իր հոսանքը, և որն ստացել էր, «հայկական սեպարատիզմ» անունը: Նախ հայերը (իմա՛ ազգային պահպանողականները) պաշտպանում են կրոնական հանդուրժողականության քաղաքականությունը և համոզված են, որ այդ ոչ միայն չի հակասում պետական քաղաքականությանը, այլև նպաստում է պետության զարգացմանը: Իբրև ապացույց այդ բանի, նա հիշում է այն պետական հրահանգը, որը շեղյալ է հայտարարում կիրակի և տոն օրերին բոլոր ազգությունների դպրոցականներին օրթոդոքս եկեղեցի հրավիրելու պարտադիր

24 Տե՛ս «Արձագանք» 1883, № 46:

25 Նույն տեղում, № 11:

26 Վրաց. կենտր. պետ. արխիվ, ֆ. 480, ց. 14 գ. № 1404:

օրենքը: Այնուհետև, հայ լրագրողները տեղական ուսական մամուլի գործիչների հետ մեկտեղ քաջալերում են տեղական ինքնավարութունների ստեղծումը, կրթական, կուլտուրական, բարեգործական և այլ խնդիրների ոլորտներում: Ի վերջո, հայ լրագրողները այն խորին համոզմունքն ունեն, որ առանց մայրենի լեզվին կատարելապես տիրապետելու՝ անհնար է սովորել ուսաց լեզուն, հաղորդակցվել ուսական մշակութի: Մի՞թե իրերի մասին այս հայացքը նշանակում է մեղանշել ուսական պետականության հանդեպ ունեցած պարտավորությունների դեմ, հարցնում է Աբգար Հովհաննիսյանը. «Ո՛չ, պարոն համառուսական խավարամիտներ, — ավարտում է նա իր խոսքը, — իզուր է ձեր քանքը հայերի մեջ գտնել սեպարատիզմի նշույլ, իսկ ձեր անվանած սեպարատիզմը մենք խոստովանում ենք, բաց անենք և ոչ ամաշենք: Մենք ուրախությամբ կրկնում ենք մի լեհական լրագրի հետևյալ խոսքերը, թեպետ և դիտենք, որ դրանք նույնքան անտանելի են ձեզ համար, որքան եկեղեցու զանգակի «ձայնը Մեֆիստոֆելի ականջին»:

«Մենք ցանկանում ենք ամրապնդել մեր կապերը ընդհանուր Ռուսիայի պետության հետ... Միևնույն ժամանակ այնպիսի անսահման (սիրով) սիրում ենք մեր մայրենի կրոնը, մայրենի լեզուն և մայրենի գրականությունը, որ՝ ավելի լավ կհամարենք կատարելապես ոչնչանալ, քան կորցնել նրանց, զրկվել աստվածային այդ ամենաբարձր ձիրքերից, կորցնել մեր եսը, դիմազուրկ լինել և ուս դառնալ²⁷»:

Ռուսաստանում մանր ազգությունների նկատմամբ ուսիֆիկացման քաղաքականությունը կյանքում իրագործելու կրիտիկական պահին Հովհաննիսյանի արած հայտարարությունը դրսևվորում էր ցարիզմի քաղաքականությանը դիմադրելու նրա անվարան կամքը: Աբգար Հովհաննիսյանի ճակատագիրը որոշված էր, և «Արձագանքի» դադարեցումը, փաստորեն, վաղուց արդեն ձևակերպված վճռի իրականացումն էր միայն:

Ցարական գրաքննությունն անհամեմատ հանդուրժող էր Պետրոս Սիմեոնյանցի «Մեղու Հայաստանի» լրագրի նկատմամբ:

²⁷ Աբգար Հովհաննիսյանը մեջբերումը վերցրել է «Свѣтъ-Петербургскіе ведомости» թերթից:

կոմիտեի աստիճանավորները բավարարված էին նրա ուղղությամբ, ոչինչ չասող և ոչ ոքի չանհանդատացնող նրա պասսիվ հրապարակախոսությամբ: Այս անվերապահ վստահությունն էր պատճառը, որ «Մեղու Հայաստանի» թերթը 1885 թ. ավագ գրաքննիչ Ս. Մելիք-Մեհարբուվի միջնորդությամբ ազատվում է նախնական գրաքննությունից: Այս արտոնությունն շնորհիվ թերթը լույս էր տեսնում առանց գրաքննական կոմիտեի լույս ընծայման տոմսակի: Տպարանատերը պետք է հետևեր միայն, որ հրատարակվող նյութերը կանխապես ստացած լինեին գրաքննության թույլտվությունը: Այս արտոնությունից «Մեղվի» խմբագիրը օգտվում է միայն երկու տարի, որովհետև նրա թերթը 1886-ի վերջին դադարում է լույս տեսնել:

Այլ էր վերաբերմունքը Սպանդար Սպանդարյանի նկատմամբ: 1886 թ. վերջին, երբ հայտնի է դառնում, որ Պետրոս Սիմեոնյանցը դադարեցնում է «Մեղու Հայաստանի» թերթի հրատարակությունը, Սպանդարյանը միտք է հղանում ձեռք բերել այդ թերթի հրատարակման իրավունքը և «Մեղուն» լույս ընծայել իբրև ամսագիր: Այդ հարցով էնֆիստոֆելյանը դիմում է մամուլի գործերի գլխավոր վարչություն: Ֆեոկտիստովը 1886-ի դեկտեմբերին դիմելով կովկասի գրաքննական կոմիտեի նախագահին, հարցնում է նրա կարծիքը՝ էնֆիստոֆելյանի և Սպանդարյանի դիմումին ընդառաջելու նպատակահարմարության մասին:

Իրենց պատասխան գաղտնի գրությամբ կոմիտեի ղեկավարները բացասական պատասխան են տալիս հարցմանը: Առաջին, և իհարկե ձևական պատճառաբանությունն այն էր, թե քանի որ հայ իրականության մեջ թերթերը վատ են տարածվում, հազիվ թե Սպանդարյանին հաջողվի «Նոր-Դարի» հետ միասին բավարարանակով բաժանորդներ հավաքել և «Մեղվի» համար (սա ունեիր 480 բաժանորդ, իսկ «Նոր-Դարը»՝ 900): Հիմնական պատճառաբանությունն այն էր, սակայն, որ Սպանդարյանն անհրաժեշտ չափով վստահություն չէր ներշնչում կառավարությանը: «Սպանդարյանը, — ասված է այդ գրության մեջ, — իբրև «Նոր-Դարի» խմբագիր, իրեն չի դրակերել որպես ծանրակշիռ, լուրջ և կառավարության նկատառումներին համաձայն աշխատող գործիչ և գրաքննությունը մշտապես (ստիպված է եղել) արգելել նրա ձրգտումները՝ մամուլի միջոցով անցկացնելու զանազան նեղ աղ-

գայնական տենդենցներ²⁸։ Այս ոգով էր կազմված և գրաքննական կոմիտեի նախագահի գրությունը, ուղղված կառավարչապետին։ 1887-ի փետրվարի թվակիր այս գրության մեջ Յակիմովը խորհուրդ է տալիս Դոնդուկով-Կորսակովին՝ վերոհիշյալ պատճառաբանություններով մերժել էնֆիաճյանի դիմումը²⁹։

«Նոր-Դարը» շարունակում է հրատարակվել՝ գրաքննական մշտական հետապնդումների պայմաններում։ Այս թերթի էջերից նույնպես դուրս են ընկնում հայկական դպրոցներին, հայ մշակութային կյանքին նվիրված հոդվածները, բազմաթիվ հաղորդումներ և հոդվածներ՝ կապված հայկական ջարդերի, եվրոպական և ռուսական դիվանագիտության գործունեության մերկացման հետ։ Եվ այս հասկանալի է, քանի որ և՛ կոմիտեի, և՛ կառավարչապետության զեկուցագրերում «Նոր-Դարը» և «Արձագանքը» ներկայացվում են մեկ բանակում, որպես ռուսական շահերի նկատմամբ թշնամական դիրք բռնած արտասահմանյան հայ մամուլի գործակիցներ³⁰։ 1891 թ. «Մշակի» և «Նոր-Դարի» բանավեճի առիթով մամուլի գործերի գլխավոր վարչության հարցմանն ի պատասխան՝ գրաքննական կոմիտեն նորից բնութագրելով հայ լրագրության ասպարեզում գործող երկու հակադիր հոսանքները, «Նոր-Դարն» անվանում է կղերա-պահպանողական օրգան, որը ձգտում է հայ հասարակությանը հեռու պահել եվրոպական քաղաքակրթությունից, այն դեպքում, երբ «Մշակը» իր խնդիրն է դարձրել ռուսմասիրել ռուս գրականությունը, հետևել ռուս իրականության իրադարձություններին և հայ հասարակությանը ծանոթացնել ռուսական կյանքի երևույթների հետ³¹։ Զեկուցագրի հեղինակները անթաքույց հրճվանքով ավելացնում էին, թե բանավեճում «Նոր-Դարը» գլխավոր ջարդվել է։

Աղմկալից էր Գրիգոր Արծրունու մուտքը հայ լրագրության ասպարեզը։ Իր հրապարակախոսական անմերժելի տաղանդով նա հենց սկզբից մեծ ժողովրդականություն ձեռք բերեց ընթերցող հասարակության մեջ։ «Մշակում» արժարժվում էին օրվա

շնչին համահնչյուն՝ ժողովրդի կրթության, մտավոր առաջընթացի, հոգևոր վերածնության և տնտեսական կյանքի բարգավաճման հետ կապված բազմապիսի հարցեր։ Ժամանակին Արծրունին հրահրում էր արևմտահայ դատի պաշտպանությունը։ Սակայն 80-ական թվականների սկզբին նկատելիորեն փոխվեց նրա ուղեգիծը։ Մեր բանասիրության մեջ վերջերս պատմաքննական հայացքով տրվեց «Մշակի» խմբագրի 80-ական թթ. առաջին կեսի գործունեության գնահատականը։ Ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանը հանդամանորեն վերլուծելով հայկական հարցի նկատմամբ ցարիզմի դիրքի փոփոխության քաղաքական ակունքները, միաժամանակ վեր է հանում այն տեղաշարժերը, որոնք այդ հարցում կատարվեցին հայ հասարակական հոսանքների և խմբավորումների միջև։ Նա գրում է. «Եթե արևելահայ բուրժուազիայի լիբերալ գաղափարախոսները երես էին շուռ տալիս ազգային ակտիվ քաղաքականությունից, ապա կովկասահայ գյուղի և քաղաքի հոծ բազմությունը և նրանց սպասարկող մտավորականությունը, ընդհակառակը, դիմադիր ընթացք էին բռնում ցարիզմի քաղաքականության հանդեպ։ Այս նշանակում է, թե ուղեբաժանվելով լիբերալիզմի իշխող, մտահայեցությունից՝ հայկական ազգային-քաղաքական և ազգային-մշակութային պահանջների արժարժման գլխավոր հոգսը իր վրա էր առնում արևելահայ դեմոկրատիան³²։ Իրերի նոր դրությունը խզման է հասցնում վերը հիշված հոսանքների պարագլուխներ Գր. Արծրունուն և «Մշակի» աշխատակից, հայ գրող, հրապարակախոս Բաֆֆուն։ Իր հոդվածում Աշ. Հովհաննիսյանը վեր է հանում և այդ խզման հետ կապված իրադարձությունները։

80-ական թվականների սկզբին Արծրունին դեռևս պայքարում էր այն քանի համար, որ կյանքում կիրառվեն 61-րդ հոդվածով նախատեսվող բարենորոգումները, և այն կարծիքին չէր բնավ, թե դրանով ինչ որ ջափով հակադրվում է պետական քաղաքականությանը։ 1883 թ., սակայն, Երևանում սկսված «Հայասեր-ազգասեր» կազմակերպության դատական գործի առիթով Թիֆլիսի ոստիկանությունը խոտարկում է և «Մշակի» խմբագրությունը, իսկ Արծրունին և նրա գլխավոր աշխատակից Բաֆֆին առնվում են ոստիկանական հսկողության տակ։ Միակ կարծեցյալ

²⁸ Վրաց. կենտր. պետ. արխիվ, ֆ. 480, ց. 1, գ. № 742։

²⁹ Նույն տեղում։

³⁰ С. Арешян, Армянская печать и царская цензура, էջ 243։

³¹ Վրաց. կենտր. պետ. արխիվ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1061։

³² Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Արծրունու և Բաֆֆու գաղափարական ներհակության ակունքը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» 1968, № 1։

հանցանքը, որ նրանք կարող էին առնել իրենց վրա, այդ գրա-
քննության թույլտվությամբ «Մշակի» էջերում տպագրված պրո-
պագանդն էր արևմտահայության օգտին: Սակայն Րաֆֆին հակ-
ված էր ենթադրել նաև, թե իրենց մեղադրում են «հայկական
սեպարատիզմի» իբրև թե Անդրկովկասում և Տաճկաստանում գոր-
ծող գաղտնի ընկերություններին մասնակցություն ունենալու մեջ:
Անդրադառնալով այդ մտքին, նա նախ հերքում է այդ «երևակա-
յական» ընկերությունների գոյությունը, և ապա հայտնում այն
միտքը, թե «բոլոր Եվրոպայից ստորագրված 61-րդ հոդվածի
իրագործումը պահանջելու համար հարկ չկար գաղտնի ընկերու-
թյուններ ստեղծել»³³: Մի այլ նամակում Րաֆֆին արդեն մոտե-
նում է կառավարության քաղաքական նոր կուրսի մեկնաբան-
մանը, համոզված, թե՛ «հրամանը վերևից է եղել: Կառավարու-
թյունը ցանկացել է մի կողմից տեղեկանալ, թե մինչև որ սահ-
մանն է հասնում հայ երիտասարդության «չափազանց» եռանդը,
մյուս կողմից կամեցել է փոքր ինչ շողոքորթել Թուրքիային, իբր
թե խեղդում է ամեն մի վնասակար ձգտում հայկական հարցի
առիթով, այն հարցի, որ ինքն ստեղծեց Սան-Ստեֆանոյի դաշ-
նագրի 16-րդ հոդվածով»³⁴: Ի վերջո Րաֆֆին համոզվելով իրենց
դեմ ծավալված հալածանքի քաղաքական և դիվանագիտական
տրամաբանության մեջ, հանգում է միակ ճիշտ եզրակացությանը.
«Ես ինչուլ եմ մեղավոր, որ կառավարության տրամադրությունը
հայկական հարցի վերաբերությամբ այժմ, ինչպես երևում է,
փոխվել է»³⁵: Րաֆֆին, սակայն չէր էլ մտածում զնալ այդ տրա-
մադրության հունով: Այս դեպքերը տեղի ունեին 1883-ի երկրորդ
կեսին: Այդ օրերին և 1884-ի սկզբին Րաֆֆին իզուր էր ջանում
խմբագրի հետ համաձայնության գալ թերթի հետագա ծրագիրը
ճշտելու հարցում: Նա առաջարկում էր «Մշակի» խմբագրական
կազմը թարմացնել երիտասարդ, կարող ուժերով: Արժրունին
հարմարվելով կառավարության քաղաքականությանը, գերադա-
սում է շրջանցել հայկական հարցը: Րաֆֆին փաստապես հեռա-
նում է «Մշակից»:

Կովկասի գրաքննական կոմիտեի արխիվում պահպանվող
նյութերը մեկ անգամ ևս հաստատում են ակադեմիկոս Հովհան-

33 Րաֆֆի, Երկեր, հատ. 10, էջ 591:

34 Նույն տեղում, էջ 595:

35 Նույն տեղում, էջ 592:

նիսյանի այս հարցին տված մեկնաբանությունները, ապացուցում
այն ճշմարտությունը, որ 1884 թ. սկզբից, և թե գրաքննությունը
անվստահություն էր նայում Րաֆֆուն և նրա դինակիցներին,
ապա անվերապահ հավատ էր տածում Արժրունու նկատմամբ:
Ծանոթանանք «Մշակի» գրաքննության պատմությանը:

Երբ 1880 թ. հայտնի է դառնում, որ Թուրքական կառավա-
րությունը արգելել է «Փորձի», «Մշակի» և «Մեղվի» տարածումը
Թուրքիայում, գրաքննական կոմիտեն Պետերբուրգ ուղարկելով
«Մշակի» համապատասխան համարը (№ 46), պահանջում է այն
ներկայացնել Պոլսի դեսպանին և ապացուցել, որ «Մշակին»
ներկայացված մեղադրանքն անհիմն է³⁶: Մի այլ առիթով, 1882 թ.
պատասխանելով արտաքին և ներքին գործերի մինիստրների այն
հարցմանը, թե ինչու են «Մշակում» քննադատական հոդվածներ
գետեղվել էջմիածնի հոգևոր վարչության շարաշահումների և
Փոքր Ասիայի Թուրքական ադմինիստրացիայի մասին, գրա-
քննությունը կրկին պաշտպանության տակ է առնում Արժրունուն:
Գրաքննիչ Մելիք-Մեհրաբովը նույնիսկ հակահարձակման է անց-
նում. նա այն միտքն է հայտնում, թե Թուրքական (իմա՛ արև-
մըտահայ) մամուլի էջերում տպագրված քննադատական հոդված-
ները, Ռուսաստանի քաղաքականության մասին արևելյան շար-
ցում, շատ-շատ ավելի հեռուն են անցնում, քան «Մշակում»
գետեղված հոդվածները³⁷:

1884 թ. Գր. Արժրունին կորցնում է հայրական կալվածքները
և հունիսի 11-ին «Մշակի» վերջին համարը լույս ընծայելուց հե-
տո փամանակավորապես դադարեցնում է թերթի հրատարակու-
թյունը և մեկնում արտասահման: Րաֆֆու նամակներից երևում
է, որ նա, ն. Աբելյանը և Գ. Միրզոյանը համաձայնության էին
եկել Արժրունու հետ՝ շարունակելու «Մշակի» հրատարակությունը,
խմբագրին ամսական մի որոշակի գումար ուղարկելով արտա-
սահման: Թվում է, թե վերջապես պետք է կատարվեր մեծ վիպա-
սանի և հրապարակախոսի իղձը՝ երիտասարդական թարմ ուժերի
օգնությամբ ստեղծել իր թերթը: Այդ նպատակը, սակայն, չի
իրագործվում:

Մեկնելուց առաջ Արժրունին մի դիմումով խնդրում է գրա-
քննական կոմիտեին՝ իր բացակայության շրջանում «Մշակի»

36 Վրաց. կենտր. պետ. արխիվ, ֆ. 480, ց. 1րաց. 1, գ. 52:

37 Նույն տեղում:

ժամանակավոր խմբագիր հաստատել ուսուցիչ Գ. Միրզոյանին³⁸։ Պատասխանն ուշանում է. արխիվային փաստաթղթերից պարզվում է, սակայն, որ գրաքննական կոմիտեի նախագահն իր հերթին դիմելով կառավարչապետի գրասենյակի պետին, և հաշվի առնելով իր լսած լուրերն այն մասին, թե իբր Արծրունին այլևս չի վերադառնալու, նպատակահարմար է գտնում Միրզոյանին հաստատել տալ ոչ թե ժամանակավոր, այլ մշտական խմբագիր-հրատարակիչ։ Վերջինիս դիմումի հետ կոմիտեի նախագահը ներկայացնում է համապատասխան դրական բնութագիր, թիֆլիսի քաղաքային արհեստագիտական դպրոցից, որտեղ պաշտոնավարում էր նա։ Մինչ հարցի լուծումը, Միրզոյանը, որին հայտնի էր դարձել կոմիտեի նախագահի նկատառումն իր մասին, նույնամբերի 12-ին կրկին դիմում է կոմիտեի նախագահին՝ խնդրելով իրեն հաստատել գեթ ժամանակավոր խմբագիր, որպեսզի թերթի հրատարակման գործը հունի մեջ ընկնի։ Բաֆֆու նամակներից երևում է, որ «Մշակի» նոր խմբագրության երիտասարդ անդամներն շտապում էին։ Հայ իրականությանը հուզող հարցերն անսահման շատ էին և ապրել սոսկ կողմնակի դիտողի վիճակում, նրանք չէին ուզում։ Գրաքննական կոմիտեի նախագահը երկրորդ անգամ դիմում է կառավարչապետին՝ այս անգամ Միրզոյանին ժամանակավոր խմբագրի պաշտոնում հաստատելու հարցով։ Սակայն նրա դիմումները մերժվում են։ Կառավարչապետության հունվարի 8-ի գրությունից հայտնի է դառնում, որ Միրզոյանը ուսանողական տարիներին հեղափոխական շարժումներին մասնակցելու պատճառով հեռացվել է Կիևի համալսարանից, զրկվելով հետագայում ուսումը շարունակելու իրավունքից։ Այդ փաստը փակում էր նրա առաջ նաև լրագրության դրոշները (տե՛ս հավելված № 7)։ Այսպիսով, հաստատվում է այն դրույթը, թե 1883—85 թվականներին դատվելով ցարական կառավարության ռեպրեսիոն քաղաքականության կողմը հակված Արծրունուց, Բաֆֆին քաղաքական մերձավորություն է ստեղծում «Թիֆլիսի հայ ազգային-նարողնիկական կազմակերպության մեջ խմբված դեմոկրատական երիտասարդության» հետ։ Հովհաննիս-

³⁸ Այս առիթով Բաֆֆին գրում է. «Նոր խմբագրի պաշտոնը կրնողուն մեզանից մեկը, Պ. Միրզոյանցը, ես անկարող էի խմբագիր լինել, նախ այն պատճառով, որ ուսաց հպատակ չէի, երկրորդ, անցյալ տարվա գործերի քննությունը տակավին վերջացած չէ» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկեր, հատ. 10, էջ 614)։

յանը այդ միտքը հաստատելու համար ի թիվս այլ փաստերի, քերում է նաև Բաֆֆու և «Հայրենասերների միություն» կազմակերպիչ Ն. Արեւլյանի գաղափարական կապերի փաստը։ Բաֆֆի-Արեւլյան-Միրզոյան խմբի գաղափարական ընդհանրությունը արգելք էր դառնում, որպեսզի «Մշակը» նոր խմբագրության ձևափոխվեր։

1885 թվականին Արծրունին վերադառնում է Ռուսաստան։ Կովկասի գրաքննական կոմիտեն «Մշակը» մեխանիկորեն դադարած համարելով, Արծրունուն մերժում է վերսկսել թերթի հրատարակությունը։ Արծրունին դիմում է Ֆեոկտիստովին։ Վերջինս այդ դիմումի կապակցությամբ հարցնում է կոմիտեի կարծիքը։ Ինչպես երևում է այդ պատասխանից, եթե հեղափոխական-նարողնիկական և ազգային-դեմոկրատական շրջանակների հետ կապված Բաֆֆու և Միրզոյանի համար փակ էր հրատարակախոսության ասպարեզը, ապա այն միանգամայն մատչելի էր, և անգամ ցանկալի՝ Արծրունու համար։ Կոմիտեն լիովին երաշխավորում է Արծրունու քաղաքական բարեհուսությունը (տե՛ս հավելված № 5)։ Արծրունուն թույլատրելով վերսկսել ընդհատված լրագրի հրատարակության գործը, Ֆեոկտիստովը միաժամանակ ընդառաջում է նրան և տալիս նաև «Մշակը» ամենօրյա թերթ դարձնելու իրավունք։ Արծրունին բաժանորդագիրը 7 ուրբալուց դարձնում է տասը ուրբալի։

1890 թ. մայիսի 6-ին տեղի է ունենում Գրիգոր Արծրունու գրական-հրատարակախոսական գործունեության 25-ամյա հոբելյանը։ Այն անցնում է մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ։ Տոնական երեկոյին մասնակցում էին Յակիմովը և Թիֆլիսի նահանգապետ Շերվաշիձեն. երբ վերջինիս հարցնում են, թե ինչու է մասնակցել երեկոյին, նա ցույց է տալիս ներքին գործոց մինիստրի հեռագիրը, որով իրեն կարգադրվում էր օժանդակել հոբելյանի կազմակերպմանը, որովհետև հոբելյարը ինչպես գրում էր մինիստրը, «ոռասական գաղափարների կրողն է»³⁹։

Հոբելյանի օրերին հավուր պատշաճի հողվածներ են տպագրվում ոչ միայն կովկասյան թերթերում, այլև ռուսական մի շարք օրգաններում («Сын отечества», «Русские ведомости», «Новое время» և այլն)։ Կովկասյան հայ թերթերի հետ մրցատական թշնամանքի մեջ գտնվող Սովորինը իր «Новое время»-ի

³⁹ С. Арешян, Армянская печать и царская цензура, стр. 241.

էջերում բարձր է գնահատում Արժրունուն, նրա «Մշակը» համարելով «մի տեսակ կապող օղակ հայ հասարակութեան և ռուս քաղաքացիականութեան (гражданственность) մեջ», այսինքն, — մեկնաբանում է Արժրունին, — նայում է մեզ վրա որպես հայոց մտավոր առաջադիմութունը ընդհանուր քաղաքակրթությանը մոտեցնող մի ուժի վրա, քանի որ ռուս քաղաքացիականութունը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ համամարդկային քաղաքականութեան արդասիր»⁴⁰:

Ահա թե ինչու, երբ 1892 թ. դեկտեմբերի 19-ին մահացավ Գր. Արժրունին, գրաքննության կոմիտեն կանգնեց մեծ դժվարության առաջ: Ո՞վ պետք է հաստատվեր «Մշակի» խմբագրության արագ աշխատակից Հովհաննես Տեր-Մարկոսյանին թույլատրվում է միայն երկու համար հրատարակել՝ տարին փակելու համար: Այնուհետև գրաքննական կոմիտե է դիմում Արժրունու այրին՝ Մարիամ Մելիք-Աղամալյանը: Նա խնդրում է իրեն հաստատել ժամանակավոր խմբագրի պաշտոնում. մինչ հարցի լուծումը՝ Մելիք-Աղամալյանին արգելվում է հայտարարություն տպագրել «Մշակի» հրատարակության մասին: Նրա դիմումը կոմիտեի նախագահ Գակկելը իր նկատառումներով հանդերձ՝ ուղարկում է կառավարչապետի գրասենյակի պետին: Կոմիտեի ունեցած տվյալներով, գրում է Գակկելը, Մ. Մելիք-Աղամալյանը շունի ոչ անհրաժեշտ կրթություն և ոչ գրական աշխատանքի փորձ, «որպեսզի կարողանա ինքնուրույնաբար և միահեծան դեկավարել այնպիսի մի բաղմակողմանի և առաջավոր թերթ, ինչպիսին է «Մշակը»: Կոմիտեն երկյուղ է կրում; շարունակում է Գակկելը, թե իսկական պատասխանատու խմբագրի փոքր ի շատե տեսական բացակայության ընթացքում լրագրից հեշտությամբ կարող է ենթարկվել ծայրահեղ ուղղության պատկանող անձանց միանգամայն անցանկալի ազդեցության, որոնք արդեն հասցրել են արտահայտվել գրաքննության բռնադրամած հողվածներում: Գակկելն այնուհետև վկայակոչում է այն անհարմարությունը, որ կարող էր առաջ գալ կին խմբագրի համար՝ պրակտիկ խմբագրական աշխատանքում (գրադավածությունը օրվա բոլոր ժամերին, գրաքննիչների և կոմիտեի դեկավարների հետ ունենալիք անխուսափելի հանդիպումները, բացատրությունները և այլն): Որ դեկուցագրի հիմնական նպատակը, այնուամենայնիվ, լրագրի

⁴⁰ «Տարազ» 1890, № 97:

ուղղությունը անփոփոխ պահելու մտահոգությունն էր, և ոչ կին խմբագրի աշխատանքային պայմանների անհարմարության հարցը, այդ վեր է կասկածից: Պետք էր պահպանել «Մշակը»՝ նրա վաղեմի ոգով, իսկ Մելիք-Աղամալյանը կարող էր տեղի տալ «անբարեհույս» որևէ աշխատակցի: Այս նկատառումով էլ կոմիտեի նախագահը դեկուցագրի ավարտից հետո անհրաժեշտ է գտնում կրկին հիշեցնել. «Եթե այս ամենից հետո կառավարչապետին հաճո կլինի հարցը լուծել Մելիք-Աղամալյանի օգտին, ապա այդ պետք է ձևակերպել որոշակի (իմա՝ սահմանափակ) ժամկետի համար»⁴¹:

Հունվարի 4-ին կառավարչապետը մերժում է Մելիք-Աղամալյանի դիմումը, իսկ Ֆեոկտիստովը հաստատելով հանդերձ նրա իրավունքը իբրև հրատարակիչ (մի բան, որ նա ժառանգել էր Արժրունու կտակով), Կովկասի գրաքննական կոմիտեի նախագահին ուղղած իր գրության մեջ խոստանում է՝ հաշվի առնել կոմիտեի կարծիքը, եթե Մելիք-Աղամալյանը առաջիկայում իրեն դիմելու լինի խմբագրի պաշտոնում հաստատվելու հարցով⁴²:

Պետք է ենթադրել, թե Մ. Մելիք-Աղամալյանը արդեն հակացել էր իրագործությունը: Նա իր նոր դիմումով խնդրում է խմբագրի պաշտոնում հաստատել Հ. Առաքելյանին, ապա, հունիսին ներկայացնում է Ալ. Քալանթարի թեկնածությունը: Համապատասխան բնութագրի շնորհիվ Մամուլի գործերի գլխավոր վարչությունը «Մշակի» խմբագիր է հաստատում Ալեքսանդր Քալանթարին (տե՛ս հավելված № 8):

Արժրունու հաջորդների խմբագրական աշխատանքի ժամանակ ևս «Մշակը» պահպանում է իր նախկին ուղղությունը, հիմնականում խաղաղ անցնելով իր ճանապարհը: Միայն 1903 թվականին այն երկու ամսով դադարեցվում է Չախուշյանի «Ի՞նչ անենք» հոդվածի պատճառով (№ 227) Գոլիցինյան դաժան ունակցիայի օրերն էին Կովկասում, երբ չուրաքանչյուր արտահայտության համար խմբագիրը պետք է պատասխան տար: Չախուշյանի հոդվածի առիթով կառավարչապետությունը հասցեագրած իր բացատրության մեջ գրաքննիչ Կարախանովը հովանավորում է խմբագրությանը, «Մշակի» ուղղությունը հակադրելով

⁴¹ Վրաց. կենտր. պետ. արխիվ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 669:

⁴² Նույն տեղում:

հայ մտավորականության այն խավերին, որոնք հայկական եկեղեցուն տալիս էին քաղաքական մեծ նշանակություն: «Խնշ անենք» հոդվածը կարախանովը համարում է պատահական վրիպում և միայն դրսից եկած երևույթ, քանի որ, ինչպես հայտարարում է նա, այն իր ոգով չի համապատասխանում բերթի բնդհանուր ուղղությամբ⁴³:

* * *

Չնայած Գր. Արծրունու անվերապահ համարմանը, նրա թաղման ժամանակ տեղի ունեցած անկարգությունները (բազմության բախումը ոստիկանության հետ), զգաստացնում են կառավարության ներկայացուցիչներին: Անհրաժեշտ էր զսպել ժուռնալիստների ոգևորությունը և կանխել անցանկալի հաղորդումների հրատարակումը թերթերում: Թաղման օրը, դեկտեմբերի 27-ի երեկոյան, Թիֆլիսի ոստիկանապետը հայտնում է կոմիտեի նախագահին կառավարչապետի բանավոր հրահանգը՝ հաջորդ օրվա թերթերից հանելու թաղման հետ կապված բոլոր նյութերը: Մեկ օր դեռևս կարելի էր հապաղել, բայց կոմիտեի նախագահը անկարելի է գտնում առհասարակ արգելել Գոսսել թաղման մասին. նա հաջորդ օրն առավոտյան հարցում է ուղարկում կառավարչապետի գրասենյակի պետին: Գակկելը հայտնում է, որ ինքն արդեն արգելել է Տիգրան Նազարյանին՝ «Տարազի» ողջ համարը նվիրել Արծրունու թաղման նկարագրությանը: Բայց լրագրողներին բնավ թույլ չտալ խոսել այդ մասին, շատ անհարմար կլինի, քանի որ լուսությունը կարող է լուրջ նշանակություն տալ փողոցային միջադեպին: Եթե կառավարչապետը հատուկ հրահանգներ չտա, ապա իր կողմից առաջարկում է թույլատրել թաղման պրոցեսի նկարագրությունը, բաց թողնելով ոստիկանության հետ կապված միջադեպի պատմությունը: Գակկելը հնարավոր է գտնում թույլատրել և որոշ ոչ տենդենցիոզ ճառեր, թվարկել պասկներին քանակը և այլն: Նա միաժամանակ խնդրում է կարգադրությունն անել շտապ, «մինչև այս երեկո» քանի դեռ հաջորդ օրվա պարբերականների էջերը չէին մտել կոմիտեի⁴⁴: Նույն օրն իսկ ստացվում է կառավարչապետի հանձնարարականը, որը մեծ հետա-

⁴³ Նույն տեղում, գ. 1903:

⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 669:

բըրբրություն է ներկայացնում: Արծրունի-հրատարակախոսը և հասարակական-գրական գործիչը քաղաքային թերթերում պետք է ներկայացվեն իբրև մի համեստ գրական աշխատող, հեռու՝ քաղաքական, հրատարակախոսական, հասարակական հարցերի հետ ունեցած իր առնչություններից (տե՛ս հավելված № 6):

Հիրավի, Գրիգոր Արծրունու թաղման նկարագրությունը հայկական թերթերում ներկայացվեց շատ զուսպ:

Այդ զգուշավորությունը այնքան շատ վստահված գործչի հիշատակի առաջ արդյոք չի՞ խոսում այն մասին, որ կառավարչապետությունը կանգնած էր երկրամասում հեղափոխական շարժումների առկայության և դրանց լուրջ սպառնալիքի հանդիման: Իսկապես, եթե շկար հետակ ձևավորված «Երիտասարդ Հայաստան» կոչվող կուսակցությունը և այդ անունը սոսկ սիմվոլացնում էր «Արձագանքի» հրատարակախոսների գործունեությունը, և կամ, Բաֆֆու իսկ խոստովանությանը՝ «Մանուկ Հայաստան» տերմինը որոշ ռեակցիոն գործիչների ստեղծած լեգենդը պետք էր համարել, ապա սրա հետ մեկտեղ որոշակիորեն երևում են և ազգային-դեմոկրատական շարժումների առկայության փաստերը Կովկասում: Հայտնի է, որ Կովկասում 80—90-ական թվականներին գործում էին ազգային-նարոզնիկական շարժման մի շարք մասնակիցներ, որոնք վտարված մայրաքաղաքի կամ Ռուսաստանի այլ քաղաքների բարձրագույն հաստատություններից, իրենց աշխատանքները շարունակում էին Կովկասում: Պետք է ենթադրել, որ այդ երիտասարդության ներկայացուցիչներն էին հենց, որոնք 1891 թվականին Թիֆլիսում հրատարակվող «Новое обозрение» թերթում տպագրում են «Русская мысль» Ռուսական առաջադիմական հանդեսի խմբագրությունը հղած իրենց ցավակցական հեռագիրը՝ հանդեսի աշխատակից, ռուս հեղափոխական-դեմոկրատ Ն. Վ. Շելզոնովի մահվան առիթով: Այս նշանակալից երևույթը աննկատ չի մնում և Ֆեոկտիստովը հատուկ հրամանով ի ցույց է դնում Կովկասի գրաքննական կոմիտեի նախագահին⁴⁵:

Արդեն 90-ական թվականներին սկզբնավորվում է մարքսիզմի գաղափարների պրոպագանդը երկրամասում: 1894 թ. գրաքննական կոմիտեն արգելք է դնում արտասահմանում հրատարակված մի շարք գրքերի վրա, որոնց թվում հայկական հարցի հետ

⁴⁵ Նույն տեղում, գ. 1060:

առնչվող աշխատություններից բացի, տեսնում ենք Մարբուի, Պլեխանովի, Լաֆարգի գրքերի անունները: Կոմիտեի եզրակացության մեջ ասված էր, թե տեղեկացիող այդ գրքերը սոցիալ-հեղափոխական բնույթի վտանգավոր տեսություններ են պարունակում¹⁶:

Գրաքննական խստությունները Կովկասում, դարավերջին առավել ևս ուժեղանում են՝ հեղափոխական շարժման դեմ սկսված պայքարի և փոքր ազգությունների նկատմամբ կիրառվող ռուսիֆիկացման բաղադրականության պատճառով: Միայն 1905 թ. հեղափոխությունից հետո է, որ Ռուսաստանում առաջին հեղափոխության հզոր ալիքներից հետ ընկրկած նիկոլայ 2-ը հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստով հարկադրված եղավ ի թիվս այլ զիջումների՝ մեղմացնել և գրաքննական օրենքները:

№ 1

**Отношение директора канцелярии наместника
Кавказа председателю Кавказского цензурного комитета**

13 марта 1880 г., № 52

Конфиденциально

От 23 минувшего февраля за № 102 наш поверенный в делах в Константинополе сообщает, что издаваемые в Тифлисе на армянском языке газеты «Пордз», «Мшак» и «Мегу» с некоторых пор систематично печатают статьи враждебного относительно турецкого правительства направления и что ввиду этого Оттоманская Порта решила воспретить ввоз означенных газет в Турцию, так как обращение их в Оттоманской империи могло бы угрожать общественному спокойствию.

О вышеизложенном канцелярия по поручению г. начальника Главного управления наместника имеет честь уведомить Ваше превосходительство для сведения.

¹ Տե՛ս «Հրապարակումներ» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 2):

№ 2

**Отношение главноначальствующего гражданскою
частью на Кавказе генерал-адъютанта Шереметьева
председателю Кавказского цензурного комитета**

М. П. Гаккелю

2 января 1892 г.

Конфиденциально

По поводу сообщенного в минувшем августе месяце тайным советником Еленевым предложения Кавказскому цензурному комитету о тесном ограничении местной прессы в обсуждении армянских церковно-общественных вопросов, а также ввиду того, что означенное распоряжение г. Еленева последовало без предварительного со мною сношения и не согласовалось с моими взглядами и указаниями, я счел нужным обратиться к г. министру внутренних дел, причем высказал со своей стороны, что обсуждение упомянутых вопросов в печати при надлежащем ее регулировании цензурою может принести несомненную пользу в том отношении, что этим путем проводились бы в общество правильные взгляды на известные вопросы, а через это в значительной степени достигались бы и правительственные цели.

В полученном ныне отзыве статс-секретаря Дурново упомянутое распоряжение тайного советника Еленева объясняется лишь недоразумением.

Вследствие сего я нахожу полезным и возможным предложить Кавказскому цензурному комитету вновь разрешить к печатанию статьи по армянским церковно-общественным вопросам с тем условием, чтобы при этом не допускалось ничего резкого, а тем более оскорбительного для духовных учреждений и лиц, чтобы печать относилась с должным уважением к правительственным установлениям и требованиям и чтобы устранялись всякие попытки к тенденциозному противоправительственному направлению, как о том уже было указано Главным кавказским начальством Цензурному комитету от 22 мая 1884 года за № 247¹. Для большей осторожности в

¹ Տե՛ս «Հրապարակումներ» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 2):

этом деле я бы находил полезным, чтобы Ваше превосходительство приняли непосредственно на себя предварительный просмотр статей упомянутой категории, причем предоставляю Вам, в целях уяснения некоторых частных вопросов и желательного отношения цензуры к печати по вопросам, касающимся армянского духовного ведомства, ознакомиться лично с данными, имеющимися в делах моей канцелярии. За сим, в случае сомнений или затруднений со стороны цензуры в отношении пропуска к печатанию каких-либо статей по армянским церковно-общественным вопросам, рекомендую Вам входить в сношение и соглашение с директором канцелярии, который в особенно сомнительных или серьезных случаях имеет испрашивать мои указания.

Об этом имею честь сообщить Вашему превосходительству для руководства.

№ 3

Отношение вице-директора канцелярии главноначальствующего гражданской частью на Кавказе председателю Кавказского цензурного комитета

М. П. Гаккелю

8 августа 1893 г., № 367

Конфиденциально

Милостивый Государь,
Михаил Павлович!

Вследствие письма Вашего превосходительства на имя директора канцелярии от 19 минувшего июля за № 1863, по поводу фельетона и передовой статьи в № 149 газеты «Каспий» за текущий год, посвященных характеристике личности нового Патриарха—Католикоса всех армян Мкртича и касающихся агитации и партийной борьбы, бывшей во время прошлогодних патриарших выборов, имею честь уведомить Вас, милостивый государь, что г. Главноначальствующий вполне разделял изложенные в означенном письме взгляды Ваши о несвоевременности ныне возбуждать вновь, и при том искус-

ственно, успокоившиеся страсти и личные партийные счёты путем обсуждения в печати минувшей выборной агитации и партийной борьбы и находя, кроме того, совершенно излишним допускать в печати, в особенности на столбцах русских газет, преувеличенные толкования об ожидаемой обновляющей и реформаторской будто бы деятельности нового армянского Патриарха, изволил приказать дать в этом смысле и согласно с означенным заявлением Вашим секретные указания бакинскому вице-губернатору чрез губернатора, о чем поставить в известность Ваше превосходительство.

Исполняя сим приказание г. главноначальствующего, считаю долгом присовокупить, что о вышеизложенном сообщено мною вместе с сим бакинскому губернатору.

№ 4

Отношение вице-директора канцелярии главноначальствующего на Кавказе Соловьева в Кавказский цензурный комитет.

2 ноября 1895 г., № 722

Конфиденциально

Патриарх—Католикос всех армян обратился к послу нашему в Константинополе с просьбою сообщить ему о положении дел по поводу последних событий в Турции. Действительный тайный советник Нелидов шифрованной депешою от 22 минувшего октября сообщил чрез главноначальствующего просимые Католикосом сведения, каковыя и переданы Его святейшеству.

Так как означенный ответ посла может появиться в местных периодических изданиях в искаженном виде, то генерал-адъютант Шереметьев изволил приказать препроводить в Цензурный комитет копию с упомянутой шифрованной телеграммы с тем, чтобы комитет допускал печатание в местных периодических изданиях телеграмм и всякого рода сообщений по сему предмету не иначе, как только под тем условием, чтобы эти телеграммы и сообщения в точности соответствовали содержанию депеши и притом без всяких комментариев.

Разбор шифрованной депеши из Константинополя
генерал-адъютанту Шереметьеву, от 22 октября
1895 года

Армянский Католикос телеграммою просит меня, ввиду тревожных известий о происходящих в Турции избиениях армян, сообщить ему о положении здешней его паствы, церкви и Патриарха.

Благоволите передать Его святейшеству, что Патриарх здоров и ни ему, ни церкви, ни здешним армянам, значительно успокоившимся, не угрожает никакая опасность. Что же касается провинции, то там происходят весьма печальные столкновения, в которых зачинщиками, к сожалению, по большей части бывают армяне, подстрекаемые революционными комитетами, после чего месть турок и потери христиан весьма жестоки. Реформы, предложенные тремя державами, утверждены султаном, исполнение их подготавливается, но для этого важно, чтобы вожди народа указывали ему на необходимость, отказавшись от тщетных упований на успех революционных движений и на иностранное вмешательство, прекратить всякия волнения и способствовать всеобщему умиротворению и улучшению положения участием в применении новых мер.

Подлинную подписал Нелидов.

№ 5

Отношение Кавказского цензурного комитета
в канцелярию главноначальствующего гражданской
частью на Кавказе

2 августа 1885 г., № 1619

Вследствие отзыва от 23 минувшего июля за № 7544 Цензурный комитет имеет честь уведомить канцелярию для доклада кн. главноначальствующему, что издававшаяся под редакцией дворянина Григория Арцруни на армянском языке газета «Мшак» («Работник») в течение двенадцатилетнего

своего существования не давала повода заметить в ней какое-либо антиправительственное направление или проведение вредных идей, а напротив, она являла нередко оппозицию тем местным и заграничным армянским органам, которые проводили какия-либо несочувственные к нашему правительству мысли и рассуждения; наконец, газета «Мшак» всегда отличалась безусловным выполнением указаний и распоряжений цензуры.

Поэтому Цензурный комитет от своей стороны находит возобновление издания газеты «Мшак» желательным.

№ 6

Отношение директора канцелярии
главноначальствующего гражданской частью
на Кавказе В. Шатилова председателю
Кавказского цензурного комитета М. П. Гаккелю

28 декабря 1892 г.

Милостивый государь,
Михаил Павлович!

Г. главноначальствующий поручил мне Вас уведомить, что Его высокопревосходительство не встречает препятствий к допущению в местных газетах статей и заметок о похоронах Арцруни. Предоставляя Вашему личному усмотрению разрешить в каждом отдельном случае вопрос о том, может ли та или иная статья быть допущена к печати, генерал-лейтенант Шереметьев признает нужным передать Вашему превосходительству от себя нижеследующие общие указания.

1. Описание церемонии похорон может быть разрешено без пропусков.

2. Из числа произнесенных на похоронах речей надлежат воспрещению речи, если таковые были, которые касаются воображаемой политической роли покойного и приписывают ему значение агитатора в известном направлении и носителя заветных идей известной партии армянской интеллигенции. Равным образом подлежат безусловному воспрещению статьи подобного же содержания.

3. Оценка литературной деятельности покойного и даже с восхвалением оной допускается, но желательнее удерживать эти статьи в умеренном тоне, без малейших поползновений к разжиганию страстей вражды партий и без особенного преувеличения значения понесенной утраты.

4. Для газеты «Кавказ» признается уместною лишь спокойная оценка умершего как литератора, без превозношения как его деятельности, так и личности.

5. По поводу происшедшего на похоронах нарушения порядка и столкновения с полициею допускается лишь простое указание на имевший место беспорядок и отзывы, осуждающие это грубое явление.

По поручению главноначальствующего, сообщая об этом, имею честь присовокупить, что сейчас я виделся с господином Милютиним и имел объяснения по поводу включения в статью о похоронах заметки относительно сказанных беспорядков.

№ 7

Отношение директора канцелярии
главноначальствующего гражданской частью на
Кавказе исправляющему должность председателя
Кавказского цензурного комитета

4 декабря 1884 г., № 1195

Конфиденциально

По докладу г. главноначальствующего собранных вследствие письма председателя Цензурного комитета от 3 августа сего года за № 1454 сведений о личности **Мирзоева**. Его сиятельство, усматривая, что Мирзоев, в бытность свою студентом Киевского² университета, за произведенные им, совместно с другими студентами, в 1878 г. беспорядки был исключен из университета, с учреждением над ним полицейского надзора и с лишением права на поступление в высшие учебные заве-

² Գրաբնական կոմիտեին ներկայացված բնութագրում նշվում է, որ Միրզոևը սովորել է Կազանի համալսարանում. գրասենյակի աշխատակիցը գրությունը կազմելու ժամանակ, թերևս Կիևը շփոթել է Կազանի հետ:

дения, изволил выразить, что ввиду этих сведений едва ли удобно передать Мирзоеву издание и редактирование газеты «Мшак», хотя он, Мирзоев, за время пребывания с 1878 г. в Тифлисе, по удостоверению полицейского начальства, ни в каких предосудительных поступках не замечен и в настоящее время не находится под надзором полиции.

Об этом канцелярия имеет честь уведомить Ваше превосходительство, вследствие отзыва от 15 минувшего ноября за 2127.

№ 8

Отношение председателя Кавказского цензурного
комитета главноначальствующему гражданской частью на Кавказе

По имеющимся в вверенном мне Комитете сведениям г. Калантар считается серьезно образованным человеком, с установившимися солидными убеждениями, чуждыми радикальным увлечениям так называемой молодой Армении. Г. Калантар оставляет обеспеченное положение на государственной службе для публицистической деятельности и, следовательно, материально заинтересован в продолжительном существовании газеты «Мшак», что может служить некоторым ручательством в благонамеренном направлении этой газеты.

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ
20-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲՍԱՆԱՄՅԱԿԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱ-
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Ն. Բ. ՍԱՐՈՒՆԱՆՅԱՆ

Շահական Պարսկաստանի բռնատիրությունից Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը և նրա միացումը Ռուսաստանին անկյունադարձային նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ: Նրա արևելյան հատվածի սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման համար ստեղծվեցին համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ:

Չնայած Անդրկովկասում ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականության բազմապիսի խոչընդոտներին ու արգելակներին, հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը աստիճանաբար դուրս էր գալիս մահմեդական գերիշխանության շրջանի հետամնացության, անշարժության դարավոր թմբիրից և կատարում էր մշակութային առաջընթացի նշանակալից քայլափոխերը: Նրա բախտը անբախտելիորեն միահյուսվում էր այն պայքարին ու նպատակին, որ իր մեծ գալիքը նախապատրաստող ռուս ժողովուրդը մղում էր բնդդեմ ինքնակալության: Դանդաղորեն ծիլեր էր արձակում արևելահայ գրականությունն ու մամուլը, քայլ առ քայլ ավելի բովանդակալից անդրադարձնելով կյանքի ու գույքի անձեռնմխելիությունից օգտվող արևելահայերի նոր կացության փոփոխություններն ու հակասությունները:

Ռուսական տիրապետության ներքո հայ ժողովրդի կյանքում կատարվող սոցիալ-տնտեսական և մշակութային տեղաշարժերը խորհրդածությունների և մտորումների առարկա դարձան ոչ միայն ժամանակակիցների համար այլև հետագա հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ:

20-րդ դարի առաջին քսանամյակին առավել, քան նախորդ պատմաշրջաններում, բյուրեղացել էր այն ճշմարտությունը, որ Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացմամբ հայ ժողովուրդը շարունակեց ենթարկվել ցարիզմի ազգային և գաղութային դաժան ճնշման ու հարստահարման քաղաքականությանը: Այնուամենայնիվ հասարակական-քաղաքական մտքի ամենատարբեր դավանանքի տեր մարդկանց մեծ մասի համար գաղտնիք չէր և այն, որ Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետության համեմատությամբ ռուսականը՝ առաջընթաց քայլ էր:

Սակայն հայ բուրժուական պատմագրության առավել պահպանողական թևի ներկայացուցիչներին ումանք չկարողացան ազատվել իրենց դասակարգային նեղմտությունից. այսպես, Եղիշե քահանա Գեղամյանը, որն արձագանքում էր ազգը հուզող հարցերին, ազգապաշտպանության կղերական դիրքերից, այդ նեղմտությունից էլ գրչահարում էր ցարիզմի հնօրյա քաղաքականությունը և նրա ընթացքը դյուրացնող հայ գործիչներին: Ըստ նրա՝ բոլոր հայ քաղաքական գործիչները, Ի. Օրուց մինչև Ն. Աշտարակեցին և Լազարյան իշխանները՝ մեծամեծ զոհեր են մատուցել ռուսական դիվանագիտությանը և միշտ խաբվել իրենց ակնկալությունների մեջ: Աշտարակեցին «փոքր ի շատե քաղաքագիտական հոտառություն չուներ» և նույնիսկ չէր հասկանում իր մասնակցությամբ կատարվող մեծ ու փոքր դեպքերը. նա նույնիսկ չգիտեր, որ «այդ դեպքերի առաջնորդողը, նրանց շարժողն ու պարացնողը արտաքին քաղաքականությունն է գլխավին»¹: Գեղամյանը չկարողացավ բացահայտել այն կապը, որ գոյություն ունեւ հայ գործիչների նպատակատեսչ գործունեության և հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների օրինաչափ դարդացման միջև: Ուստի և տալով հայ ազատագրական շարժման անցած ուղու համառոտ ակնարկը, Գեղամյանը պատգամում էր իր ընթերցողներին «մի անգամ ընդմիջտ» հեռու մնալ «որևէ քաղաքական շարժումներից, քաղաքական գործերի ու հաշիվների միջամտություններից և բոլոր սրտով ու հոգով «նվիրվել» քաղաքակրթական խաղաղ, շինարար աշխատանքի»²:

Գեղամյանն աշխատում էր վարագուրել ազգային քաղաքա-

¹ Եղ. Բ. Գեղամյան, Պատմական քաղվածքներ, պրակ 7, Բաքու, 1905, էջ 490:

² Եղ. Բ. Գեղամյան, Պատմության դասերը, Բաքու, 1915, էջ 34—35:

կան իր իմաստասիրութիւնը և հակադեմոկրատական գաղափարախոսութիւնը երկդիմի տրտունջներով և նույնիսկ հայրենասիրութեան մասին նետված շատ զգուշավոր և միշտ քողարկված խրատներով: Հայտնի լինելով իբրև դեմոկրատական հայացքների մոլի հակառակորդ, նա միշտ ասում էր, որ ինքը չի կարող ծայնակցել ուսական կողմնորոշումը պաշտպանող հայ գործիչների ուղեգծին³. «ԺԼ-ը դարու վերջերից և ԺԹ-ի սկզբներին, — գրում է նա, — հայն իր պատմական փորձված ճանապարհիցն սկսեց շեղվել, իր աչքը դեպի սիրուն եկեղեցին ու պանծալի հավատը վարագուրեց օտարների բերած փայլուն թաշկինակով և իրար կորցնելով զազանաշատ անտառների, անդնդախոր ձորերի, մաշող առապարների կողմերն ուղղեց իր մուր քայլերը»⁴: Գեղամյանը աչք էր գոցում այն ճշմարտութեան առջև, որ ուսական օրինատացիան ն. Աշտարակեցու և, ընդհանրապես, հայ ազատագրական շարժման մյուս գործիչների համար «հյուսիսային արծվի» թևերով արտահանված և հայերին պարտադրված գաղափարներ չէին, այլ՝ պարսկա-թուրքական բռնատիրութեան դեմ նրանց հարդարած ազատագրական պայքարի միակ առաջադիմական ուղեգիծը: Պատմա-քաղաքական երևույթները ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական վիճակից անջրպետված քննութեան արատավոր իր մեթոդով նա դուռ էր բացում ինքնահակասումների և էկլեկտիկ մտածողութեան առջև: Պատահական չէ, որ նա մերթ գովեստի տողեր էր նվիրում ուսական տիրապետութեանը և դրվատում հայ ազատագրական շարժման գործիչներին, որոնց «մի քանի տասնյակ տարիների ջանքերից, տառապալից փորձերից հետո վերջապես հասավ ցանկալի օրը և հայ մելիքների երկիրը և Արարատյան աշխարհը ցանկալի գիրկն ընկան»⁵: Մերթ վերհիշում իր այն նախորդներին, որոնք տակավին «հիսունական թվականներից սկսած, իրենց ժամանակակիցներին խրատել են և աշխատել համոզել, որ մեր փոքրաթիվ ցիւր ու ցան և տկար ազգի ապագան կարելի է ապահովել այն ժամանակ միայն, երբ հայ ազգն ընդհանրապես և նրա ղեկավար շրջանները մասնավորապես իրենց համար անշեղ կանոն ընդունեն անցյալի վերաբերմամբ

3 Ա. Կարինյան, Րաֆֆին և նրա ոեակցիոն քննադատը (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» 1954, № 6):

4 «Հովիտ» 1916, № 5, էջ 65:

5 «Հովիտ» 1916, № 5, էջ 66:

սիրել ու հավատարիմ մնալ հայ ազգութեան դարավոր առանձնահատկութիւններին, որպիսիք են՝ ազգային եկեղեցի, մայրենի լեզու, հայ գրականութիւն և պատմութիւն. իսկ ներկայի վերաբերմամբ՝ շարունակ և անընդհատ աշխատել և առաջադիմել ուսման և գիտութեան մեջ, արհեստների և արվեստների մեջ, արդյունաբերութեան և վաճառականութեան մեջ:

Մեր ազգի քաղաքական ձգտումների վերաբերյալ մեր նախորդները միշտ խրատել են հավատարիմ մնալ ամենուրեք տիրող պետութեան և իր վարկն ու ապագան շլտանգել թեթևամիտ բախտախնդրութեամբ, քանի որ մեր աշխարհագրական և քաղաքական դիրքը այսպես է պահանջում»⁶:

Գեղամյանը հակակրանքով էր խոսում «համազգային հողու զորութեան վրա» երկաթին գերապատվութիւն տալու Խրիմյանի, Արծրունու և Րաֆֆու «ինքնահանար գլուտի» մասին, որովհետև սրանք «համազգային դարգացած, հասուն գիտակցութեան զորութիւնն արհամարելով՝ միայն երկաթի մեջ որոնեցին հայ ժողովրդի ազատագրութիւնը, որը մեծ մոլորութիւն էր, իր մեծ ու շարաշար հետևանքներով»⁷:

Հայ ազատագրական շարժման հարցերին նվիրված Գեղամյանի, մասնավորապես վերջին շրջանի աշխատութիւններում խստորեն բացակայում էր իրադարձութիւնների զարգացման պատճառականութիւնը: Դրանք կառուցված էին պատմութեան մեխանիկական ընկալման և կիրառական պրագմատիզմի՝ գիտական առումով ամուլ և էկլեկտիկ մեթոդով, ուր մասնավոր իրողութիւնները ապարդյուն կերպով փորձում էին սպառնալ հայ ազատագրական շարժման լուսավոր փաստերին, իսկ հեղինակի վերացական մտքի դեգերումները՝ երևույթների պատմա-հասարակական վապերին ու օրինաչափութիւններին: Գեղամյանը հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական և ազգային-կուլտուրական զարգացման ներկան ու ապագան պատկերացնում էր հայ եկեղեցու և բուրժուական կարգերին համակերպված՝ կղերի ղեկավարութեամբ, ուստի պատահական չէ հոգեկան այն խոռովքը, որ երևան էր բերում նա հայ կղերի ազգային-կուլտուրական գործունեութիւնը խաթարող ցարիզմի քաղաքականութեան նկատմամբ:

Գեղամյանի կարծիքով ցարական կառավարութեան անբար-

6 Նույն տեղում, № 6, էջ 86:

7 Նույն տեղում, № 5, էջ 82:

յացական քաղաքականությունը՝ հայ եկեղեցու ու կղերական մտավորականության նկատմամբ կաշկանդել է հայ մշակույթի զարգացմանը: Բայց Եսրանով շենք ուզում ասել,— գրում էր նա,— թե կառավարությունից որեւէ փոխարինություն, պարտքի որեւէ հատուցումն ենք պահանջում կամ խնդրում:

— Ո՛չ, քաղ լիցի:

— Ընդհակառակը՝ շնորհակալ ենք կառավարությունից այն բարիքների համար, որ 75 տարի վայելել ենք նրա հովանու ներքո՝ իր տրիտուր մեր մատուցած մեծամեծ ծառայություններին: Բայց եթե կառավարությունից որեւէ պահանջ անելը մեզ իրավունք չենք համարում, գոնե լիակատար իրավունք են համարում և բաց ձակատով միշտ կարող ենք պահանջել, որ կառավարությունը մեզ ազգովին ողջակեզ (ընդգծումը հեղինակինն է— Ն. Ս.) չբերե իր այն քաղաքականության նպատակին, որ վերջին Արևելյան պատերազմից հետո սկսել է գործադրել մեզ վրա»⁸:

Գեղամյանը նզովում էր ամեն կարգի ազգային-ազատագրական ու դասակարգային շարժումները, որովհետև որչափ հայերը հանգիստ ու խոնարհ են եղել, այնչափ վայելել են տիրողների «առատ շնորհները»:

Ըստ Գեղամյանի, մահմեդական աշխարհում հայերի անդորրը խանգարել են հատկապես նրանց ուսական կողմնորոշումը և Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը:

Գեղամյանը ջուր էր լցնում, առաջին հերթին, թուրք ջարդարանների ջրաղացին, երբ գրում էր, թե՝ «Մինչև Պետրոս Մեծի Արևելքի վրա աչք ունենալն, Տաճկաստանի հայ քրիստոնյաներն ընդհանրապես հանգիստ և լավ էին ապրում օսմանյան դահի հովանավորության տակ, կրոնի և լեզվի կատարյալ ազատություն էին վայելում, տնտեսապես քարեկեցիկ վիճակ ունեին, առևտրի և արհեստների մեջ առաջին տեղն էին բռնում օսմանյան կառավարության մյուս հպատակների մեջ, պետական ու հասարակական գործունեության ասպարեզը նրանց համար միշտ բաց էր լինում... Ընդհանուր կոտորած, ժողովրդի ջարդ, քաղաքների և գյուղերի ավարառություն և ավերում, կանանց հափշտակում և առևանգում, արտագաղթումն և այլ այսպիսի աղետներ՝ գոյություն չունեին Տաճկաստանում, մինչև այն օրը, երբ օսմանյան

⁸ Եղ. Բ. Գեղամյան, Մտորումներ, «Հովիտ» 1906, № 39, էջ 618:

կառավարությունը ոչ մի կասկած չունեի տաճկահայերի բարեհուսության վրա»⁹:

Հայերի ուսական կողմնորոշումը և նրա հետևանքները նույն հակադիտական դիրքերից էր քննում և եղիշե քահանայի գործընկեր Սեդրակ Ավագյանը: Հանդուրժող շափավորությամբ քննադատելով ցարիզմի ազգային-կրոնական քաղաքականությունը, նա ևս այդ «քննադատության» անվան տակ սևացնում էր հայ ազատագրական շարժումները:

Ռուս-մահմեդական ղինարախումների ժամանակ հայերը «կուրորեն օգնել և աջակցել են» ուսաներին. «Ահա թե ինչու,— գրում էր նա մեծ եղեռնի նախօրեին,— տասնյակ տարիներ տաճիկը մեզ հալածում, կոտորում ու բնաջինջ է ուզում անել մեր հարազատ երկրում»¹⁰: Տրամաբանորեն սխալ այս միտքը շէր կարող շանդրադառնալ նաև դրան հարակցող այլ ըմբռնումների վրա: Այստեղ, Ս. Ավագյանը աննախապաշար հակակրանքով էր խոսում պարսկահայերի ներգաղթի մասին: «Նախքան 1828 թվականը,— հարում էր նա այդ առիթով,— խոյը եղել է Պարսկաստանի ամենահայաշատ կենտրոններից մեկը, սակայն վերջին ուս-պարսկական պատերազմից հետո, շնորհիվ Պասկևիչի և հայ դեներալ Լազարյանի ջանքերի 40 հազար պարսկահայ բնտանիք (պետք է լինի՝ 40 հազար պարսկահայեր—Ն. Ս.) թողնում են Ատրպատականը և բնակվում Շարուր-Գարալագյազի շրջանում: Այդ հսկայական գաղթը, որի դրդապատճառը եղել է, իմիջիայլոց, Լազարևի կողմից պարսկահայերին տրված «ոսկյա սարերի» խոստումը, պիտի համարել պատմական Հեր և Զարևանդի համար առաջին մահացու հարվածը...»¹¹:

Արժեքավորելով Հայաստանի արևելյան հատվածի Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելու իրողությունը և արտահայտելով իր մտեցումը Ռուսաստանին ու պարսկահայ ներգաղթին, հայ պահպանողականության ինքնատիպ ներկայացուցիչ Մաղաքիա Օրմանյանը (1841—1918 թթ.) գրում էր. «Հայերը ավելի շատ հարստահարություններ են կրել, և ապագա բարօրություն կհնարեին և այդ մասին հուսախաբ չեն եղած,

⁹ Եղ. Բ. Գեղամյան, Հայերի ազատագրական շարժումները ԺՊ դարում, Բաքու, 1915, էջ 420—421:

¹⁰ Ս. Ավագյան, Ազատ Հայաստան Ռուսաստանի հովանավորության տակ, «Հովիտ» 1915, էջ 10:

¹¹ Ս. Ավագյան, Ավերակների աշխարհից, «Հովիտ» 1916, № 8, էջ 117:

բանդի պաշտոնական վիճակագրություններն ալ, միայն Երևանի և Նախիջևանի մեջ 60 տարիների ընթացքին եռապատիկ անցած կցուցանեն տեղի հայաբնակությունը¹²»:

Օրմանյանը զերծ էր անցյալի ազգային-քաղաքական իրողություններին, դարասկզբի ռեակցիոն պահպանողականներին բնորոշ կրքային ու հախուռն զնահատականներին: Իբրև պատմաբան, նա ուներ երևույթներն ու անցքերը դիտելու ու վերլուծելու տրամաբանական մեթոդ և անաչառ եղանակ: Նա շուներ նաև անցյալի հայ կղերական պատմիչների նախապաշարումները, կողմնակալությունն ու նեղմտությունը: Օրմանյանը խոհուն ու շրջահայաց էր հատկապես իրօրյա կացությունը զնահատելիս: Հայոց պատմության մեջ նախօրինակը շունեցող 1896—1908 թթ. դժնդակ տարիներին¹³, երբ Թուրքիայում խաթարված էր հայերի ոչ միայն հանգիստը, այլև ֆիզիկական գոյությունը՝ «Ինձի կմնար,— գրում էր նա հետագայում,— հարմար կերպով, ճարտար դարձվածքներով, հնարավոր միջոցներով, Համիդի հայերուն դեմ ունեցած ատելությունը, մեղմացնել, հալածանքները թեթևացնել, ազգային կացությունը բարվոքել, ներքին կազմակերպությունը պահպանել, մեկ խոսքով՝ քիչ ու շատ տանելի վիճակ մը պատրաստել: Այդ ծրագիրը Համիդի ուզածը չէր, և երբես անոր կհետևեի, Համիդի հետևող չէի ըլլար...¹⁴»:

Նա խիստ վնասաբեր էր դիտում արևմտահայերի ապստամբական գործողությունները և մասնավորապես անարգում դրանք ղեկավարելու հավակնություն ունեցող հայ ազգային կուսակցություններին¹⁵: Իր ու Ն. Աշտարակեցու գործունեության նմանությունը նկատի ուներ Օրմանյանը, երբ գրում էր, թե ներսնորոքան «բռուն ու հախուռն էր» գործնական ձեռնարկներում, «նույնչափ էլ հանդարտ ու խոհական՝ պարագաները կշռելու և հանգամանքներին հարմարվելու մեջ»¹⁶:

Օրմանյանի համար ամեն ինչից վերը մայր հայրենիքն էր, հայ ժողովրդի ինքնապահպանումը, որի համար պետք է աշխա-

տեին բոլոր հայերը՝ հասարակ բեռնակրից սկսած մինչև «վեհ պատրիարքն ու կաթողիկոսը»:

Նա իր հիմնական աշխատությունները գրեց պատրիարքական աթոռը թողնելուց հետո, երիտթուրքերի սանձարձակ տիրապետության ժամանակաշրջանում:

Անդրազատնելով այն հարցին, որ դեպի Անդրկովկաս ցարական զորքերի առաջխաղացման, 19-րդ դարի քսանական թվականների համազգային ներշնչանքի այդ պահին՝ «նիկողայոս Ա. Կայսրը յուր խոստումները առանձնապես ընդարձակեց, մինչև իսկ հայերու աչքին ինքնուրույն իշխանության ակնկալությունը փախվեցուց, և այդ խոստումները երաշխավորելու դիտամբ, պահ մը հայկական նահանգ անուն ալ տուավ նոր տիրապետած գավառներուն», Օրմանյանը դիտում էր, որ «այդ ամենը քաղաքագիտական ճարտարություններ եղան և տիրապետությունը գյուրացնելու առաջնորդեցին: Երբ որ տիրապետությունը լրացավ և հաստատուն ձև առավ, ռուսական կառավարությունը մինչև իսկ հայոց կրոնական կամ հոգևորական գործերուն վրա ալ ազդեցություն ունենալու ձեռք զարկավ»¹⁷:

Քննադատելով ցարական իշխանությունների ուխտադրությունը, Օրմանյանն այսուհանդերձ ռուսական տիրապետությունն ընդունելի էր համարում: Նա ռեալիստորեն էր զնահատում պատմա-քաղաքական անցումներն ու կանգառները: Քիչ չեն պատահել դեպքերը, գրում էր նա, երբ ռուսական տիրապետության ներքո սաստկացել էր հայության նկատմամբ ճնշումներն ու հալածանքները, փակվել մշակութային հաստատություններն ու դպրոցները, բռնազրավել եկեղեցական գույքը, բայց աշխուսմենայնիվ հեղինակը գոհ էր ռուսական տիրապետությունից, որովհետև այն համատարած մեռելություն չէր սփռում և երբեք «երեք հարյուր հազարներու խողխողում» «մոլեռանդ խուժանի մը ձեռքով խաղաղ ապրող տարրին վրա հարձակում և ջարդ» «երեսուն հազար անմեղ կյանքերու անողորմ կոտորած» չէր կազմակերպում¹⁸:

Այս տեսակետից ուշագրավ է հատկապես հայ լիբերալ բուրժուական պատմագրության տաղանդավոր ներկայացուցիչ Լեոն (Առաքել Բաբախանյան-1860—1932 թթ.): Գրեթե չկա մեր ժո-

¹² Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Գ, Երուսաղեմ, 1927, էջ 3581:

¹³ Այդ տարիներին Օրմանյանը վարում էր Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը:

¹⁴ Մ. Օրմանյան, Խոհք և խոսք, Երուսաղեմ, 1929, էջ 28:

¹⁵ Գաբրիել վ. Հովսեփյան, Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, Թիֆլիս, 1908, էջ 25:

¹⁶ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն երրորդ, Երուսաղեմ, 1927, էջ 3779:

¹⁷ Մ. Օրմանյան, Հայ եկեղեցին և իր պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 121—122:

¹⁸ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն երրորդ, Երուսաղեմ, 1927, էջ 5426:

ղովրդի պատմութեան որևէ պրոբլեմ, որին այսպես թե այնպես անդրադարձած և գնահատած չլինի հայ պատմագրութեան այդ երախտավոր մշակը: Նրա բեղմնավոր գրիչը հեղեղել է հայոց պատմութեան ամենատարբեր սահմանները: Նրա թողած ժառանգութիւնը ոչ միայն իր ժամանակին որոշակի դեր կատարեց, այլև այսօր էլ պահպանում է իր զգալի մասի անուրանալի արժեքը:

Լեոի գիտական ուղղութիւնը ռեալիզմն էր, համոզմունքը կամ դավանանքը՝ լիբերալիզմը: Նրա բոլոր նախահեղափոխական գրվածքները շէին խոտորվում այն սկզբունքներով, որոնց պաշտպանն էր Գր. Արծրունու «Մշակ»-ը: Լեոի համար մարդկային հասարակութեան մեջ շկան հանկարծակի թոխչքներ, այլ ամեն ինչ, այդ թվում և ազգերը՝ բարձրանում են աստիճաններով:

Լեոն իր գործունեութիւնն սկսեց անցյալ դարի վերջին տասնամյակներին, մի ժամանակաշրջանում, երբ սքոլաստիկայի հիմքով հասակ առած կղերա-ֆեոդալական պատմագրութիւնը նահանջում էր իր դիրքերից՝ տեղի տալիս պահպանողական և լիբերալ բուրժուական ուղղութիւններին: Ընտրելով վերջին ուղղութիւնը, նա կարողացավ զգալիորեն առաջ անցնել Ստ. Պալասանյանից և Ալ. Երիցյանից: Լեոն այնքան էր մարտում պատմական փաստաթղթերը, որ երբեմն շէր վկայակոչում դրանց, այլ պատմում էր իբրև գրող: Այս առումով նա կարծեք թե անմահ Րաֆֆիի գործունեութեան շարունակողն էր, այն տարբերությամբ միայն, որ եթե Րաֆֆու մոտ բնորոշը վիպականն էր, ապա Լեոի մոտ իշխում էր պատմականը:

Թե՛ կենսագրական բնույթի և թե՛ պատմագիտական աշխատութիւններում Լեոն աշխատում էր հատկապես վեր հանել հայ ազատագրական պայքարի վերջին դարերի մանրամասները:

Մինչհեղափոխական շրջանի իր աշխատութիւններում («Ստեփանոս Նազարյանց» «Գրիգոր Արծրունի» «Հայկական տպագրութիւն» «Հովսեփ կաթողիկոս Արղութեան» «Պատմութիւն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» և այլն) Լեոն շատ բարձր էր գնահատում հայերի ռուսական կողմնորոշումը և Արեւելեյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:

«Ռուսաց զենքը ոչ միայն բերում էր խաղաղութիւն և հանգրստութիւն, — գրում էր նա, — այլև կապող մի կամուրջ էր այնքան դժբախտութիւններ տեսած մեր երկրի և եվրոպական քաղաքակրթութեան միջև: Ռուսաստանի հովանավորութեան տակ մտած ժողովուրդներն այլևս ոչ մի հոգս չէին կարող ունենալ,

քացի մտավոր ու կուլտուրական առաջադիմութիւնից»¹⁹: Դժվար չէ գտնել ծայրը այն կարմիր թելի, որ կտրում անցնում էր հայ լիբերալ բուրժուական պատմագրութեան և հրապարակագրութեան բոլոր հյուսվածքների միջով՝ խաղաղ տնտեսական կյանք և կուլտուրական ոգորում: Հայ լիբերալներին ուրախացնում էր, թե ինչպես ազգայնորեն համակենտրոնացվող արևելահայութիւնը զարգացնում էր իր կուլտուր-ազգային կյանքը, հասունանում բուրժուական զարգացման համապատասխան ազգային-կուլտուրական կյանքի ու գիտակցութեան համար: Ռուսաստանը, գրում էր Լեոն, վերջ դրեց Անդրկովկասում իշխող պարսկա-թուրքական անիշխանութեանը, տեղական ժողովուրդներին ընձեռեց անձի, զույգի, տնտեսական ու մշակութային զարգացման հնարավորութիւն, նորանվաճ երկրամասի հայկական շրջանները Ռուսաստանի հետ միացան կանոնավոր և անխափան ճանապարհներով: Ռուսական տիրապետութիւնը նախադրյալներ ստեղծեց արևելահայերի ազգային համախմբման համար: Լեոի համար հայ ժողովրդի վերջին դարերի պատմութեան ռուսամասիրութիւնը շունչ մի այլ վեհ կոչում, քան ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցութեան կողմնորոշիչ դերը: Ստ. Նազարյանի և Գր. Արծրունու նման՝ Լեոն այն կարծիքն ուներ, որ ռուսական կուլտուրան բարերար ներգործութիւն է ունեցել հայերի ազգային-կուլտուրական զարգացման վրա: Այս առումով ուշագրավ է Գր. Արծրունուն նվիրված նրա տողերը. «Կովկասը, — գրում էր Լեոն, — նրա (Գր. Արծրունու — Ն. Ս.) առջև ներկայանում էր մի այսպիսի երևույթ, Ռուսաց տիրապետութիւնը հաստատել է քաղաքական խաղաղութիւն. երկիրը այլևս պատերազմի դաշտ չէ և նրա մեջ ապրող ազգերը միայն մի նպատակ, մի ձգտում պիտի ունենան՝ զնալ առաջադիմող մարդկութեան ետևից, յուրացնել եվրոպական լուսավորութիւնը, ապրել քաղաքակիրթ ազգերի կյանքով»²⁰: Այն, ինչ Լեոն վերագրում էր Գր. Արծրունուն, վերաբերում էր և իրեն:

Հարկավ, շատ ավելի լավ կլիներ, եթե իրականանային հայ ազգային-քաղաքական ակնկալութիւնները, բայց ստեղծված նոր կացութեան պայմաններում՝ «Ազատվել պարսկական բարբարոս ռեժիմից առանց նույնիսկ պայմանների, — գրում էր նա, — այդ էլ հավասար շարժով փափագելի էր հայութեան համար»²¹, քահալի

¹⁹ Լեո, Ստեփանոս Նազարյանց, առաջին հատոր, Թիֆլիս, 1902, էջ 3:

²⁰ Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հատ. երկրորդ, Թիֆլիս, 1903, էջ 240—249:

²¹ Լեո, Պատմութիւն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, էջ 88:

Ռուսաստանը «հրավիրում էր իր նոր հպատակներին խաղաղ ու հանգիստ զբաղվել կրթության, առաջադիմության և բարոյական վերածնության նպաստող գործերով»²²։

Լեոն շատ մեծ կարևորություն էր տալիս դեպի Անդրկովկաս 140 հազար պարտկահայերի և արևմտահայերի գաղթին։ «Երկու պատերազմներին հաջորդած գաղթականությունները,— գրում էր նա,— փոխում էին հայերի ազգաբնակչական հանգամանքները։ Նրանք ամուր շեշտված ազգագրական միապաղաղության և զանգվածային հոծության կերպարանք էին տալիս Հայաստանի այն մասին, որ դեռ տեղի էր Անդրկովկասում և անվանվում էր Պարսկահայաստան։ Այժմ այդ անունն իսկապես պատմական ավանդություն էր դառնում և տեղի էր տալիս ռուսական Հայաստան անվան, որ դառնում էր Ռուսաստանում ապրող ամբողջ հայության, ամբողջ ռուսահայ հատվածի բարոյական և քաղաքական հենարանը»²³։

Ռուսաստան փոխադրված գաղթական հայերի տնտեսական դժվարությունների ու զրկանքների մասին պատմող բազում փաստաթղթեր կային պատմաբանի տրամադրության տակ։ «... Բարի էր մեզ ծառայել օսմանցիներին,— կարդում ենք կաթողիկոսին և Ն. Աշտարակեցուն հղած՝ գաղթական հայերի բազմաթիվ դիմումներից մեկում,— քան այսպիսի ճորտական դրության մեջ ընկնել»²⁴։ Ավելին, Լեոն հայտնի էին 1829—1830 թթ. սահմանն անցնելու, գաղթականների հետադարձ շարժման հարյուրավոր փաստեր։ Սակայն դրանք չկարողացան ճնշել պատմաբանին, երբ վերջինս արժեքավորում էր զանգվածային տունդարձի ամբողջական երևույթը։ Դրա շնորհիվ էր, ասում էր Լեոն, որ ավերված ու դատարկված երկիրը սկսեց արագորեն շենանալ, սկսեց մեր ժողովրդի դանդաղ, բայց հաստատուն զարգացումը։ Լեոն ձիշտ այն տեսակետն ուներ, որ ռուսական տիրապետությունը քարերար ազդեցություն է ունեցել հայ ժողովրդի տնտեսական զարգացման վրա։

Միշտ չէ, սակայն, որ նշանավոր պատմաբանը հավատարիմ մնաց տակավին 80-ական թվականներին իր իսկ կողմից առաջ

բաշած այն մտքին, թե պատմաբանը պետք է ճանաչի ժողովրդի ոգին, նրա կյանքի հոսքը և կեցության կերպը²⁵։ Հետագայում, հետհոկտեմբերյան շրջանի իր մի շարք ստեղծագործություններում, նա շկարողացավ օբյեկտիվորեն արտացոլել հայ ազատագրական պայքարի առանձին կողմերն ու առանձնահատկությունները։ 1919—1920 թվականներին գրած «Հայոց պատմության» 3-րդ հատորում, հայ ժողովրդի պատմության նորագույն շրջանի մասին Երևանի համալսարանում կարդացած դասախոսություններում, «Անցյալից», «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը», «Նոյալական կապիտալ» և այլ աշխատություններում Լեոն սուբյեկտիվիստական վերաբերմունք էր հանդես բերում դեպի հայերի ռուսական կողմնորոշումը, հայ ազատագրական շարժումն ու նրա գործիչները։

Գտնելով, որ ցարական ռեժիմի պայմաններում «անկարելի էր պատշաճավոր խորությամբ ու խստությամբ քննադատորեն վերաբերվել դեպքերին ու գործիչներին» և որ միայն սովետական կարգերի ժամանակ է հնարավոր «անաչառ գիտական-քննադատական վերլուծումների» ենթարկել պատմությունը և այդ ճանապարհով հասնել «իսկապես արդարև և ճշմարիտ խոսքի»²⁶ Լեոն քննադատության տակ առավ ամենից առաջ Կ. Եղյանին, որը, ըստ նրա «խնամքով» թաքցրել ու ոսկեզօծել է «ցարական և հայ կղերական քաղաքականության մեղքերը»²⁷։

Ճիշտ բնութագրելով Կ. Եղյանին, Լեոն սխալվում էր սակայն, երբ բացարձակ բար էր նետում Ռուսաստանին՝ շղատորոշելով Անդրկովկասը նվաճող ճորտատերերի և վաճառականության շահերի պաշտպան ցարիզմը՝ նույն ցարիզմի կողմից ստրկացված ռուս ժողովրդից։ Ռուսական ցարիզմին ու նրա բյուրոկրատիային մեղադրելով հայերի քաղաքական ակնկալությունների կործանման մեջ, Լեոն ռուս ցարերի արտաքին քաղաքական խարդավանքներին աշխատում էր մեղսակից դարձնել նաև հայ ազատագրական շարժման գործիչներին, որոնց թվում նաև Հովսեփ Արղուիսյանին ու Ն. Աշտարակեցուն։ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուիսյանի մա-

22 «Մշակ», 1900, № 92։

23 ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոն անձնական ֆոնդ, ֆ. 1, ց. 1, էջ 171։

24 Նույն տեղում, գ. 27։

25 Տե՛ս «Փորձ», 1883, № 19, էջ 118։

26 Լեոն, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, պրակ առաջին, Երևան, 1926, էջ 130։

27 Նույն տեղում։

սին Եղյանի այն տողերը, թե «նա հաստատեց յուր ամբողջ հոտի գիտակցության մեջ այն գաղափարը, թե հայ ազգի ուղիղ հասկացած շահերը լիովին համակերպ են Ռուսաստանի շահերին և դրա բարձր կոչմանն Արևելքում...»²⁸։ Լեոն հայտարարեց «ստրկային հպատակություն»²⁹։ Մասնավորապես հայ ազատագրական շարժման անցանկալի հետևանքները նա որոնում էր այն բանում, որ ռուսական «խարդախ» քաղաքականությունն ընդառաջում էր հայ կղերական «ստրկամիտ» դիվանագիտությունը։ Պատմաբանի կարծիքով Աշտարակեցին «ամենքից ճանաչված և գնահատված մի լրտեսապետ էր, որ ամեն տեղից հավաքում էր տեղեկություններ և հայտնում էր Կովկասյան գլխավոր հրամանատարին»³⁰։

Կյանքի վերջին շրջանում Լեոն այս գնահատումների էությունը կարելի է բանաձևել այսպես՝ ցարիզմը չկատարեց հայերին տված բազում իր խոստումները։ Մերկացումների առարկան և հարվածների ենթական Լեոն մոտ ամենից առաջ և բոլորից շատ ցարիզմն էր՝ վերջինիս երկրամի քաղաքականությունը, սակայն Լեոն ավելի շատ մեղադրում, քան բացատրում ու բացահայտում էր քննարկվող երևույթների հիմքերն ու պատճառները, մոռանալով, որ շափազանցությունը երբեք առաքինություն չէ, մանավանդ իրողություններին լավատեղյակ պատմաբանի համար, որից պահանջվում է պատմական դեպքերի անաչառ ու խոհուն կշռադատում։

Սակայն ինչքան էլ Լեոն աչք փակեր պատմական իրողությունների առջև, մոռացություն տար Վ. Ի. Լենինի ասույթները երկու Ռուսաստանի մասին ու խտացներ ցարիզմի «խարդախ» քաղաքականության գույները՝ հարկադրված էր խոստովանելու, որ «Եսամոլ ու շահամոլ» ռուսական նվաճողականությունը, այնուամենայնիվ «նման չէր նախընթացներին գեթ նրանով, որ անպատի ամալություն չէր բերում երկրներին և կոտորած ու ավերում՝ նրա բնակիչներին»։ Այս նշանակում է, որ Լեոն շարունակում էր ունենալ այն խոր գիտակցությունը, որ նվաճելով Մերձավոր Արևելքը, Ռուսաստանը նրան ենթարկում էր իր ցարական

ծանր ուժիմին, բայց նվաճած երկրները ակամա ներգրավում Ռուսաստանում ծավալվող հզոր շարժումների մեջ՝ հնարավորություն տալով նվաճված ժողովուրդներին հաղորդակից դառնալու եվրոպական մշակույթին³¹։ Հարկ է, մանավանդ, նշել գոհունակությունը, որ հայ մշակույթի այդ մեծ երախտավորը իր կյանքի վերջին շրջանում մեկընդմիջա կանգնեց սովետական կարգերի պաշտպանության դիրքերում։

Իր «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» աշխատության մեջ Լեոն բարձր գնահատեց հայ հայրենիքի բնօրբանում սովետական կարգերի հաղթանակը ոչ միայն այն տեսակետից, որ այն ժողովրդին բերեց սոցիալական ազատագրություն, այլև այն տեսակետից, որ «խապառ ոչնչանալով տանգր կախված էր և արևելահայության վզից, եթե Անդրկովկասը խորհրդային իշխանության տակ չմտներ և նրա կարմիր բանակը չգար մեր երկիրը՝ ազգերի մեջ խաղաղություն և հաշտություն հաստատելու համար»³²։

Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացնելու պրոբլեմին բազում առիթներով անդրադարձան նաև 20-րդ դարի առաջին քսանամյակի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի նաև այլ ներկայացուցիչներ։

Դասակարգային հարաբերությունների բյուրեղացման, բուրժուազիայի առանձին թևերի միջև եղած նախկին տարբերությունների համահարթման այդ պահին, գոհ ցարիզմի ընձեռած բարիքներից, նրանից մասնակի բարեշտկումներ հայցող հայ լիբերալիզմի համախոհները անտարբեր չէին անցնում Ռուսաստանի հետ Վրաստանի «կամավոր» միացման 100-ամյակի հանդիսավոր տոնակատարության կողքով։

Մավալուն մենագրություններ նրանք շնվիրեցին, հարկավ, բայց մամուլում հրապարակած հոդվածներում, մի ավելորդ անգամ, ակնբախ դարձրին իրենց ազգային-քաղաքական մտածողության սահմանափակությունը։ Ալեքսանդր Առաջինի 1801

28 «Լուսալ» 1904, № 6, էջ 42։

29 Լեո, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, պրակ առաջին, Երևան, 1926, էջ 182։

30 Նույն տեղում, պրակ երկրորդ, 1927, էջ 126։

31 Լեո, Հայոց Պատմություն, նորագույն շրջան, մասն առաջին, էջ 162։

32 Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հատոր Ա, Փարիզ, 1934, էջ 5։

Թվականի սեպտեմբերի 12-ի հրովարտակի՝ «Հիմնել Վրաստանում կառավարություն, որ կարողանա հաստատել անձի, գույքի ապահովության և յուրաքանչյուրին տա օրենքի համահավասար պաշտպանություն» տողերի մեկնաբանությունն իսկ բավարար է որոշելու համար դրանց հեղինակի դիրքավորման լիբերալ ևսկավապետությունը: «Այդ խոսքերի մեջ ամփոփված են այն հիմնական պայմանները,— գրում էր նա,— առանց որոնց չի կարող ոչ մի երկրում գոյություն ունենալ խաղաղ, կուլտուրական զարգացում: Այդ Sine gua non պայմաններից զուրկ էր ոչ միայն Վրաստանը, այլև նրա բախտակից Հայաստանը, ինչպես և առհասարակ ասիական բոնությունն ենթարկված ամեն մի երկիր: Այդ պայմաններից զուրկ են դեռևս այսօր մեր հարևան Թուրքիան և Պարսկաստանը և այդ է գլխավոր պատճառը դրանց ժողովուրդների թշվառության և հետամնացության»³³:

Հիրավի, հեղինակի նշված երկրներում 20-րդ դարի արշալույսին այնպիսի խավար էր թագավորում, որոնք սովորական էին հարյուր տարի առաջ Անդրկովկասում, երբ ստեղծարար աշխատանքով զբաղված ժողովուրդը ենթակա էր ոչ միայն ավազակարարոց ցեղերի մշտական արշավանքներին ու ասպատակություններին, այլև սեփական իշխանավորների ու պաշտոնյաների անսահման կամայականություններին ու հարստահարություններին:

Ինձն Սարգսյանը մի զգալի շարժում հաղթահարել էր ռուսական ցարիզմին «ազատագրական միսիա» վերագրող ռուս պաշտոնական պատմագիտության և 19-րդ դարի 80—90-ական թվականների հայ հեղինակների մոլորությունը: «Վրաց իշխաններից և հայ մելիքներից շատերը, — գրում էր նա, — դեռ մի քանի դար առաջ դիմումներ էին անում Ռուսաստանին և նրա պաշտպանությունը խնդրում: Սակայն մինչև որ Ռուսաստանի սահմանները չհասան Կովկասյան լեռների վիթխարի պատնեշին՝ ռուսաց ցարերը առանձին նշանակություն չէին տալիս այդ դիմումներին»³⁴: Լ. Սարգսյանին ու նրա համախոհներին չէր հրապուրում Վրաստանի և ռուսական Հայաստանի՝ քաղաքական հեռանկարները: Նրանք բավարար ու գոհ էին այնքանով, որքանով բովանդակ

³³ Լ. Սարգսյան, Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին, «Մուրճ» 1901, № 9, էջ 218—219:

³⁴ «Մուրճ» 1901, № 9, էջ 220:

Կովկասն այդ պահին գտնվում էր ճեմրոպական քաղաքակրթության շավղի վրա» և քանի գնում ավելի «հեռանում էր նախկին բախտակից ասիական երկրներից»³⁵: Իսկ վրացիների ու հայերի համար, ըստ հեղինակի, ռուսական տիրապետության ամենաշոշափելի օգուտն այն էր, որ «ամեն օր կյանքի, գույքի և պատվի համար դողացող թշվառ վրացին ու հայը վերջապես հանգիստ շունչ քաշեցին եվրոպականաձև կառավարության ներքև»³⁶: Ավելին, հեղինակի կարծիքով, Վրաստանի համար մի մեծ կայսրության գավառ լինելն ավելին արժեք, քան թագավորություն կոչվելու ունայն փառքը, որովհետև նրա անցյալի գահակալները միայն վեհափառության ստվերներ էին՝ գահի վրա բաղմած, մինչդեռ իրական տերերը լեզգիներն ու ուրիշ արշավողներն էին, որոնք ոտնակոխ էին անում երկիրը և հափշտակում պետության հեղինակությունը:

Հեղինակը ոչինչ չէր ասում 1801 թ. Վրաստանի՝ Ռուսաստանին միացման այլևայլ հանգամանքների մասին: Ավելին, ցարական «մեծահոգի» հրովարտակի նրա մեկնաբանությունից ստացվում է այն տպավորությունը, որ միայն ռուսահպատակության աղերսանք էր լավել Վրաստանի լեռներին: Լ. Սարգսյանը շրջադարձայնեց նաև ցարիզմի սոցիալ-դասակարգային էությունից բխող նրա քաղաքականության կեղծմանների էությունը: Հայ իրականության տիրող դպսակարգը՝ բուրժուազիան լծորդված իր ավագ գործընկեր ռուսական բուրժուազիային և ընդօրինակելով նրան՝ պահանջում էր միմիայն տնտեսական գործունեության լայն հնարավորություններ և համապատասխանորեն՝ որոշ իրավունքներ³⁷: Հատկանշական էր, որ հայկական եկեղեցու ավանդական իրավունքների ջերմ պաշտպան, պահպանողական հայացքների տեր Օրմանյանն անգամ հայ եկեղեցական գույքի բռնագրավման օրենքի դեմ բավարարվեց միայն կրավորական բողոքարկումով:

Հայ իրականության տիրապետող դասակարգը՝ բուրժուազիան երկղոտ էր, նրան սպասարկող կամ հարող մտավորականությունը՝ նույնպես: Նա ոչինչ չէր ակնարկում հայ ազգային-քաղաքական «կորուսյալ դրախտի» մասին, այլ բավարարվում ռու-

³⁵ Նույն տեղում, էջ 221:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Գ. Մուրադյան, Հայաստանը ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի տարիներին, Երևան, 1964, էջ 91:

սական տիրապետության ու Կովկասի նրա նախկին տեղապահների հասցեին օրհներգներ ձոնելով: «Բախտի բերմամբ, — գրում էր ազգային լիբերալ հրատարակագիր Լ. Սարգսյանը, — այդ կարևոր մոմենտում Կովկասի վարչական ղեկը գտնվում էր այնպիսի լուսավոր, մարդասեր և աշխարհաշեն անձանց ձեռքում, ինչպես էին Վորոնցովը և ապա մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչը: Այդ երկու փոխարքայությունների ժամանակ սկսեց վերածնվել արևելյան բռնակալությունների օրոք ավերված ու ամայացված երկիրը: Ազգաբնակչությունը աճեց, տնտեսական կյանքը կենդանացավ, քաղաքական կարգեր ներմուծվեցին մշտական խռովությունների և արյունահեղությունների երկրում: Դարեհի և Լանկթամուրների ժամանակներից սկսած բռնակալ սատրապների անսանձ քմահաճույքներին վարժված ասիացիները՝ սկսում էին նոր-նոր գաղափար կազմել իսկական կուսակալների մասին»³⁸:

Դժվար չէ տեսնել, որ Անդրկովկասում Ռուսաստանի կատարած առաջադիմական դերը և այստեղ ցարիզմի գաղութատիրության առաջադրած խնդիրները կենսագործող կուսակալների գործունեությունը Լ. Սարգսյանը չէր գատորոշում միմյանցից: Խորամուխ չլինելով հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի պատմական զարգացման օրինաչափությունների մեջ, նա, փաստորեն, մեծում էր հասարակական զարգացման առաջընթացի բուն գուղափարը, իսկ փոխարենը, առաջարկում՝ խոսել միայն «տիրողների փոփոխության» մասին:

Ռուսական տիրապետության գնահատման հարցում միանգամայն այլ ելակետ ուներ արևմտահայ հայտնի հրատարակագիր Արշակ Չոպանյանը: Ըստ նրա. «ատմությունը չի կարող ոչ անտեսել ցարիզմի գաղութային քաղաքականության նպատակները և ոչ էլ թերագնահատել ռուսական տիրապետության առաջադիմական իրողությունը:

Ա. Չոպանյանը տարանջատում էր ռուս ժողովրդի «ընդհանուր քաղաքակրթական» դերը՝ ցարիզմի գաղութային քաղաքականության առաջադրած խնդիրներից»³⁹:

Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման պրոբլեմին նույն դիրքերից էր մերձենում և «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության (սպեցիֆիկներ)» ղեկավար-

ներից մեկը՝ Դավիթ Անանունը (Դավիթ Տեր-Դանիելյան): Նրա «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 19-րդ դարում» եռհատորյակը և մամուլում հրատարակած բազմաթիվ հոդվածները՝ իրենց անընդունելի մեթոդոլոգիայով ու սխալներով հանդերձ, ուշագրավ որոշ մտքեր և նյութ են պարունակում ռուսաստանի կողմից Արևելյան Հայաստանի և ողջ Անդրկովկասի գրավման հապաղման պատճառները: Ըստ Անանունի, Անդրկովկասին տիրելու և Արևելքի հետ անմիջական հաղորդակցություն ունենալու Ռուսաստանի իղձերը՝ ընդհուպ մինչև 18-րդ դարի վերջերը մնացին անկատար, որովհետև «նա դեռ այնքան հզոր և պատրաստ չէր այդ քայլերի համար»: Հենց դա էր պատճառը, որ ստիպված «նա հուսադրում էր Պարսկաստանի հպատակ քրիստոնյաններին, վրացիներին ու հայերին, թելադրում էր նրանց պատրաստվել ապագայի համար, խոստանում էր նրանց անկախություն և հովանավորություն և այլն»⁴⁰:

Հեղինակը ճիշտ էր վարվում, երբ Վրաստանի միացման վերաբերյալ Ալեքսանդր Առաջինի հրովարտակը հայտարարում էր «ռուսական նվաճողական քաղաքականության առաջին քայլ»...

Իբրև դրա լավագույն օրինակ, հեղինակը վկայակոչում էր Վրաստանը, որտեղ իր դիրքերն ամրապնդելուց հետո ցարիզմը «ամեն կերպ ջանում էր արմատախիլ անել անկախ Վրաստանի հիշողությունը»⁴¹: Այդ քաղաքականությունը նույնն էր նաև Հայաստանում, ուր ցարիզմը հետամուտ էր. նախ՝ արգելակել ու հնարավորություն չտալ ոչ միայն ինքնուրույն, այլև ներքին ինքնավարության ձևով ազգային պետականության հանդես գալու հնարավորությունը, երկրամասը լիովին ենթարկել ցարական կառավարությանը, այնտեղ մտցնել գաղութային կառավարման ուղղա-բյուրոկրատական սիստեմ և այն վերածել կայսրության ծայրամասային սոսկ մի գավառի: Երկրորդ՝ Հայկական մարդի բնական ռեսուրսների գիշատիչ շահագործման, հարկային-ֆինանսական քաղաքականության և մայր երկրի համար վաճառահանման շուկա դարձնելու միջոցով այն ենթարկել գաղութային տնտեսական կեղեքման: Երրորդ՝ ազգային լեզվի ու մշակույթի

38 «Մուրճ» 1901, էջ 121:

39 Ա. Չոպանյան, Ռուսիա և հայերը, «Անահիտ» 1906, թիվ 3—4—5, էջ 41:

40 Գ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 19-րդ դարում, հատոր: 1-ին, Բարու, 1916, էջ 1:

41 Նույն տեղում, էջ 111:

նկատմամբ հալածանքների միջոցով ժողովրդական զանգվածներին պահել խավարի ու տգիտության մեջ, խեղդել բոլոր տեսակի առաջադեմ գաղափարները և սիստեմատիկաբար իրականացնել ռուսացման քաղաքականություն: Եվ վերջապես՝ նորագրավ երկրում վերաբնակեցնել ռուս գաղթականներ և արտոնություններ տալ տեղի ֆեոդալական վերնախավին, նրան օգտագործել իբրև հենարան իր տիրապետության ամրապնդման և գաղութային քաղաքականության իրականացման համար: Գաղութային քաղաքականության այս բոլոր գծերը, ասում էր Գ. Անանունը, ցարիզմը սկսեց իրագործել աստիճանաբար՝ սկսած Անդրկովկասի գրավման առաջին իսկ տարիներից⁴²:

«Գաղտնիք չէ, — գրում էր Անանունը, — որ մենք հայերս, շատ վատություններ կրելով ռուսական ռեժիմից՝ այնուամենայնիվ երախտապարտ ենք Ռուսաստանին: Ռուսաստանի իրավարար ուժը Անդրկովկասում զորավիգ է եղել, որ մեր նկատմամբ հավասար տեղ ու իրավունք նվաճվի երեկվա տիրողների հետ»⁴³: Գ. Անանունը քննադատում էր Վրաստանի քաղաքական տերիտորիալ ինքնավարության այն կողմնակիցներին, որոնք իրենց պահանջին նեցուկ էին կանչում ոչ միայն հնօրյա պատմությունը, այլև վերջին ռուս-վրացական բանակցությունները, 1783 թ. դաշնագիրը, որի համաձայն Վրաստանը ճանաչում էր Ռուսաստանի հովանավորությունը, բայց պահպանում էր իր օրենսդրությունն ու կառավարությունը, իր գանձարանը, դատարանն ու եկեղեցին:

Իսկ ինչպե՞ս գնահատել այն փաստը, որ «Ռուսաստանի տիրապետությունը ստեղծեց միաձուլվ Վրաստան»: Համենայն դեպս դրա մեջ հետադիմություն տեսնել հնարավոր չէ, որովհետև ռուսական տիրապետությունը հնարավորություն ընձեռեց տանջված ու բզկտված ժողովուրդներին գոնե ապահով լինել լեռնականներից և դրսեկ մյուս թշնամիներից: «Վրաց հեղինակներն այս հանգամանքը հաշվի չեն առնում, որով և ցույց են տալիս, որ տարբերել չգիտեն անխուսափելի շարիքներից փոքրագույնը»⁴⁴:

Ռուսական տիրապետությունը նա «բացարձակ բարիք» էր համարում Անդրկովկասի ժողովուրդների համար, որովհետև

⁴² Նույն տեղում, էջ 128—134: .

⁴³ Գ. Անանուն, Անդրկովկասի վարչական բաժանումը, «Գործ», 1917, № 10, էջ 163:

⁴⁴ Գ. Անանուն, Ազատություն և անհրաժեշտություն, «Գործ», 1917, № 5—6, էջ 149:

«Վրաստանի հեղհեղուկ և անապահով կյանքի փոխարեն Ռուսական տիրապետությունը իր հետ բերեց հաստատ կարգ ու կանոն»⁴⁵, իսկ հայկական «տարբեր գավառ խանություններում... նախ փլվեցին բոլոր խանական միջնապարիսպները, որ դժվարացնում էին ամեն մի փոխանակություն: Ապա Անդրկովկասը մտավ անմիջական հարաբերությունների մեջ մի լայնածավալ և համեմատաբար բարձր կուլտուրա ունեցող երկրի հետ, ինչպիսին էր Ռուսաստանը: Երկրորդ՝ Անդրկովկասում մշտական բնակություն հաստատեց մի սովար տարր՝ ռուս պաշտոնեությունը և զորքը, որը, որպես սպառող, նոր պահանջներ առաջադրեց երկրի առևտրին և արհեստին: Եվ ի նկատի ունեցեք, որ այդ տարրը, որպես սպառող, նման չէր նախկին պետական կազմի պաշտոնեությանը. նա միայն բաժին չէր ստանում երկրի արտադրած բարիքներից, այլև վճարում էր ստացած բաժնի արժեքը: Ռուսները խոշոր քանակությամբ դրամ մտցրին Անդրկովկաս: Մշտական պատերազմները խոշոր ծախքերի դուռն էին բանում: Ծախքերի խոշոր մասը կատարվում էր Անդրկովկասում: Բնակչությունն այսպիսով հնարավորություն ուներ հնչուն դրամի վերածել իր մթերքները և արհեստի արտադրանքները: Իսկ դա նշան էր, որ հին կայուն դրությունը տեղի է տալիս, երկրի բնական տնտեսության հիմքերը խախտվում են, որ ծայր է տալիս և հաղթական արշավ հրապարակ գալիս ապրանքներ արտադրող, ապրանքներով փոխհարաբերություններ ստեղծող հասարակարգը»⁴⁶: Այսպիսով, եթե Ալ. Երիցյանը տրտնջում էր ռուսական կապիտալի քայքայիչ գործունեության հետևանքներից, ապա ուղիղ բառորդ դար ուշ Գ. Անանունի համար նույն այդ կապիտալը Անդրկովկասի տնտեսական կյանքի համար ունեցավ կարևոր նշանակություն, քանի որ այն երկրի «արհեստի ու ձեռագործի» դեմ հրապարակ հանեց Վ. Ի. Լենինի արտահայտությամբ՝ բուն Ռուսաստանի և արտասահմանի գործարանների մրցակցությունը: Եթե «պարսիկն ու օսմանցին կարող էին պատերազմել ու կողոպտել», ապա կողոպուտն ու թալանը ռուսի համար սխտեմ չէր, ընդհակառակը՝ «Ռուսական տիրապետությունը 300 հազար հայերի համար բերում էր քաղաքական կյանքի նոր պայմաններ: Այլևս այդ 300-հազարանոց

⁴⁵ Գ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 19-րդ դարում, հատ. 1, Բաքու, 1916, էջ 7:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 112:

բազմութիւնը սկսում էր դարգանալ միևնույն հասարակական և քաղաքական կարգերի տակ, մի առավելութիւն, որ գոյութիւն չունէր հին՝ իրարից բաժան-բաժան և իրար բզկտող մանր-մունք իշխանութիւնների մեջ»⁴⁷:

Քննարկվող պրոբլեմի վերաբերյալ վերոհիշյալ ձեռնարկների ու մտքերի կողքին՝ մենք Գ. Անանունի մոտ հանդիպում ենք նաև մի շարք սխալների, որոնք հանգում են հետևյալին.

Իրեն մատերիալիստ ու մարքսիստ համարող Գ. Անանունը ընկնում էր վոլյունտարիզմի ուստայնը, երբ հայկական պետականութեան և իշխանական տների անկման պատճառը բացատրում էր «դարգացած և ուժեղ քաղաքների»⁴⁸ բացակայութեամբ:

Նա սրողում կամ սևացնում էր 19-րդ դարի առաջին երեսընամյակի հայ ժողովրդի պատմութիւնը, երբ գրում էր, թե լուսավորչալ Ռուսաստանի և ավատական-ցեղապետական Պարսկաստանի բախման մոմենտին հայութիւնը «գլխակարույս հոտ էր և շուներ որևէ առանձին նպատակ: Նա մուրացիկ էր և նրան փրկում էին»⁴⁹:

Իդեալիստական էր հեղինակի այն հարցադրումը, թե ո՞րտեղիկան տիրապետութիւնից հայերը առավել բարիքներ կստանային, եթե «քաղաքական նկատումներով գուրգուրված հայ և թուրք բնիկներից կուլտուրական արիստոկրատիա»⁵⁰ ստեղծվեր:

Անանունը դժգոհ էր, որ «Երկրի նոր տերը խտրութեան ոգին շմերժեց: Թուրք բեկը և հայ մելիքը ճանաչվեցին հավասար: Ճիշտ է, թուրք բեկութիւնը իր ուժի շնորհիվ և քաղաքական նկատառումներով ավելի էր արժանանում ուշադրութեան և հարգանքի, սակայն հիմնական խնդիրներում իրավահավասարութեան սկզբունքը չէր խախտվում»⁵¹: Նա աղաղակող հակասութիւն էր տեսնում՝ ցարիզմի հայերին տված երբեմնի խոստումների և 1840-ական թվականների իրականութեան միջև, մոռանալով, որ այդպես էր թելադրում նորեկ իշխանութեան սոցիալ-դասակարգային էութիւնն ու երկրամասի գաղութացման նրա միտումները:

Գ. Անանունը «...ողբալով հայերի բախտը, մոլորված ու

տարակուսած լինելով հայ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ, այնուամենայնիվ, հավատարիմ լինելով մանր ազգերի իդեոլոգների տրագիգիային... աշխատում է ամենից առաջ հավատացնել, որ հայ ազգը սեպարատիստական ձգտումներ չունի, որ նա՝ հանձինս իր բոլոր հասարակական-քաղաքական հոսանքների՝ միանգամայն լույսալ ու հավատարիմ է եղել միշտ ուս պետութեան վերաբերմամբ»⁵²:

Ռուսաստանում հայ ժողովրդի փրկութեան բարեհուտ ապագան Գ. Անանունը տեսնում էր «ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի» մեջ, մի տեսութիւն, որի պաշտպան էր կանգնած՝ «թե տերտերական» «Հովիտը» թե հայ վաճառականների օրգան «Մշակը» և թե մանր-բուրժուական և քաղքենիական ինտելիգենցիայի բերան «Հորիզոնը»⁵³: Եվ վերջապես շեշտը դնելով «հայութեան հավաքման» պրոցեսի ուսումնասիրութեան վրա՝ հեղինակը տրամադիր է շրջանցելու դասակարգային հակամարտութեան այն պրոցեսները, որոնք բուռն ընթացք էին ստանում ուսահայերի հասարակական զարգացման այդ էտապում և ազգեցութեան կնիք դնում նրանց մտքի պատմութեան վրա:

Անհրաժեշտ են համարում քննարկվող պրոբլեմների առնչութեամբ մի քանի խոսք ասել նաև Վրթանես Փափազյանի պատմագիտական ըմբռնումների մասին, որն իր ստեղծագործութիւններում արտահայտում էր քաղաքի ու գյուղի մանր-բուրժուական շերտերի դեմոկրատական տրամադրութիւնները:

Որքան ցասկոտ ու կրքոտ էր պարսկա-թուրքական բռնատիրական կարգերի նկատմամբ Վ. Փափազյանի քննադատութիւնը, նույնքան զրկատական ու բարյացակամ էին նրա խոսքերը՝ կովկասահայերի տնտեսական ու մշակութային զարգացումն ապահովող ուսական տիրապետութեան հասցեին:

«Կովկասի մեծ մասը հայաբնակ նահանգների հետ ուսաց ձեռքն ացնելուց հետո, — ասում էր նա, — վերջնականորեն, հայերը տնտեսապես սկսեցին կազդուրվել, տեղավորվել, երկրագործութեան ու վաճառականութեան նվիրել իրենց և դարմանել բոլոր կրած անցյալ դառն նեղութիւնները: Նյութական ապահովութիւնը շուտով ստեղծեց նաև կուլտուրական (կենսակրթական) կյանք:

Իրենց նպաստավոր դրութեան շնորհիվ, ուսահայերը շատ

52 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. երկրորդ, Երևան, 1957, էջ 376:

53 Նույն տեղում, էջ 272:

47 Նույն տեղում, էջ 110:

48 Նույն տեղում, էջ 2:

49 Նույն տեղում, էջ 107—108:

50 Նույն տեղում, էջ 149:

51 Նույն տեղում, էջ 171:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու պրորլեմի գիտական և քաղաքական ուսումնասիրությունը սկսվեց սովետական պատմաբանների կողմից: Այս ուղղությամբ զգալի աշխատանք են կատարել ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Աշ. Հովհաննիսյանը, Մ. Ներսիսյանը, Ա.բ. Հովհաննիսյանը, Ս. Աղայանը, Թղթակից-անդամ Վ. Մշտունին, պրոֆեսորներ Վ. Պարսամյանը, Զ. Գրիգորյանը և ուրիշներ:

Մարքսիստական փիլիսոփայական մատերիալիզմի ամուր դիրքերի վրա կանգնած և հետևողական դիալեկտիկական մտածողությամբ առաջնորդվող սովետահայ պատմագրությունը միայն հանրովեց արևելահայերի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական զարգացման օրինաչափությունների բացահայտման ճանապարհով, ցույց տալ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու շրջադարձային իրողության պատմական նշանակությունը:

«ՆՈՐԲ» ՀԱՆՌԵՍԸ

(ընդհանուր բնութագրություն)

Հ. Հ. ՖելեթՅԱՆ

Խորհրդային հայ պարբերական մամուլը 20-ական թվականների սկզբներին, հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական այլևայլ խնդիրների քննարկմանը զուգընթաց՝ կոչված էր կարևոր դեր խաղալու նաև նոր պայմաններում ձևավորվող գրականության, արվեստի ու գիտության զարգացման գործում: Առաջընթացի ճշմարիտ ուղիների որոնման մի ժամանակաշրջան էր դա, երբ ծնվում էին նոր ըմբռնումներ և նոր սկզբունքներ էին արձատարվում ներգրական սուր բախումների ոլորտում, արվեստի դեմոկրատացման, գիտության խնդիրները ավելի սերտորեն սոցիալիզմի կառուցման գործնական պահանջների հետ շաղկապելու սևեռուն ջանքերի մեջ:

Նորօրյա այդ ձգտումները, բնականաբար, առաջադրեցին համապատասխան տպագիր օրգաններ ունենալու պահանջը, որի բավարարումը, ինչ խոսք, առանձին անհատների եռանդուն նախաձեռնությունից ավելի՝ հասարակական անհրաժեշտության արգասիք էր նախ և առաջ: Այսպես ծնունդ առան Հայաստանում գրական-գեղարվեստական, հասարակական-քաղաքական և գիտական առաջին պարբերականները: Սրանց մեջ մի շարք առումներով առանձնանում է «Նորք»-ը, որը ասպարեկ եկավ 1922 թ. վերջերին և գոյատևեց մինչև 1928 թվականը: Հանդեսի 8 գրքերից 7-ը հրատարակվել են 1922—1926 թվականներին, վերջին համարը լույս է տեսել երկամյա ընդհատումից հետո. այնպես որ՝ սխալ չի լինի այն վերապահումը, թե «Նորք»-ի հրատարակությունը հիմնականում համընկել է ժողովրդական տնտեսության

վերականգնման ժամանակաշրջանին: Այդ տարիներին են լույս տեսել Հայաստանում նաև «Մուրճ»-ը (1922—1923) «Պայքար»-ը (1923), «Վերելք»-ը (1924, մեկ համար էլ լույս է տեսել 1926-ին), «Նոր ակոս»-ը (1925), մի քանի միօրյա գրական հրատարակություններ, գրական թերթում ունեցող մանկա-պատանեկան ու երիտասարդական պարբերականներ, երգիծական հանդեսներ, որոնք նույնպես որոշ չափով նպաստել են գրական-կուլտուրական կյանքի աշխուժացմանը, աշխատավորության քաղաքական դաստիարակմանը:

Անհրժեշտ է նկատի առնել նաև, որ խորհրդային մյուս հանրապետություններում հրատարակվող հայերեն պարբերականներում ևս քննարկվել են հայ գրականության ու արվեստի խնդիրները: Եվ հենց այստեղ է, որ ընդգծվում է խորհրդային հայ պարբերական մամուլի յուրահատկություններից մեկը. եթե տնտեսական շինարարության հարցերը վերոհիշյալ օրգաններում արծարծվում էին տվյալ հանրապետության առջև ծառայած կոնկրետ խնդիրների առնչությամբ, ապա գրականությանն ու արվեստը հենց այն բնագավառն էր, որտեղ հավասար պատրաստականություններ ու շահագրգռություններ ունեին բոլոր հայերեն պարբերականները՝ անկախ հրատարակության վայրից:

Բայց մեր խոսքն այստեղ Հայաստանում հրատարակվածների մասին է: «Մուրճ»-ը լույս էր տեսնում իբրև գրական, գեղարվեստական-քննադատական պարբերական, «Պայքար»-ը, որ սկզբնապես «խորհրդային Հայաստան» թերթի հավելվածն էր, համարվում էր գրական-գեղարվեստական հրատարակություն. սրան փոխարինելու եկած «Վերելք»-ը, ապա և «Նոր ակոս»-ը գրական-գեղարվեստական և հասարակական հանրամատչելի պարբերականների համարումն ունեին և հիմնականում արդարացնում էին իրենց այդ կոչումը:

«Նորք»-ը հրապարակ իշավ իբրև գրական, գիտական և ֆառակական հանդես: Իր այդ բնույթից ելնելով էլ այս պարբերականը, ինչպես ծրագրել էր խմբագրությունը¹, հետամուտ էր երեք

¹ Տե՛ս «Նորք», գիրք առաջին, 1922, «խմբագրության կողմից»:

հիմնական նպատակի՝ ա) «արձանագրել այն արդյունքները, որոնց հասնում է հայ աշխատավորը նոր շինարարության ընթացքում», բ) «հանդես բերել մեր անելիքները քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական բնագավառներում և լուսարանել մեր անցյալը մարքսիստորեն». գ) ամեն կերպ սատարել նոր, սոցիալիստական հայ գրականության կազմավորմանը: «Մեր հին գրականությունը հանգչելու վրա է և նոր գրական դեմքեր են վառվում». ելնելով այս իրողությունից, խմբագրությունը հավաստում էր, որ իր «համակրանքը լինելու է նրանց կողմը, որոնք նոր աչքով կնայեն աշխարհի և կյանքի վրա, որոնց համար զուր չեն անցել վերջին տարիների արյունոտ վայրիվերումները, որոնք տեսնում են գալիքը և նշմարում նրա տարրերը նոր հաստատվող կենցաղի մեջ»:

Եվ երբ այս ծրագրային նպատակադրումների տեսանկյունից այսօր, ավելի քան քառասուն տարի անց, նորից անդրադառնում ենք «Նորք»-ի անցած ուղուն, միանգամայն պարզ ուրվագծվում է մեր առջև այն իրոք նշանակալից դերը, որ կատարել է այս հանդեսը՝ 20-ական թվականներին՝ թե՛ արդիական հասարակական խնդիրների ընդգրկման ծավալով, թե՛ ժուռնալիստական-հրապարակախոսական օրինակելի մակարդակով և թե՛, մանավանդ, գրական քաղաքականության ճշմարիտ ըմբռնումով ու կիրառումով՝ իրարամերժ տեսակետների խաչաձևման բավականին բարդ իրողության պայմաններում:

Իսկապես էլ, եթե մի՞ պահ վերհիշենք այդ իրողությունը, ապա ավելի ակնհայտ կդառնա «Նորք»-ի վաստակը մասնավորապես գրական ուղիներում: 20-ական թվականների սկզբին հոր գրականության ատեղծման հնարավորությունների ու զարգացման հեռանկարների հարցը կենտրոնական ու կենսական էր նաև պարբերական մամուլի համար: Այդ հիմնական, առանցքային պրոբլեմի շուրջն էին մերձենում կամ տարբերակվում գրական-գեղարվեստական ավանդների կենսունակության, «հին» ու «նոր» կարգերի փոխհարաբերության, «ազգային» և «համաշխարհային» բովանդակության, «մեռած» ու «ծնվող» ձևերի, գրական մթնոլորտի ու կենցաղի հետ առնչվող բազմաթիվ խնդիրներ, որոնց ուսումնասիրման համար այսօր բավականին հետաքրքիր և օրյեկտիվ նյութ է մատուցում գրականության պատմաբանին ժամանակի պարբերական մամուլը: Այստեղ մենք հանդիպում ենք և՛ Հայաստանում պրոլետարական գրականության ստեղծման վաղաժամության վերաբերյալ կարծիքների, և՛ անցյալի ժառանգությանը

ցուցաբերվող «ձախ» պրոլետարականության զրուստրումների, և՛ գրականության խնդիրների ճշմարիտ ընկալման ու առողջ մեկնաբանությունների:

Այս ամենը մամուլում լայն քննարկման նյութ դարձավ հատկապես այն բանից հետո, երբ «Խորհրդային Հայաստան»-ում լույս տեսավ «Դեկլարացիա երեքի» գրական մանիֆեստը², Ե. Չարենցի, Ա. Վշտունու և Գ. Աբովի ստորագրությամբ: Պատմականորեն պայմանավորված մի քանի գրական կողմերի, կամ ինչպես ճիշտ կերպով նկատված է՝ «գրական լիցքի» հետ մեկտեղ (գեղարվեստի մեջ քաղքենիական նացիոնալիզմի, ապագասակարգայնության, ապոլոտիկ «չեզոքության» և էսթետիզմի մերժում-բացասում, արվեստի նոր ձևերի հայտագործման պահանջ և այլն), գրական բուռն բախումների տեղիք տվեց դեկլարացիայի «բացասական լիցքը», որը այրում-մոխրացնում էր անցյալի հետ կապող բոլոր կամուրջները, կլասիկան լրիվ դուրս էր նետում «արդիականության նավից»³:

«Դեկլարացիա»-ի սկզբունքների կողմնակիցների ու հակառակորդների միջև մամուլում բռնկվեց իսկական մի բանակոխիվ: Երկու կողմերն էլ հանդես էին գալիս իրենց տեսակետների պաշտպանությամբ: «Խորհրդային Հայաստան»-ում լույս տեսան Ե. Չարենցի, Գ. Աբովի, Ա. Վշտունու և այլոց հոգվածները, որոնց մեջ այսպանվում էր անցյալի կուլտուրական-գրական պրոգրեսիվ ավանդները նոր գրականության ստեղծմանը ծառայեցնելու անհրաժեշտությունը: «Մենք պետք է կազմակերպված պայքար մղենք հին արվեստի տրադիցիաների դեմ»⁴, — գրում էր Ե. Չարենցը: «Անցել են թումանյաններն իրենց կիսաֆեոդալական ու կիսագյուղացիական միամիտ ապրումների հետ, անցնում են նաև Տերյանները»⁵, — ասում էր Գ. Աբովը: «Մեր» «վաստակավոր» և «հայտնի» գրողները, — հավաստիացնում էր Ա. Վշտունին, — իրենց քաղաքական համոզմունքով և հոգեկան խառնվածքով այնքան են հեռու կանգնած պրոլետարական գրականությունից, որքան Մասիսը Հիմալայան լեռնաշղթայից»⁶: Հին գեղարվեստը «բոլորո-

վին անհարազատ է բանվորական մասսաների ապրումներին», — պնդում էր Ն. Դաբաղյանը և առաջարկում՝ որպես հնություն այն դնել «թանգարաններում, նախամարդկանց կմախքների կողքին»⁷:

Եվ ահա, այն ժամանակ, երբ այդպես հախուռն կերպով ժխտվում էր դասական գրականության ավանդների կարևորությունը, նույնիսկ պիտանիությունը պրոլետարական գեղարվեստի ձևավորման համար, երբ հիմքից մերժվում էին Տերյանն ու Թումանյանը, «Նորք»-ը առաջին իսկ համարում տպագրեց մեր այդ երկու մեծերի բանաստեղծությունները, ավելին՝ հասարակայնությանը ներկայացրեց նաև նրանց թարգմանությունները՝ նույնպես դասական հեղինակներից (Խաբանիի քառյակները՝ Հ. Թումանյանի և Ռուսթավելու «Ընձենավոր»-ի նախերգանքը՝ Վ. Տերյանի թարգմանությամբ). այն օրերին, երբ «Երեքի դեկլարացիան» անխուսափելիորեն մահվան դատապարտված «մի թոքախտավորի» ախտորոշումն էր գրանցում «ներկա հայ բանաստեղծության» «Տիվանդության թերթիկ»-ում, «Նորք»-ը, «օրենսդիր» — Չարենցին հակադրում էր Չարենց-ստեղծագործողին, այդ համեմատությամբ զգաստության և ուսուցիչականության կոչ անելով ծայրահեղ «հրապուրանքներով» մոլորվածներին⁸. և, վերջապես, այն պահին, երբ պրոլետարական գրականության վերաբերյալ բարձր կոչերով իրենց ծնունդն էին ազդարարում մի շարք պարբերականներ ու խմբակ-խմբավորումներ, «Նորք»-ը, առանց ավելորդ ունկլամի, անում էր առավելագույնը հենց այդպիսի գրականություն ստեղծելու համար՝ իր էջերում ճաշակավոր պատրաստակամությամբ տեղ տալով խորհրդային հայ գրականության առաջին լավագույն նմուշներին...

«Նորք»-ի գրական ելույթները կարելի է բաժանել երեք հիմնական ենթամասերի, որոնք լրացնում են միմյանց և ամբողջական տեսք տալիս հանդեսի «գրական քաղաքականությանը»: Հիմնական տեղը այստեղ բռնում են խորհրդային հայ գրողների երկերի հրատարակումները. «Նորք»-ում են լույս տեսել Ե. Չարենցի «Երկիր նախրի» վպոպեան, «Քամին», «Ասպետական բապտիստ», «Էլեգիա», գրված Վենետիկում», «Ստիննեսի մասին», «Դեպի Ստամբուլ», «Ես և Իլլիշը» և այլ ստեղծագործությունները, Գ. Դեմիրճյանի «Քաջ նազար»-ը, «Պատերազմի դաշտում»-ը,

2 «Խորհրդային Հայաստան», 1922, № 130:

3 «Սովետահայ գրականության պատմություն», հ. 1, Երևան, 1961, էջ 65—67:

4 «Խորհրդային Հայաստան», 1922, № 136:

5 «Խորհրդային Հայաստան», 1922, № 158:

6 «Խորհրդային Հայաստան», 1922, № 229:

7 Նույն տեղում, № 13:

8 Տե՛ս «Նորք», 1922, դիրք առաջին, էջ 288—299:

«Հաղթական սիրո երգը», Ստ. Զորյանի «Զմտան գիշեր»-ը, «Մեծատունը», Ա. Բակունցի «Իվան բեյը», «Գրողարան Գեվոն», Արազու «Ընկեր Մուկուլը», «Ապրողները», Մ. Գարբինյանի «Գլուխ պահող Կիկոսը», Մ. Մանվելյանի, Ն. Զարյանի, Գ. Մահարու, Վ. Նորենցի, Մ. Արմենի և ուրիշների մի շարք հաջողված գործերը: «Հնեերից» «Նորք»-ը հրատարակել է, ինչպես արդեն նշվեց, Վ. Տերյանի բանաստեղծությունները, Հ. Թումանյանի մի քանի ստեղծագործությունները, ինչպես նաև «Անբուն կկուն», «Մասունցի Գավթի» Բ մասի հատվածները, Շիրվանզադեի «Հայր Անուփրիոսի վիշտը», Լեոնի «Մանկությունս գրկում» պատկերը:

«Նորք»-ի գնահատման համար կարևոր է այստեղ հիշել, որ վերը նշված գործերից մի քանիսը ուղենշային արժեք ունեցան խորհրդային հայ գրականության ձևավորման ու զարգացման տեսակետից: Եվ առնվազն տարօրինակ է հնչում «Մուրճ»-ի գրախոսի այն հայտարարությունը, թե՛ «Նորք»-ի շուրջ համահիմքված շկան նոր խոսք ասող գրական ուժերը⁹: Իհարկե, ինքնին հասկանալի է, որ «դասականների պառնասը» գրոհող մուրճականներին «հրեշավոր հանցանք» էր թվում, երբ «Նորք»-ում կարդում էին Թումանյանի և Տերյանի բանաստեղծությունները (Թումանյանը, ասում էին նրանք, «թեքվում է դեպի միստիցիզմը, դեպի պեսիմիզմի ճահիճը», «այս մեծ և ահավոր ժամին երկչոտորեն փախչում է և իրեն խորթ համարում «վայրի մարդկանց», իսկ Տերյանի երգերը «այժմ, մեր պայքարի օրերին արդեն կորցրել են իրենց կարևորությունը»¹⁰): Սա դեռ վարելի է արդարացնել հեղինակների «սկզբունքի» տեսակետից. բայց առանց խմբակայնությունը և նեղ-կաստայական նկատառումները հաշվի առնելու շի կարելի բացատրել «Նորք»-ի գրական նյութերի հախուռն ժխտումը նրանց կողմից, ըստ որում նաև այնպիսի մի երկի այսպանումը, ինչպիսին «Երկիր Նաիրի»-ն է, որը «Մուրճ»-ի նույն գրախոսը ամենաանպատշաճ կերպով համարում էր մի գործ, որ «կարելի է գրել տրամվայի մեջ» կամ «Կաֆե Նաիրիում» նարդի խաղալիս»¹¹: Ահա թե մինչև ուր էր հասնում աղանդավորությունը գրական քննադատության մարզում: Մինչդեռ, ինչպես վկայում էր «Խորհրդային Հայաստան»-ի «Պայքար» հավելվածը՝ «Նորք»-ը առա-

ջին իսկ համարից ջերմ ընդունելություն գտավ ընթերցողների և անկողմնակալ քննադատության կողմից, իսկ նույն «Երկիր Նաիրի»-ն համարվեց «միանգամայն նոր խոսք մեր վիպագրության մեջ»¹²:

«Նորք»-ի գրական ելույթների հաջորդ էական մասը գրական-քննադատական նյութերն են: Ե. Զարենցի երկերի, Գ. Աբովի «Դանակը բկին» գրքույկի, Ստ. Զորյանի «Գրողարանի աղջիկը» վիպակի, Ա. Վշտունու «Neo—Orientalia»-ի, Ն. Զարյանի, Գ. Մահարու, Վ. Նորենցի, Արաքսի և այլ հեղինակների ժողովածուներին նվիրված գրախոսականները, ինչպես նաև դասական գրականության վաստակները գնահատող ակնարկները վկայում են հանդեսի միանգամայն ճիշտ դիրքորոշումը, մեծապես գնահատելի դարձնելով ժամանակի անընդունելի գրական նկերտումներին զերծ մնալու նրա հետևողական ձգտումը: Առանձին գեպրերում շեշտը այս կամ այն գրական երկի գեղարվեստականության կողմի վրա դնելը պետք է բացատրել գեղագիտական պահանջները ոտնահարելու ակնհայտ դրսևորումներին հակադրվելու այն միտումով, որն այսօր ավելի է ընդգծում հանդեսի գրական դերը 20-ական թվականների գրական պայքարում: Հասկանալի լինում է հեշտությամբ ընկնել շփոթմունքի մեջ և պարբերականի այդ արժանիքը համարել... թերություն, ինչպես տեղի է ունեցել «Սովետահայ գրականության պատմության» առաջին հատորում, ուր՝ «Նորք»-ին դիտողություն է արված, իբր թե, դեպի «գուտ արվեստը» ունեցած նրա մասնակի հակման համար¹³: Մինչդեռ, ընդհակառակը, «Նորք»-ի վրիպումն այն էր, որ նրա էջերում երբեմն սպրտում էին արվեստի դասակարգայնության ոչ ճիշտ ըմբռնումից ածանցվող այնպիսի գոնհիկ սոցիոլոգիական նկրտումներ, որոնք հետևանք էին ժամանակի հախուռն ձախլիկ պատկերացումների: Նույնիսկ «գտարյուն էսթետ» համարվող այնպիսի մի գրականագետի մոտ, ինչպիսին Զ. Խանզադյանն էր, այն ժամանակվա թյուրըմբռնումներն ակամա ստացան ցավալիորեն ծայրահեղ դրսևորում: «Կարմիր Արև» դասագրքին նվիրված մի գրախոսության մեջ¹⁴ նշելով, որ նրանում տեղ են գտել նոր սերնդի կրթության համար ոչ օգտակար,

⁹ «Մուրճ», 1923, № 5:

¹⁰ «Մուրճ» 1923, № 4:

¹¹ Նույն տեղում, № 5:

¹² «Պայքար», 1923, № 2, էջ 23:

¹³ Տե՛ս «Սովետահայ գրականության պատմություն» հ. 1, էջ 60:

¹⁴ Տե՛ս «Նորք», № 5—6, 1926:

ժամանակի ոգուն խորթ, պարզապես հակադաստիարակչական մի շարք նյութեր, ճշմարիտ և գիտուկ շատ օրինակների կողքին քննադատը բերում է հետևյալ փաստարկ-հավաստումը ևս՝ «Ի դեպ՝ միանգամայն անտեղի է նաև Միք. Նալբանդյանի ուսանավորը՝

Ազատն աստված այն օրից,
Երբ հանեցավ շունչ փչել
Իմ հողանյութ շինվածքին...»:

Թերևս ընդգծված քառերով գրականագետն ուզում էր զգաստացնել՝ դաստիարակներին, հուշելով նրանց, որ մատաղ սերնդին դերժ պիտի պահել կրոնական նախապաշարումների ամենահեռավոր շորշոփից անգամ... Բայց մեջբերված տողերից հետո նրա արած դատողությունները, առավել ևս այն գնահատականը, որին արժանացնում է քննադատը Նալբանդյանի ամբողջ բանաստեղծական վաստակը, վկայում են, որ նա ուղղակիորեն տուրք էր տալիս նիհիլիստական մտածելակերպին: «Մի անգամ մի անմտություն, — ասում էր նա վերոհիշյալ տողերի հասցեին, — որով չի կարելի դաստիարակել մեր մատաղ սերունդը»: Մի կողմ թողնենք դեռ այն «մանրուքը», որ պարզապես անտես էր առնվում հայտնի քանաստեղծության բուն ոգին ու շունչը և այն պատմական դերը, որ խաղացել էր Նալբանդյանի այդ մարտաշունչ կոչը ժողովրդյան ազատաբաղձ ոգորումների մեջ: Մեր ակնարկած սայթաքման տեսակետից առավել բնորոշ է քննադատի վերջնական եզրակացությունը. «Միք. Նալբանդյանը մեր հայրերի-պապերի համար է եղել բանաստեղծ, մեզ համար նա միայն հրապարակախոս է և բանասեր» (էջ 353):

Ահա, եթե կուզեք, «Նորք»-ի վրիպումը գրական հարցերում: Բարեբախտաբար սա և նման մեկ-երկու փաստերը սոսկ նմանօրինակ վրիպումներ էին և հակասում էին հանդեսի ընդհանուր առմամբ ճիշտ ու առողջ այն կողմնորոշմանը, որ ուներ խմբագրությունը թե՛ դասական գրականության ավանդները արժեքավորելիս և թե՛ ժամանակակից երկերի գնահատության մեջ:

Վերջապես, «Նորք»-ի «գրական վարքագծի» լրացուցիչ դրսևորումն են նրա էջերում ամփոփված թարգմանությունները, որոնք նույնպես հաստատում են հանդեսի ընդհանուր, ելակետային սկզբունքները գրական հարցերում: Ո՞ր գրողներից կատարված թարգմանություններին է տեղ տվել «Նորք»-ը: Խաբանիի և

Գուսթավիլու մասին արդեն նշվեց: Մնում է ավելացնել Ա. Բլոկին, Ու. Ուիտմենին, էմ. Վերհարնին, Ս. Եսենինին, գերմանական հեղափոխական գրող Կուրտ Կլեբերին, և պարզ կդառնա հանդեսի նախասիրությունների ոլորտը գրական և էսթետիկական-ճանաչողական այնպիսի մի կարևոր բնագավառում, ինչպիսին գեղարվեստական թարգմանությունն է:

Խմբագրության խոստման համաձայն՝ «Նորք»-ը մոռացության չտվեց հայոց պատմության տարբեր շրջանների լուսաբանության խնդիրը, որը սերտորեն առնչվում էր հանդեսի գիտական-հասարակական նպատակադրմանը: Ու նաև իր գործունեության այդ կողմով է, որ «Նորք»-ը տեսական պարբերականի համարումն ուներ այն ժամանակ և այսօր էլ չի կորցրել իր հետաքրքրությունն ադր իսկ առումով: Եվ իսկպես, հայոց պատմության և հասարակական մտքի հետազոտողը չի կարող անտարբեր անցնել «Նորք»-ում տպագրված այնպիսի ուսումնասիրությունների և վավերագրերի կողքով, ինչպիսիք են Թադ. Ավդալբեկյանի «Բահրան ու մուլքը XVII և XVIII դարերում» (գիրք երկրորդ, 1923 թ.), «Ներհրագործական հավելյալ արդյունքի նորման XVII և XVIII դարերում և XIX-ի սկզբներում» (գիրք № 3, 1924 թ.), Ս. Կասյանի «Ռուսական ինքնակալության քաղաքականությունը Անդրկովկասում» (նույն տեղում), Եր. Շահազիզի՝ «Մ. Նալբանդյանի բանտից գրած նամակները» (գիրք № 3, 1923, գիրք № 4, 1924, գիրք № 5—6, 1925) և Աշ. Հովհաննիսյանի՝ «Ձր. էնդելսի նամակը «Կոմունիստական մանիֆեստի» հայերեն թարգմանության նախաբանի փոխարեն» հրապարակումները (գիրք № 4, 1924), Աշխարհբեգի «Քարե դարը Հայաստանում» (գիրք № 5—6, 1925), Ա. Կարինյանի «Հին թուրքիան և թուրքահայերը» հոդվածները (գիրք առաջին և երկրորդ, 1926) և այլ նութեր:

Ճիշտ է, դրանցում արտահայտված ոչ բոլոր տեսակետներն ու ելակետներն են ընդունելի և հիմնավորված թվում այսօր. մի շարք գեպքերում հեղինակները որոշակի տուրք են տվել ժամանակի «ձախ» ըմբռնումներին ու քաղաքական կոնյուկտուրային. գիտության հետադա զարգացումը կուտակել է նոր փաստեր, ՍՄԿԿ XX և XXII համագումարների պատմական որոշումներից հետո հասա-

րակագիտութեան, այդ թվում և հայ ժողովրդի պատմութեան մի շարք պրոբլեմներ ստացել են նոր մեկնաբանություններ, ճշտվել են շատ թյուր ու թռնազբոսիկ տեսակետներ... Այնպես որ՝ «Նորք»-ի, ինչպես և յուրաքանչյուր պարբերականի գնահատութեան ժամանակ ևս ամենեւին էլ ոչ երկրորդական նշանակություն ունի պատմականության շափանիշի կիրառումը: Ինքնին հասկանալի է, իհարկե, որ այդպես վարվել՝ երբեք էլ չի նշանակում արդարացնել ամեն ինչ և ամենքին: Այնուամենայնիվ, «Նորք»-ի՝ նույնիսկ սխալներ պարունակող հոդվածները օգնում են մեզ պատկերացնելու գիտական մտքի և հասարակական ըմբռնումների այն օրերի մակարդակը, դրանով իսկ ձեռք բերելով պատմաճանաչողական արժեք:

Ուշագրավ են «Մոտիկ անցյալից» խորագրի ներքո ամփոփված նյութերը (հուշագրություններ, վավերագրեր, մեկնաբանություններ և այլն), որոնք վերաբերում են XX դարի առաջին երկու տասնամյակների հասարակական-քաղաքական կացությանը Անդրկովկասում, հատկապես Հայաստանում, ինչպես և հեղափոխական պայքարի առանձին դրվագներին, ազգային կուսակցությունների վարքագծին՝ ժողովրդի համար բախտորոշ պահերին: Այս բաժնում են տպագրվել Ասատուր Կախոյանի (Բանվոր Խեչո) «Լոռվա հեղափոխական անցյալից» հուշագրությունը, Եր. Մելիքի «Իսահակ Լալայան» կենսագրական նյութերը, «Հնչակյանների հարումը ուսական հեղափոխության ու սոցիալիզմին», «Սեփեհի ղեկուցումը Լեոնահայաստանի անկման պատճառների մասին» հաղորդումը, «Մշակ» լրագրի արխիվից հանված՝ «Հայ սոցիալիստական գաղութը Ժնևում (տեղական ուսանողության կյանքից)» և «ՌՄԴ (բ) Կ Լոնդոնի համագումարը» նյութերը, «Լենինը և հայկական հարցը», «Դաշնակցական Հայաստանի գործերից» փաստաթղթերը, Մոսկվայի նահանգական ժանդարմական վարչության պետին ուղղված Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության 1903 թ. փետրվարի 12-ի պեկուցը «Հայերի հեղափոխական շարժումների մասին», «Վարդան Գոլոշյան և իր շրջանը» հին նամակների շարքը, «Հայ բանվոր հեղափոխականների «Ասոցիացիայի» տեղը հայ բանվորական շարժման պատմության մեջ» և վավերագրական քննության այլ հրապարակումներ՝ համապատասխան պարզաբանումներով:

Խմբագրությունն այս կարգի նյութերի այնպիսի ընտրություն էր անում, որ մի կողմից՝ փաստական հիմք էր տալիս

«մոտիկ անցյալի» պատմությունն ուսումնասիրողին և մյուս կողմից՝ յուրովսանն լրացնում-ամբողջացնում էր իր իսկ հանդեսի էջերում լույս տեսնող հասարակական-քաղաքական բովանդակությունն ունեցող ելույթները, մասնավորապես ազգային կուսակցությունների, դաշնակցության դեմ ուղղված բուռն քննադատությունը: Ի դեպ՝ «Նորք»-ի վերջին գրքում տպագրված Աշ. Հովհաննիսյանի «Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» հոդվածից հետո, որը հեղինակի անտիպ աշխատության լոկ մի հատվածն էր և հրապարակվել էր դիսկուսիոն կարգով, նրա բնութագրումներին անհամաձայն քննադատներն իրենց ընդդիմախոսության մեջ հասան այնպիսի մոլեգնություն, որ անտեսում-ժխտում էին ոչ միայն Աշ. Հովհաննիսյանի անցյալ հեղափոխական-գիտական վաստակը, այլև «Նորք»-ի դերը առհասարակ, և մասնավորապես հանդեսի հետևողական ելույթները դաշնակցության դեմ: Հախուռն ժիտման կիրքն այնտեղ էր հասել, որ «Նորք»-ը նույնացվում էր, ոչ ավելի, ոչ պակաս... էջմիածնի միաբանության օրգան: «Արաքատ» ամսագրի հետ¹⁵: Ու երբ հիմա անդրադառնում ես այդ ամենին, չես կարող ահամա շղարմանալ, թե «Նորք»-ը դադարելուց հետո հանդես եկած այդ քննադատներն ինչպե՞ս էին կարողանում անգիտանալ, որ այդ հանդեսի էջերում են տպագրվել Ալ. Մյասնիկյանի, Ս. Լուկաշինի, Ա. Մոսկվայանի, Ա. Կարինյանի, Ս. Կասյանի ու այլ ականավոր բոլշևիկների հրապարակախոսական կամ գիտական հոդվածները, Ե. Չարենցի, Գ. Դեմիրճյանի, Ա. Քակունցի և խորհրդային մյուս ականավոր գրողների նորաշունչ ստեղծագործությունները, որ «Նորք»-ում գետեղվել են մարքսլենինյան ուսմունքի մասսայականացմանը նվիրված բազմաթիվ նյութեր, որ նրա էջերում մերկացվել է կրոնական դադափարաբանությունը, որ, վերջապես, այդ հանդեսում կրքոտ պայքար է մղվել դաշնակցության դեմ¹⁶:

Եվ այնուհետև՝ չէ՞ որ այս ամենին զուգընթաց «Նորք»-ը

¹⁵ Տե՛ս «Նորհրդային Հայաստան», 1928, № 154:

¹⁶ Տե՛ս, օրինակ, Աշ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի հեղափոխության հուշիսն ու հոկտեմբերը, («Նորք», գիրք երկրորդ, 1923), նույնի «Դաշնակցության իդեոլոգիայի բնթացիկ կուրսը» (գիրք երրորդ, 1923), Հ. Ազատյան, Խորհրդային իշխանությունը և միջազգային կապիտալը (դաշնակցության քննադատության առթիվ) (1926, գիրք առաջին), Շ. Ամիրխանյան, Քաղաքական կացությունը Անդրկովկասում Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, (1926, գիրք երկրորդ) և այլն:

իր ելույթներով ակտիվորեն մասնակցում էր սոցիալիստական շինարարության հարցերի քննարկմանը, միաժամանակ նպաստելով բնակչության լայն խավերում տարբեր քաղաքական-քաղաքական աշխատանքների հաջող ծավալմանը: Նոր տնտեսական քաղաքականության պարզաբանում, ոռոգման և կոոպերացիայի, տնտեսության պլանավորման և գյուղում կատարվող սոցիալիստական հեղափոխության խնդիրներ, արդյունաբերության զարգացման ուղիների լուսաբանություն, Անդրֆեդերացիայի և ՍՍՀՄ ստեղծման պատմական նշանակության բազմակողմանի գնահատում, — ահա մի քանիսն այն կարևոր պրոբլեմներից, որ արժանի էին հանդեսի էջերում՝ սոցիալիստական շինարարությանը նվիրված տեսական և հրատարակատեսական-պրոպագանդիստական հոդվածներում¹⁷:

Սրան պիտի ավելացնել նաև Սովետական Միության միջազգային դրոշման, արտաքին քաղաքականության, միջազգային բանվորական շարժման, գործադուլային պայքարի և հարակից այլ խնդիրների լուսաբանումը, որով ավելի ամբողջական ու սովորույն է դառնում հանդեսի քաղաքական դիրքորոշման ու հասարակական կոչման նկարագիրը¹⁸:

Բազմազան ու բնագրկող էր «Նորք»-ի գրախոսության բաժինը՝ թե՛ իր բնույթով և թե՛ թեմատիկայի ու պրոբլեմատիկայի տեսակետից: Հանդեսը պարբերաբար անդրադառնում և պատշաճ ուշադրություն էր հատկացնում ինչպես գրական, գեղագիտական հարցերին՝ սկսած հնագույն գրողների, երկերից, մինչև «երեկ

¹⁷ Տե՛ս, օրինակ, Ա. Մավյան, Խորհրդային հանրապետությունների Միության մասին, Է. Ազատյան, Խորհրդային իշխանության հին և նոր տնտեսական քաղաքականությունը, Գ. Գևորգյան, էլեկտրիֆիկացիայի խնդիրը Խորհրդային մուսաստանում ու մեզ մոտ («Նորք» 1922, գիրք առաջին), Է. Տեր-Հարությունյան, Մեր խնդիրները և ոռոգումը, (գիրք № 3, 1923), Յ. Համբարձումյան, Աշխատանքը գյուղում, Ս. Այվազյան, Տարբերից դեպի պլան, Ա. Մանանդյան, Արդյունաբերության ուղիները Հայաստանում, (գիրք № 5—6, 1925), Աշ. Հովհաննիսյան, Մեր հեռանկարները և լենինիզմը (14-րդ համագումարի ընդունված որոշումների առթիվ), Ա. Քարամյան, Սոցիալիզմի հանապարհին (1926, գիրք առաջին) և այլն:

¹⁸ Տե՛ս, օրինակ, Ա. Մավյան, Կոզանի կոնֆերենցիան, Է. Ազատյան, Թուրքի գրավումը և նրա դասակարգային աստուրը, (գիրք երկրորդ, 1923), Նույնի «Խորհրդային իշխանությունը և միջազգային կապիտալը» (1926, գիրք առաջին), Նույնի «Տնտեսական ճգնաժամը և ընդհանուր գործադուլը Անգլիայում» (1926, գիրք երկրորդ), Աշ. Հովհաննիսյան, Ամերիկահայ կոմունիստական շարժումը, (գիրք № 5—6, 1925) և այլն:

լույս տեսած» գրքերն ու գրքույկները, այնպես էլ պատմության, տնտեսագիտության, հասարակագիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող գրականության վերլուծությունը՝ հաճախակի տալով բնորոշ անտացիա-նկարագրություններ, անելով մեթոդաբանական բնույթի դիտողություններ, քաղաքական ու տրնտեսագիտական տերմինաբանությունը վերաբերող ճշտումներ՝ մասնավորապես Կ. Մարքսի աշխատությունների հայերեն թարգմանությունների առթիվ: Հանդեսի ութ գրքերում գետեղված է մոտ 70 գրախոսական: Հատկանշական է, որ խմբագրությունը չի սահմանափակվել սոսկ հայերեն հրատարակություններին անգրադառնալով, այլ հաճախակի տվել է նաև ռուսերեն և այլ լեզուներով (օրինակ՝ վրացերեն) լույս տեսած գրքերին կամ ժողովածուներին նվիրված անտացիոն-ներկայացնող բնույթի գրախոսականներ՝ նպատակ ունենալով ընդլայնելու իր ընթերցողների մտահոբիզները:

Եվ վերջապես, «Նորք»-ի ելույթների կողքով անտարբեր չի կարող անցնել խորհրդային հայ պարբերական մամուլի պատմաբանը: Եվ դա ոչ միայն այն պատճառով, որ այս հանդեսն ինքը հենց կարևոր օղակներից մեկն է այդ մամուլի ընդհանուր շղթայի մեջ, այլև այն առումով, որ «Նորք»-ը զգալի նյութ է մատուցում Հայաստանում հրատարակված մամուլի մի շարք օրգանների պատմության համար: Առանձին պարբերականների նոր լույս տեսած համարներին նվիրված փոքրիկ տեսություններն ու անտացիաները արժեքավոր են թե՛ մամուլի խնդիրների՝ այն ժամանակվա ըմբռնումները պատկերացնելու և թե՛ տվյալ պարբերականի անցած ուղու նկարագրության տեսակետից: Այդ բնույթի նյութերում «Նորք»-ը հաղորդում է այս կամ այն պարբերականի վերաբերյալ ընդհանուր տեղեկություններ (ե՛րբ է հիմնադրվել, ի՛նչ պարբերականություն է ունեցել, ի՛նչ նպատակների է հետամուտ եղել և այլն), ուշադրավ դիտողություններ է անում առանձին նյութերի մասին, հայտնում է արժեքավոր նկատառումներ, անում գործնական առաջարկներ: Այս ամենն էլ, ահա, «Նորք»-ը դարձնում է 20-ական թվականներին Հայաստանում լույս տեսած պարբերական մամուլի ուսումնասիրման աղբյուրներից մեկը: «Նորքի» առաջին իսկ գրքում գետեղված է ընդարձակ գրախոսություն «Բանքեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի» հանդեսի Ա և Բ

գրքերի մասին¹⁹։ Ուշագրավ տվյալներ և արժեքավոր դիտողություններ կան «Ազգարար վիճակագրական կենտրոնական վարչության», «Գյուղատնտեսական կյանք», «Հայաստանի կոոպերացիա», «Экономический Вестник ССР Армении» և այլ պարբերականներին նվիրված տեսությունների մեջ²⁰։ Գրականության զարգացման գործում խորհրդային հայ պարբերական մամուլին վերապահված դերի ճիշտ ըմբռնման արդյունք էր այն ընդհանուր գնահատականը, որ տրված է «Վերելք» հանդեսի № № 1 և 2—3-ին նվիրված գրախասույթյան մեջ։ Այստեղ բնութագրված են գրական ուղղություն ունեցող պարբերականներից յուրաքանչյուրի առջև դրված կոնկրետ խնդիրները, ելնելով ընթերցող այն շրջանների մակարդակից ու պահանջներից, որով և բոտ էություն պայմանավորվում էր այս կամ այն հանդեսի թե՛ բովանդակությունը, թե՛ նյութերի մատուցման ձևը և թե՛ գրական-հասարակական պրոբլեմատիկայի արժարժման յուրահատկությունը։ Դիպուկ է նկատված, մասնավորապես, հաջորդականության այն շղթան, որ ի մի էր ձուլում և առավել նպատակասլաց դարձնում մամուլի ջանքերը գեղագիտական ու քաղաքական դաստիարակության ասպարեզում. «Պատկոմից»-դեպի «Վերելք» և «Վերելք»-ից դեպի «Նորք», — ահա այն գրական ուղին, որ գալիս է հաջորդական ձևով խորացնելու և զարգացնելու կոմունիստական գաղափարախոսությունը մեր երկրի աշխատավորության և աճող սերնդի գիտակցության մեջ²¹։

Ի դեպ՝ «Standart»-ում²² Ե. Չարենցը «Վերելք»-ի նույն համարներին նվիրված գրախոսականում չի համաձայնում այս տարբերակմանը և որոշ արհամարհանքով է արտահայտվում «Նորք»-ի գիտական բնույթի վերաբերմամբ՝ անտեսելով այն իրոք խոշոր տարբերությունը, որ առկա էր այս տեսակետից «Նորք»-ի և «Վերելք»-ի միջև ու ամեն ինչ վերագրելով «Նորք»-ի գրախոսի

«տեղասիրական զգացմունքին»²³։ Չարենցի փաստարկումներից մեկն էլ այն էր, թե՛ «ինչպես գեղարվեստական, այնպես էլ մյուս բաժինների երկու այդ օրգանների աշխատակիցները նույնն են, նյութերը նույնը, գրելաձևը նույնը»։ Երկու հանդեսների նյութերի համադրումը վկայում է սակայն, որ, ինչպես ճիշտ կերպով նուկատել է Չարենցի երկերի ժողովածուն կազմող և հմուտ ծանոթագրող գրականագետ Ա. Զաքարյանը՝ Չարենցը սխալվում էր «Նորք» հանդեսը գնահատելիս²⁴։

Այլ հարց է, իհարկե, որ «Նորք»-ի գիտական, բառիս լավագույն իմաստով ակադեմիական բնույթը չէր խանգարում, որ նրա էջերում տեղ գտնեին նաև հրապարակախոսական շնչով տոգորված ելույթներ՝ հատկապես հասարակական-քաղաքական խնդիրների քննարկման ժամանակ. քայց սա արդեն ուղղակիորեն բխում էր հանդեսի կոչումից (չպետք է մոռանալ, որ «Նորք»-ը համարվում էր «գրական, գիտական և քաղաքական» հանդես)։ Բացի այդ, ակնհայտ հրապարակախոսական շեշտվածություն ունեին Ալ. Մյասնիկյանի, Ա. Մռավյանի, Աշ. Հովհաննիսյանի, Հ. Ազատյանի և կուսակցության մյուս ղեկավար գործիչների՝ նաև «Նորք»-ում ունեցած ելույթները, և դա ինքնին հասկանալի է։ Միանգամայն ավելորդ ենք համարում այստեղ այս իրողության հաստատումը համապատասխան օրինակներով ու քաղվածքներով, քանի որ դա ավելի շուտ տվյալ գործիչների ժառանգությունն ուսումնասիրողի պարտականությունն է։ Բավարարվենք միայն այն հավաստումով, որ խմբագրությունը կարողացել է նպատակասլաց կերպով օգտվել նրանց աշխատակցությունից՝ դրանով իսկ քաղմտպատկելով հանդեսի հասարակական-քաղաքական կշիռը։

Ինչ վերաբերում է Ե. Չարենցի վերոհիշյալ նկատողությանը, ապա այն սոսկ հպանցիկ մի խոսք պիտի համարել՝ «Նորք»-ի գնահատման համար առավել նշանակալից են այն սերտ կապերը, որ ունեցել է նա հանդեսի հետ՝ թե՛ ստեղծագործորեն և թե՛ գոտծ-

ումների մասին է—Հ. Ֆ.) և խորհուրդ էր տվել ոչնչացնել բոլոր օրինակները։ Չարենցը տխուր վերադարձավ ու հայտնեց մեր անելիքների մասին։ Հենց նույն երկկոյան, հուլիսի 1-ին, վառեցինք մեր հանրակացարանի խոհանոցի մեծ պլիտան ու կրակին տվինք այնքան սիրով զլուխ բերած մեր «Ստանդարդը» («Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին», 1961, էջ 69)։

23 Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. VI, Երևան, 1968, էջ 112։

24 Նույն տեղում, էջ 627։

19 «Նորք», գիրք առաջին, 1922, № 287։

20 «Նորք», գիրք շորորդ, 1924, էջ 312—314, 314—315, 315—316։

21 «Նորք», գիրք շորորդ, 1924, էջ 321։

22 «Standart»-ի առաջին և միակ համարը հրատարակել են Ե. Չարենցը, Կ. Հալաբյանը և Մ. Մազմանյանը Մոսկվայում, 1924 թ. մայիսին։ Ի դեպ՝ Մ. Մազմանյանը հետագայում վերհիշում է. «Չարենցը «Ստանդարտի» մի օրինակը տվել էր Ալեքսանդր Մյասնիկյանին, որ այդ օրերին գտնվում էր Մոսկվայում, Մյասնիկյանը կարողացել էր ու մի լավ քննադատել մեք ամսագիրը իր անընդունելի գաղափարների համար (խոսքը գեղագիտական նկատա-

նահանսապետ: «Նորք»-ի անդրանիկ համարը բացվում է «Երկիր նախրի» վեպով: Դեռևս հանդեսը լույս տեսնելուց առաջ նրա քարտուղար Մ. Դեորգյանին Մոսկվայից գրած նամակում պոետը հետաքրքրվում էր. «Ի՞նչ է անում «Նորքը», ե՞րբ է լույս տեսնելու: Ի՞նչ նոր նյութեր են ստացվել»²⁵: Նման վկայություններ շատ կան Ե. Չարենցի երկերի ժողովածուի VI հատորում ամփոփված նամակներում: Չարենցն առաջարկում էր իրեն «ձևակերպել» հանդեսի «կորեսպոնդենտ» ամսավճարով: Մոսկվայում այդ մասին նա խոսել էր «Նորք»-ի խմբագիրներից Ա. Մուսվյանի հետ: Ամենայն հավանականությամբ՝ ֆինանսական ձևակերպումների հետ կապված դժվարությունների հետևանքով Ե. Չարենցը պաշտոնապես չի համարվել «Նորք»-ի թղթակիցը, բայց եղել է հանդեսի ամենակատիվ աշխատակիցներից մեկը: «Նորք»-ի յուրաքանչյուր համարում, բացի վերջին գրքից, Չարենցի անվանը հանդիպում ենք մեկից ավելի անգամներ: Իր ստեղծագործություններից բացի նա այստեղ տպագրել է մի շարք թարգմանություններ ու գրախոսականներ, իսկ 1926 թ. աշխատել է որպես «Նորք»-ի պատասխանատու քարտուղար՝ միաժամանակ լինելով խմբագրական կոլեգիայի անդամ:

«Նորք»-ը հրատարակվում էր Աշ. Հովհաննիսյանի և Աս. Մուսվյանի խմբագրությամբ: 1926 թ. առաջին գրքում խմբագրական կոլեգիայի մեջ հիշատակված են նաև Ա. Կարինյանն ու Ե. Չարենցը: Նույն թվականի երկրորդ գրքում իբրև պատասխանատու խմբագիր նշված է միայն Աշ. Հովհաննիսյանը, իսկ վերջին՝ 1928 թվականի համարն ունի «խմբագրական կոլեգիա» ստորագրությունը: Առաջին գրքի խմբագրմանը մասնակցել է նաև Պ. Մակինցյանը:

Ինչպես վկայում են ժամանակակիցները և մամուլից հայտնի մի շարք նյութեր՝ «Նորք»-ի խմբագրման պարտականությունն ընկած է եղել հիմնականում Աշ. Հովհաննիսյանի վրա. զբաղված լինելով կուսակցական պատասխանատու աշխատանքով, նա, այնուամենայնիվ, զգալի ջանք է նվիրել հանդեսի հրատարակ-

ման գործին: Եվ պատահական չէ ամենևին, որ ինչպես հանդեսի գոյատևման օրերին, այնպես էլ հետագայում «Նորք»-ը ամենից շատ կապվել է Աշ. Հովհաննիսյանի անվան հետ: Ըստ որում՝ այդպես վարվել են թե՛ «Նորք»-ը դավատողները և թե՛ առանձնապես հանդեսի ա՛յն քննադատները, ովքեր հետագարձ հայացք ձգելով պարբերականի վրա՝ «գնահատում» էին նրա պարունակությունը անհատի պաշտամունքի շրջանում հետզհետե կարծրակող գոգմատիկ շափ ու կշռով: Նրանք օբյեկտիվ ու անաչառ չեն եղել իրենց որակումների մեջ, քանի որ անտեսելով հանդեսի կոնկրետ բովանդակությունը, հանիրավի ամբաստանել են անհատ հեղինակներին կամ խմբագրության անդամներին: Այդպիսի մոտեցումից խեղաթյուրված է ներկայացվել «Նորք»-ը: Մինչդեռ, ինչպես փորձեցինք ցույց տալ ընդհանուր գծերով, այս հանդեսը եղել է ժամանակի հետաքրքիր ու ծանրակշիռ պարբերականներից մեկը և թերություններով ու վրիպումներով հանդերձ՝ իր պատշաճ տեղն ունի խորհրդային հայ մամուլի պատմության մեջ:

25 Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. VI, էջ 389:

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ի ն ս ա ի տ ու տ ի կ ա ղ մ ի ց	7
Վ. Ա. Գիլոյան— Ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյան	9
Ա. Ն. Սարինյան— Հայ գրականության պատմության մեթոդաբանության մի բանի հարցեր	29
Հ. Մ. Բարբիկյան— Գրիգոր Մազիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցի շուրջը	63
Ս. Գ. Բարխուդարյան— Սոցիալ տնտեսական բովանդակության արձանա- գրություններ և դիտողություններ	73
Ա. Ն. Մեացականյան— Միջնադարյան սիրո երգերի նորահայտ անդրանիկ ժողովածուն և հայերենի հարցը	96
Հ. Գ. Փափազյան— Ռայաթների իրավական ազատության հարցը Արևելյան Հայաստանում 16—18-րդ դդ. և շահ Սուլթան Հուսեյնի հրովարտակը	127
Վ. Ա. Հակոբյան— Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 1496 ձեռագրի ժամանակի և հեղինակի հարցի շուրջը	137
Վ. Ա. Գիլոյան— Էջմիածնի վանական տնտեսությունը 19-րդ դարի սկզբին	153
Վլ. Ջ. Ղազարյան— Արժվանի և Բելինսկու գաղափարական առնչություն- ների հարցի շուրջը	180
Մայիս Ավդալբեկյան— Հայ հին գրականությունը Միքայել Նալբանդյանի գնահատությամբ	193
Ա. Ղանալանյան— Բելինսկու, Գորբուլյուրովի, Չերնիշևսկու և Նալբանդյանի բանագիտական հայացքների ընդհանրությունը	211
Ս. Գառնյան— Մ. Նալբանդյանի գրական ստեղծագործության մի բանի հարցերի մասին	228
Մ. Հ. Մխիբարյան— Էջեր արևելահայ պարբերական մամուլի դարձնու- թյան պատմությունից	254
Ն. Բ. Սարոյանյան— Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին 20-րդ դ. առաջին քսանամյակի հայ պատմա-հասարակական մտքի գնահատմամբ	298
Հ. Հ. Ֆելեյան— «Նորք» հանդեսը (ընդհանուր բնութագրություն)	323

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Ա. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ
Կազմը՝ ՅՈՒ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Մրբագրիչ՝ Ա. Ա. ՂԱՓԼԱՆՅԱՆ

ՎՋ 03453 Պատվեր 1690 Տպարանակ 7000
ԽՀԽ 1207, Հրատ. 3152; Հանձնված է արտադրության 30/VII 1969 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 22/II 1971 թ., տպագր. 21,29 մա-
մուլ+ներդիր, հրատ. 17,22 մամուլ: Թուղթ № 1, 60×90¹/₁₆:
Գինը 1 ս. 54 կոպ.:

ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի պոլիգրաֆար-
յունաբերության գլխավոր վարչության № 1 տպարան, Երևան,
Ալավերդյան փող. № 65: